THE

MÂLATÎMÂDHAVA

OF

BHAVABHÛTI

WITH

The Commentaries of Tripurâri and Jagaddhara.

EDITED BY

MANGESH RÂMAKṚISHṆA TELANG

REVISED BY

WÂSUDEV LAXMAṆ S'ÂSTRÎ PAṆS'ÎKAR.

Fifth Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

Proprietor of the 'Nirṇaya-sâgar' Press,

BOMBAY.

1926.

Price 2¼ Rupees.

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya-sagar' Press
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतं

मालतीमाधवम् ।

त्रिपुरारि-जगद्धरकृताभ्यां टीकाभ्यां समेतम् ।

मङ्गेश रामकृष्ण तेलङ्ग

इत्यनेन संशोधितम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा

वासुदेवशर्मणा संस्कृतं च ।

(पञ्चमं संस्करणम् ।)

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्ययन्त्रालयेऽङ्कयित्वा

प्रकाशितम् ।

शाके १८४८, सन १९२६.

मूल्यं २। सपादरूप्यकद्वयम् ।

पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासंदिग्धमुग्धेन्दवो
भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्नद्धजूटा जटाः ॥ १ ॥

सर्वथा सादरं सन्तः प्रतिगृह्णन्त्वमत्सराः ।
को वा प्रणयिनि प्रह्वे कुर्यादेवावधीरणाम् ॥
अथवा नः किमेतेन दैन्येन यदि मत्कृतौ ।
विशेषं चेद्विशेषज्ञः पश्येद्गृह्णातु तां तदा ॥
साहित्याध्वपरिक्षुण्णधियामस्मादृशां श्रमम् ।
तादृशा एव जानन्ति विदुरन्ये कथं खलाः ॥

अथ तत्रभवान्भवभूतिः कीर्त्यादिसत्काव्यनिर्माणप्रयोजनप्राप्तये प्रेक्ष्यप्रबन्धभेदनाट्यप्रधानं प्रकरणं साङ्गं मालतीमाधवं नाम रूपकमाततान । तत्र प्रकरणलक्षणं भरते—'तत्र कविराजबुद्ध्या वस्तुशरीरं च नायकं चैव । स्वयमुत्पाद्य विरचयेत्तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥' इति । दशरूपकेऽपि—'अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् । अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्यात्तु नायकम् ॥ धीरप्रशान्तं सोपायं धर्मकामार्थतत्परम् । शेषं नाटकवत्संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥' इति । तत्र नाट्योपक्रमे विघ्नोपशान्तये कुशीलवैः पूर्वरङ्गः क्रियते । तदुक्तम्—'प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स कीर्तितः ॥' इति । तत्र चानुष्ठितभरतोपदिष्टपूर्वरङ्गाङ्गकलापेन सूत्रधारेण पाठ्याङ्गभूता नान्दी प्रयोक्तव्या । तदुक्तम्—'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तेषामवश्यं कर्तव्या नान्दी नन्दीश्वरप्रिया ॥' इति । नान्दीलक्षणं तु—'आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यमुखोदितः । नान्दीति कथ्यते तस्यां पदादिनियमोऽपि वा ॥ माङ्गल्या शङ्खचकाब्जकोककैरवशंसिनी । नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृता ॥' इति । 'अपि वा' इति पदानियमपक्षोपक्षेपः । तथाह विद्यानाथः—'कैश्चिन्नान्द्यां पदनियमो नाभ्युपगतः' इति । तत्र कविश्चिकीर्षितस्य प्रकरणस्याविघ्नपरिसमाप्तये विशिष्टेष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन्पूर्वरङ्गाङ्गभूतामष्टपदात्मिकामाशीरलंकृतां नान्दीं सूत्रधारप्रयोज्यां तावदाह—**चूडेति** । एषा च 'संदिग्धमुग्धेन्दवः' इति चन्द्रनामाङ्किता नान्दी । तदुक्तम्—'चन्द्रनामाङ्किता कार्या रसानां स यतो निधिः । प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति वासुकिः ॥' इति । अयमर्थः—भूतेशस्य जटाः पान्त्विति संबन्धः । ता विशिनष्टि—चूडेति । चूडा शिखा । 'शिखा चूडा केशपाशः' इत्यमरः । तया च स्वाश्रयभूतं शिरो लक्ष्यते । कपालमालि- ...नः शिरोभूषणत्वात् । तस्यापीडस्तत्र तिर्यङ्नद्धा स्रक् । 'आपीडशेखरोत्तंसाः शिरसि स्रजः' इति हलायुधः । आपीडशब्देनैव शिरःस्रगुक्तावपि ... प्रतीत्यर्थं । कर्णावतंसवत् । यथाहुः—'कर्णावतंसादिपदैः ...र्मितः । संनिधानप्रतीत्यर्थम्' इति । तत्र कपालाः । तद्र- ... । तेषु संकुलं व्याप्तं गलत्तत्पूरणादधःस्रवच्च मन्दाकिन्याः सं-

पुनश्च ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ २ ॥

शुभ्रिरोगच्छाया वारिधारा यासु ताः । तडित्तुल्येनातिकनेत्रतेजसा साजात्याद्विशेषेण मिश्रीभूता दीप्तिर्यासां ताः । कोमलया केतकगर्भद्रोण्या सह संदिग्धः समानाकृतिवर्णत्वात्किं केतकशिखेयमुत शशिरेखेति संदेहगोचरो मुग्धो मनोहर इन्दुर्यासु ताः । जटीकृत्य बद्धासु जूटीकृतासु विप्रकीर्णासु । एकस्याश्चन्द्रकलायास्तिरोधानप्रसङ्गेन केतकशिखासंशयजनकत्वायोगात् । भुजङ्गा एव बभ्र्यो लतास्ताभिरेव वलयैर्वल्यीकृतैः । लतासदृशैरिति यावत् । निर्मितया स्रजा नद्धा जूटा यासां ता इति । अत्र रूपकसंदेहानुविद्धः स्वभावोक्तिरलंकारः । तल्लक्षणानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । अत्रेश्वरस्य जटाजूटालंकृतस्य प्रशान्ताकारप्रतीतेर्धीरशान्तः कथानायकः सूचितः । जटा इति कर्तृबहुत्वेन नायकनायिकाबहुत्वम्, भूतेशस्येत्योपसर्जन्येन जटा इति स्वातन्त्र्येण नायकस्य स्वप्रयोजननिर्वाहेऽन्यपारतन्त्र्यम्, कामन्दक्याश्रितपत्निनीजनस्यैव तत्कार्यनिर्वहणनिरन्तरोद्योगित्वं सूचितमिति मनाक्काव्यार्थसमुन्मेष ऊह्यः ॥ १ ॥ प्रचितादेव माङ्गलात्तादृगन्तरायनिरासं मत्वाह— सानन्दमिति । विनायकस्य संबन्धीनि मुखविधूननानि पान्तु । विनायकस्य विघ्नराजत्वात्तन्मुखविधूननानि प्रत्यूहनिवर्तकानीत्याशयः । तेषु निमित्तमाह— शूलपाणेस्ताण्डवे नन्दिकरवाद्यमानमुरजध्वनिना घनगर्जितसदृशेनाहूतात्स्कन्दवाहनमयूरात्त्रासो भयं तस्माद्भोगसंकोचभाजि सूक्ष्मरन्ध्रप्रवेशसिद्ध्यर्थं संकुचितशरीरे फणिपतावुपवीतीकृते । नासाग्ररन्ध्रं पुष्करविवरं सानन्दं यथा भवति तथा । तदैव संनिहितविवरलाभात् । विशति सति । कीदृश्यः । कपोलतलोत्थितमधुकरमालानुखरितदिशः । चीत्कारोऽनुकरणशब्दस्तत्सहिताः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ एताभ्यां श्लोकाभ्यां जलधरसमयप्रारम्भः सूच्यते । तस्य निर्वहणसंधौ वक्ष्यमाणत्वात् । मुखसंधिसूचितस्यैव निर्वोढव्यत्वात् । तत्र कपालेत्यनेन बलाकावलिः, जलक्षरणेन वृष्टिः, विद्युदित्यनेन च विद्युत्, केतकशिखेत्यनेन केतकोद्गमः, भुजगवलयबद्धजटापटलत्वेन जलदोदयः, मुरजध्वानेन गर्जितशब्दः, कौमारबर्हीति मयूरहर्षश्च सूच्यत इति केचिद्व्याचक्षते । तदेतच्छब्दशक्त्या प्रतीयतेऽर्थशक्त्या वेति त एव जानन्ति । नत्वेते शब्दाः प्रकृतार्थनियन्त्रिता अपि शक्त्यन्तरबलादन्वितमर्थान्तरं प्रत्याययन्तीति कस्यचिद्व्युत्पन्नस्य प्रतीतिः । अर्थोऽपि प्रकृतो नैतादृशस्यार्थान्तरस्य प्रतीतौ समर्थोऽनुभूयते सहृदयैः । कथांशानामेव निर्वहणे निरूप्यमाणानां मुखसंधौ सूचननिर्बन्धः । न तु तत्र वक्ष्यमाणस्य सर्वर्तुवनवर्णनादेरपि । ततो नैषोऽर्थः कवेर्विवक्षागोचरोऽपि । तस्मान्नायं [illegible]

अपि च ।

दन्तश्रेणिषु संगलत्कलकलव्यावर्तनव्याकुला
नासालोचनकर्णकुञ्जकुहरेषूद्गद्गदध्वानिनः ।
गण्डग्रन्थ्यभिघातशीर्णकणिकाश्चूडास्रवन्त्यूर्मयः
शंभोर्ब्रह्मकपालकंदरपरिस्पन्दोल्वणाः पान्तु वः ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।

पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः कण इव तडितां यस्य कृत्स्नः समूहो
यस्मिन्ब्रह्माण्डमीषद्विघटितमुकुले कालयज्वा जुहाव ।
अर्चिर्निष्टप्तचूडाशशिगलितसुधासारशात्कारिकोणं
तार्तीयीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः ॥ ४ ॥

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमलम् । उदितभूयिष्ठ एव भगवानशेषभुवनद्वीपदीपः । तदुपतिष्ठे । (प्रणम्य ।)

दां पन्थाः ॥२॥ दन्तश्रेणिष्वित्यादि श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वैरव्याकृतमपि क्वचित्पुस्तकेषु दृष्टत्वादस्माभिर्व्याख्यायते—दन्तेति । चूडास्रवन्त्यूर्मयः शिरोनदीतरङ्गा वः पान्तु । ब्रह्मकपालकंदरपरिस्पन्दोल्वणा विधिशिरःकरोटिपरिस्खलनप्रभूताः दन्तपङ्क्तिषु संगलन्त्यः क्षरन्त्यः कलकलसहितेन व्यावर्तनेन परिभ्रमणेन व्याकुलाः। नासादिसुषिरप्रदेशेषु बुद्बुदशब्दवत्यः । गण्डस्थलाभिघाताद्विशीर्णा अत्युन्नतप्रदेशादधो विषमस्थले पतन्त्यो निर्भरवारिधारा यासां ताः। स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ३॥ **पक्ष्मेति**। तृतीयमेव तार्तीयीकम् । 'तीयादीकक् स्वार्थे वक्तव्यः' इतीकक् । मदनप्लोषणं स्मरदाहि लोचनं वोऽवतु । कीदृक् । यत्पक्ष्मपङ्क्तिपिङ्गलतायाः सर्वोऽपि तडित्संघो लेशः । कालो मृत्युरेव यज्वा । ईषद्विघटितमुकुले किंचिदुन्मीलिते यस्मिन्नाहवनीयस्थाने जगद्धुतवान् । ज्वालासंतापितशिरश्चन्द्रकलासुधाधारानिपातेन प्रतप्तायसि जलबिन्दुसेचनेनेव शात्कारिप्रान्तम् । उदात्तालंकारः ॥४॥ अथ प्रस्तावनां विवक्षुस्तदङ्गयोः प्ररोचनामुखयोः प्रथमं प्ररोचनां प्रस्तौति—**नान्द्यन्त इति** । कृतपूर्वरङ्गे प्रथमप्रविष्टे सूत्रधारे नान्दीं पठित्वावशिष्टं च प्रत्याहारमार्जनालेपनादिपूर्वरङ्गाङ्गकलापं निष्पाद्य विनिर्गते तत्सदृशोऽन्यः सूत्रधारः प्रविश्य प्रस्तावयतीत्यर्थः । तदुक्तं दशरूपके—'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥' इति । प्ररोचनामुखलक्षणं तु—'निवेदनं प्रयोनिर्देशो देशकालयोः । काव्यार्थसूचकैः शब्दैः सभायाश्चित्तरञ्जनम् ॥ कविदीनां प्रशंसा च प्ररोचना ॥' आदिशब्देन सभावस्तुनायकानां ग्रहणम् । ो नटी सूत्रे मारिषं वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदा॥' इति । **अलमिति** । अनेकनान्दीश्लोकपाठकं पूर्वसूत्रिणं प्रति विलम्ब-

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्यां लक्ष्मीमिह मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय ॥ ५ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष, सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि । संनिपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो जनः । तत्किमित्युदासते भरताः । आदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिषदा यथा—अद्य त्वयाऽपूर्ववस्तुप्रयोगेण वयं विनोदयितव्या इति । तत्परिषदं निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनोपतिष्ठावः ।

महद्भिर्नानाश्लोकैः । प्रणामफलं निर्दिशति—उदितेति । भूयसा मण्डलेन भागेनोदितः । उदितकल्प इति भावः । उपतिष्ठे स्तोत्रेणाराधयामि । 'देवाराधनयोगे' इत्यात्मनेपदम् । तथा करोति—कल्याणानामिति । विश्वमूर्ते सर्वात्मक । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति श्रुतेः । त्वं कल्याणानां मङ्गलरूपाणां तेजसां स्थानमसि । मयि धुर्यां सकलसौख्यसंपादनसमर्थां लक्ष्मीं धेहि । प्रसन्नो भव । यद्यदिति वीप्सया प्रकारकार्त्स्न्यमभिप्रैति । येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वप्रकारं यत्पापमस्ति नम्रस्य मे तथाभूतं सर्वप्रकारं पापं प्रतिजहि निवर्तय । अत्र यद्यदिति वीप्सया प्राप्तोऽर्थस्तच्छब्दस्यैव प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देनोपादानात् द्वितीयस्तच्छब्दोऽपेक्षित इत्याहुः । तेन पूर्ववाक्ये यच्छब्दद्वयदर्शनात्तदुत्तरवाक्ये तच्छब्दद्वयं द्रष्टव्यमित्यपव्याख्यानम् । भगवन्, बहुप्रकारं मङ्गलं भूयसे मङ्गलाय वितर । मङ्गलानुबन्धीनि मङ्गलानि प्रयच्छेत्यर्थः । इयं काव्यार्थसूचकेन श्लोकेन संस्कृतप्रायवाक्यव्यवहाररूपा भारती वृत्तिः । प्ररोचनाङ्गं काव्यार्थसूचनं च । कथानायकतान्त्रिकाचार्यनामनिर्देशपरिहारेऽप्राप्तिप्रतीतेः । तथापि यद्यदित्यघोरघण्टशार्दूलनन्दनादिकृतोपद्रवनिर्देशः । भद्रं भद्रमिति मालतीमदयन्तिकाप्राप्तिरूपं मङ्गलद्वयं सूचितम् । भूयसे मङ्गलायेति कपालकुण्डलागृहीतमालतीविपन्निस्तारः । व्याघ्रगृहीतमाधवमकरन्दप्राणरक्षादयः सूच्यन्ते ॥ ५ ॥ नेपथ्य इति । नेपथ्यो नाम रङ्गस्थलस्य पश्चाद्यवनिकान्तरितो वर्णग्रहणादियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेशः । 'कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्य इष्यते' इति वचनात् । मारिषो नटः ॥ नटः सूत्रधारेण मारिष इति वाच्यः । 'सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेति च' इत्युक्तत्वात् । सुविहितानि साधु संपादितानि । कालप्रियनाथस्य महाकालाख्यस्य शंभोः । नानादिगन्तनिवासिजनेन सर्वकलावेदित्वं परिषदो दर्शयति । विदग्धपरिषत्संनिधौ हि प्रयोगकौशलप्रकटनस्योत्साहः । भरतास्तच्छात्राभिनेतारो नटाः । किं तर्हि तैः प्रयोक्तव्यमित्याह—आदिष्टोऽस्मीति । निर्दिष्टगुणप्रबन्धमिति । रञ्जनीयविद्वत्परिषदा निर्दिश्य ये गुणास्तच्छालिनं प्रबन्धमित्यर्थ·

नटः—(प्रविश्य ।) भाव, कतमे ते गुणा यानुदाहरन्त्यार्यमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाः ।

सूत्रधारः—

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः
सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।
औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं
चित्राः कथा वाचि विदग्धता च ॥ ६ ॥

नटः—भाव, कस्मिन्प्रकरणे ।

आर्या इति सर्वविद्यास्थानवेदिनः । मिश्रा इति पूज्यनिर्देशः । भूमिदेवा इति तत्प्रधानत्वात्, सभाया गुणदोषविवेचनस्य तदधीनत्वात्, देवतात्मकत्वेन तेषामाराधनीयत्वाच्च । अनेन सभाप्रशंसा कृता ॥ एते यानुदाहरन्ति त एते गुणाः क इति नटस्य प्रश्नः । तानेव गुणानाह—**भूम्नेति** । भूम्ना प्राचुर्येण रसानामङ्गाङ्गिभावेन निविष्टानां शृङ्गारादीनां प्रयोगा अभिनया गहना स्थूलदर्शिभिर्भावयितुमशक्याः । रसनां हि व्यञ्जनेन विषयाणामगूढत्वे गुणीभावप्रसङ्गात्, गूढतयैव कामिनीकुचकलशवदिति भावनाच्चर्वणादौ सूक्ष्ममतय एव सहृदयाः समर्थाः । न तु पदपदार्थज्ञानकृतार्थाः पण्डितंमन्याः । यथाह ध्वनिकृत्—'शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते । वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥' इति । अनेन रसैकप्रवणत्वं प्रबन्धस्य जीवितभूतो गुणो दर्शितः । तथा सौहार्देन निरुपाधिकस्नेहेन हृद्यानि मनोहराणि विचेष्टितानि नायकतन्मित्रादीनां व्यापाराः अनेन धीरप्रशान्तनायकोपेतत्वं नाम गुणो दर्शितः । तथा औद्धत्यं शृङ्गाररसप्रधानस्यापि नायकस्य तद्विरोधिबीभत्साद्भुतरौद्ररसालम्बनत्वम् । तथा आयोजितमानुकूल्येन संघटितं कामसूत्रं नायिकानायकयोरन्योन्यानुरागबीजं येन तादृशम् । कामोऽनुरागः । स एव वर्तिष्यमाणसर्वकार्यबीजभूतत्वात्सूत्रमिव सूत्रम् । अयं भावः—महामांसविक्रयाघोरघण्टादौ यद्बीभत्सरौद्रशृङ्गारविरोधिरसोपादानं तदपि प्रधानमालतीलाभलक्षणप्रयोजनानुगुण्येन शृङ्गाराङ्गभावापत्त्या विरोधपरिहारेणौचित्यमेव संपादयतीति । तदुक्तम्—'विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । भावानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥' इति । अत्र खल्ववधानवता कविना भवितव्यम् । यद्विरोधिरसोपादानेऽप्यनौचित्यलेशोऽपि नास्पदं लभते । यदा—'अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्यो-[illegible] ॥' इति । अनेनौचित्यशालित्वं नाम गुणो दर्शितः । कथाश्चित्राः । [illegible] पुनराश्चर्यजनकमिति वृत्तवैचित्र्यं गुणः । वाचि विदग्धता उक्तौ चातुर्यम् । [illegible] दर्शितः । ईदृशगुणगरिष्ठप्रबन्धप्रयोगार्थमादिष्टोऽस्मीति [illegible]ः ॥ ६ ॥ **कस्मिन्निति** । नैतादृशः प्रबन्धः प्रायेण लक्ष्यत इत्याशयः ॥

सूत्रधारः—(विचिन्त्य ।) स्मृतम् । अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पङ्क्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः सोमपीथिनो धृतव्रता उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति ।

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय
भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।
इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्था-
न्दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः ॥ ७ ॥

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्य पुत्रः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः स्वकृतिमेवंगुणभूयसीमस्माकं हस्ते समर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः ।

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

स्मृतमिति । अस्ति कश्चिदीदृशः प्रबन्धो मयेदानीं दिष्ट्या स्मृत इति भावः । तैत्तिरीयाः तित्तिरिप्रोक्तं छन्दस्तैत्तिरीयम् । तदधीयत इति तैत्तिरीयाः । पञ्चाग्नयो गार्हपत्यादिपञ्चाग्निपरिचर्यापराः । आहिताग्नय इति यावत् । सोमपीथिनः सोमपानमेषामस्तीति ते तथा । ज्योतिष्टोमादिक्रत्वनुष्ठातार इत्यर्थः । धृतव्रतास्तपोनियमनिष्ठाः । उदुम्बराख्यं कुलनाम येषां ते । तथा ब्रह्मवादिनोऽध्यात्मनिष्ठाः । त इति । श्रोत्रियाः साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानतदनुष्ठाननिष्ठा विशिष्टकुलप्रसूता ब्राह्मणाः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति निपातनात्साधुः । तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य ब्रह्मस्वरूपस्य परमपुरुषार्थस्य विशेषतः असंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकं निश्चयो निर्विचिकित्सं ज्ञानं तस्मै प्रयोजनाय । भूरिश्रुतं शाश्वतम् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः' इति नित्यवच्छ्रुतिचोदितत्वेन नित्यं श्रुतं शास्त्रश्रवणमाद्रियन्ते, न तु प्रतिवादिगर्वनिर्वापणेन ख्यातिलाभार्थम् । यागाद्यनुष्ठानार्थं तटाकादिनिर्माणार्थं चार्थानाद्रियन्ते, न तु भोगेच्छया । संततिसंपादनाय दारान्, न तु मन्मथं कृतार्थयितुम् । तपःसंवर्धनार्थमायुरपेक्षन्ते, न तु जीवनलोभेन मरणभयेन वेति । परिसंख्यालंकारः ॥ ७ ॥ आमुष्यायणस्य अमुष्यकुलप्रसूतस्य पुत्रस्य नडादित्वात्फक् । 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चाख्यवक्तव्यः' इति षष्ठ्या अलुक् । श्रीकण्ठपदं लाञ्छनं यस्य सः । भवभूतिरिति व्यवहारे तस्येदं नामान्तरम् । भरतेषु निसर्गसौहृदेन नाट्यवेदपारगत्वेनाभिनयार्थं नायकादिनिर्माणनिपुणत्वेन च नटास्तस्मिन्गुरौ यथा भक्तिं कुर्वन्तीति तेषु तद्वात्सल्याद्वर्तमानः स्वकृतिमेवंगुणभूयसीं भूतेस्तत्र निर्दिष्टगुणशालिनीं सभासु प्रयोगेण प्रख्यापयन्त्वित्यस्माकमर्पितवान् । यत्र कृतौ खलु प्रसिद्धौ । वाचोयुक्तिर्वचोभङ्गिः । ये न

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥ १० ॥

नटः—तावद्भूमिकास्तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः । सौगतजरत्प्रव्राजिकायाः कामन्दक्यास्तु प्रथमां भूमिकां भाव एक एवाधीते । तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः ।

सूत्रधारः—ततः किम् ।

नटः—प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम् ।

सूत्रधारः—कलहंसमकरन्दयोः प्रवेशावसरे तत्सुविहितम् ।

नटः—तेन हि तत्प्रबन्धप्रयोगादेवात्रभवतः सामजिकानुपास्महे ।

क्षितार्थसमर्पणप्रावीण्यम् । 'विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता' इति वचनात् । 'पदे वाक्यार्थरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' इत्येवंरूपं वैचित्र्यं वा । उदारता प्रबन्धसौन्दर्यं श्लाघ्यार्थत्वं वा । अर्थतो गौरवमनेकार्थप्रतिपादनसामर्थ्यं गाम्भीर्यरूपं तदेतच्चेदस्ति, तदेव पाण्डित्यस्य व्युत्पत्तेर्वैदग्ध्यस्य कविताशक्तेश्च गमकं ज्ञापकम् । प्रबन्धगुणान्दृष्ट्वा स्वयमेव विद्वांसो मम वैदग्ध्यं ज्ञास्यन्ति । नत्वेतन्मया स्वकण्ठेन वक्तव्यमित्यर्थः॥१०॥एतावता कविकाव्यप्रशंसा कृतेति प्ररोचनां निर्वर्त्यामुखं प्रस्तौति—**तावदित्यादि** । वीथ्यङ्गानामामुखे विकल्पितत्वान्नात्र तेषामुपादानमिति मन्तव्यम् । तावत्साकल्येन भूमिकास्तत्तदभिनयकार्यं प्रति जनोचितवर्णवेषभाषाविनियादिपरिग्रहान्स्ववर्गान्तर्गताः पठिताः शिक्षिताः । सौगतजरत्प्रव्राजिकाया बौद्धवृद्धसंन्यासिन्याः प्रथमामादितः प्रवेशनीयाम् ॥ ततः किम् । ब्रूहीति शेषः । **तत इति** । आवाभ्यां तावत्कामन्दक्या अवलोकितायाश्च भूमिकाद्वयं प्रथममेव गृहीतम् । प्रधाननायकभूमिकापरिग्रहस्तु कथं केन वा कर्तव्य इत्यर्थः । उत्तरमाह—**कलहंसेति** । कलहंसो माधवस्य चेटः, मकरन्दो मित्रम्, तत्प्रवेशावसर एवैतन्माधवभूमिकापरिग्रहणं भविष्यतीति नेदानीं तच्चिन्तनीयम् । तेन सर्वं सुष्ठु विहितम्, न किंचिदपि कर्तव्यमवशिष्टमित्यर्थः । तदनेन प्रथमं कामन्दक्यवलोकिताप्रवेशः सूचितः । केचित्तु यावन्त्यत्र प्रकरणे पात्राणि तेषां सर्वेषामपि प्रथमतः प्रवेशः सूचित इति व्याचक्षते । तदसंगतम् । तत्प्रवेशावसर एव प्रवेशस्य सूचनीयत्वात् । न तु कृत्स्नप्रकरणपात्रप्रवेशः प्रथमतः सूचनीय इति प्रकरणलक्षणत्वे न क्वचिदपि ग्रन्थे दृश्यते । तत्तत्पात्रप्रवेशसमये तत्तत्सूचनं स्फुटमेवाग्रे दृश्यत इत्यलम् ॥ **तेनेति** । सामाजिकनिर्दिष्टगुणयोगित्वेन वर्गैरधीतत्वेन चेत्यर्थः । समाजे समवेतान्सामाजिकान् । 'पशूनां

सूत्रधारः—बाढम् । एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः ।

नटः—अहमप्यवलोकिता ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(परिवृत्य रक्तपटिकानेपथ्य उभावुपविष्टौ प्रविशतः ।)

कामन्दकी—वत्से अवलोकिते ।

अवलोकिता—आणवेदु भअवदी ।

कामन्दकी—अपि नाम कल्याणिनोर्मूरिवसुदेवरातापत्ययो-

---

१. आज्ञापयतु भगवती ।

मजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम्' इत्यमरः ॥ **बाढमिति** । तथा कुर्म इत्यर्थः । **एष इति** । सूत्रधाररूपपरित्यागेन कामन्दकीभूतोऽस्मि ॥ अहमप्यवलोकिता संवृत्तेत्येतदामुखाङ्गं प्रयोगातिशयः । तदुक्तम्—'एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रायं प्रयोगातिशयो मतः ॥' इति । अन्यस्य पात्रस्य प्रवेश एषोऽयमित्युपक्षेपः । सूत्रधारस्यैव समनन्तरपात्रत्व एषोऽहमित्युपक्षेप इति नातीव भेदः ॥ इति प्रस्तावना ॥ परिवृत्य निर्गमनं नाटयित्वा । काषायशाटीविरचितवेषावुपविष्टौ कामन्दक्यवलोकितावेषधारिणौ प्रविशतः । इत्येवं प्रस्तावनां परिसमाप्य सूचनीयकथांशसूचनार्थं मिश्रविष्कम्भमारभते—**कामन्दकीत्यादि** । वदतीति शेषः । विष्कम्भलक्षणं तु—'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥' इति । 'शुद्धः संकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि वक्तव्यः । मध्यमपात्रैः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमकृत् ॥' इति । शेषं नाटकवदित्यतिदेशात्प्रकरणेऽपि विष्कम्भकनिवेशः । तथा चाहुः—'प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः । विष्कम्भकस्तु कार्यो नाटकयोगे प्रकरणे च ॥' इति ॥ **अवलोकितेति** । आज्ञापयतु भगवती ॥ **अपि नामेति** । कल्याणिनोः कल्याणं मङ्गलमन्योन्यानुरूपं वयोरूपभाग्यसौभाग्यादिकमनयोरस्तीति तौ तथोक्तौ । अनेन चान्योन्यानुगुणयोगान्मालत्येव माधवस्य योग्या वधूः, स एव तस्याः समुचितो वर इति सूचितम् । भूरिति श्लाघ्यवंशप्रसूतत्वेन कुलतत्संबन्धार्हत्वं ध्वनितम् । मालतीमाधवयोरितरेतरयोगद्वन्द्वनिर्देशेन साहित्यप्रतीतेः तद्धेतुरन्योन्यानुरागोऽस्तीति द्योत्यते । अभिमतम् । तयोर्बन्धूनामन्येषां च सहृदयानामभिलषितमित्यर्थः । तदनेन मालतीमाधवयोरन्योन्यानुरागोऽत्र प्रकरणे बीजभूतसूचितो भवति । यथा—'स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा' इति । प्रथमं स्वल्पमेवोद्दिष्टः पश्चादनेकधा विस्तारी यः कार्यस्य प्रयोजनस्य हेतुः सोऽर्थो बीजमित्युच्यते । अत्र च प्रकरणे मालतीप्राप्तिर्माधवस्य प्रधानं कार्यम् । तद्धेतुश्च

रनयोर्मालतीमाधवयोरभिमतं पाणिग्रहणमङ्गलं स्यात् । (सहर्षं वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।)

विवृण्वतेव कल्याणमान्तरज्ञेन चक्षुषा ।
स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥ ११ ॥

अवलोकिता—[1]महन्तो क्खु एसो भअवदीए चिन्तावक्खेवो । अच्चरिअं अच्चरिअम् । जं दाणिं चीरचीवरमेत्तपरिच्छदं पिण्डपादमेत्तपाणवुत्तिं वि भअवदीं ईरिसेसु आआसेसु अमच्चभूरिवसू णिओएदि । तस्सिं उक्खण्डिदसंसारावग्गहो तुम्हेहिं वि अप्पा णिक्खिविअदि ।

---

१. महान्खल्वेष भगवत्याश्चिन्तावक्षेपः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । यदिदानीं चीरचीवरमात्रपरिच्छदां पिण्डपातमात्रप्राणवृत्तिमपि भगवतीमीदृशेष्वायासेष्वमात्यभूरिवसुर्नियोजयति । तस्मिन्नुत्खण्डितसंसारावग्रहो युष्माभिरप्यात्मा निक्षिप्यते ।

तयोरनुरागो बीजम् । बीजं नाम प्रथमिकी अर्थप्रकृतिः । कार्यं पञ्चमी । पाणिग्रहणमङ्गलमपि नाम स्यात् । किं नु खलु भवेत् । अनेन मालतीमाधवसमागमरूपफलार्थमौत्सुक्यप्रतीतेरारम्भो नाम प्रथमावस्था दर्शिता । यथा—'औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे' इति । बीजारम्भसमन्वयायायं मुखसंधिः । तदुक्तम्—'बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः । आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥ अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ॥' इति । तत्रार्थहेतुमद्भेदो यत्र बीजस्य तन्मुखम् । तस्य च मुखसंधेरुपक्षेपादीन्यङ्गानि द्वादश बीजारम्भानुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । तानिच यथावसरमग्रत एव निरूपयिष्यन्त इत्यलम् ॥ **सहर्षमिति** । विचिन्त्यमानमनोरथसिद्धिसूचकनिमित्तलाभात् । तदेव दर्शयति—**विवृण्वतेति** । आन्तरज्ञेनवास्मिन्नर्थे खल्वियं संदिग्धे किमेतत्प्रयोजनं भविष्यति न वेति, तदस्याः संशयमपनयामीत्येवमस्यदभिप्रायवेदिनेव कल्याणं विवृण्वता भाविमङ्गलं सूचयता स्फुरता वामकेन सव्येन । अथ च प्रतिकूलेनापि सता चक्षुषा दाक्षिण्यं चिन्त्यमानकार्यसिद्धिर्यत्वेनाप्रातिकूल्यम् । अथ च सव्येतरत्वमङ्गीक्रियते । स्त्रीणां वामाक्षिस्पन्दः शुभशंसीति नैमित्तिकाः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ११ ॥ **अवलोकिता—**महान्खल्वेष चिन्तारूपो भगवत्याश्चित्तावक्षेपो मनःखेदः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । यदिदानीं चीरै रथ्यापतितपटच्चरखण्डैः कृतो यश्चीवरः कन्था तन्मात्रप्रावरणां पिण्डस्य भैक्षकवलस्य प्राणधारणोचितस्य पात उदरकुहरे निक्षेपस्तन्मात्रप्राणवृत्तिः । पात्रे पाणौ मुखे वा यैर्यदन्नं विनिपात्यते तदेवौषधवन्निगीर्यते, न तु रसास्वादपूर्वकं भुज्यत इत्यर्थः । भगवतीं माहात्म्यवतीमालवतीमीदृशेष्वायासेषु दुःखजनकेषु रा-

कामन्दकी—वत्से, मा मैवम् ।

यन्मां विधेयविषये स भवान्नियुङ्क्ते
स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
प्राणैस्तपोभिरथवाभिमतं मदीयैः
कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥ १२ ॥

किं न वेत्सि । यदैव नो विद्यापरिग्रहाय नानादिगन्तवासिनां साहचर्यमासीत्तदैवास्मत्सौदामिनीसमक्षमनयोर्भूरिवसुदेवरातयोः प्रवृत्तेयं प्र-

गिजनोचितकृत्यादिकृत्येष्वमात्यभूरिवसुर्नियोजयतीति तस्य तत्कार्यकरणाद- न्येन चास्य दुष्करत्वादनुचितेऽपि व्यापारे भगवतीं नियोजयतु नाम । तस्मिन्कार्ये उत्तम्भित उच्छ्रितः संसार एवायमहो निःश्रेयसाभ्युदयप्रतिबन्धः । मोक्षान्तराय इति यावत् । स यस्य आत्मा युष्माभिरपि निक्षिप्यत इति यदेतत्सर्वमाश्चर्यमिति योजना ॥ कामन्दकी । वत्से इति । नैवं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ यन्मामिति । स पूज्यो भवान्भूरिवसुर्मां विधेयविषये कृत्यविषये नियुङ्क्त इति यत्तत्स्नेहस्य प्रेम्णः फलम् । असौ विस्रम्भयोग्यं प्रेमैव प्रणय इत्युच्यते । निर्व्याजं सौजन्यमेव प्रणय इति केचित् । तस्य सारः स्थिरांशः । स्नेहातिरेकादनुचितेऽपि कर्मणि नियोगोऽस्माकं च तदङ्गीकरणं युक्तमेवेति भावः । प्राणैरथवा तेभ्योऽपि श्लाघ्यैस्तपोभिर्वा सुहृदभिलषितकृत्यं घटेत यदि सिध्येत्, तर्हि निःश्रेयसादप्यधिकं कृत्यमस्मत्प्राणैस्तपोभिश्च कृतं निष्पादितं स्यादित्यावृत्त्या योजनीयम् । मित्रकार्यनिष्पादनं मोक्षादपि गरीय इति भावः । अमात्यभूरिवसुः स्वसुतां मालतीं स्वबालमित्रस्य देवरातस्यात्मजाय माधवाय प्रदित्सुर्नरपतेर्नन्दनवाम्ने नर्मसचिवाय मालतीं याचमानाद्भयेन प्रकाशं दातुमशक्नुवन्गूढविवाहनिर्वर्तनव्यापारे कामन्दकीं नियुक्तवानिति कथा उपरि स्फुटीभविष्यति ॥ १२ ॥ किमिति भूरिवसोर्माधवायैव मालती दातव्येति निर्बन्धः । भगवत्या वा प्राणव्ययेनाप्येतत्कार्यं संपाद्यमिति किमित्यभिनिवेश इत्यत आह—किं न वेत्सीति । आबाल्यान्मदन्तेवासिनी त्वमप्येतत्सर्वं जानास्येवेति भावः । न इति । भूरिवसुदेवरातयोर्मम चेत्यर्थः । नानादिगन्तवासेन बहुदेशवासेन साहचर्यं सहचरभावः । एकत्राध्ययननिबन्धना मैत्री यदैवाभूत्तदैवास्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । अत्यन्त एव मत्कारितैव ययोरियं प्रतिज्ञा [illegible] । केत्यत आह—आवाभ्यामिति । अतश्च पूर्वप्रतिज्ञातत्वाद्भूरिवसोर्[illegible]सरत्वान्मम चात्र निर्बन्धो युक्त इति भावः । मत्प्रथमशिष्या सौदामिन्य- साक्षिणीत्यत आह—सौदामिनीसमक्षमिति । तेन तस्या अप्येत[illegible]जनानर्वा[illegible]न्त [illegible]विलम्बितः अन्ते तया करिष्यमाणो मालत्युपद्रवपरि[illegible] कथांशः सूचितो भवति । नापि मां भूरिवसुर्दूत्ये नियुङ्क्ते । किं त्वहमेव मत्काङ्क्षि- निर्वाहा[illegible] प्रवर्ते । न मे दूत्यलाघवमाशङ्कनीयमित्यपि सूच्यते । मम च [illegible]मिन्या[illegible]क्षमिति व्याख्यानमनुपपन्नम् । स च देवदत्तश्च ता-

तिज्ञा अवश्यमावाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति । तदिदानीं विदर्भराजस्य मन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षिकीश्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्वता सुविहितम् ।

अपत्यसंबन्धविधिप्रतिज्ञा प्रियस्य नीता सुहृदः स्मृतिं च ।
सलोकसामान्यगुणस्तनूजः प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥ १३ ॥

अवलोकिता—किंति मालदिं अमच्चो माहवस्स अप्पणा ण प्पडिवादेइ । जेण चोरिअविवाहे भअवदिं तुवरावेदि ।

कामन्दकी—

तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन ।
तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः ॥ १४ ॥

---

१. किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना न प्रतिपादयति । येन चौर्यविवाहे भगवतीं त्वरयति ।

नित्यवत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषप्रसङ्गात् । द्विपर्यन्तानामेव त्यदादित्वमिति तु त्यदाद्यत्वमात्रनिरासार्थम् । तदिदानीमिति । तत्प्रतिज्ञातम् । मन्त्रिणेतिपदं बहुप्रयोजनोद्देशेन पुत्रमत्र प्रेषितवानिति तस्य बुद्धिकौशलं प्रकटयितुम् । आन्वीक्षिकी न्यायशास्त्रम् । नीतिशास्त्रस्यापि न्यायमूलकत्वात्तदन्तर्गतिः । सुविहितं साधु संपादितम् । सुविधाने युक्तिमाह—अपत्येति । पूर्वमेव संबन्धस्य प्रतिज्ञातत्वात्स्वयमेव भूरिवसुः सुतां माधवाय दास्यतीति यदि तमत्र देवरातो न प्रेषयेत्तदा स्मारकाभावात्कालविप्रकर्षाच्च भूरिवसुः प्रतिज्ञां विस्मरेदपि । तदनेन पुत्रप्रेषणेन सुहृदः प्रतिज्ञा स्मृतिविषयं प्रापिता । यदि वा कदाचिदहमेवमात्मजमपि तद्गुणपरिज्ञानादतिलोकलावण्यशालिनीं सुतां दातुं संकल्पीत, तदपि निरस्तम् । यतः प्ररोचनार्थं संबन्धेच्छोत्पादनार्थं यूनोरन्योन्यानुरागजननार्थं चालोकसामान्यगुणस्तनूजः प्रकटीकृतश्चेति बुद्धिमान्मन्त्रिणा सुतप्रेषणेन सुविहितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ अवलोकिता—किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना न प्रतिपादयति । येन चौर्यविवाहे भगवतीं त्वरयति । माधवस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तत्र कारणे निमित्तमाह—कामन्दकी । तामिति । नरपतेर्नर्मसुहृत्क्रीडासचिवो नन्दनस्तां मालतीं नृपमुखेन याचते । [illegible] । [illegible] मुखेन याचते न तु स्वयमुपगम्येति भावः । तस्य नरपतेर्निषेधः [illegible] तो न प्रत्याख्यातीव निषेधो यतः कोपाय स्यात् । अयं तु [illegible] उपायः शिवः शोभनः । अभिमतसुहृत्संबन्धघटनेन [illegible]

कामन्दकी—वत्से, मा मैवम्।

यन्मां विधेयविषये स भवान्नियुङ्क्ते
स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः।
प्राणैस्तपोभिरथवाभिमतं मदीयैः
कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात्॥ १२॥

किं न वेत्सि। यदैव नो विद्यापरिग्रहाय नानादिगन्तवाससाहचर्येमासीच्चदैवास्मत्सौदामिनीसमक्षमनयोर्भूरिवसुदेवरातयोः प्रवृत्तेयं प्र-

---

गिजनोचितदूत्यादिकृत्येष्वमात्यभूरिवसुर्नियोजयतीति तस्य तावत्कार्यप्रस्तावाद-न्येन चास्य दुष्करत्वादनुचितेऽपि व्यापारे भगवतीं नियोजयतु नाम। तस्मिंश्चायास उत्खण्डित उच्छिन्नः संसार एवावग्रहो निःश्रेयसामृतवर्षप्रतिबन्धः। मोक्षान्तराय इति यावत्। स यस्य आत्मा युष्माभिरपि निक्षिप्यत इति यदेतत्सर्वमाश्चर्यमिति योजना॥ **कामन्दकी। वत्से इति।** नैवं वक्तव्यमित्यर्थः॥ **यन्मामिति।** स पूज्यो भवान्भूरिवसुर्मां विधेयविषये कृत्यविषये नियुङ्क्त इति यत्तत्स्नेहस्य प्रेम्णः फलम्। असौ विस्रम्भयोग्यं प्रेमैव प्रणय इत्युच्यते। निर्व्याजं सौजन्यमेव प्रणय इति केचित्। तस्य सारः स्थिरांशः। स्नेहातिरेकादनुचितेऽपि कर्मणि नियोगोऽस्माकं च तदङ्गीकरणं युक्तमेवेति भावः। प्राणैरथवा तेभ्योऽपि श्लाघ्यैस्तपोभिर्वा सुहृदभिलषितकृत्यं घटेत यदि सिध्येत्, तत्तर्हि निःश्रेयसादप्यधिकं कृत्यमस्मत्प्राणैस्तपोभिश्च कृतं निष्पादितं स्यादित्यावृत्त्या योजनीयम्। मित्रकार्यनिष्पादनं मोक्षादपि गरीय इति भावः। अमात्यभूरिवसुः स्वसुतां मालतीं स्वबालमित्रस्य देवरातस्यात्मजाय माधवाय प्रदित्सुर्नरपतेर्नन्दननाम्ने नर्मसचिवाय मालतीं याचमानाद्भयेन प्रकाशं दातुमशक्नुवन्गूढविवाहनिर्वर्तनव्यापारे कामन्दकीं नियुक्तवानिति कथा उपरि स्फुटीभविष्यति॥ १२॥ किमिति भूरिवसोर्माधवायैव मालती दातव्येति निर्बन्धः। भगवत्या वा प्राणव्ययेनाप्येतत्कार्यं संपाद्यमिति किमित्य-भिनिवेश इत्यत आह—**किं न वेत्सीति।** आबाल्यात्प्रभृत्येतद्वार्ताभिज्ञा त्वमप्ये-तदपूर्वं जानासीति भावः। **न इति।** भूरिवसुदेवरातयोर्मम चेत्यर्थः। नानादिग-न्तवासेन बहुदेशवासेन साहचर्यं सहचरभावः। एकत्राध्ययननिबन्धना मैत्री यदे-वास्माकमासीदिति पक्षीयवचनम्। अमात्य एव मत्कारितेव ययोरियं प्रतिज्ञा कृता। केचन आह—**आवाभ्यामिति।** अतश्च पूर्वप्रतिज्ञातत्वाद्भूरिवसोर्मे-[illegible] चात्र निर्बन्धो युक्त इति भावः। मत्प्रयमशिष्या सौदामिन्य-[illegible] आह—**सौदामिनीसमक्षमिति।** तेन तस्या अपे-[illegible] कारिष्यमाणो [illegible] भवति। नापि मां भूरिवसुरेवं नियुङ्क्ते। [illegible] गृह्यते। [illegible] सौदामिनीसमक्षमिति व्याख्यानमनुपपन्नम्। [illegible]

तिज्ञा अवश्यमावाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति । तदिदानीं विदर्भराजस्य मन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षिकीश्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्वता सुविहितम् ।

अपत्यसंबन्धविधिप्रतिज्ञा प्रियस्य नीता सुहृदः स्मृतिं च ।
अलोकसामान्यगुणस्तनूजः प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥ १३ ॥

अवलोकिता—किंति मालदिं अमच्चो माहवस्स अप्पणा ण प्पडिवादेइ । जेण चोरिअविवाहे भअवदीं तुवरावेदि ।

कामन्दकी—

तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन ।
तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः ॥ १४ ॥

---

१. किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना न प्रतिपादयति । येन चौर्यविवाहे भगवतीं त्वरयति ।

नितिवत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषप्रसङ्गात् । द्विपर्यन्तादीनामेवत्यदादित्वमिति तु त्यदाद्यत्वमात्रनिरासार्थम् । तदिदानीमिति । तत्प्रतिज्ञातम् । मन्त्रिणेतिपदं बहुप्रयोजनोद्देशेन पुत्रमत्र प्रेपितवानिति तस्य बुद्धिकौशलं प्रकटयितुम् । आन्वीक्षिकी न्यायशास्त्रम् । नीतिशास्त्रस्यापि न्यायमूलकत्वात्तदन्तर्गतिः । सुविहितं साधु संपादितम् । सुविधाने युक्तिमाह—अपत्येति । पूर्वमेव संबन्धस्य प्रतिज्ञातत्वात्स्वयमेव भूरिवसुः सुतां माधवाय दास्यतीति यदि तमत्र देवरातो न प्रेपयेत्तदा स्मारकाभावात्कालविप्रकर्षाच्च भूरिवसुः प्रतिज्ञां विस्मरेदपि । तदनेन पुत्रप्रेपणेन सुहृदः प्रतिज्ञा स्मृतिविपयं प्रापिता । यदि वा कदाचिददृष्टवशात्स्मरन्नपि वरगुणापरिज्ञानादतिलोकलावण्यशालिनीं सुतां दातुं संशयीत, तदपि निराकृतम् । यतः प्ररोचनार्थं संबन्धेच्छोत्पादनार्थं यूनोरन्योन्यानुरागजननार्थं चानितरसाधारणगुणस्तनूजः प्रकटीकृतश्चेति युक्तिद्वयात्प्रतिज्ञातं सुतप्रेपणेन सुविहितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ अवलोकिता—किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना न प्रतिपादयति । येन चौर्यविवाहे भगवतीं त्वरयति । माधवस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ स्वयमप्रदाने निमित्तमाह—कामन्दकी । तामिति । नरपतेर्नर्मसुहृत्क्रीडासचिवो नन्दनस्तां मालतीं नृपमुखेन याचते । नन्दनाय प्रयच्छेति राज्ञा याचयतीत्यर्थः । राजमुखेन याचते न तु श्लाघ्यवरगुणेनेति भावः । तस्मा नरपतिप्रार्थनायाः साक्षान्मुखतो न प्रयच्छामीत्येव निपेधो राज्ञः कोपाय स्यात् । अयं तु चौर्यविवाहरूप उपायः शिवः शोभनः । अभिमतसुहृत्संबन्धनृपद्वेपलक्षणेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारहेतु-

अवलोकिता—अच्चरिअं अच्चरिअं। ण क्खु अमच्चो माहवस्स णामं वि जाणादि त्ति णिरवेक्खदा लक्खीअदि।

कामन्दकी—सखि, संवरणं तत्।

विशेषतस्तु बाल्यात्तयोर्विवृतभावयोः।
तेन माधवमालत्योः कार्यः सम्प्रति निह्नवः ॥ १५ ॥

अपि च—

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः।
श्रेयो ह्यस्माकमेवं हि प्रतार्यौ राजनन्दनौ ॥ १६ ॥

१. आश्चर्यमाश्चर्यम्। न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति निरपेक्षता लक्ष्यते।

स्यात् ॥१४॥ अवलोकिता—आश्चर्यमाश्चर्यम्। न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति माधवे निरपेक्षता लक्ष्यते। कथं तयोः श्रुतौ अविदितमुक्तं माधवमजानान इव तस्मिन्निरपेक्षमाचरतीत्यर्थः॥ कामन्दकी—संवरणं तत्, राजमन्त्राद्याकारगोपनं तत्। अज्ञाननाटनमित्यर्थः। इतोऽप्यज्ञानं नाटनीयमित्याह—विशेषतस्त्विति। बाल्यानन्तरभावित्वाद्यथा तद्धर्मानुवृत्तेश्च। बाल्यमिह प्रथमयौवनमुच्यते। तेन युक्तायुक्तविचारविधुरे, आकारगोपनानभिज्ञे, मदनाधिक्यसंवदे, गुरुजनमुल्लङ्घ्यापि मनोरथं संपादयितुमुत्सुकाने, प्रथमयौवने वर्तमानत्वाद्विवृतभावयोः प्रकटीभूतान्योन्यानुरागकुण्ठीभावपरिहारार्थं विशेषतः सम्प्रति तदन्योन्यानुरागविषयाया निह्नवः कार्यः प्रच्छादनं कर्तव्यम्। मालत्यपि माधवानुरक्तां मां तातो न जानातीति यथा मन्यते, माधवोऽपि स्वसुतानुरक्तं माममात्यो न वेत्तीति यथा प्रत्येति, तथा तदज्ञानं नाटयितव्यम्। तथा सति, अकुण्ठितोत्साहयोस्तयोः स्वत एवाभिमतसंघटनं सिध्येत्। अन्यथा गुरुजनेन विदितमस्मच्चापलमिति लज्जया तदुद्योगभङ्गादभिलषितः कृतकपरिणयो न निष्पद्येतेति भावः। अत्र नायकयोरन्योन्यानुरागस्य बीजस्योपन्यासादुपक्षेपो नाम मुखसंधेरङ्गमुक्तं भवति। यथा—'बीजन्यास उपक्षेपः' इति ॥१५॥ अनुरागेति—अमात्यो माधवस्य नामापि न जानातीत्येतत्संवरणमात्रमिति किं वक्तव्यम्। यतः वत्सयोरुभयोरपि, कामन्दकीं प्रति प्रियसुहृदपत्यत्वाद्वत्सयोरिति निर्देशः। अनुरागप्रवादः सार्वलौकिकः सर्वलोकविदितः 'लोकसर्वलोकाभ्याम्—' इति ठञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। पामरा अपि जानन्ति किमुतामात्य इति भावः। अनेन बीजस्य बहुलीकरणात्परिकरो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। यथा—'तद्बाहुल्यं परिकरः' इति। एवं च सत्यस्माकं श्रेयो भवति। कुतः। हि यस्माद्राजनन्दनौ प्रतार्यौ वञ्चयितुं शक्यौ स्याताम्। यदि कृतकपरिणये वृत्ते राजा नन्दनो वा कुप्येत् कथमनया वराकया भिक्षुकयास्मद्विरोध आचरित इति, तदा न ममात्र दोषः तावन्योन्यानुरागवशेन स्वत एव संमिलितौ। स चानुरागः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यस्माकं तद्वचनं सुलभमित्यर्थः।

पश्य ।

बहिः सर्वाकारप्रवणरमणीयं व्यवहर-
न्पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमतिसंधाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥ १७ ॥

अवलोकिता—णए वि तुह्म वअणादो तेण तेणोवण्णासेण भूरिवसुमन्दिरासण्णतरराअमग्गेण माहवो सञ्चारिअदि ।

कामन्दकी—कथितमेव नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया ।

भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

---

१. मयापि युष्मद्वचनात्तेन तेनोपन्यासेन भूरिवसुमन्दिरासन्नतरराजमार्गेण माधवः संचार्यते ।

॥ १६ ॥ एवमेव च विदग्धाः स्वयमुदासीनवद्वर्तमाना अत्युद्धतामप्यजानाना इव परैः प्रतीयमाना बुद्धिकौशलेनैव कार्याणि निर्वहन्तो दृश्यन्त इत्याह—बहिरिति । विद्वान्कार्यविवेचकोऽनेकशास्त्रवर्गनिविष्टस्वार्थपरोऽन्यैरेकत्वमज्ञायमानः सन् बहिः सर्वप्रकारव्यापारप्रच्छादनेन लोकं वञ्चयितुमेव केवलमात्मनो [illegible] स्वकार्योद्दिष्टेऽप्यालिम्पनःपूर्वकेऽपि व्यापारे सर्वस्याकारस्य येनेनाभ्यवहरणादेरनुभावस्य प्रवणेन । भावप्रधानो निर्देशः । तदेकपरत्वेन रमणीयं लोकस्य चित्तरञ्जनं यथा भवति तथा व्यवहरन्नयमहर्निशमेतदेकपरो वर्तते । न ह्येवम्भूतं यत्किंचिदपि जानातीति यथा स्यात्तथैव प्रतीतिरूपा व्यवहरन्नित्यर्थः । परेषां शत्रूणामभ्यूहस्य तर्कस्योत्प्रेक्षणस्य समुचितानि स्थानानि छिद्राणि तनुतराण्यत्यतिसूक्ष्माण्यपि स्थगयति पिधत्ते, एवं सकलमुद्ददर्शिनमपि जनं सर्वैर्विविधैर्व्यापाररतिसंधाय विश्वासजननेन वञ्चयित्वा स्वयं तटस्थ उदासीन इव प्रतिभासमान एव स्वानर्थान्घटयति संपादयति । मौनं च भजते । कथितमपि विषये प्रश्नमपि वहिर्न ददातीत्यर्थः । विदग्धजनस्वभावोक्तिः ॥ १७ ॥ इदानीमवलोकिता स्वकृतिमावेदयन्त्याह—अवलोकिता । मयेति । [illegible] युष्माकं वचनात्तेन तेनोपन्यासेन बहुविधव्याजेन [illegible] भूरिवसुमन्दिरासन्नतरराजमार्गेण माधवः संचार्यते । यथा [illegible] तथा [illegible] । [illegible] । [illegible] —कामन्दकी । कथितमिति । [illegible]

अवलोकिता—अच्चरिअं अच्चरिअं । ण क्खु अमच्चो माहवस्स णामं वि जाणादित्ति णिरवेक्खदा लक्खिअदि ।

कामन्दकी—वत्से, संवरणं तत् ।

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्विवृतभावयोः ।
तेन माधवमालत्योः कार्यः स्वमतिनिह्नवः ॥ १५ ॥

अपि च—

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः ।
श्रेयो ह्यस्माकमेवं हि प्रतार्यौ राजनन्दनौ ॥ १६ ॥

---

१. आश्चर्यमाश्चर्यम् । न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति निरपेक्षता लक्ष्यते ।

त्वात् ॥१४॥ **अवलोकिता**—आश्चर्यमाश्चर्यम् । न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति माधवे निरपेक्षता लक्ष्यते। कथं तस्मै सुतां प्रदित्सुस्त्वं माधवमप्यजानान इव तस्मिन्नैस्पृह्यमाचरतीत्यर्थः ॥ **कामन्दकी**—संवरणं तत्, राजभयेनाकारगोपनं तत् । अज्ञाननटनमित्यर्थः । इतोऽप्यज्ञानं नटनीयमित्याह—**विशेषतस्त्विति** । बाल्यानन्तरभावित्वाद्भूयसा तद्धर्मानुवृत्तेश्च । बाल्यमिह प्रथमयौवनमुच्यते। तेन युक्तायुक्तविचारविधुरे, आकारगोपनानभिज्ञे, मदनाज्ञैकवशंवदे,गुरुजनमुल्लङ्घ्यापि मनोरथं संपादयितुमुद्युञ्जाने, प्रथमयौवने वर्तमानत्वाद्विवृतभावयोः प्रकटीभूतान्योन्यानुरागकुण्ठीभावपरिहारार्थं विशेषतः स्वमतेस्तदन्योन्यानुरागविषयाया निह्नवः कार्यः प्रच्छादनं कर्तव्यम् । मालत्यपि माधवानुरक्तां मां तातो न जानातीति यथा मन्यते, माधवोऽपि स्वसुतानुरक्तं माममात्यो न वेत्तीति यथा प्रत्येति, तथा तदज्ञानं नाटयितव्यम् । तथा सति, अकुण्ठितोत्साहयोस्तयोः स्वत एवाभिमतसंघटनं सिध्येत् । अन्यथा गुरुजनेन विदितमस्मच्चापलमिति लज्जया तदुद्योगभङ्गादभिलषितः कृतकपरिणयो न निष्पद्येतेति भावः । अत्र नायकयोरन्योन्यानुरागस्य बीजस्योपन्यासादुपक्षेपो नाम मुखसंधेरङ्गमुक्तं भवति । यथा—'बीजन्यास उपक्षेपः' इति ॥१५॥ **अनुरागेति**—अमात्यो माधवस्य नामापि न जानातीत्येतत्संवरणमात्रमिति किं वक्तव्यम् । यतः वत्सयोरुभयोरपि, कामन्दकीं प्रति प्रियसुहृदपत्यत्वाद्वत्सयोरिति निर्देशः । अनुरागप्रवादः सार्वलौकिकः सर्वलोकविदितः 'लोकसर्वलोकाभ्याम्–' इति ठञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । पामरा अपि जानन्ति किमुतामात्य इति भावः । अनेन बीजस्य बहुलीकरणात्परिकरो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । यथा—'तद्बाहुल्यं परिकरः' इति । एवं च सत्यस्माकं श्रेयो भवति । कुतः । हि यस्माद्राजनन्दनौ प्रतार्यौ वञ्चयितुं शक्यौ स्याताम् । यदि कृतकपरिणये वृत्ते राजा नन्दनो वा कुप्येत् कथमनया वराकया भिक्षुकयास्मद्विरोध आचरित इति, तदा न ममात्र दोषः तावन्योन्यानुरागवशेन स्वत एव संमिलितौ । स चानुरागः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यस्माकं तद्वचनं सुलभमित्यर्थः ।

पश्य ।

वहिः सर्वाकारप्रवणरमणीयं व्यवहर-
न्पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमतिसंधाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥ १७ ॥

अवलोकिता—मैए वि तुम्ह वअणादो तेण तेणोवण्णासेण भूरिवसुमन्दिरासण्णतररात्रमग्गेण माहवो सञ्चारिअदि ।

कामन्दकी—कथितमेव नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया ।

भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

१. मयापि युष्मद्वचनात्तेन तेनोपन्यासेन भूरिवसुमन्दिरासन्नतरराजमार्गेण माधवः संचार्यते ।

॥ १६ ॥ एवमेव च विदग्धाः स्वयमुदासीनवद्वर्तमानास्तद्वार्तामप्यजानाना इव परैः प्रतीयमाना बुद्धिकौशलेनैव कार्याणि निर्वहन्तो दृश्यन्त इत्याह—वहिरिति । विद्वान्कार्यवेदकोऽनेकाप्तवर्गनिक्षिप्तकार्यभरोऽप्यन्यैरेकवत्प्रतीयमानः सन् वहिः स्वकीयवास्तवव्यापारप्रच्छादनेन लोकं वञ्चयितुमेव केवलमारब्धे स्वाभिलषितरहस्यकार्याद्बहिर्भूतेऽन्यस्मिन्मनःपूर्वकेऽपि व्यापारे सर्वस्याकारस्य वेषभाषाव्यवहरणादेरनुभावस्य प्रावण्येन । भावप्रधानो निर्देशः । तदेकपरत्वेन रमणीयं लोकस्य चित्तरञ्जनं यथा भवति तथा व्यवहरन्नयमहर्निशमेतदेकपरो वर्तते । न ह्यस्यान्यकार्यवार्तामपि जानातीति यथा रन्ध्रान्वेषिणामपि प्रतीतिस्तथा व्यवहरन्नित्यर्थः । परेषां शत्रूणामभ्यूहस्य रहस्योत्प्रेक्षणस्य समुचितानि स्थानानि छिद्राणि तनुतराण्यत्यतिसूक्ष्माण्यपि स्थगयति पिधत्ते, एवं सकलसूक्ष्मदर्शिनमपि जनं कपटैर्वञ्चनव्यापारैरतिसंधाय विश्वासजननेन वञ्चयित्वा स्वयं तटस्थ उदासीन इव प्रतिभासमान एव स्वानर्थान्घटयति संपादयति । मौनं च भजते । अभिमतकार्यविषये वाङ्मात्रमपि वहिर्न वदतीत्यर्थः । विदग्धजनस्वभावोक्तिः ॥ १७ ॥ इदानीमवलोकिता स्वानुष्ठितकार्यं शंसनाह—अवलोकिता । मयेति । व च मयापि युष्माकं वचनात्तेन तेनोपन्यासेन बहुविधानाशङ्कनीयव्याजोक्तिप्रयोगेण भूरिवसुमन्दिरस्यासन्नतरराजमार्गेण माधवः संचार्यते । यथा मालतीनयनगोचरोऽसौ भवति तथा कृतमित्यर्थः । आसन्नत्वेन सर्वावयवसौष्ठवस्य सम्यगभिव्यक्तता सूचिता । बहुशः संचरणेऽप्यनाशङ्कनीयत्वं राजमार्गपदेन सूचितम् ॥ त्वत्प्रयुक्तोपायस्य फलमस्माभिरधिगतमित्याह—कामन्दकी । कथितमिति । धात्र्याः सुता धात्रेयी 'स्त्रीभ्यो ढक्'। तेन तस्याः सह स्तन्यपानसहपांसुक्रीडादिनातिविस्रम्भस्थानत्वात्त्वेनमपि तन्मनोगतं वेत्तीति सूचितम् । किमिति कथितमत आह—भूय

अवलोकिता—[1]माहवो वि कोऊहलं उप्पादिअ मए पउत्तम-अणमहूसवं मअणुज्जाणं पहादे अणुप्पेसिदो । तत्थ किल मालदी गमिस्सदि । तदो अण्णोण्णदंसणं होदित्ति ।

कामन्दकी—साधु वत्से, साधु । अनेन मल्लियाभियोगेन स्मारयसि मम पूर्वशिष्यां सौदामिनीम् ।

अवलोकिता—[2]भअवदि, सा दाणिं सोदामिणी समासादिअ-अच्चरिअमन्तसिद्धिप्पहावा सिरिपव्वदे कावालिअवदं धारेदि ।

कामन्दकी—कुतः पुनरियं वार्ता ।

अवलोकिता—[3]अत्थि एत्थ णअरीए महामसाणप्पदेसे कराला नाम चामुण्डा ।

कामन्दकी—अस्ति । या किल विविधजीवोपहारप्रियेति साह-सिकानां प्रवाहः ।

अवलोकिता—[4]तस्सिं क्खु सिरिपव्वदादो आअदस्स इदो

---

१. माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं मदनोद्यानं प्रभातेऽनुप्रेषितः । तत्र किल मालती गमिष्यति । ततोऽन्योन्यदर्शनं भवि-ष्यतीति ।

२. भगवति, सेदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यमन्त्रसिद्धिप्रभावा श्रीप-र्वते कापालिकव्रतं धारयति ।

३. अस्त्यत्र नगर्यां महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा ।

४. तस्मिन्खलु श्रीपर्वतादागतस्येतो नातिदूरश्मशानवासिनः साधकस्य

इदं तात्पर्यं नन्दनादयस्ते विप्रलम्भविधानस्येत्यर्थः ॥ अवलोकिता । [illegible]-हितं कार्यान्तरमाह—अत्र माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं मदनोद्यानं प्रभातेऽनुप्रेषितः । किमर्थम् । तत्र किल मालती गमिष्यति । ततोऽन्यो-न्यदर्शनं भविष्यतीति हेतोः ॥ कामन्दकी । साध्वित्यादि । [illegible] मन्त्रितसंपादनेऽभियोगोऽभ्यासस्तामभिनिवेशरूपेण ॥ अवलोकिता—भगवति, इदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यमन्त्रसिद्धिप्रभावा श्रीपर्वते कापालिकव्रतं धार-यति ॥ कामन्दकी । कुत इति । कस्मादुपलब्धेत्यर्थः ॥ अवलोकिता—अस्त्यत्र नगर्यां महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा । कामन्दकी । अस्तीति । वर्तते । प्रसिद्धैव सा [illegible] इत्यर्थः । विविधानां [illegible] जीवानामुपहारे प्रिया । अनेन [illegible] । सा-हसिकानां [illegible] ॥ अवलोकिता—[illegible]

णादिदूरमसाणवासिणो साधअस्स मुण्डधारिणो अघोरघण्टणामहेअस्स अन्देवासिणी महाप्पहावा कवालकुण्डला णाम अणुसंझं आअच्छइ। तदो इअं पउत्ति ।

कामन्दकी—सर्वं हि सौदामिन्यां संभाव्यते ।

अवलोकिता—[१]अलं दाव एदिणा । भअवदि, सो वि पासअरो माहवस्स बालमित्तं मअरन्दो णन्दणस्स भइणिं मदअन्तिआं जइ समुब्वहइ तं वि माहवस्स दुइअं पिअं होदि ।

कामन्दकी—नियुक्तैव तत्र मया प्रियसखी बुद्धरक्षिता ।

अवलोकिता—[२]सुविहिदं भअवदीए ।

कामन्दकी—तदुत्तिष्ठ । माधवप्रवृत्तिमुपलभ्य मालतीमेव पश्यावः।

(इत्युत्तिष्ठतः ।)

कामन्दकी—(विचिन्त्य ।) अत्युदारप्रकृतिर्मालती नाम । निपुणं निसृष्टार्थदूतीकल्पस्तन्त्रयितव्यः । सर्वथा

मुण्डधारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महाप्रभावा कपालकुण्डला नामानुसंध्यमागच्छति । तत इयं प्रवृत्तिः ।

१. अलं तावदेतेन । भगवति, सोऽपि पार्श्वचरो माधवस्य बालमित्रं मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्वहति तदपि माधवस्य द्वितीयं प्रियं भवति ।

२. सुविहितं भगवत्या ।

नातिदूरश्मशानवासिनः साधकस्य मन्त्रसाधनोद्यतस्य मुण्डधारिणो नरशिरःकपालधारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महाप्रभावा कपालकुण्डला नामानुसंध्यमागच्छति । तत इयं प्रवृत्तिर्वार्ता । मया श्रुतेति शेषः ॥ कामन्दकी । सर्वमिति । संभाव्यत इति । अनेनोत्तरत्र सौदामिनीसाध्यान्यद्भुतानि सूचितानि ॥ अवलोकिता—अलं तावदेतेनालं तावदनुपयुक्तेनाघोरघण्टवृत्तान्तकथनेनेत्यर्थः । भगवति, सोऽपि पार्श्वचरो माधवस्य बालमित्रं मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्वहति तदपि माधवस्य द्वितीयं प्रियं [illegible]ति । अनेनोपनायकस्य मकरन्दस्य संगमो पताकावृत्तान्तः सूचितो भवति ॥ [illegible]न्दकी । नियुक्तेति । तदपि मया पूर्वमेवानुसंहितमित्यर्थः । अवलो[illegible]—सुविहितं भगवत्या ॥ कामन्दकी । तदिति । माधवप्रवृत्तिमुपलभ्य कि[illegible] [illegible]नोयाने तयोरन्योन्यदर्शनमभूत्वेति वार्ता ज्ञातव्येत्यर्थः । मालतीमेव पश्यावः। [illegible] [illegible]तीजनानुचिते स्वस्मदुपदिष्टे स्वयमात्मप्रदानसाहसे यथासौ नाशङ्केत तथा [illegible]परिचयेन वशीकर्तव्येति भावः ॥ कामन्दकी । विचिन्त्येति । कीदृशं

शरज्ज्योत्स्ना कान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतु सा
सुजातं कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा ।
गरीयानन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिपुणो
विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥ १९ ॥

(इति निष्क्रान्ते ।)

मिश्रविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकोपकरणः कलहंसः ।)

कलहंसः—केहिं दाणिं तुलिअमअरद्धआवलेवरूवविब्भमा-

---

१. केदानीं तुलितमकरध्वजावलेपरूपविभ्रमाक्षिप्तमालतीहृदयमाहात्म्यं

दुर्लभमाचरणीयमिति । विमृश्य । निश्चिनोतीति शेषः । अत्युदारातिगम्भीरा प्रकृतिर्यस्याः सा । तथा गाम्भीर्यं च—'यस्य प्रभावादाकारा हर्षक्रोधभयादिषु । भावेषु नोपलक्ष्यन्ते तद्गाम्भीर्यं प्रकीर्तितम् ॥' इत्युक्तरूपम् । तेन मालत्यतिगम्भीरप्रकृतित्वाच्चरमावस्थायामपि स्वाभिप्रायं स्वयं न निवेदयतीति हेतोर्निपुणं यथा स्यात्तथा निसृष्टार्था या दूती तस्याः कल्पो या व्यापारपद्धतिस्तन्त्रयितव्यः प्रधानीकर्तव्यः । प्राधान्येनाश्रयणीय इत्यर्थः । निसृष्टो निक्षिप्तः 'त्वमेव वेत्सि सर्वं कृत्यम्' इति समर्पितोऽर्थः । कार्यभारो यस्यास्तिति व्युत्पत्त्या स्वतन्त्रकार्यनिर्वाहिका दूती कथ्यते । तदुक्तम्—'स्वदानुरागयोर्यूनोरभिलापं मनोगतम् । ज्ञात्वा ताभ्यामनादिष्टा तदपेक्षितसिद्धये ॥ या प्रवर्तेत सा प्रोक्ता निसृष्टार्थेति कोविदैः । निसृष्टः कार्यभारोऽस्यास्तिति व्युत्पत्तिसंभवात् ॥' इति । अवाच्यकौटिल्यो यत्कृताः संध्यादयः प्रमाणं स निसृष्टार्थो दूतः । यथा भगवान्पाण्डवानामिति ॥ इदानीं स्वव्यापारस्याफल्यनाशात्वे—सर्वथेति । शरज्ज्योत्स्नेति । कल्याणी मनोहराकारानुगुणशीलसंपन्ना सुजातं सुजन्मानं कान्तं स्वप्राणनायकं शारदचन्द्रिकाकुमुदमिव समानुरागसंघटने दृष्टान्तः । नन्दयतु निरतिशयानन्दसमृद्धं करोतु । तेन स च युवा कृतपुण्यश्चरितार्थो भवतु । उभयोः समानुरागत्वेन स च तां नन्दयतु । सा च कृतकृत्या भवत्वित्ययमर्थोऽर्थाल्लभ्यते । तं चकारो द्योतयति । एवं च सति गरीयान्गुरुतरोऽन्योन्यस्य परस्परस्य प्रगुणा अनुगुणा ये गुणास्तेषां निर्माणे निपुणो विधातुर्व्यापारः फलतु तत्संघटनलक्षणेनैव फलेन फलवान्भवतु । मनोज्ञः सर्वजनश्लाघ्यो भवतु । तादृगन्योन्यानुरूपनिर्माणस्य तयोः संघटनमेव फलम् । अन्यथा व्यर्थमेव स्यात् । यदाह कालिदासः—'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' इत्यादिश्लोकेन । अत्रोपमोपस्तुल्यमन्योन्यमलंकारः । अत्र परस्परानुरागस्य बीजस्यानुरूपेण स्तुतेर्विलोभनं नामाङ्गम् । यथा—'तद्गुणाख्या विलोभनम्' इति ॥१९॥ मिश्रविष्कम्भोऽयम् । नीचमध्यमपात्रप्रयोजितत्वादिति ॥ 'माधवानुचरः कलहंसो नाम' इति वाक्ये सूचितमुपदर्शयन्नङ्कमारभते—तत इत्यादि । ८

लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्य-
मुन्मथ्य मन्थरविवेकमकाण्ड एव ॥ २१ ॥

आश्चर्यम् ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-
मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।
तत्संनिधौ तदधुना हृदयं मदीय-
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ २२ ॥

मकरन्दः—(उपसृत्य ।) सखे माधव, इत इतः ललाटंतपस्तपति घर्मांशुः । तदस्मिन्नुद्याने मुहूर्तमुपविशावः । (उभौ परिक्रामतः ।)

कलहंसः—कहं मअरन्दसहअरो इमं एव्व बालुज्जाणं अलंकरेदि माहवो । ता दंसेमि मअणवेअणाखिज्जमाणमालदी-

---

१. कथं मकरन्दसहचर इदमेव बालोद्यानमलंकरोति माधवः । तद्दर्शयामि मदनवेदनाखिद्यमानमालतीलोचनसुखावहमात्मनोऽस्य प्रतिच्छन्दकम् । अथवा विश्रामसौख्यं तावदनुभवतु ।

एव । लज्जाम् । कथमार्यविगर्हिते परोपहासनीये कर्मणि प्रवृत्तोऽहमिति मनःसंकोचनं लज्जा । यथा—'मनःसंकोचनं लज्जा त्वनौचित्यप्रवर्तनात्' इति । तां विजित्य निरस्य विनयं विनीततां विनिवार्य । धैर्यं धीरतामुन्मथ्य मथित्वा मन्थरो मन्दीभूतो विवेकः कृत्याकृत्यज्ञानं यथा स्यात्तथेति ॥ अत्र लज्जात्यागो विवेकमान्द्येन उन्मादश्चेति सप्तमाष्टमावस्थाद्वयमादावेव रागोत्कर्षप्रदर्शनार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मन्थरविवेकमिति चेतोविशेषणं वा ॥ २१ ॥ **आश्चर्यम् ।** **यद्विस्मयेति** । यन्मदीयं मनस्तस्याः संनिधौ विस्मयेनामानुपलोकोचितापूर्वलावण्यदर्शनजनितेन चित्तविकासेनाद्भुतरसस्थायिना रसतामापन्नेन स्तिमितं निष्पन्दमस्तमितान्यभावं विगलितवेद्यान्तरममृतप्लवनादिव सुधार्णवनिमज्जनेनेवानन्देन निरतिशयसुखाविर्भावेन मन्दं तदास्वादैकपरतया निरुद्धवृत्त्यन्तरमभूत् । तदेवेदानीं तदसंनिधावङ्गारचुम्बितं प्रदीप्तेन्धनशकलसंस्पृष्टमिव । दग्धमिति वक्तव्ये मनोगतप्रेयसीदाहभिया चुम्बितमिति कोमलोक्तिः । व्यथमानं संतप्यमानमास्ते । तत्संनिधानासंनिधानयोः क्षणमात्रभेदेनातीव मनोवस्थावैलक्षण्यमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ मकरन्दोऽन्यमनस्कतयात्मानमपश्यन्तमपि स्वयमेव प्रज्ञापयन्नाकारयति—**मकरन्दः । सखे माधवेति** । इत इतः । आगम्यतामिति शेषः । **ललाटेत्यादि** । ललाटंतपो नभोमध्यवर्तीत्यर्थः । 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमागमः ॥ **कलहंसः**—कथं मकरन्दसहचर इदमेव बालोद्यानमलंकरोति माधवः । तद्दर्शयाम्यस्य मदनवेदनाखिद्यमान-

लोअणसुहावहं अत्तणो से पडिच्छन्दअं । अहवा विस्सामसोक्खं दाव अणुहोदु ।

मकरन्दः—तदस्यैव तावदुच्छ्वसितकुसुमकेसरकषायशीतलामोदवासितोद्यानस्य काञ्चनपादस्याधस्तादुपविशावः ।

(उभौ तथा कुरुतः ।)

मकरन्दः—वयस्य माधव, सकलनगराङ्गनाप्रवर्तितमहोत्सवाभिरामकामदेवोद्यानयात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशमिव भवन्तमवधारयामि । अपि त्वमवतीर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरताम् ।

(माधवः सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।)

मकरन्दः—(विहस्य ।) किमवनम्रमुग्धमुखपुण्डरीकः स्थितोऽसि । पश्य ।

अन्धेषु जन्तुषु च यस्तमसावृतेषु
विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरेऽपि ।
सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथंचिदपह्नुतिर्भूत् ॥ २२ ॥

मालतीलोचनसुखावहम् । चित्रस्य दर्शनमात्रफलकत्वात् । आत्मनः प्रतिच्छन्दकम् । अथवा विश्रामसौख्यं तावदनुभवतु । पश्चाद्दर्शयिष्यामीति शेषः ॥ मकरन्दः—तदिति । विकसितकुसुमकिञ्जल्कानां कषायशीतलो च आमोदो दूरविसृमरो गन्धः । कषायत्वशिशिरत्वयो रसधर्मत्वेऽपि तादृशरसैकार्थसमवायादामोदधर्मत्वोपचारः तेन सुरभीकृतोद्यानस्य काञ्चनपादस्य चाम्पेयतरोरधस्तादुपविशावः ॥ सकलेत्यादि । अन्यादृशं विलक्षणावस्थम् । अपिः प्रश्ने ॥ विहस्येति । स्वमनोगतप्रकाशनादवनताननं माधवे सत्यं मदनविकार एव [illegible] हेतुरेतद्विलक्षणत्वस्येति स्वमतिनिर्णयादाह्लादस्य सानुकूल्यप्रदर्शनेन लज्जां शिथिलयितुमाहेति शेषः । किमिति । मुग्धं सुन्दरम् । यदन्तःकरणविकारे नहि विकारहेतुः लज्जा वा । [illegible] । [illegible] सर्वाभिभवः सुरासुरनरसाधारणत्वात् । तेनात्मन्यपूर्व[illegible] न्याय्य इत्याह—अन्धेष्विति । यो विश्वस्य धातरि जगत्कर्तरि [illegible] परमेश्वरे [illegible] [illegible] अन्धेषु जन्तुषु । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।
तस्याः सखे नियतमिन्दुकलामृणाल-
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ २४ ॥

अथ प्रणयिनीभिरनुचरीभिः कुसुमसंचयावचयलीलाभिलाषवतीभिरभ्यर्थ्यमाना तत्रैव बकुलपादपोद्देशमागतवती । तस्याश्च कस्मिंश्चिदपि महाभागधेयजन्मनि बहुदिवसोपचीयमानमिव मन्मथव्यथाविकारमुपलक्षितवानस्मि । यतः ।

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

लोचनपथगोचरं तस्याः स्वरूपमिदानीमपि प्रत्यक्षमिव विभाव्यमानं निर्वर्णयति—सेति । रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इति वुञ् । आभिरूप्यमिति यावत् । तस्य निधिर्निक्षेपः शङ्खपद्मादिमान् । तस्याधिष्ठातृदेवता वा । सौन्दर्यस्य सर्वावयवसौष्ठवस्य निकेतनं मन्दिरं वा । सखे, तस्या निर्माणे कारणमुपादानमिन्द्वादि । न तु भौतिकम् । मदनश्च वेधाः । न तु साधारणो वेदाभ्यासजडः । यदाह—'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः' इत्यादि । अनेन नायिकागुणवर्णनेन तद्विषयो महाननुरागोऽपि श्रेयानिति बीजगुणप्रशंसनाद्विलोभनं नाम मुखसंधेरङ्गमुक्तम् । यथा—'तद्गुणाख्या विलोभनम्' इति । गुणस्वरूपनिरूपणाद्गुणस्तुतिरूपा चतुर्थ्यवस्था माधवस्य प्रदर्शिता । यथा—'रूपौदार्यगुणैर्लीलाचेष्टाहसितवीक्षितैः । दर्शनालापमाधुर्यैर्नास्त्यतत्त्वत्समा वधूः ॥' इति । 'यत्रेदृशी दिवा वाणी भवेत्सैव गुणस्तुतिः' इति । वितर्कश्च व्यभिचारी व्यज्यते । यथा—'ऊहो वितर्क इत्युक्तः परार्थेषु यथामति' इति । संशयापह्नवयोः संसृष्टिः ॥ २४ ॥

अथेति । प्रणयिनीभिः प्रेमविषयाभिरनुचरीभिः परिकरवर्तिनीभिः । कुसुमसंचयस्यावचय एव लीला तस्यामभिलाषवतीभिरभ्यर्थ्यमाना स्वयमेव गन्तुकामापि शालीनतया कुण्ठितेच्छा सती तदपनोदनाय मनोविनोदिनीभिः प्रार्थ्यमाना तत्रैव यत्राहं स्थितः । तस्याश्च कस्मिंश्चिदपि लोकोत्तरे । महाभागधेयादन्येभ्योऽपि तदवलोकनं यदुत्पादने वराकमात्रं तादृशाद्भुतचरितैरेवाभ्यन्तं यस्य तस्मिन् । अन्यादृशस्य तदभिलाषपात्रतालक्षणमिथुनसाम्राज्यसिद्धान्ताधिरोहणसौभाग्यानर्हत्वात् । बहुदिवसोपचीयमानमतिचिरकालप्रवर्धमानं मन्मथव्यथा या व्यथा तत्कृतं विकारमुपलक्षितवानस्मि । तत्प्रदर्शने लिङ्गमाह—यतः ।

परिमृदितेति । परिमृदितापदेन म्लायमाना मृणाली निस्तन्तुरिव । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । म्लानं म्लानिमुपगतम् । कार्श्यं नाम मदनदशा सूचिता । क्रियासु स्नानपानादिकासु परिवारप्रार्थनाभिः परिजनस्य प्र

अन्योन्यमेव चतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा सितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥ २८ ॥

मकरन्दः—(स्वगतम् ।) कथं प्रत्यभिज्ञापि नाम ।

माधवः—अथ ताः सलीलमुत्तालकरकमलतालिकातरलवलयावलीकमुत्त्रस्तकलहंसविभ्रमाभिरामचरणसंचरणरणरणायमानमञ्जुमञ्जीररणितानुविद्धमेखलाकलापकिङ्किणीरणरणत्कारमुखरं प्रतिनिवृत्य 'भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे। यदत्रैव कोऽपि कस्या अपि वल्लभस्तिष्ठति' इति मामङ्गुलीदलविलासेनाख्यातवत्यः ।

धामधुरा दरहसितामृतसाहचर्यमनोहराः कटाक्षा आकूतद्योतका दृष्टिविशेषा अन्योन्यं मुक्ताः प्रहिताः । मां दृष्ट्वा सितपूर्वकं परस्परावलोकनं कृतवत्य इत्यर्थः। अथ मामवलोक्येत्यवलोकचक्रियां विशिनष्टि—सप्रत्यभिज्ञमिवेति । प्रत्यभिज्ञा नाम पूर्वानुभूतस्य पुरोवर्त्यैक्यावगाहिनी धीः । सा च परबुद्धित्वान्न मया प्रत्यक्षीकृता, किंतूत्प्रेक्षितेति इवशब्देन द्योतयति । कथं त्वयैतदुत्प्रेक्षितमित्याशङ्क्यबीजमाह—सोऽयमितीव नामेति । नाम प्रसिद्धौ । यो मालतीजीवितवल्लभो माधवो नाम प्रसिद्धः सखीजनकथासु स एवायमितीव तत्तेदन्तांशावच्छेदः प्रत्यभिज्ञोत्प्रेक्षाबीजम्, तस्यापि तदिदंशब्दाभिलापरूपस्य तदानीमभावात्। ज्ञानाकारस्य अप्रत्यक्षत्वात् सोऽप्युत्प्रेक्षित एवेतीवशब्देन सूचयति । तदपि कथमुन्नीतमित्याशङ्क्य स्फुटं तल्लिङ्गमाह—सभ्रूविलासमिति । भ्रुवोर्विलासो विक्षेपः। योऽस्माभिर्भर्तृदारिकाचित्तचोरो माधवो नाम गोष्ठीषु प्रसज्यते स एवायमित्येवंरूपार्थद्योतिका चेष्टाभ्रूलतोन्नमनचातुरी तत्सहितं यथा भवति तथा पूर्वानुभूतत्वपुरोवर्तित्वलक्षणतत्तेदन्ताभिव्यञ्जिका भ्रूचेष्टा, पदार्थाभिनयरूपत्वाच्चेष्टायाः। तेन तथा तत्तेदन्तावच्छेदनेनासाधारणधर्मेण मद्विषया तासां प्रत्यभिज्ञाभ्यूहितेत्यर्थः। भाविकमलंकारः॥ २८॥ **मकरन्दः—स्वगतम्। कथमिति**। नामेति संभावनायाम्। अननुभूतपूर्वे कथं तासां प्रत्यभिज्ञासंभव इति वितर्कः। इदं चात्मगतं वेदितव्यम्। अन्यथा माधवेनोत्तरस्य वक्तव्यतापत्तेः। **माधवः—अथेति**। अनन्तरं तस्याः पुरत एव मत्समीपमागतास्ताः परिचारिका मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्त्य पश्चादागच्छन्त्यै तस्यै । अङ्गुल्य एव दलानि। अङ्गुलीनां दलत्वरूपणं करस्य कमलत्वं द्योतयति। तेषां विलासोऽग्राम्यललितक्रिया तेन मां कथितवत्यः। कथं प्रतिनिवृत्येत्यपेक्षायां त्रीणि क्रियाविशेषणानि । तत्र सलीलं लीलया सहितं यथा भवति तथा । लीला नामापाङ्गव्यापारेणाभीष्टार्थानुकरणम् । यथा—'मनोमधुरवागङ्गचेष्टितैः प्रीतिचोदितैः । प्रियानुकरणं लीला सा स्यात्स्त्रीपुंसयोरपि ॥' उत्ताला उन्नताः करकमलयोस्तालिका ऊर्ध्वप्रसारिताङ्गुलीककरतलद्वयपरस्परास्फालनं तेन तरला वलयावली कङ्कणश्रेणिर्यथा स्यात्तथा। उत्त्रस्ता उद्विग्ना मत्ताश्च ये कलहंसास्तेषां विभ्रमो विशिष्टभ्रमणं मनोज्ञा गतिस्तद्वदभिरामं चरणसंचरणं

ततश्च ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किंचिदाकुञ्चितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥ ३० ॥

तदुचितमोहावेगादिव्यभिचारिप्रतीतेरालम्बनोद्दीपनविभावसंनिधानपूर्णः शृङ्गार सध्वनिः । परिकरश्चालंकारः ॥ २९ ॥ अतश्च चिरकालप्ररूढस्य गरीयसः पूर्वा रागस्य शब्दविकल्पस्मरणसंतानोपनितस्य जीवितसर्वस्वायमानस्य तस्यैव सा म्बनविभावस्य सांमुख्यादन्योन्यकटाक्षमिश्रीभावादुत्पूरस्य सुधाकरकरस्पर्शा क्षीरसागरस्यापूरितान्तरतया परिपूर्णकुम्भोच्छलनन्यायेन मुहुर्बहिरुच्छलतो निरति शयपरिपोषात्मिकां रसतामापन्नस्य तरङ्गच्छटा इव प्रथमानुभावभूताः शृङ्गारदृ मदालम्बनाः प्रादुरासन्नित्याह—ततश्च । स्तिमितेति । अहमालोकितानां शृङ्गा रदृष्टिविशेषाणां विविधं पात्रमभूवम् । 'प्रसादललिता कान्ता शालिनी मन्मथ शया । विचलद्भ्रूकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥' इति । तद्विशेषं दर्शयि विशिनष्टि—स्तिमितानामुन्मीलनानन्तरमेव पुरोवर्तिनि मयि निपत्य दर्शनलोभे तत्रैव विषये निश्चलानाम् । स्तिमितं नाम शृङ्गारदृष्टिविकारः । यथा—'स्वगो रान्न चाल्येत यत्तत्स्तिमितमुच्यते' इति । ततो विकसितानां विषयगताशेषवि षग्राहिणाम् । विकसितदृष्टिविकारो यथा—'विकासितं यद्विषये विशेषमवगाह इति । अतो विषयास्वादजन्मानन्दभावनयोल्लसन्ती किंचिदुच्छ्वसन्ती चतुराख्य भ्रूकर्मसहिता भ्रूलता येषाम् । चतुरं नाम भ्रूकर्म । यथा—'चतुरं किंचिदुच्छ्वास न्मधुरा रचना भ्रुवोः' इति । प्रसन्नाख्यश्चानेन दृग्विकार उक्तः । यथा— 'प्रसन्नं तद्भवेत्सभ्रूविलासं सस्मितं च यत्' इति । अतो मसृणानामनुरागपेशल नाम् । मसृणदृग्विकारो यथा—'मसृणं तत्तु विज्ञेयमनुरागकषायितम्' इति । त सुखपारवश्यान्मुकुलितानामनुन्मीलितानाम् । मुकुलिता दृष्टिरनेनोक्ता । मुकुलि ताख्यश्च दृग्विकारो यथा—'स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलोर्ध्वपुटोच्छ्रिता । सुखो न्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते । दृष्टिर्मुकुलिता स्वप्नसुखनिद्रासु वर्तते इति । अनेन विकूणिताख्यदृग्विकार उक्तः ॥ विकूणितं यथा—'भागत्रयस्य संको विकासस्त्वपरस्य च । यस्या दृष्टेर्विलक्षेण तद्विकूणितमुच्यते ॥' इति । ततः पुनर्द नस्पृहया प्रान्तेऽपाङ्गदेशे विस्तारभाजां विसृत्वराणाम् । सम्यगाश्लिष्टविषयाणा ति यावत् । अपाङ्गदृष्टिर्हि तत्रैव निपतन्ती सम्यग्विषयं परिच्छिनत्ति । अने री सस्पृहश्चेति दृग्विकारद्वयमुक्तम् । यथा—'येनाश्लिष्टो हि विषयस्त स्तारीति कथ्यते । भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टेस्तत्सस्पृहं भवेत् ॥' इति । त प्रतिनयनस्य तदवलोकनाय प्रहितस्य मन्नेत्रस्य निपात आभिमुख्येन युगपदुपस्था लज्जया किंचिदाकुञ्चितानामीषत्संकुञ्चितानाम् । संकुञ्चितं नाम दृग्विकारो यथा— 'अपाङ्गभागसंकोचो यत्र तत्कुञ्चितं भवेत्' इति । बहुवचनेन धारावाहिन्याये

ततश्च ।

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥ २१ ॥

प्रवृत्तिप्रवीणैर्लोलत्वो दृष्टिविकार उक्तः । यथा—'धारावाहिकसंचारो यस्य तल्लोलमुच्यते' इति । विविधपदेनान्यानपि मधुरसाभिलाषसोत्कण्ठितसोत्सुकसमन्मथप्रणयिप्रेमगर्भविकोचवलाञ्छितकोमलमुग्धान्धकारदृष्टिविकारविशेषान्संगृह्णाति । तल्लक्षणानि विस्तरभयान्न लिखितानि । परिकर एवालंकारः ॥ २० ॥ इदानीं तादृगवलोकनपात्रमभूवम् । तस्मात्पुनस्तादात्विकीमवस्थामाह—ततश्च । अलसेति । पक्ष्मले अविरलपक्ष्ममाले अक्षिणी यस्यास्तस्याः कटाक्षैः 'अपाङ्गे तारकाक्षेपः कटाक्ष इति कथ्यते' इत्युक्तलक्षणैर्दृष्टिविशेषैः पूर्वोक्तैर्मे हृदयमशरणं तत्तदा मम पारवश्येनाकिंचित्करत्वादन्येन च रक्षणस्याशक्यत्वात्तदभावाच्च रक्षितारमलभमानं सत् । अपहृतं बलादाच्छिद्य गृहीतम् । कटाक्षाणां मनोहरत्वात्तदा मनःशून्य इवाभवम् । प्रमुषितमतित्वात्ततस्तैरपहृतं तदपविद्धमतितीक्ष्णत्वात्तेषां नाराचैरिव विक्षतम् । निशितशलाकाग्रकृतरन्ध्रमिव व्यथामन्वभूदित्यर्थः । ततश्च सततमदनाराचकल्पत्वात्तेषां तदपवेधेन द्रवीभूय तत्रैव धाराजलन्यायेन विलीनत्वात्तैः पीतमिव । यथा पीतं सलिलादिकं पातुरन्तर्विलीयते, एवं कटाक्षेषु मन्मनो विलीनमित्यर्थः । ततश्च तैर्मदीयहृदयालवाले लीनस्यापि मनसः पुनरङ्कुरोदयशङ्कया तदुन्मूलितमुत्खातमूलं कृतम् । यत्पुनरङ्कुरवदोग्यं कृतमित्यर्थः । मनःपारवश्यातिशयोक्तिः । कविना प्रौढप्रकर्षादेवं निरूपितम् । केचित्तु—विदग्धो यथा कश्चिन्नालिकेरतरोस्तरफलमपहृत्याथ शूलेनापविध्य सरन्ध्रं कृत्वा तदन्तःसलिलं निपीय तदन्तःसारमुन्मूल्य भक्षयति, एवं कटाक्षा अपि मामपादेव तरोर्मनःफलमपहृत्य गाम्भीर्यधैर्यादिना दृढात्प्रथममपविध्य सरन्ध्रं कृत्वा तदन्तर्गतं रत्यादिमदविवेकादिकं क्षतविवरनिर्गतं निपीय [illegible] मुन्मूल्याभक्षयन्नित्येवं नालिकेरफलसमाधिरयेति व्याचक्षते । [illegible] आह—अलसेति । अलसाः प्रथमपतिताः । [illegible] दर्शिनि मय्येव निपातिताः । [illegible] यथा—[illegible] इति । ततो [illegible] । [illegible] यथा—'[illegible]' । [illegible] । ततो मुग्धाः [illegible] । मुग्धं यथा—[illegible] । [illegible]

ततश्च ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किंचिदाकुञ्चितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥ ३० ॥

तदुचितमोहावेगादिव्यभिचारिप्रतीतेरालम्बनोद्दीपनविभावसंनिधानपूर्णः शृङ्गाररसध्वनिः । परिकरश्चालंकारः ॥ २९ ॥ अतश्च चिरकालप्रवृत्तस्य गरीयसः पूर्वानुरागस्य शब्दविकल्पस्मरणसंतानोपचितस्य जीवितसर्वस्वायमानस्य तस्यैव सालम्बनविभावस्य सांमुख्यादन्योन्यकटाक्षमिश्रीभावादुत्पूरस्य सुधाकरकरस्पर्शादिव क्षीरसागरस्यापूरितान्तरतया परिपूर्णकुम्भोच्चलनन्यायेन मुहुर्बहिरुच्चलतो निरतिशयपरिपोषात्मिकां रसतामापन्नस्य तरङ्गच्छटा इव प्रथमानुभावभूताः शृङ्गारदृष्टयो मदालम्बनाः प्रादुरासन्नित्याह—ततश्च । स्तिमितेति । अहमालोकितानां शृङ्गारदृष्टिविशेषाणां विविधं पात्रमभूवम् । 'प्रसादललिता कान्ता शालिनी मन्मथाशया । विचलद्भ्रूकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥' इति । तद्विशेषं दर्शयितुं विशिनष्टि—स्तिमितानामुन्मीलनानन्तरमेव पुरोवर्तिनि मयि निपत्य दर्शनलोभेन तत्रैव विषये निश्चलानाम् । स्तिमितं नाम शृङ्गारदृष्टिविकारः । यथा—'स्वगोचरान्न चाल्येत यत्तत्स्तिमितमुच्यते' इति । ततो विकसितानां विषयगताशेषविशेषग्राहिणाम् । विकसितदृष्टिविकारो यथा—'विकासितं यद्विषये विशेषमवगाहते' इति । अतो विषयास्वादजन्मानन्दभावनयोल्लसन्ती किंचिदुच्छ्वसन्ती चतुराख्यभ्रूकर्मसहिता भ्रूलता येषाम् । चतुरं नाम भ्रूकर्म । यथा—'चतुरं किंचिदुच्छ्वासान्मधुरा रचना भ्रुवोः' इति । प्रसन्नाख्यश्चानेन दृग्विकार उक्तः । यथा—'प्रसन्नं तद्भवेत्सभ्रूविलासं सस्मितं च यत्' इति । अतो मसृणानामनुरागपेशलानाम् । मसृणदृग्विकारो यथा—'मसृणं तत्तु विज्ञेयमनुरागकषायितम्' इति । ततः सुखपारवश्यान्मुकुलितानामनुन्मीलितानाम् । मुकुलिता दृष्टिरनेनोक्ता । मुकुलिताख्यश्च दृग्विकारो यथा—'स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलोर्ध्वपुटोच्छ्रिता । सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते । दृष्टिर्मुकुलिता स्वप्नसुखनिद्रासु वर्तते ॥' इति । अनेन विकूणिताख्यदृग्विकार उक्तः॥ विकूणितं यथा—'भागत्रयस्य संकोचो विकासस्त्वपरस्य च । यस्या दृष्टेर्विलक्षेण तद्विकूणितमुच्यते ॥' इति । ततः पुनर्दर्शनस्पृहया प्रान्तेऽपाङ्गदेशे विस्तारभाजां विसृत्वराणाम् । सम्यगाश्लिष्टविषयाणामिति यावत् । अपाङ्गदृष्टिर्हि तत्रैव निपतन्ती सम्यग्विषयं परिच्छिनत्ति । अनेन विस्तारी सस्पृहश्चेति दृग्विकारद्वयमुक्तम् । यथा—'येनाश्लिष्टो हि विषयस्तद्विस्तारीति कथ्यते । भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टेस्तत्सस्पृहं भवेत् ॥' इति । ततः प्रतिनयनस्य तदवलोकनाय प्रहितस्य मन्नेत्रस्य निपात आभिमुख्येन युगपदुपस्थाने लज्जया किंचिदाकुञ्चितानामीषत्संकुचितानाम् । संकुचितं नाम दृग्विकारो यथा—'अपाङ्गभागसंकोचो यत्र तत्कुञ्चितं भवेत्' इति । बहुवचनेन धारावाहिन्यायेन

स्निग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ३२ ॥

ततःप्रभृति

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥ ३३ ॥

मन्मनसि हृदये कयाचिद्भङ्ग्यानुप्रवेशितं निखातमिवेति समाधिः । कीदृशः कटाक्षः । अमृतेन विषेण च दिग्धः । तत्क्षणमेव निरतिशयानन्दजनकत्वादिदानीमपि जीवनहेतुत्वाच्चामृतेन दिग्धः । दुर्विषहविप्रयोगवेदनाहेतुत्वाद्विषेण दिग्ध इति द्रष्टव्यम् । अनेन विधानं नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'विधानं सुखदुःखकृत्' इति । निखात इवेति तीक्ष्णतया कटाक्षस्य नाराचत्वसंभावनात् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३२ ॥

तत इति । परिच्छेदेति । तत्कटाक्षनिखातप्रभृति कोऽपि विकारो वैकृतः । अन्तरमन्तःकरणं जडयति प्रतिपत्तिशून्यं करोति । तथैव तापं च कुरुते संतापयति । जाड्यसंज्वरयोर्मदनावस्थयोरिह सूचिः । तत्र जाड्यं यथा—'जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यात्सर्वकार्येषु सर्वदा । इष्टानिष्टं न जानाति सुखदुःखं न वेत्ति च ॥ प्रश्ने न किंचित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति । हाहेति भाषणाकाण्डहुंकारशिथिलाङ्गता ॥ कार्श्यवैवर्ण्यनिश्वासस्तम्भस्पर्शानभिज्ञता । एते जाड्यभवा भावा मीनकेतनभाषिताः ॥' इति । संज्वरो यथा—'अविपद्यो मनस्तापः संज्वरः परिकीर्तितः । येनाङ्गारनदीमध्ये विलुठन्निव भाव्यते ॥' इति । किं च जाड्यमतिशीतलद्रव्यसंश्लेषात्लब्धबलम् । तेन जडयति । अतिशैत्यात्स्तम्भयति । तापं च तनुत इत्युक्ते विरोधप्रतीतिः । शैत्यस्वभावस्य तापहेतुताविरोधात् । परिहारस्तु वलितग्रीवावलोकनस्य स्नेहसूचकत्वात् । गाढानुरागामृतानुलिप्ततयेदानीमनुसंधीयमानोऽपि । अमृतनिमग्नमिव कटाक्षः करोति । पुनस्तत्प्राप्तिनैराश्यप्रतिपादनेन विचिन्त्यमानो विषमिव व्यथयतीति । तेन विरोधाभासोऽलंकारः । कीदृशो विकार इत्यत आह—परिच्छेदेति । इयानेतावानित्यवधारणात्मकं ज्ञानं परिच्छेदः । तदतीतस्तदविषयः । तथा सकलवचनानामभिधालक्षणादिसर्वप्रकारशब्दव्यापाराणामविषयोऽगोचरः । अनेन विशेषणद्वयेन वाङ्मनसयोरगम्यत्वमुक्तम् । न चासौ पूर्वानुभूतेन केनचिदपि विकारेण तादृगयमित्युपमातुं शक्य इत्याह—पुनरिति । जन्मान्तरे किमनुभूतमिति न ज्ञायते । प्राग्जन्मवृत्तस्याजातिस्मरैरस्मरणात् । अस्मिंस्तु जन्मनि पुनर्नैतः पूर्वमीदृशो विकारोऽनुभवपथमवतीर्णो येनायमुपमीयेतेति भावः । तथा विवेकस्याज्ञानविरोधिनः शास्त्रश्रवणादिजन्मनो विज्ञानस्य प्रकर्षेण ध्वंसादत्यन्तसमुच्छेदादुपचितः प्रवृद्धो यो महामोहो दृढो भ्रमोऽविद्या तद्गहनो विषम इत्यर्थः । अनेन चोन्मादो नाम मदनावस्था सूचिता । ५

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
　　गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ३२ ॥

ततःप्रभृति

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
　　पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
　　विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥ ३३ ॥

मन्मनसि लग्ने कदाचिदप्यनुद्धरणीयं निखातमिवेति समाधिः । कीदृशः कटाक्षः । अमृतेन विषेण च दिग्धः । पतनसमये निरतिशयानन्दजनकत्वादिदानीमपि जीवनहेतुत्वाच्चामृतेन दिग्धः । दुर्विषहविप्रयोगवेदनाहेतुत्वाद्विषेण दिग्ध इति द्रष्टव्यम् । अनेन विधानं नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'विधानं सुखदुःखकृत्' इति । निखात इवेति तीक्ष्णतया कटाक्षस्य नाराचत्वसंभावनात् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३२ ॥

तत इति । परिच्छेदेति । तत्कटाक्षनिपातमारभ्य कोऽपि विकारो वैकृतः । अन्तरमन्तःकरणं जडयति प्रतिपत्तिशून्यं करोति । तथैव तापं च कुरुते संतापयति । जाड्यसंज्वरयोर्मदनावस्थयोरियमुक्तिः । तत्र जाड्यं यथा—'जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यात्सर्वकार्येषु सर्वदा । इष्टानिष्टं न जानाति सुखदुःखं न वेत्ति च ॥ प्रश्ने न किंचित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति । हाहेति भाषणाकाण्डहुंकारशिथिलाङ्गता ॥ कार्श्यवैवर्ण्यनिश्वासस्तम्भस्पर्शानभिज्ञता । एते जाड्यभवा भावा मीनकेतनमानिताः ॥' इति । संज्वरो यथा—'अविपक्षो मनस्तापः संज्वरः परिकीर्तितः । येनाङ्गारनदीमध्ये निलुठन्निव भाव्यते ॥' इति । किं च जाड्यमतिशीतलद्रव्यसंश्लेषात्सम्भवतम् । तेन जडयति । अतिशैत्यात्स्तम्भयति । तापं च तनुत इत्युक्ते विरोधप्रतीतिः । शैत्यस्वभावस्य तापहेतुताविरोधात् । परिहारस्तु वलितग्रीवावलोकनस्य स्नेहसूचकत्वात् । गाढानुरागामृतानुलिप्ततयेदानीमनुसंधीयमानोऽपि । अमृतनिमग्नमिव कटाक्षः करोति । पुनस्तत्प्राप्तिनैराश्यप्रतिपादनेन विचिन्त्यमानो विषमिव व्यथयतीति । तेन विरोधाभासोऽलंकारः । कीदृशो विकार इत्यत आह—परिच्छेदेति । इयानेतावानित्यवधारणात्मकं ज्ञानं परिच्छेदः । तदतीतस्तदविषयः । तथा सकलवचनानामभिधालक्षणादिसर्वप्रकारशब्दव्यापाराणामविषयोऽगोचरः । अनेन विशेषणद्वयेन वाङ्मनसयोरगम्यत्वमुक्तम् । न चासौ पूर्वानुभूतेन केनचिदपि विकारेण तादृगयमित्युपमातुं शक्य इत्याह—पुनरिति । जन्मान्तरे किमनुभूतमिति न ज्ञायते । प्राग्जन्मवृत्तस्याजातिस्मरैरस्मरणात् । अस्मिंस्तु जन्मनि पुनर्नेतः पूर्वमीदृशो विकारोऽनुभवपथमवतीर्णो येनायमुपमीयेतेति भावः । तथा विवेकस्याज्ञानविरोधिनः शास्त्रश्रवणादिजन्मनो विज्ञानस्य प्रध्वंसादत्यन्तसमुच्छेदादुपचितः प्रवृद्धो यो महामोहो दृढो भ्रमोऽविद्या
गहनो विषम इत्यर्थः । अनेन चोन्मादो नाम मदनावस्था सूचिता । ५

अपि च ।

परिच्छेदव्यक्तिर्न भवति पुरःस्थेऽपि विषये
भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतथाभावविरसम् ।
न संतापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा
मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च ॥ ३४ ॥

कलहंसः—[1]दिढं क्खु एसो कए वि अज्ज अवहरिदो । अवि णाम मालदी एव्व सा हवे ।

---

१. दृढं खल्वेष कयाप्यद्यापहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् ।

'उन्मादो विरहोत्थो य अतस्मिंस्तद्ग्रहाग्रहः । सर्वावस्थासु सर्वत्र सर्वथा सर्वदा मनः ॥ तद्गतं तत्कथाह्लादि प्रद्वेष्टीष्टानपीतरान् । दीर्घं मुहुर्निश्वसिति तिष्ठत्यनिमिषेक्षणः ॥ विहारकाले रुदति क्रन्दति ध्यायति क्षणम् । ग्लायति स्पन्दते खस्मिन्हसति स्तौति मुह्यति ॥ इत्थमुन्मादजा भावाः कथिता नाट्यकोविदैः ॥' इति । एतैरेव विशेषणैः कोऽपीति व्याख्यातम् ॥३३॥ इदानीमस्य विकारस्य कार्याण्यनुभवाश्चापरिच्छेद्या इत्याह—**परिच्छेदव्यक्तीरिति** । पुरःस्थेपीन्द्रियसंनिकृष्टे ग्रहणयोग्ये विषये परिच्छेदेन घटोऽयं पटोऽयमित्यवधारणात्मकेन सम्यगनुभवेन कृता व्यक्तिरभिव्यक्तिस्तत्र स्फुरणं तज्जन्यं प्राकट्यं वा न भवति । अनेन मनसो विकारोपहतत्वाच्चक्षुराद्यनवस्थानेन बाह्यार्थप्रमायामव्यापार उक्तः । स्मरणेऽपि न सम्यग्व्याप्रियत इत्याह—भवतीति । अनभ्यस्ते सकृदापाततो गृहीते कदाचिदनुभवो न संस्कारमादध्यात् । आहितो वा संस्कारो दार्ढ्याभावात्कदाचिन्न स्मृतिं जनयेदपि । पुनर्गृहीते वस्तुनि दृढतरं संस्काराधानाद्यथानुभवं स्मृत्या भाव्यम् । इह पुनरभ्यस्तेऽपि विषये न यथानुभवं स्मृतिरुत्पद्यते विद्यमानेष्वपि सदृशवस्तुदर्शनादिषु संस्कारोद्बोधकारणेषु । प्रत्युत दोषवशादतथाभावेनातथात्वेन विरसं विपर्यस्तं स्मरणं भवति । क्वचिदपि पूर्वानुभूते स्मरणं नोत्पद्यते । अपि तु स्मृतिविपर्यय एवेत्यर्थः । हिमसरसि तुषारवाप्यां वा चन्द्रमसि वामृतमयशरीरे संतापच्छेदो न भवति । केनापि शिशिरद्रव्येणानिर्वापणात्संतापो न निवर्तत इत्यर्थः । तेन त्वया न कस्मिंश्चिदपि शैत्योपचारे प्रयतितव्यमिति भावः । तथापि मनो निष्ठया निर्वहणेन शून्यम् । कंचिदर्थमनुसंधातुमुपक्रम्य मध्य एव तस्यात्यन्तविस्मरणात्प्रक्रान्तनिर्वहणासमर्थमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भ्रमति चेति । क्वचिदप्यर्थे क्षणं तिष्ठतीत्यर्थः । 'जडयति च तापं च तनुते' इत्युक्तयोरेव जाड्यसंतापयोरे[illegible] मन्तव्यम् । विरोधाभास एवालंकारः अतिशयोक्तिर्वा ॥ ३४ ॥ [illegible]—दृढं खल्वेष कयाप्यद्यापहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् । यथा वनितान्तरवार्तामपि न सहते तथा । कयाप्यद्य यात्रासमये नयनपथपतितया । यात्रा हि यूनोः प्रथमावलोकने प्राथमिकोपायः । यथा—'यात्रा पुर

मकरन्दः—अहो वैदग्ध्यम्।

माधवः—तया मदनुयुक्तयाख्यातम्—'इयममात्यभूरिवसोः प्रसूतिर्मालती नाम। अहं च भर्तृदारिकायाः प्रसादभूमिर्धात्रेयिका लवङ्गिका नाम इति।

कलहंसः—(सहर्षम्।) किं णाम मालदित्ति। दिट्ठिआ विलसिदं भअवदा देवेण कुसुमाउहेण। जिदं अम्हेहिं।

---

१. किं नाम मालतीति। दिष्ट्या विलसितं भगवता देवेन कुसुमायुधेन। जितमस्माभिः।

जीजनस्य तदस्यसुहृदयलोकस्य चाशासत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानः संनिवेशो भवतोः संबन्धोऽभिलापमात्रम्। तस्यां विषयेऽभिनवः केनापि विरहिणाननुभूत पूर्वः, अत एव विचित्रो विस्मयकारी कुसुमेषोरभ्युदारः। त्वामुद्दिश्य स्मरेण बल वदभिभूतं हृदयं। तत्तस्मादन्योन्यसमागमेनोभयोर्वैदग्ध्यस्य सकलकलापरिज्ञा नस्य कृतार्थता भवतु। त्वदीयवैदग्ध्यसारं सैव लोके वेदितुमर्हा तस्याश्च त्वमे त्यन्योन्यसदृशाविह विषयलाभादुभयोर्वैदग्ध्यं चरितार्थमस्त्वित्यर्थः। वैदग्ध्यलक्ष णं—'लौकिके वैदिके कार्ये तथा सामयिकेऽपि च। सम्यक्परिचयप्रौढिर्वैदग्ध्य मिति गीयते॥' इति। निर्माणस्य भवदुभयघटनलक्षणस्य विधातृव्यापारस्य रमणी यता सर्वलोकातिशायिसौन्दर्यसंपादकत्वेन मनोहरता भवदुभयसमागमेनैव फलं धत्तु। अन्यथेदमनुष्ठितमगुणोत्कलस्त्रीपुंसनिर्माणप्रयासो विधेर्व्यर्थ एव भवेदि भावः। तदेव त्रिभुवनरत्नभूतः सरसः चतुरतमो रतिकामनीश्च भवांस्त्व दभ्यवलम्बनेन कण्ठाश्लेषेण महार्घतां प्राप्नोतु। सा चानूल्यरत्नभूतं भवन्तं स्व [illegible]संबन्धेन रतिरमणपरीक्षके कामितेन महताधिकेन लावण्यद्रविणेन च [illegible]तयुवतिजनासंपाद्येन मूल्येन क्रेतुमर्हा नान्या काचिदिति भावः। अत्र इ मदनमार्दनाव्याजेन पूर्वं निष्पन्नार्थस्य मालतीविरहरूपस्य भाविनश्च निर्वहण [illegible] पताकास्थानकमिदम्। यद '[illegible]गते कार्ये कल्प्येते यत्र वस्तुनः। अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थ ानं तद्॥' इति। अत एव चिरकालावस्थायिनी [illegible] सैरन्ध्री [illegible] माल [illegible] एव वनिता निर्दिष्टा न [illegible]॥ मकरन्दः। वैदग्ध्यं [illegible]॥ माधवः। [illegible] [illegible]। [illegible] तया—इयमित्यादि। प्रसूतिरपत्यम्। न [illegible] [illegible]। तेन [illegible] सूचिता। प्रसादभूमिः [illegible] [illegible]। [illegible] ॥ कलहंसः—सहर्षमिति। यथा [illegible] [illegible] इति [illegible]

मकरन्दः—अहो वैदग्ध्यम्।

माधवः—तया मदनुयुक्तयाख्यातम्—'इयममात्यभूरिवसोः प्रसूतिर्मालती नाम। अहं च भर्तृदारिकायाः प्रसादभूमिर्धात्रेयिका लवङ्गिका नाम इति।

कलहंसः—(सहर्षम्।) किं णाम मालदित्ति। दिट्ठिआ विलसिदं भअवदा देवेण कुसुमाउहेण। जिदं अह्मेहिं।

१. किं नाम मालतीति। दिष्ट्या विलसितं भगवता देवेन कुसुमायुधेन। जितमस्माभिः।

स्त्रीजनस्य तटस्थसहृदयलोकस्य चाशास्यत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानः संनिवेशो भवतोः संबन्धोऽनभिलापमात्रम्। तस्मिन् विषयेऽभिनवः केनापि विरहिणाननुभूतपूर्वः, अतएव विचित्रो विस्मयकारी कुसुमेषोर्व्यापारः। त्वामुद्दिश्य स्मरेण बलवदभिभूयत इत्यर्थः। ततस्मादन्योन्यसमागमेनोभयोर्वैदग्ध्यस्य सकलकलापरिज्ञानस्य कृतार्थता भवतु। त्वदीयवैदग्ध्यसारं सैव लोके वेदितुमर्हा तस्याश्च त्वमेवेत्यन्योन्यसदृशाभिज्ञविषयलाभादुभयोर्वैदग्ध्यं चरितार्थमस्त्वित्यर्थः। वैदग्ध्यलक्षणं च—'लौकिके वैदिके वार्थे तथा सामयिकेऽपि च। सम्यक्परिचयप्रौढिर्वैदग्ध्यमिति गीयते॥' इति। निर्माणस्य भवदुभयसृष्टिलक्षणस्य विधातृव्यापारस्य रमणीयता सर्वलोकातिशायिसौन्दर्यसंपादकत्वेन मनोहरता भवदुभयसमागमेनैव फलेन फलतु। अन्यथैतत्सृष्टिश्रमगुणोज्ज्वलस्त्रीपुंसनिर्माणप्रयासो विधेर्व्यर्थ एव भवेदिति भावः। तदेष त्रिभुवनरत्नभूतः सरसः सानुरागो रसिकाग्रणीश्च भवांस्तस्याः कण्ठावलम्बनेन कण्ठालिङ्गनेन महार्घतां प्राप्नोतु। सा ह्यमूल्यरत्नभूतं भवन्तं स्वकण्ठालिङ्गनसौख्येन रतिरमणपरीक्षके कल्पितेन महताधिकेन लावण्यद्रविणेन दरिद्रजनदुरुपतिजनासंपाद्येन मूल्येन क्रेतुमर्हा नान्या काचिदिति भावः। अत्र कुसुमायुधसाधनाव्याजेन पूर्वं निष्पन्नार्थस्य मालतीविरहरूपस्य भाविनश्च निर्वहणपर्यन्तानुवर्तमानतदुद्दामसाहसिकसर्वव्यापारसूचनात्पताकास्थानकमिदम्। यथा—'अतीतानागते चार्थे [illegible] यत्र वस्तुनः। अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकं हि तत्॥' इति। अत एव चिरकालावस्थायिनी म्लानापि सौरभ्यमयी वकुलमालेव [illegible] मिलितकुसुममालेति॥ मकरन्दः। वैदग्ध्यं तस्य-[illegible] एवंविधं वचनकौशलं चित्रमित्यर्थः॥ माधवः। मदनुयुक्तया केयं [illegible] इति पृष्टया। कथितं तया—इयमित्यादि। प्रसूतिरपत्यम्। न तु दत्ता [illegible]। तेन [illegible] सूचिता। प्रसादभूमिर्विश्वासभाजनम्। तेन [illegible]। धात्रेयीत्वमुक्त[illegible] स्वकीयतत्कार्यकौशलं चात्मनः [illegible]॥ कलहंसः—सहर्षमिति। यथा [illegible] प्रतिच्छन्दस्मालतीं [illegible] इति हर्षहेतुः

माधवः—श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकाधिरोहणसमय एव ततः सखीकदम्बकादन्यतमा वारयोषिद्विलम्ब्य कुसुमापचयक्रमेण नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीडव्याजेन मामेवमुक्तवती—'महाभाग, सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एष संनिवेशः । कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिकास्मिन्वर्तते । तस्यामभिनवो विचित्रः कुसुमेषुव्यापारः । तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य । फलतु निर्माणरमणीयता । समासादयतु सरस एष भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनमहार्घताम्' इति ।

पर्यनुरक्तेति त्वदुक्तेन तच्चेष्टाविशेषेण ज्ञातम् । कस्मिन्कुले जाता संबन्धयोग्या वा किंनामधेया वेत्येतदितः परं ज्ञातव्यम् । तत्साधनाय त्वया यत्किंचिद्विदितमिति प्रश्नः ॥ **माधवः—श्रूयतामित्यादि** । विलम्ब्य कुसुमापचयव्याजेन विलम्बं कृत्वा । कुसुमापचयक्रमेण तान्युपचिनोमि । तानि तानीत्येवंरूपेण नेदीयसी भूयः संनिहिता भूत्वा कुसुमापीडव्याजेन प्रणम्य शिरसि स्रग्बन्धनव्याजेन ललाटतटघटितकरकमलसंपुटा नमस्कृत्य । नमस्कारेण स्वभर्तृदारिकायास्त्वमेव भर्तेति तया सूचितम् । मामेवं वक्ष्यमाणमुक्तवती । सा तावत्पूर्वमेवावलोकितादिमुखान्माधवस्य सर्वकलाकौशलं ज्ञातवती सती निपुणं वक्तुमुपक्रमते—**महाभागेत्यादि** । महान्भागो भागधेयं यस्य । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययविधानाद्भाग एव भागधेयम् । आकृतिविशेषेणैवोपलक्ष्यमाणमहाभाग्यातिशयेत्यर्थः । एष संनिवेशः कुसुमसंनिवेशनप्रकारः स्रग्विरचनावैदग्ध्यं सुश्लिष्टगुणतया सुसंघटितग्रन्थिमत्सूत्रत्वेन रमणीयो मनोहरः । कुतूहलिनी चास्मिन्विदग्धातिशये कुसुमदामविरचनाविशेषे चास्माकं भर्तृदारिका । भूरिवसोरमात्यस्य राजकुलवल्लभत्वात्तत्सुतापि भर्तृदारिकेत्युच्यते बहुमानसूचनाय । तस्यामधिकरणभूतायामभिनवोऽन्यत्रादृष्टपूर्वो विचित्रश्चमत्कारकारी कुसुमेषुविषये व्यापारो माल्यप्रथनरूपोऽस्ति । स्वयमस्यां कुसुमरचनायामतिशयेनासाधारणीं प्रसिद्धिमुपगता स्ववैदग्ध्यगर्वं भवतो माल्यग्रथनकौशलमुपलभ्येदानीं कौतुकाक्रान्तमानसा वर्तत इत्यर्थः । तत्तस्मात्त्वदीयस्य वैदग्ध्यस्य कुसुमदामरचनाप्रावीण्यस्य कृतार्थतासिद्धप्रयोजनता तदुपलालनाचरितार्थता भवतु । यथाहु—'आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्' इति । अस्या अपि स्रजो निर्माणस्य रमणीयताभिज्ञजनमनोनन्दनेन फलेन फलतु । अवचितकुसुमानां सम्यक्फलजनकत्वेऽप्येतदेव फलमित्यर्थः । यद्यपि ते सरसोऽम्लानः, तथा सारस्येन चातुर्येणान्वितः, तथा त्वयानुरागेण समर्पितः, कुसुमव्यापारो भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनेन ग्रीवालंकारतया धारणेन महार्घतां महामूल्यतामासादयतु प्राप्नोतु । यथा किंचिदुत्तमं रत्नमुत्तमकण्ठसूत्रसंपादितं महामूल्यं भवति, तथेदमपि बकुलदामरत्नभूतं भर्तृदारिकाकण्ठालंकारत्वेन महामूल्यं भवत्विति प्रशंसोऽर्थः । अन्यच्च—एषोऽस्मादृशस्य म-

मकरन्दः—अहो वैदग्ध्यम् ।

माधवः—तया मदनुयुक्तयाख्यातम्—'इयममात्यभूरिवसोः प्रसूतिर्मालती नाम । अहं च भर्तृदारिकायाः प्रसादभूमिर्धात्रेयिका लवङ्गिका नाम इति ।

कलहंसः—(सहर्षम् ।) किं णाम मालदि त्ति । दिट्ठिआ विलसिदं भअवदा देवेण कुसुमाउहेण । जिदं अम्हेहिं ।

१. किं नाम मालतीति । दिष्ट्या विलसितं भगवता देवेन कुसुमायुधेन । जितमस्माभिः ।

जीजनस्य तटस्थसहृदयलोकस्य चाशास्यत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानः संनिवेशो भवतोः संबन्धोऽभिलापमात्रम् । तस्मिं विषयेऽभिनवः केनापि विरहिणाननुभूतपूर्वः, अतएव विचित्रो विस्मयकारी कुसुमेषोर्व्यापारः । त्वामुद्दिश्य स्मरेण बलवदभिभूयत इत्यर्थः । ततस्मादन्योन्यसमागमेनोभयोर्वैदग्ध्यस्य सकलकलापरिज्ञानस्य कृतार्थता भवतु । त्वदीयवैदग्ध्यसारं सैव लोके वेदितुमर्हा तस्याश्च त्वमेवेत्यन्योन्यसदृशाभिज्ञविषयलाभादुभयोर्वैदग्ध्यं चरितार्थमस्त्वित्यर्थः । वैदग्ध्यलक्षणं च—'लौकिके वैदिके वार्ये तथा सामयिकेऽपि च । सम्यक्चरित्रयप्रौढिर्वैदग्ध्यमिति गीयते ॥' इति । निर्माणस्य भवदुभयसृष्टिलक्षणस्य विधातृव्यापारस्य रमणीयता सर्वलोकातिशायिसौन्दर्यसंपादकत्वेन मनोहरता भवदुभयसमागमेनैव फलेन फलतु । अन्यथैकस्रष्टिश्रमगुणोज्ज्वलस्त्रीपुंसनिर्माणप्रयासो विधेर्व्यर्थ एव भवेदिति भावः । तदेष त्रिभुवनरत्नभूतः सरसः सानुरागो रत्निकामणीव भवांस्तस्याः कण्ठावलम्बनेन कण्ठालिङ्गनेन महार्घतां प्राप्नोतु । सा ह्यमूल्यरत्नभूतं भवन्तं स्वकण्ठालिङ्गनसौख्येन रतिरमणपरीक्षके कल्पितेन महताधिकेन लावण्यद्रविणेन दरिद्रस्वेतरयुवतिजनासंपाद्येन मूल्येन क्रेतुमर्हा नान्या काचिदिति भावः । अत्र कुसुमदाममार्थनाव्याजेन पूर्वं निष्पन्नार्थस्य मालतीविरहरूपस्य भाविनश्च निर्वहणपर्यन्तानुवर्तमानबकुलदामसात्त्विकसर्वव्यापारसूचनात्पताकास्थानकमिदम् । यथा—'यत्रातीतानागते कार्ये कथ्येते यत्र वस्तुनः । अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकं हि तत् ॥' इति । अत एव चिरकालावस्थायिनी म्लानापि सौरभ्यमयी बकुलमाला सैव कविना निर्दिष्टा न त्वितरकुसुममालेति ॥ मकरन्दः । वैदग्ध्यं तत्परिचारिकाया एवेदृशं वचनकौशलं चित्रमित्यर्थः ॥ माधवः । अनुयुक्तया केयं कस्य सुता वेति पृष्टया । कथितं तया—इयमित्यादि । प्रसूतिरपत्यम् । न तु दत्तकसंकरजाता वा । तेन विवाहयोग्यता सूचिता । प्रसादभूमिर्विश्रम्भभाजनम् । मयि शङ्का न कार्येत्युक्तम् । धात्रेयीत्यनुक्त्वैवचनत्वं सकलतन्मर्मज्ञानं सूचितम् ॥ कलहंसः—सहर्षमिति । यया लिखितमस्य ... मदा तस्यामेव मालत्यामासक्तोऽयमिति सफल इदानीं मम व्यापार

तत्संगमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन्विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्यरूपा च भवतो विकारहेतुस्तदत्रैवालिख्यताम् ।

माधवः—यदभिरुचितं वयस्याय । (लिखन् ।) सखे मकरन्द,

वारंवारं तिरयति दृशावुद्गतो बाष्पपूर-
स्तत्संकल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।
सद्यःखिद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि ॥ ३८ ॥

तथाप्यवहितोऽस्मि । (चिरादभिलिख्य दर्शयति ।)

मकरन्दः—(चित्रं निर्वर्ण्य ।) उपपन्नस्तावदत्रभवतोऽभिषङ्गः । (सकौतुकम् ।) कथमचिरेणैव निर्माय लिखितः श्लोकः । (वाचयति ।)

जन्मा त्वमपि मनोरथवन्ध्यस्य दृढानुरागस्य बन्धुः । माधव इत्यर्थः । ततस्तस्याः संगमं प्रति संदेहो नास्ति । यतो यस्मिन्संगमे विधिरन्योन्यानुरूपनिर्माणेनोद्भूतप्रयासो मदनश्चाकस्मादेवोत्पादितगाढानुरागः कृताभियोगः एतत्कार्यसंगमे रचिताभिनिवेशो बद्धकक्षः । ततो न तदर्थं त्वया चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्येति । अतिधीरस्यापि ते या मनोविकारमुत्पादयित्री सा मया द्रष्टव्यरूपा दर्शनीयाकृतिः । अनेन माधवस्य संशयं निरस्य परस्परानुरागस्य बीजस्य स्थापनात्समाधानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'बीजागमः समाधानम्' इति ॥ द्रष्टव्यरूपा दर्शनीयाकृतिः । केयं कलासु प्रागल्भ्यं प्रकाशितवती, तद्भवानपि तद्विलेखनेन व्याजेन तस्यै स्ववैदग्ध्यं प्रकटीकरोत्विति प्रतीतिः ॥ माधवः । वयस्यायेति । 'रुच्यर्थानाम्' इति संप्रदानत्वम् । तत्करोमीति शेषः । अथ तत्तदवयवसौन्दर्यलेखनार्थं मनसैव मालत्याः सर्वावयवसन्दर्शनेन समुपजातबाष्पादिसात्त्विकभावो माधवश्चित्रक्रियायां स्वस्य दशान्तरसामग्र्या वत-मुत्सुकतामुपपादयन्नाह—वारंवारमिति । लिखामि प्रियामिति संकल्प्य यदि-[illegible] स्मरणं ततस्ततः समुद्गतो बाष्पपूरो वारंवारं क्षणे क्षणे । 'वारश्चावसरः क्षणः' इति वचनात् । पुनःपुनरुन्मृज्यमानोऽपि दृशौ तिरयत्याच्छादयति । अनेनाश्रुनामकः सात्त्विकभाव उक्तः । यथा—'अश्रु नेत्रोद्भवं वारि दुःखशोकप्रहर्षजम्' इति । तस्याः संकल्पेन चिन्तयोपहितः प्राप्तो जडिमा येन तादृशं स्तम्भमभ्येति । स्तम्भलक्षणं यथा—'[illegible]दिभिः । [illegible] ।' इति । [illegible] एव [illegible] पाणिर्लेखाविधिषु [illegible]

तत्संगमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन्विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्यरूपा च भवतो विकारहेतुस्तदत्रैवालिख्यताम् ।

माधवः—यदभिरुचितं वयस्याय । (लिखन् ।) सखे मकरन्द,

वारंवारं तिरयति दृशावुद्गतो बाष्पपूर-
स्तत्संकल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।
सद्यःस्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि ॥ ३८ ॥

तथाप्यवहितोऽस्मि । (चिरादभिलिख्य दर्शयति ।)

मकरन्दः—(चित्रं निर्वर्ण्य ।) उपपन्नस्तावदत्रभवतोऽभिषङ्गः । (सकौतुकम् ।) कथमचिरेणैव निर्माय लिखितः श्लोकः । (वाचयति ।)

जन्मा त्वमपि मनोरथबन्धस्य दृढानुरागस्य बन्धुः । आश्रय इत्यर्थः । ततस्तस्याः संगमं प्रति संदेहो नास्ति । यतो यस्मिन्संगमने विधिरन्योन्यानुरूपनिर्माणेनोद्भूतप्रयासो मदनश्चाकस्मादेवोत्पादितगाढानुरागः कृताभियोगः एतत्कार्यसंगमे रचिताभिनिवेशो बद्धकक्षः । ततो न तदर्थं त्वया चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्येति । अतिधीरस्यापि ते या मनोविकारमुत्पादयित्री सा मया द्रष्टव्यरूपा दर्शनीयाकृतिः । अनेन माधवस्य संशयं निरस्य परस्परानुरागस्य बीजस्य स्थापनात्समाधानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'बीजागमः समाधानम्' इति ॥ द्रष्टव्यरूपा दर्शनीयाकृतिः । केयं कलासु प्रागल्भ्यं प्रकाशितवती, तद्भवानपि तद्विलेखनेन व्याजेन तस्यै स्ववैदग्ध्यं प्रकटीकरोत्विति प्रतीतिः ॥ माधवः । वयस्यायेति । 'रुच्यर्थानाम्' इति संप्रदानत्वम् । तत्करोमीति शेषः । अथ तत्तदवयवसादृश्यलेखनार्थं मनसैव मालत्याः सर्वावयवसन्निवेशनेन समुपजातबाष्पादिसात्त्विकभावो माधवश्चित्रक्रियायां स्वस्य दृक्करादीनामननुकूलत्वमुपपादयन्नाह—वारंवारमिति । लिखामि प्रियामिति संकल्प्य यत्किञ्चिन्नेत्राद्यवयवस्य स्मरणं तत्क्षणमेव समुद्गतो बाष्पपूरो वारंवारं क्षणे क्षणे । 'वारश्चावसरः क्षणः' इति वचनात् । पुनःपुनरुन्मृज्यमानोऽपि दृशौ तिरयत्यावृणोति । अनेनाश्रुनामकः सात्त्विकभाव उक्तः । यथा—'अश्रु नेत्रोद्भवं वारि दुःखक्रोधप्रहर्षजम्' इति । तस्याः संकल्पेन चिन्तयोपहितः प्राप्तो जडिमा येन तत्स्तम्भनमस्येति । अत्र स्तम्भो यथा—'क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्ता [illegible] दिभिः । स्तम्भस्वेदप्रतीघातो भयरागामयादिभिः ॥' इति । यथा [illegible]
निश्चय एव क्लिद्यन्स्वेदजलार्द्रो भवन्नयं मे पाणिर्लेखाविधिषु [illegible]

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ ३९ ॥

(प्रविश्य ।)

मन्दारिका—कलहंस कलहंस, चोर चोर, पआणुसारेण ल-

---

१. कलहंस कलहंस, चोर चोर, पदानुसारेण लब्धोऽसि कथं तावपि महानुभावावत्रैव प्रणमामि ।

रकम्पेनानवरतवेपथुना लोलाश्चला अङ्गुलयो यस्य स तादृशो वर्तते । तत्किं करोमि । इदानीं चित्रकर्मवैदग्ध्यप्रकटनं दुर्घटमित्यर्थः । स्वेदवेपथू यथा—'वपुर्जलोद्गमस्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः । रागरोगभयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥' इति ॥ ३८ ॥ तथापीत्यादि स्पष्टम् ॥ **जगतीति** । जगति भुवने ते ते नवेन्दुकलादयो भावाः पदार्था जयिनो मन्मथसाहाय्याचरणेन विरहिजनवशीकरणशीलाः। प्रकृतिमधुराः स्वभावेनैव मनोहराः । 'इह वटे यक्षः' इति न्यायेन न केवलमन्धपरम्परया प्रसिद्धाः । अन्ये मालतीव्यतिरिक्ताः सन्त्येव येऽन्येषामदृष्टमालतीमुखाम्बुजानामविवेकिनां वा मनो मदयन्त्युत्सुकयन्ति । नैतदपूर्वम् । सन्तु नाम । तैः किमिदानीं तदपेक्षया वराकप्रायैरिति भावः । 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' इति न्यायेनान्येषां यथा तथा वास्तु नाम । मम पुनर्विलोचनचन्द्रिका नेत्राह्लादकारिणी । लोके लोकप्रसिद्ध्या केवलमिदमुच्यते, न तु स्वापेक्षया । माधवस्य मालत्यपेक्षया चन्द्रिकादेरतितुच्छत्वेन मालत्यामुत्कर्षप्रतिपादनार्थं चन्द्रिकात्वारोपस्य स्ववचोव्याहतत्वात् । तेन यथा लोकस्य चन्द्रिका नेत्रयोराह्लादकारिणी एवं मम मालतीत्येतावता चन्द्रिकात्वारोपो न तूत्कर्षप्रतिपादनायेति व्याख्येयम् । एवं च व्याहतार्थदोष इति तु परिहृतम् । इयं मालती नयनविषयम् । भावप्राधान्येन निर्देशः । नेत्रगोचरतामापन्नेति यत्स एवास्मिञ्जन्मनि लोके कृत्स्नेऽपि प्रपञ्च एकोऽद्वितीयो महानुत्सवः सौख्यहेतुः । नान्ये चन्द्रकलादय इत्यर्थः । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ३९ ॥ **प्रविश्य** । **मन्दारिकेति** । माधवाय प्रदर्श्य शीघ्रं प्रत्यानयेति कलहंसस्य हस्ते चित्रमर्पितवती मदनोद्यानात्प्रतिनिवृत्त्य क्रीडासौधवर्तिन्यां मालत्यामथ विशेषदर्शनप्रबलतरोत्कण्ठाविनोदनाय क्व चित्रफलकमिति विमृशन्त्यां तदसंनिधानादुपजातसंभ्रमा मन्दारिका जनसंकुले कलहंसमन्विष्य तत्राद्दष्टवती प्रविश्य वदतीति भावः । द्विरुक्तिः संभ्रमसूचनार्था । पुनश्च 'निगृह्यानुयोगे च' इति विहितो देशभाषास्वपि व्यवह्रियते । चोरेत्यामन्त्रणं मद्भर्तृदारिकाचित्रफलकं त्वया चोरेणानीतमित्युपहासपरम् । अत एवाह—**पादानुसारेण लब्धोऽसीति** ।

सि । (सलज्जम् ।) कहं दे वि महाणुहावा एत्थ एव्व । (उपसृत्य ।) गमामि ।

उभौ—मन्दारिके, इत आगम्यताम् ।

मन्दारिका—[1]कलहंसक, उवणेहि चित्तफलअं ।

कलहंसः—[2]गिह्ण इमं ।

मन्दारिका—[3]केनं किंणिमित्तं वा एत्थ मालदी अहिलिहिदा ।

कलहंसः—[4]जो एव्व जंणिमित्तं मालदीए ।

मन्दारिका—(सहर्षम् ।) [5]दिट्ठिआ उवदंसिदफलं विण्णाणं आवइणो ।

मकरन्दः—सखि मन्दारिके, यदत्र वस्तुन्येष ते वल्लभः कथयति, अपि तत्तथा ।

मन्दारिका—[6]महाभाअ, तत्तहा ।

मकरन्दः—क्व पुनर्मालती माधवं प्रागदृष्टवती ।

---

१. कलहंसक, उपनय चित्रफलकम् ।

२. गृहाणेदम् ।

३. केन किंनिमित्तं वात्र मालत्यभिलिखिता ।

४. य एव यन्निमित्तं मालत्याः ।

५. दिष्ट्या उपदर्शितफलं विज्ञानं प्रजापतेः ।

६. महाभाग, तत्तथा ।

चोरो हि पदन्यासं[illegible]नुसरणेनैव गृह्यते । सलज्जमिति । [illegible] [illegible]सिधां तेन सहोपहसनार्थं [illegible] । कथं तावपि महानुभावावत्रैव ॥ [illegible] [illegible]नादिति[illegible] । ततः समनन्तरं [illegible] ॥ मन्दारिका । कलहंसक, उपनय चित्रफलकम् ॥ कलहंसः । गृहाणेदम् । मन्दारिका । कलहंसकं प्रति । केन किंनिमित्तं वात्र मालत्य[illegible] । कलहंसः । य एव यन्निमित्तं च मालत्या [illegible] [illegible] ॥ मन्दारिका—सहर्षमिति । [illegible] दिष्ट्या उपदर्शितफलं विज्ञानं प्रजापतेः । [illegible] [illegible] भावः ॥ मकरन्दः । [illegible] [illegible] ॥ मन्दारिका । महाभाग, तत्तथा । मकरन्दः—क्वे

मन्दारिका—[1]लवङ्गिका भणादि वादाअणगदेत्ति ।

मकरन्दः—नन्वमात्यभवनासन्नरथ्यैव बहुशः संचरावहे । तदुपपन्नमेतत् ।

मन्दारिका—[2]अणुमण्णादु महाभाओ । जाव एदं भअवदो देवस्स मअणस्स सुचरिअं पिअसहीए लवङ्गिआए णिवेदिस्सामि ।

मकरन्दः—प्राप्तावसरमेतद्भवत्याः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

मकरन्दः—वयस्य, मध्याह्नोऽतिवर्तते । तदेहि । संस्त्यानमेव प्रविशावः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

माधवः—एवं हि मन्ये ।

घर्माम्भोविसरविवर्तनैरिदानीं
मुग्धाक्ष्याः परिजनवारसुन्दरीणाम् ।
तत्प्रातर्विहितविचित्रपत्ररेखा-
वैदग्ध्यं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥ ४० ॥

---

१. लवङ्गिका भणति वातायनगतेति ।
२. अनुमन्यतां महाभागः । यावदिदं भगवतो देवस्य मदनस्य सुचरितं प्रियसख्यै लवङ्गिकायै निवेदयिष्यामि ।

उत्कण्ठाविनोदनाय तद्रूपमलिखदिति भावः ॥ **मन्दारिका** । लवङ्गिका भणति वातायनगतेति ॥ एतद्गवाक्षमार्गेण दर्शनमित्यर्थः । **मन्दारिका** । अनुमन्यतां महाभागः यावदिदं भगवतोऽप्रतिहतभावस्य देवस्याशक्यसंघटनेष्टमिथुनसंघटनानुगुणव्यापारात्मकक्रीडावतो मदनस्य सुचरितमन्योन्याकृतिनिर्माणहेतुपरस्परानुरागलक्षणं लवङ्गिकायै निवेदयिष्यामि । तयैवाहमत्र नियुक्ता, तमिमं वृत्तान्तं तस्यै निवेदयामि । सा पुनर्यथोचितमाचरिष्यतीति भावः ॥ **मकरन्दः—प्राप्तेति** । भवत्या । एतन्माधवालोकितस्य दृढीकृततदनुरागस्य तदभिलिखितमालतीरूपसंपादयिष्यमाणमालतीमनःप्रत्ययस्यास्य प्रतिच्छन्दकस्य लवङ्गिकायै निवेदनं प्राप्तोऽवसरो यस्य तत् । अवसरोचितमित्यर्थः ॥ संस्त्यानं सदनम् ॥ **घर्माम्भ** [illegible] । मुग्धे सुन्दरे अक्षिणी यस्यास्तस्याः परिचारिकाणां वारविलासिनीनां [illegible] कर्तृणि कपोलयोरनुलिप्तानि कुङ्कुमानि । अनेनानुलेपनविशेष [illegible] । यथा—'वैदग्ध्येनोपरचितं स्तनयोर्वा कपोलयोः । उन्मादनं नयनयोर्य[illegible]नुलेपनम् ॥' इति । घर्माम्भसः स्वेदजलस्य विसरो बिन्दुसमूहस्तस्य

अपि च ।

उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोश-
प्रश्च्योतद्घनमकरन्दगन्धबन्धो ।
तामीषत्प्रचलविलोचनां नताङ्गी-
मालिङ्ग्य पवन मम स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥ ४१ ॥

मकरन्दः—(स्वगतम् ।)

अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं
सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः ।

निवर्तितैः प्रसरणैः । तत्तदा मया दृष्टं प्रातःकाले विहिता या विचित्रा चमत्कारकारिणी पत्त्रलेखा पत्त्ररचना सैव वैदग्ध्यं तत्कर्मभूतं जहाति त्यजतीति मन्ये । तर्कयामीत्यर्थः । स्वेदवशात्प्रनष्टरचनानि विच्छिन्नचातुर्याणि कपोलकुङ्कुमानि मध्याह्ने स्फुरन्तीति भावः ॥ ४० ॥ अथोन्मादविजृम्भणमहिम्ना वायोरचेतनादपि तत्संगमं प्रार्थयन्नाह—उन्मीलदित्यादि । हे पवन, तामालिङ्ग्यैव, न तु तदनन्तरं किंचिद्विलम्ब्य, ममाङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं स्पृश । प्रियतमामालिङ्ग्यागतस्य वायोः संस्पर्शोऽपि प्रियतमाङ्गसंस्पर्शकल्प एवेति भावः । यथाह—'वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥' इति । तामिति । यादृशी पूर्वं दृष्टा तामेव स्मरति । ईषत्प्रचले विलासवशात्किंचिच्चलिते । अथवा निमिषदर्शनेन लज्जया [illegible] किंचिच्चले लोचने यस्यास्ताम् । पीवरकुचभरेण विरहग्लान्या वा नतमवनतमङ्गं यस्यास्ताम् । पवनं विशिनष्टि—उन्मीलदिति । उन्मीलद्भिर्विकासोन्मुखैर्मुकुलैः कोरकैः करालो दन्तुरः । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च' इति दर्शनात् । यः कुन्दकोशः कुन्दलताप्रतानं ततः प्रश्च्योतन्तो घना निबिडा ये मकरन्दाः पुष्परसास्तेषां गन्धस्य बन्धो [illegible] दर्शिता । यथा—'इह [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ ४१ ॥ मकरन्दः—स्वगतम् । अभिहन्तीति । [illegible]

प्रसरति परिमाथी कोऽप्ययं देहदाह-
स्तिरयति करणानां ग्राहकत्वं प्रमोहः ।
रणरणकविवृद्धिं बिभ्रदावर्तमानं
ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयत्वं च धत्ते ॥ ४४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे प्रथमोऽङ्कः ।

मिति ॥ ४३ ॥ एवं स्वात्मनि विमृष्टमेवार्थं वयस्याय मकरन्दाय निवेदयन्नाह— प्रसरतीति । कोऽप्यनिर्वाच्यः केनाप्यविदितनिदानः परिमाथी परिमथनशीलः स च एव विपत्तिशङ्काकार्ययं देहदाहो मदनज्वरः प्रसरति सर्वावयवव्याप्तो वर्तते । ज्वराख्यस्य दशाविशेषस्य लक्षणमुक्तम् । प्रमोहः । 'सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता' इत्युक्तरूपः करणानामिन्द्रियाणां ग्राहकत्वं स्वस्वविषयग्रहणशक्तिं तिरयति नाशयति । रणरणकस्योत्कण्ठाया विवृद्धिं बिभ्रत् । आवर्तमानं मदनानलेन क्वाथ्यमानम् 'आवर्तनं क्वथनं स्यात्' इति वचनात् । हृदयमन्तर्ज्वलति । यथा तैलादिकमतिक्वाथेन प्रज्वलति तद्वदिति । कथं तर्हीदानीं प्राणधारणमित्यत आह—तन्मयत्वं मालतीतादात्म्यमेवामृतनिषेकप्रायम् । संजीवनौषधमित्यर्थः ४४

चापलं यदकारीदं बालेनापि सता मया ।
गुणैकग्राहिणामेतत्क्षन्तव्येऽस्तु महात्मनाम् ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकपर्वतनाथयायजूकनन्दनत्रिपुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां प्रथमाङ्कविवरणम् ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ ।)

एका—हंला, संगीतसालापरिसरे अवलोइआदुईआ भअवदी कामन्दई किं वि मन्तअन्ती आसी ।

द्वितीया—सहि, तेण किल माहवप्पिअवअस्सेण मअरन्देण सअलो मअणुज्जाणउत्तन्तो भअवदीए णिवेदिदो । तदो भट्टिदारिअं दट्ठुकामाए पउत्तिणिमित्तं अवलोइदा अणुप्पेसिदा । मए वि ताए कहिदं जह लवङ्गिआदुईआ विवित्ते भट्टिदारिआ ट्ठवदित्ति ।

---

१. सखि, संगीतशालापरिसरेऽवलोकिताद्वितीया भगवती कामन्दकी किमपि मन्त्रयन्त्यासीत् ।

२. सखि, तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकलो मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया प्रवृत्तिनिमित्तमवलोकितानुप्रेषिता । मयापि तस्यै कथितं यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्ते भर्तृदारिका वर्तत इति ।

जयत्यपूर्वं पाण्डित्यमहो कुसुमधन्वनः ।
या विरञ्चप्रपञ्चैकसंप्रदायप्रवर्तकम् ।
केनाप्यनुपदिष्टेषु प्रगल्भा येन बालिका ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो लवङ्गिकागमनानन्तरभाविवृत्तान्तसूचनायार्थोपक्षेपकं प्रवेशकं तावत्प्रस्तौति—तत इत्यादि । प्रवेशकस्तु—'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । प्रवेशकस्तु नाट्यादौ नीचपात्रप्रयोजितः ॥' इति । चेट्यौ दास्यौ । एतादृशानामेव प्रवेशकार्हत्वात् । यदाह—'परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः' इति । **एका** । हलेति सख्या आमन्त्रणम् । संगीतशालापरिसरेऽवलोकिताद्वितीया भगवती कामन्दकी किमपि मन्त्रयन्त्यासीत् । प्राकृते बहुलग्रहणादद्यतनभूतेऽपि लङ्प्रयोगः । अवलोकितया तदा त्वं किमभाषिष्ठा इत्यर्थः ॥ **द्वितीया** । सखि, तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकलो मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । मकरन्देन निश्चितं खलु कामन्दकी नः शरणमिति । ततः सुहृद्विपत्प्रतीकारार्थं तत्समर्थायै कामन्दक्यै तदखिलं निवेदितवानित्यवलोकितामुखाच्छ्रुतमित्यर्थः । ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया भगवत्या प्रवृत्तिनिमित्तं क्व वा कथं वा वर्तत इति भर्तृदारिकायाः समवस्थापरिज्ञानार्थमवलोकितानुप्रेषिता । मयापि तस्यै अवलोकितायै कथितं यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्ते भर्तृदारिका व-

प्रथमा—सहि, लवङ्गिआ खु केसरकुसुमाइं अवइणुम्मि त्ति
ा मअणुज्जाणं किं संपदं णिउत्ता ।

द्वितीया—अह इं । तं खु आपतन्तीं एव्व हत्थे घेत्तूण अप-
ाणा भट्टिदारिआ उपरिअलिन्दं समारूढा ।

प्रथमा—णूणं तस्स महाणुहावस्स संकहाए अत्ताणं विणोदेइ ।

द्वितीया—(निःश्वस्य ।) कुदो क्खु से आस्सासो । एदिणा
ज्ज सविसेसदंसणेण अदिभूमिं क्खु ताए अहिणिवेसो गमिस्सदि ।
ण्णं अ । कल्ले एव्व णन्दणस्स कारणादो महाराओ भट्टिदारिअं
त्थअन्तो अमच्चेण विण्णत्तो ।

प्रथमा—किं त्ति ।

---

१. सखि, लवङ्गिका खलु केसरकुसुमान्यवचिनोमीति गता मदनोद्यानं
किं सांप्रतं निवृत्ता ।

२. अथ किम् । तां खल्वापतन्तीमेव हस्ते गृहीत्वाऽपरिजना भर्तृदारि-
कोपर्यलिन्दं समारूढा ।

३. नूनं तस्य महानुभावस्य संकथयात्मानं विनोदयति ।

४. कुतः खल्वस्या आश्वासः । एतेनाद्य सविशेषदर्शनेनातिभूमिं खलु
तस्या अभिनिवेशो गमिष्यति । अन्यच्च । कल्य एव नन्दनस्य कारणान्म-
हाराजो भर्तृदारिकां प्रार्थयमानोऽमात्येन विज्ञप्तः ।

५. किमिति ।

तेत इति ॥ प्रथमा—सखि, लवङ्गिका खलु केसरकुसुमान्यवचिनोमीति तत्रैव विलम्बितवती नास्माभिरागच्छन्तीभिः सह मदनोद्यानादेवागता किं सांप्रतं संप्राप्ता। द्वितीया। अथ किम्। बाढं संप्राप्तेत्यर्थः। तां खल्वापतन्तीमेव हस्ते गृहीत्वाऽपरिजना प्रतिषिद्धसकलपरिचारिका भर्तृदारिकोपर्यलिन्दं क्रीडागृहबहिर्द्वारप्रान्तवर्तिन्या वेदिकाया ऊर्ध्वभागं समारूढा ॥ प्रथमा। नूनं तस्य महानुभावस्य संकथयात्मानं विनोदयति। त्वया किमुक्तं तेन च किमुक्तमिति तत्प्रसङ्गेनैवोत्कण्ठाविनोदनं करोतीत्यर्थः। द्वितीया। निःश्वस्येति। मालतीमनोरथान्तरायाधिगमान्निःश्वासः। कुतः खल्वस्या आश्वासः। एतेनाद्य सविशेषदर्शनेनातिभूमिं परां काष्ठां खलु तस्या अभिनिवेशोऽनुरागप्रकर्षो गमिष्यति। अन्यदभिनिवेशविवृद्धौ निमित्तं सूचयति—कल्ये च प्रभातसमय एव नन्दनस्य [illegible]न्महाराजो भर्तृदारिकां प्रार्थयमानोऽमात्येन विज्ञप्तः ॥ प्रथमा। किमिति। कि

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ ।)

एका—हेला, संगीतसालापरिसरे अवलोइआदुईआ भअवदी कामन्दई किं वि मन्तअन्ती आसी ।

द्वितीया—सेहि, तेण किल माहवप्पिअवअस्सेण मअरन्देण सअलो मअणुज्जाणउत्तन्तो भअवदीए णिवेदिदो । तदो भट्टिदारिअं दट्ठुकामाए पउत्तिणिमित्तं अवलोइदा अनुप्पेसिदा । मए वि ताए कहिदं जह लवङ्गिआदुईआ विवित्ते भट्टिदारिआ चिट्ठदित्ति ।

---

१. सखि, संगीतशालापरिसरेऽवलोकिताद्वितीया भगवती कामन्दकी किमपि मन्त्रयन्त्यासीत् ।

२. सखि, तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकलो मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया प्रवृत्तिनिमित्तमवलोकिता अनुप्रेषिता । मयापि तस्यै कथितं यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्ते भर्तृदारिका तिष्ठतीति ।

[illegible]

[illegible]

मालती—[1]सहि, तदो तदो ।

लवङ्गिका—[2]तदो तेण महाणुहावेण उवणीदा इअं वउल-माला (इत्यर्पयति ।)

मालती—(मालां गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य ।) [3]सहि, एक्कपासविसम-पडिबद्धा इअं विरअणा ।

लवङ्गिका—[4]एत्थ अरमणिज्जत्तणे तुमं एव्वं अवरद्धासि ।

मालती—[5]कहं विअ ।

लवङ्गिका—[6]जेण सो दुवासामलङ्गो तह विहत्थीकिदो ।

मालती—[7]सहि लवङ्गिए, सव्वहा आसासणसीलासि ।

लवङ्गिका—[8]सहि, एत्थ का आसासणसीलदा । णं भणामि ।

---

१. सखि ततस्ततः ।

२. ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला ।

३. सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना ।

४. अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि ।

५. कथमिव ।

६. येन स दूर्वाश्यामलाङ्गस्त्वया विहस्तीकृतः ।

७. सखि लवङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि ।

८. सखि, अत्र काश्वासनशीलता । ननु भणामि सोऽपि प्रिय-

'मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा' इत्युक्तलक्षणात् इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ मालती । सखि, ततस्ततः । मदनोद्याने सविलम्बं माधवसमीपगमनं चतुरवेषर्नर्बकुलदानप्रार्थनं चेत्येतावदुक्तवतीं लवङ्गिकां प्रत्युपरितनवृत्तान्तश्रवणकौतुकोत्कर्षोत्संभ्रमप्रश्नः । आदरसूचनार्था वीप्सा । अनन्तरवृत्तान्तं कथयेति शेषः ॥ लवङ्गिका । ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला ॥ मालती । निर्वर्ण्य सादरं विलोक्य । सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना ॥ लवङ्गिका । अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि । मालती । कथमिव । माधवस्तु [illegible] रचनाया एकपार्श्ववैषम्ये कथमहं निमित्तं भवामीत्यर्थः । लवङ्गिका । येन दूर्वाश्यामलाङ्गस्त्वया विहस्तीकृतः । वस्तुतो ग्रथनक्रियाया विहस्तः [illegible] त्वमेव स्वसौन्दर्यसंपदा गम्भीरमपि तन्मनः समाकर्षन्ती ग्रथनक्रियादि-कृतवती । तत इदं विरचनावैषम्यं जातमिति भावः ॥ मालती । [illegible]ङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि । मत्समाश्वासनाय केवलमिदं वदसि मन्मनस[illegible] इति भावः ॥ लवङ्गिका । सखि,

मालती—[1]सहि, तदो तदो ।

लवङ्गिका—[2]तदो तेण महाणुहावेण उवणीदा इअं वउलमाला (इत्यर्पयति ।)

मालती—(मालां गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य ।) [3]सहि, एक्कपासविसमपडिबद्धा इअं विरअणा ।

लवङ्गिका—[4]एत्थ अरमणिज्जत्तणे तुमं एव्व अवरद्धासि ।

मालती—[5]कहं विअ ।

लवङ्गिका—[6]जेण सो दुव्वासामलङ्गो तह विहत्थीकिदो ।

मालती—[7]सहि लवङ्गिए, सव्वहा आसासणसीलासि ।

लवङ्गिका—[8]सहि, एत्थ का आसासणसीलदा । णं भणामि ।

---

१. सखि ततस्ततः ।

२. ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला ।

३. सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना ।

४. अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि ।

५. कथमिव ।

६. येन स दूर्वाश्यामलाङ्गस्तथा विहस्तीकृतः ।

७. सखि लवङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि ।

८. सखि, अत्र काश्वासनशीलता । ननु भणामि सोऽपि प्रिय-

'मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा' इत्युक्तलक्षणात् इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ मालती । सखि, ततस्ततः । मदनोद्याने सविलम्बं माधवसमीपगमनं मधुरवचनैर्बकुलदानप्रार्थनं चेत्येतावदुक्तवती लवङ्गिकां प्रत्युपरितनवृत्तान्तश्रवणकौतुकोत्कर्षोत्तरलेक्षणमुखः । आदरसूचनार्था वीप्सा । अनन्तरवृत्तान्तं कथयेति शेषः ॥ लवङ्गिका । ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला ॥ मालती । निर्वर्ण्य सादरं विलोक्य । सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना ॥ लवङ्गिका । अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि । मालती । कथमिव । माधवस्तु कलाः सविदग्धरचनाया एकपार्श्ववैषम्ये कथमहं निमित्तं भवामीत्यर्थः । लवङ्गिका । येन स दूर्वाश्यामलाङ्गस्त्वया विहस्तीकृतः । बहुतो मदननिदाघा विह्वलहस्तः कृतः । अनेन सर्वसौन्दर्यसंपदा सर्वानपि लोकान् चमत्कुर्वन्ती प्रफुल्लकेतकीकलिकेव स्थितवती । तत इदं विरचनावैषम्यं जातमिति भावः ॥ मालती । सखि लवङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि । सान्त्वनाप्रयोजनमेव वैषम्यमिदं तवोक्तमिदं मन्मनोरञ्जनार्थमुक्तमिति भावः ॥ लवङ्गिका । सखि, अ-

मालती—^१^सहि, तदो तदो ।

लवङ्गिका—^२^तदो तेण महाणुहावेण उवणीदा इअं वउल-माला (इत्यर्पयति ।)

मालती—(मालां गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य ।) ^३^सहि, एक्कपासविसम-पडिवद्धा इअं विरअणा ।

लवङ्गिका—^४^एत्थ अरमणिज्जत्तणे तुमं एव्वं अवरद्धासि ।

मालती—^५^कहं विअ ।

लवङ्गिका—^६^जेण सो दुव्वासामलङ्गो तह विहत्थीकिदो ।

मालती—^७^सहि लवङ्गिए, सव्वहा आसासणसीलासि ।

लवङ्गिका—^८^सहि, एत्थ का आसासणसीलदा । णं भणामि ।

१. सखि ततस्ततः ।

२. ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला ।

३. सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना ।

४. अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि ।

५. कथमिव ।

६. येन स दूर्वादलश्यामलाङ्गस्तथा विहस्तीकृतः ।

७. सखि लवङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि ।

८. सखि, अत्र काश्वासनशीलता । ननु भणामि सोऽपि प्रिय-

'कुसुमं [illegible]' इत्युपलक्षणाद् इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ मालती । सखि, ततस्ततः । मदनोद्याने सविलम्बं माधवमवलोकयन्तीं [illegible] लवङ्गिकां प्रत्युपरितनवृत्तान्तश्रवणकौतुको-त्कर्षोत्कीर्णमनस्कः । आदरसूचनार्था वीप्सा । अनन्तरवृत्तान्तं कथयेति शेषः ॥ लवङ्गिका । ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला ॥ मालती । निर्वर्ण्य सादरं विलोक्य । सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना ॥ लवङ्गिका । अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि । मालती । कथमिव । माधवस्य [illegible] रचनाया एकपार्श्वविषमत्वे [illegible] किमिति भवतीत्यर्थः । लवङ्गिका । येन स दूर्वादलश्यामलस्तथा विहस्तीकृतः । [illegible] ॥ मालती । सखि लव-ङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि । [illegible] इति भावः ॥ लवङ्गिका । सखि, [illegible]

१ [illegible]

लवङ्गिका—(विहस्य साकूतमिव ।) तुमं वि सहावेण एव्व तस्सिं अवसरे ससंगीदअं णच्चिदासि ।

मालती—(सलज्जं विहस्य ।) हुं, तदो तदो ।

लवङ्गिका—तदो पडिणिवट्टमाणजत्ताजणसंकुलेण अन्तरिदे तस्सिं मन्दारिआघरं उवगदह्मि । ताए चित्तफलअं पहादे हत्थीकिदं आसी ।

मालती—किंणिमित्तं ।

लवङ्गिका—तं क्खु माहवाणुअरो कलहंसओ कामेदि । सा तस्स दंसइस्सदि त्ति । तदो पिअणिवेदिआ मन्दारिआ संवुत्ता ।

मालती—(सभयम् । सानन्दम् ।) णूणं तेण वि कलहंसएण

---

१. त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरे ससंगीतकं नर्तितासि ।

२. हुं, ततस्ततः ।

३. ततः प्रतिनिवर्तमानयात्राजनसंकुलेनान्तरिते तस्मिन्मन्दारिकागृहमुपगतास्मि । तस्याश्चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतमासीत् ।

४. किंनिमित्तम् ।

५. तां खलु माधवानुचरः कलहंसकः कामयते । सा तस्य दर्शयिष्यतीति । ततः प्रियनिवेदिका मन्दारिका संवृत्ता ।

६. नूनं तेनापि कलहंसकेनैतत्प्रतिच्छन्दकमात्मनः प्रभोर्दर्शितं भविष्यति । सखि, किमिदानीं ते प्रियम् ।

लवङ्गिका । [illegible] इति विहस्य [illegible] इति साकूतम् । [illegible] त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरेऽभिनीतकं [illegible] । [illegible] इति वचनात् । नर्तितासि । [illegible] । मालती । [illegible] । हुमिति [illegible] । ततस्ततः [illegible] । ततः प्रतिनिवर्तमान[illegible]ान्तरिते तस्मि[illegible] । तस्याश्चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृत[illegible] । [illegible] लवङ्गिका । तां खलु [illegible] दर्शयिष्यतीति [illegible] संवृत्ता । मालती । [illegible]

लवङ्गिका—(विहस्य सासूयमिव ।) [1]तुमं वि सहावेण एव्व तस्सिं
अवसरे असंगीदअं णच्चिदासि ।

मालती—(सलज्जं विहस्य ।) [2]हुं, तदो तदो ।

लवङ्गिका—[3]तदो पडिणिउत्तमाणजत्ताजणसंकुलेण अन्तरिदे
तस्सिं मन्दारिआघरं उवगदह्मि । ताए चित्तफलअं पहादे हत्थी-
किदं आसी ।

मालती—[4]किंणिमित्तं ।

लवङ्गिका—[5]तं क्खु माहवाणुअरो कलहंसओ कामेदि ।
सा तस्स दंसइस्सदि त्ति । तदो पिअणिवेदिआ मन्दारिआ संवुत्ता ।

मालती—(स्वगतम् । सानन्दम् ।) [6]णूणं तेण वि कलहंसएण

---

१. त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरेऽसंगीतकं नर्तितासि ।

२. हुं, ततस्ततः ।

३. ततः प्रतिनिवर्तमानयात्राजनसंकुलेनान्तरिते तस्मिन्मन्दारिकागृह-मुपगतास्मि । तस्याश्चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतमासीत् ।

४. किंनिमित्तम् ।

५. तां खलु माधवानुचरः कलहंसकः कामयते । सा तस्य दर्शयिष्यतीति । ततः प्रियनिवेदिका मन्दारिका संवृत्ता ।

६. नूनं तेनापि कलहंसकेनैतत्प्रतिच्छन्दकमात्मनः प्रभोर्दर्शितं भविष्यति । सखि, किमिदानीं ते प्रियम् ।

लवङ्गिका । निखिलापि माधवगुणे मे केवलमियं संदिग्ध इति विहस्य निश्चितेऽप्यर्थे ममापि किमाच्छाद्यत इति सासूयम् । आहेति शेषः । [illegible] । त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरेऽसंगीतकं वीणागानमृदङ्गम् । 'गीतं [illegible] संगीतकं मतम्' इति वचनात् । नर्तितासि । यदि तस्य [illegible] वर्तितासि तर्हि त्वदीया अपि विलासाः स्वाभाविकसंगीतिका एव । न [illegible] इति । प्रतिवन्दितः [illegible] ॥ **मालती** । [illegible] सलज्जम् । हुमिति [illegible] । ततस्ततः [illegible] ॥ **लवङ्गिका** । ततः प्रतिनिवर्तमानयात्राजनसंकुलेनान्तरिते तस्मिन्मध्ये मन्दारिकागृहमुपगतास्मि । तस्याश्चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतं [illegible] ॥ **मालती** । किंनिमित्तम् ॥ **लवङ्गिका** । तां खलु माधवानुचरः कलहंसकः कामयते । सा तस्य दर्शयिष्यतीति [illegible] । ततो मन्दारिका प्रियनिवेदिका संवृत्ता ॥ **मालती** । स्वगतम् । नूनं तेनापि कलहंस-

ता एत्थ पिअसहि, सलाहणिज्जं दुल्लहमणोरहफलं जीअलोअस्स जं गुरु-
आणुराअसरिसो महाभाअवल्लहसमाअमो त्ति एत्तिअं जाणीमो ।

मालती—सहि, दइदमालदीजीविदे साहसोवण्णासिणि, अवे-
हि। (बालम्।) अहवा। अहं एव्व वारंवारं विलोअअन्ती पलाअंतपंडि-
ट्ठाविदधीरत्थणावट्ठम्भेण अत्तणो हिअएण दूरं विलीअन्तलज्जत्तेण दु-
व्विणअलहुआ एत्थ अवरद्धम्हि। तहावि पिअसहि। (संस्कृतमाश्रित्य।)

तस्मात्। तदत्र प्रियसखि, श्लाघनीयं दुर्लभमनोरथफलं जीवलोकस्य यद्गुरु-
कानुरागसदृशो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावज्जानीमः ।

१. सखि, दयितमालतीजीविते, साहसोपन्यासिनि, अपेहि । अथवा।
अहमेव वारंवारं विलोकयन्ती पलायमानप्रतिष्ठापितधीरत्वावष्टम्भेनात्मनो हृद-
येन दूरं विलीयमानलज्जात्वेन दुर्विनयलघ्व्यत्रापराध्यामि। तथापि प्रियसखि।

फलं तन्निरतिशयं जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्यैतदेव यद्गुरुकानुरागस्य गरीयसः पर-
स्परप्रेमबन्धनस्य सदृशोऽनुरूपो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावज्जानीमो वयम्।
शरीरवियोगानन्तरं कस्य किं वा फलमिति केवलं शिवो वेद। जीवतां पुनः स्व-
जन्मसाफल्यमभिलषतां प्राग्भवीयसुचरितातिरेकात्तुल्यानुरागो महाभागश्च प्रण-
यिजनो यदि लभ्यते, तर्हि यथाकथंचिदपि तत्समागम एव श्लाघ्यं मनोरथफल-
मित्येव सकलजनसंमतो राद्धान्त इत्यर्थः ॥ **मालती** । सखि, दयितमालती-
जीविते साहसोपन्यासिनि, अपेहि। तव तावन्मदीयं जीवितमेव दयितं प्रियतमम्।
तेन मज्जीवितेनैव पञ्चशरजनितदुःसहसन्तापगुरुबन्धुवर्गानङ्गीकृततापं कुलकलङ्क-
[illegible] उपन्यससि । नैतदुपदेष्टव्यम्। ततः साहसोपदे-
[illegible] । तदेव मे जीवितं दयितम्, न तु [illegible] ।
[illegible] मम मनो यथा [illegible] भवति [illegible]
[illegible] । **स्वातन्त्र्यमिति** । [illegible]
[illegible]

एत्थ पिअसहि, सलाहणिज्जं दुल्लहमणोरहफलं जीअलोअस्स जं गुरुआणुराअसरिसो महाभाअवल्लहसमाअमो त्ति एत्तिअं जाणीमो।

मालती—सहि, दइदमालदीजीविदे साहसोवण्णासिणि, अवेहि। (सास्रम्।) अहवा। अहं एव्व वारंवारं विलोअअन्ती पलाअंतपडिट्ठाविदधीरत्तणावट्ठम्भेण अत्तणो हिअएण दूरं विलीअन्तलज्जत्तेण दुव्विणअलहुआ एत्थ अवरज्झम्मि। तहावि पिअसहि। (संस्कृतमाश्रित्य।)

तव्यम्। तदत्र प्रियसखि, श्लाघनीयं दुर्लभमनोरथफलं जीवलोकस्य यद्गुरुकानुरागसदृशो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावज्जानीमः।

१. सखि, दयितमालतीजीविते, साहसोपन्यासिनि, अपेहि। अथवा। अहमेव वारंवारं विलोकयन्ती पलायमानप्रतिष्ठापितधीरत्वावष्टम्भेनात्मनो हृदयेन दूरं विलीयमानलज्जात्वेन दुर्विनयलघ्व्यत्रापराध्यामि। तथापि प्रियसखि।

फलं तत्सिद्धिरूपं जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्यैतदेव यद्गुरुकानुरागस्य गरीयसः परस्परप्रेमबन्धनस्य सदृशोऽनुरूपो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावज्जानीमो वयम्। शरीरवियोगानन्तरं कस्य किं वा फलमिति केवलं शिवो वेद। जीवतां पुनः स्वजन्मसाफल्यमभिलषतां प्राग्भवीयसुचरितातिरेकात्तुल्यानुरागो महाभागश्च प्रणयिजनो यदि लभ्यते, तर्हि यथाकथंचिदपि तत्समागम एव श्लाघ्यं मनोरथफलमित्येव सकलजनसंमतो राद्धान्त इत्यर्थः॥ **मालती**। सखि, दयितमालतीजीविते साहसोपन्यासिनि, अपेहि। तव तावन्मदीयं जीवितमेव दयितं प्रियतमम्। तेन मज्जीवितलोभेन कन्यकाजनविरुद्धमसन्तगुरुबन्धुवर्गानङ्गीकृताशयं कुलकलङ्कमपमेव स्वप्रदानसाहसं उपन्यस्यसि। नैवमुपदेष्टव्यम्। ततः साहसोपदेशादपसरेति निषेधो वाच्यः। तवैव मे जीवितं दयितम्, न तु गुरूणामन्येषाम्। तस्मात्तवैव प्राणसख्या मम मनो यथा शङ्कातङ्कविहीनं भवति तथोपदेष्टव्यमिति विधिर्व्यङ्ग्यः। **सास्रमिति**। स्नेहात्केवलं त्वया यद्यपि साहसोपदेशः क्रियते तथाप्युपदेशमात्रेण न तत्सेत्स्यति। केवलं गुरुजनाज्ञातिक्रमणसाहसाध्यवसायः कृतो भवेत्। ततो मन्दभागिन्या मम फलं मयैवानुभोक्तव्यम्। किमत्र त्वया कर्तव्यमिति रुदन्त्या हेत्वर्थः। अथवा। अहमेव वारंवारं बहुकृत्वो विलोकयन्ती। [illegible] [illegible]। पलायमानं सत्प्रतिष्ठापितं पुनर्निरुध्य स्थापितं यद्धीरत्वं तस्यावष्टम्भोऽवलम्बनं यस्य तादृशेनात्मनो हृदयेन दूरं विलीयमानलज्जात्वेन दुर्विनयलघ्व[illegible] [illegible]मापराध्यामि। कुलकुमारीजनमर्यादामतिलङ्घ्य [illegible] [illegible] इति भावः। विलोकयन्तीति चक्षुःप्रीतिः, पलायमानेति [illegible] [illegible], दूरं विलीयमानेति त्रपानाशस्य [illegible] इति [illegible]। तथापि प्रि[illegible]

(निष्क्रान्ता प्रतिहारी । मालती चित्रं छादयति ।)

लवङ्गिका—(स्वगतम् ।) [1]सुसमाहिदं क्खु जादम् ।

(ततः प्रविशति कामन्दक्यवलोकिता च ।)

कामन्दकी—साधु सखे भूरिवसो, साधु । प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य देव इत्युभयलोकाविरुद्धमुत्तरमुपन्यस्तम् । अपि च । अद्य मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो विधेरप्यनुकूलतामवगच्छामि । बकुलावलीचित्रफलकव्यतिकरस्तु कमप्यद्भुततमं प्रमोदमुल्लासयति । इतरेतरानुरागो हि विवाहकर्मणि परार्ध्यं मङ्गलम् । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्बन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

अवलोकिता—[2]एसा मालदी ।

---

१. सुसमाहितं खलु जातम् ।
२. एषा मालती ।

वगत इति नोक्तम् । अत एव मालतीलवङ्गिके पृच्छतः—किं भगवती संदिशति । आगच्छतीत्यर्थः ॥ प्रतिहारी । भर्तृदारिकां द्रष्टुकामागता—उभे । किं ततो विलम्ब्यते । बहिरेव । भवत्विति शेषः ॥ लवङ्गिका । स्वगतम् । सुसमाहितं खलु जातम् । भद्रं संपन्नं, यत इदानीमेव भगवती समागतेत्यर्थः ॥ कामन्दकी—साध्वित्यादि । उभयलोकाविरुद्धमुभयोर्लोकयोरिहलोकपरलोकयोरविरुद्धं [illegible]तया सत्कृतात्मकम् । तथा हि । सर्वो [illegible]कुटुम्बो महाराजस्य परिकरः । तेन निजस्य स्वकीयस्य यथेष्टविनियोगार्हस्य कन्यकाजनस्य देवः प्रभवतीति राजचित्तानुरञ्जनेनैहिकसुखहेतुत्वादिहलोकाविरुद्धत्वम् । निजस्यैव कन्यकाजनस्य प्रभवति देवः । न तु मदीयस्येति सत्यसंवोक्तत्वात्पूर्व[illegible]संबन्धप्रतिज्ञाभङ्गप्रत्यवायपरिहाराच्च परलोकाविरुद्धत्वम् । अयं भावः—[illegible] राज्ञा याचितो न दास्यामीति ब्रुवतो निषेधाद्युक्तेन राजाज्ञोल्लङ्घनदोषेण दण्डनीयो भवेत् । अथ यदि राजदाक्षिण्येन ददामीति निश्चित्य दद्यात्तदा पूर्वसंबन्धप्र[illegible] विवाहोद्योगः [illegible]दोषेण प्रत्यवायः स्यात् । एवं तु [illegible] तदुभयलोकाविरुद्धमुक्तवानिति । यद्वा उभयो[illegible] [illegible] । यद्वा [illegible] [illegible] । [illegible] का—अपि चेति । व्यतिकरो [illegible] । [illegible] । [illegible] । इतरेतरानुराग[illegible] एव [illegible] [illegible]इतरेति । [illegible] । [illegible] ॥

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यतः ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥ २ ॥

लवङ्गिका—(स्वगतम् ।) [1]एत्थ दाणीं को उवाओ ।

(नेपथ्यार्धप्रविष्टा ।)

प्रतिहारी—[2]एसा भअवदी कामन्दई ।

उभे—किं[3] भअवई ।

प्रतिहारी—[4]भट्टिदारिअं दट्ठुआमा आअदा ।

उभे—[5]तदो किं विलम्बीअदि ।

१. अत्रेदानीं क उपायः ।
२. एषा भगवती कामन्दकी ।
३. किं भगवती ।
४. भर्तृदारिकां द्रष्टुकामागता ।
५. ततः किं विलम्ब्यते ।

[illegible] । ज्वलत्वित्यादि । रात्रौ रात्रौ सर्वासु शुक्लकृष्णपक्षरात्रिषु गगने [illegible] अखण्डकलो [illegible] शशी [illegible] [illegible] दहनो दहतु । [illegible] मदन एव दहतु । [illegible] किं वा विधास्यतः [illegible] । मम पुनः श्लाघ्यो [illegible] दयितः । [illegible] जननी दयिता । [illegible] दयितम् । न पुनरयं [illegible] जनो दयितः । [illegible] । अत्र [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] । अत्रेदानीं क उपायः । [illegible] ॥ [illegible] एषा भगवती कामन्दकी [illegible] अत्रेदानीं क उपाय [illegible]

कामन्दकी—(निर्वर्ण्य ।)

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा
कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरा-
मियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥ ३ ॥

अपि च ।

परिपाण्डुपांसुलकपोलमाननं
दधती मनोहरतरत्वमागता ।
रमणीयजन्मनि जने परिभ्रमँ-
ल्ललितो विधिर्विजयते हि मान्मथः ॥ ४ ॥

नियतमनया संकल्पनिर्मितः प्रियसमागमोऽनुभूयते । तथा ह्यस्याः

नीवीबन्धोच्छ्वसनमधरस्पन्दनं दोर्विषादः
स्वेदश्चक्षुर्मसृणमुकुलाकेकरस्निग्धमुग्धम् ।

अवलोकिता । एषा मालती ॥ **कामन्दकी—निकाममित्यादि** । अत्यर्थं कृशाङ्गी । कार्श्यं नाम मदनावस्था दर्शिता । सरसकदलीगर्भवत्सुभगेति मार्दवं सौकुमार्यं पाण्डुता कार्श्यं च प्रकाश्यते । एवमतिकृशत्वेऽपि कृष्णचतुर्दश्यां कलामात्रशेषा शशिनो मूर्तिरिव नयनानन्दकारिणी । मदनदहनेन यदुद्भूतो दाहस्तेन विधुरां विह्वलामवस्थामापन्ना प्राप्ता । कल्याणी मङ्गललक्षणोपेता । इयं नोऽस्माकं मनो रमयत्यस्यापारानुकूलमाधवानुरागप्रकर्षसूचकावस्थाशालित्वादाह्लादयति कम्पयति च । दुःसहमन्मथव्यथादूयमानतया सुकुमारतया च कदाचिदनिष्टाशङ्कयोद्वेजयति चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ **परीति** । पाण्डुपांसुलौ क्रियाद्वेषेण कुङ्कुमानुलेपनादिसंस्कारशून्यतया धूसरौ कपोलौ यस्य तादृशमाननं दधत्यपि कथमियमतिशयेन मनोहरत्वं प्राप्ता । चित्रमिदम् । अथवा नेदमाश्चर्यं यतो रमणीयजन्मनि सहचरसौन्दर्यशालिनि जने परिभ्रमंस्तत्र व्याप्रियमाणो ललितः सुकुमारो मान्मथो विधिरवस्थाविशेषो विजयते सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते । सहजसौन्दर्यशालिनां मन्मथविकारोऽपि शोभातिशयं पुष्णातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ नियतं निश्चितम् । यतः संभोगानुभावा दृश्यन्त इति भावः । तानेवाह—तथा ह्यस्या इत्युपस्कारः । **नीवीत्यादि** । नीवी नामान्तरीयनिवसनग्रन्थिरुच्छयाख्यः । तत्संबन्धस्योच्छ्वसनं श्लथलम् । उपलभ्यत इत्यध्याहार्यं क्रियासंबन्धः सर्वत्र द्रष्टव्यः । वात्स्यसंभोगानन्तरं रतारम्भसमये क्रमेण कुचकलशदोर्मूलनाभिप्रदेशसंचारिणः काञ्चीदामाकर्षणव्यग्रस्य प्रियतमकरस्य भावनया तत्स्पर्शसुखनिर्भरोद्भिन्ननितम्बबिम्बविस्रंसमाननीवीयमुपलक्ष्यत इति भावः । रतारम्भविधानं रतिरहस्यं यथा—

गात्रस्तम्भः स्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो
गण्डाभोगे पुलकपटलं मूर्च्छना चेतना च ॥ ५ ॥

(उपसर्पति ।)

(लवङ्गिका मालतीं चालयति । उभे उत्तिष्ठतः ।)

मालती—[1]भअवदि, वन्दामि ।

कामन्दकी—महाभागधेयजन्मतायाः फलस्य भाजनं भूयाः ।

लवङ्गिका—[2]भअवदि, एदं पवित्तं आसणम् ।

---

१. भगवति, वन्दे ।

२. भगवति, एतत्पवित्रमासनम् ।

'अलिकचिबुकगण्डं नासिकाग्रं च चुम्बन्पुनरपहितशीत्कं तालु जिह्वां च भूयः । चलितललितपाणीकक्षवक्षोरुहोरुः श्लथयति दृढधैर्यः क्षोभयित्वाय नीवीम् ॥' इति । अधरस्यन्दनसलिलेन त्रितयमपि तदेतत्कन्यकायां प्रयोज्यमिति कन्यकाजनविहितस्य निकुञ्चितस्फुरितघट्टिताख्यचुम्बनत्रयस्य मध्ये स्फुरितं नाम चुम्बनमुक्तम् । तल्लक्षणं रतिरहस्ये—'स्फुरितमधिचुम्बनान्तर्यस्तनोष्ठं जिघृक्षुः स्फुरदधरपुटाभ्यां यत्र गृह्णाति भर्ता' इति । दोर्विषादो भुजलताशैथिल्यम् । अनेन नायकस्य रतितन्त्रचतुरतया पूर्वमेव नायिकाया रतिभावप्राप्तिरुक्ता । यदाह—'शिथिलता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम्' । इति । स्वेदः सात्त्विकभावविशेषो रतिजन्यः । यदाह—'वपुर्जलोद्गमस्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः' इति ॥ चक्षुरस्याः मसृणं मुकुलिताकेकरं स्निग्धमुग्धं च । 'मसृणमधुरम्' इति क्वचित्पाठः । मुकुलाकेकरमुग्धादयमानदृष्टिविकारविशेषा भरतपाद्यः । तत्राकेकरदृष्टिर्यथा—'आकुञ्चितपुटापाङ्गसंगतार्धनिमेषिणी । मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥' मधुरं यथा—'दीर्घीभवति तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्' इति । मसृणमुकुलस्निग्धमुग्धानां लक्षणं लिखितमस्तीति [illegible] प्रागेवोक्तम् । गात्रस्य स्तम्भो र[illegible]मदादिभिरन्वं सात्त्विकभावः । यथा—'स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागमदादिभिः' इति । स्तनमुकुलयोरुत्कम्पः प्रबन्धः प्रकर्षो बन्धः प्रबन्धः [illegible] । प्रकम्पो वेपथुः सात्त्विकभावः । यथा—'रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः' इति । गण्डाभोगे [illegible] पुलकपटलं [illegible] । यथा—[illegible] इति । [illegible] सात्त्विकभावः । यथा—[illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । लवङ्गिका । [illegible] । मालती । [illegible] इति । [illegible] । लवङ्गिका । [illegible]

(सर्वा उपविशन्ति ।)

मालती—कुसलं भअवदीए ।

कामन्दकी—(निःश्वस्य ।) कुशलमिव ।

लवङ्गिका—(स्वगतम् ।) पत्थावणा क्खु एसा कवडणाडअस्स । (प्रकाशम् ।) गुरुअबाहभरत्थम्भमन्थरिदकण्ठप्पडिलग्गणिग्गमं अण्णारिसं विअ अज्ज भअवदीए वअणम् । ता किं दाणीं उव्वेअकारणं हविस्सदि ।

कामन्दकी—नन्वयमेव चीरचीवरविरुद्धः परिचयः ।

लवङ्गिका—कहं विअ ।

कामन्दकी—अयि, त्वमपि किं न जानीषे ।

इदमिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं
सहजविलासनिबन्धनं शरीरम् ।

---

१. कुशलं भगवत्याः ।

२. प्रस्तावना खल्वेषा कपटनाटकस्य । गुरुकबाष्पभरस्तम्भमन्थरितकण्ठप्रतिलग्ननिर्गममन्यादृशमिवाद्य भगवत्या वचनम् । तत्किमिदानीमुद्वेगकारणं भविष्यति ।

३. कथमिव ।

शुद्धमित्यर्थः ॥ **मालती** । कुशलं भगवत्याः ॥ **कामन्दकी** । निःश्वस्य । कुशलमिव ॥ **लवङ्गिका** । स्वगतम् । प्रस्तावना खल्वेषा कपटनाटकस्य । कपटमसदृशवरप्रदाने वार्तोपन्यासच्छलेनोद्वेगमुत्पाद्य मालतीमनसि कृत्रिमपरिणयाध्यवसायदृढीकरणं तदेव नाटकम् । तस्यैषा निःश्वाससहकृता कुशलमिवेति वास्तवकुशलाभावोक्तिः प्रस्तावना । आमुखमित्यर्थः । निःश्वासेवशब्दद्योतितां तस्या वैयाकुलीमेव स्फोरयितुं तां पृच्छति । प्रकाशम् । गुरुकबाष्पभरस्तम्भमन्थरितकण्ठप्रतिलग्ननिर्गममन्यादृशमिवाद्य भगवत्या वचनम् । तत्किमिदानीमुद्वेगकारणं भविष्यति ॥ **कामन्दकी** । चीरैर्जीर्णवस्त्रखण्डैर्निर्मितस्य चीवरस्य कन्यायाः तत्परिग्रहोपलक्षितस्य । परिव्राजकस्येति यावत् । विरुद्धो भवादृशेन संसारिजनेन सहायं परिचय एव । उद्वेगनिमित्तमित्यर्थः ॥ **लवङ्गिका** । कथमिव । असत्परिचयः कथमुद्वेगहेतुस्त्वद्व कव्यमित्यर्थः ॥ **कामन्दकी** । अयीति संबोधने । त्वमपि । त्वया खलु प्राणसख्या सर्वं मालत्या इष्टमनिष्टं च विचारणीयम् । तत् ईदृशमनिष्टमिदानीमपि कथं त्वया न ज्ञातमित्यर्थः ॥ **इदमिति** । मदनस्य जयशीलमायुधमकृत्रिमविलासास्पदमिदं मालत्याः शरीरम् । अनुचिताय येन केनचिदपि कुलशीलरूपयौवनादिना वरगुणेन संबन्धायोग्याय वराय यत्संप्रदानं राजदाक्षिण्याद्भूरिवसुना चिकीर्षितं तेन शोच्यं

लवङ्गिका—जह भअवदी आणवेदि तह एव्व । अण्णहा तस्सिं वरे दुद्दंसणे अदिक्कन्तजोव्वणे किं ति ण विआरिदं अमच्चेण ।

मालती—(स्वगतम् ।) हा, हदम्हि समुवट्ठिदाणत्थवज्जपडणा मन्दभाइणी ।

लवङ्गिका—ता पसीद । भअवदि, परित्ताहि एत्तो जीवन्तमरणादो पिअसहिं । तुह वि एसा दुहिदा एव्व ।

कामन्दकी—अयि सरले, किमत्र भगवत्या शक्यम् । प्रभवति प्रायः कुमारीणां जनयिता दैवं च । यत्र किल कौशिकी शकुन्तला दुष्यन्तमप्सराः पुरूरवसं चकम उर्वशीत्याख्यानविद आचक्षते, वासवदत्ता च पित्रा संजयाय राज्ञे दत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छदित्यादि, तदपि साहसकल्पमित्यनुपदेष्टव्यमेव । सर्वथा

राज्ञः प्रियाय सुहृदे सचिवाय कार्या-
द्दत्वात्मजां भवतु निर्वृतिमानमात्यः ।

---

१. यथा भगवत्याज्ञापयति तत्तथैव । अन्यथा तस्मिन्वरे दुर्दर्शनेऽतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन ।

२. हा, हतास्मि समुपस्थितानर्थवज्रपतना मन्दभाग्या ।

३. तत्प्रसीद । भगवति, परित्रायस्वास्माज्जीवन्मरणात्प्रियसखीम् । तवाप्येषा दुहितैव ।

पुनर्मालती ॥ लवङ्गिका । यथा भगवत्याज्ञापयति । कुतोऽपत्यस्नेह ~ यदुक्तं तत्तथैव । अन्यथा तस्मिन्वरे दुर्दर्शने कुरूपेऽतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन ॥ मालती । स्वगतम् । हा, हतास्मि, समुपस्थितानर्थवज्रपतना मन्दभाग्या ॥ लवङ्गिका । तत्प्रसीद । भगवति, परित्रायस्वास्माज्जीवन्मरणात्प्रियसखीम् । तवाप्येषा दुहितैव । त्वमप्यस्या मातृत्वादभिमताय वराय दातुमीशिष इति भावः ॥ कामन्दकी । अयि सरले, ऋजुप्रकृतिके । दैवं चेति । जनकमप्युल्लङ्घ्य यदि करोति दैवमेव करोति नान्य इत्यर्थः । दैवानुकूल्यमस्ति चेन्मया नोपेक्ष्यत इति भावः । यत्रेति । यच्छकुन्तलादिभिः कृतं तत्साहसमिति कृत्वा नोपदेष्टुं योग्यम् । शास्त्रलोकप्रसिद्ध्यादिनिर्येन्निवेदितं तत्र यदि स्वयमेव स्वात्महितं विचार्य प्रवर्तते तदा साहाय्यमात्रमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । न तु कर्तव्यमित्युपदेष्टुं शक्यमित्यर्थः । अय च साहसमिति नोपदेष्टव्यम् । किं तु स्वजीवितव्यये प्राप्त इदमेव युक्तमित्येवोपदेष्टव्यमित्यपि : । अनेन माधवस्य समागमानुगुणप्रोत्साहनं भेदयति । सर्वथेत्युपस्कारः । इति । राज्ञः प्रियाय प्रेमभाजनाय सुहृदे सौहार्दशालिने । प्रियसुहृदोः किं । तद्यथा भावप्रकाशे—'सत्यवागार्जवरतिरुपकुर्वन्प्रियंवदन्।

मालती—(जनान्तिकम् ।) अत्थि मे कोऊहलम् ।

लवङ्गिका—(प्रकाशम् ।) को एसो माहवो णाम, जस्सिं भअवदी एव्वं सिणेहगुरुअं अत्ताणं धारेदि ।

कामन्दकी—अप्रस्ताविनी महत्येषा कथा ।

लवङ्गिका—तह वि आअक्खिअ भअवदी पसादं करेदु ।

कामन्दकी—श्रूयताम् । अस्ति विदर्भराजस्यामात्यः समग्रपुरुषप्रकाण्डचक्रचूडामणिर्देवरातो नाम । यमशेषभुवनमहनीयपुण्यमहिमानमात्मनः सातीर्थ्योत्पितैव ते जानाति योऽसौ यादृशश्चेति । अपि च ।

> व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः
> सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ।
> अगणितमहिमानः केतनं मङ्गलानां
> कथमिव भुवनेऽस्मिंस्तादृशाः संभवन्ति ॥ ९ ॥

---

१. अस्ति मे कौतूहलम् ।

२. क एष माधवो नाम; यस्मिन्भगवत्येवं स्नेहगुरुकमात्मानं धारयति ।

३. तथाप्याख्याय भगवती प्रसादं करोतु ।

तिस्यानं कुलं विशुद्धमिति यावज्जानीमः ॥ **मालती** । जनान्तिकमेव । अस्ति मे कौतूहलम् । अस्मिन्नर्थे तत्पृच्छेत्यर्थः ॥ **लवङ्गिका** । प्रकाशम् । क एष माधवो नाम, यस्मिन्भगवत्येवं स्नेहगुरुकमात्मानं धारयति ॥ **कामन्दकी** । अप्रस्ताविनी प्रस्तावनानुपयुक्ता । महती बहुवक्तव्यसद्भावाद्विस्तृता । शीघ्रं मया गन्तव्यम् । तदिदानीमनवसरागतत्वादप्रस्तुतत्वाच्च किमनया । शुश्रूषातिशयोत्पादनार्थमनादरोक्तिः ॥ **लवङ्गिका** । तथाप्याख्याय भगवती प्रसादं करोतु ॥ **कामन्दकी**-श्रूयतामिति । समग्रस्य कृत्स्नस्य पुरुषप्रकाण्डचक्रस्य पुरुषश्रेष्ठसमूहस्य चूडामणिश्चूडारत्नम् । श्रेष्ठ इत्यर्थः । सातीर्थ्यं सहाध्ययनम् । 'सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः' इत्यमरः । **व्यतिकरितेति** । श्वेतमानैर्धवलैर्यशोभिर्व्यतिकरिता जातव्यतिकरा दिगन्ता येषां ते । व्यतिकरो मिश्रीभावः ऊर्जस्वलानां प्रबलानाम् । राशीभूतानामिति यावत् । सुकृतविलसितानां भागधेयविजृम्भणानाम् । 'प्रकृतिविलसितानाम्' इति पाठे [illegible] स्थानमास्पदम् । अगणितमहिमानोऽपरिच्छेद्यानुभावा मङ्गलानां [illegible] केतनं चिह्नभूता वा यत्र ते तत्र मङ्गलमिति । तादृशा अस्मिन्भुवने कथं संभवन्ति । न कथंचिदित्यर्थः । **व्यतिकरितेति** । व्यतिकरो [illegible] [illegible] दिगन्तेषु । [illegible] । केतनं चिह्नं मङ्गल[illegible] [illegible] पुण्यानाम् [illegible] । ऊर्जस्वलानां [illegible] [illegible] स्थानमुक्तानि । एतेन महत्कुलं माधव इति भावः । अत एव [illegible]

यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ ११ ॥

तदत्र च बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमधीते। स एष माधवो नाम।

मालती—(सानन्दं जनान्तिकम्।) सैहि लवङ्गिए, सुदं महाउलप्पसूदो महाभाओ त्ति।

लवङ्गिका—(जनान्तिकम्।) सैहि, कुदो वा महोअहिं वज्जिअ पारिजाअस्स उग्गमो।

कामन्दकी—अहो कालातिपातः। संप्रति हि

क्षिपन्निद्रामुद्रां मदनकलहच्छेदसुभगा-
मुपात्तोत्कम्पानां विहगमिथुनानां प्रथमतः।

---

१. सखि लवङ्गिके, श्रुतं महाकुलप्रसूतो महाभाग इति।
२. सखि, कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः।

न्मादतरलैरकुण्ठितप्रसरैर्लोलैश्च कटाक्षैः पुरमिदं कुवलयितवातायनं संजातकुवलयगवाक्षमिव भवति। पूर्णचन्द्रदर्शनेन कुवलयोल्लासो हि युक्तः। सकलवनितालोचनीयलावण्यस्य तस्यामिलापवती भवतीत्यहो ते सौभाग्यमिति भावः ॥ ११ ॥ **तदत्रेति**। त्वदनुरागाविष्ट एव विद्याभ्यासव्याजेनेहागत्य वर्तत इति भावः। **स इति**। य एष कथितो देवराताात्मजः स एव माधव इत्यस्माभिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ **मालती**। सखि लवङ्गिके, श्रुतं महाकुलप्रसूतो माधव इति ॥ **लवङ्गिका**। सखि, कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः। पारिजातकल्पस्त्वादृशादेव महोदधिकल्पादुत्पत्तिमर्हति, न तु क्षुद्रपल्वलकल्पान्नीचादित्यर्थः। तदनेन 'निःश्वस्य। कुशलमिव' इत्यादिना 'स एष माधवो नाम' इत्यन्तेन संदर्भेण प्रासङ्गिकनन्दनवृत्तान्तसूचनम्, तद्गुणहीनत्वम्, पितुः स्वकार्यपरतयापत्यस्नेहराहित्यम्, शकुन्तलावृत्तान्तस्य निषेधमुखेन सूचनम्, तुल्यसंविधानेन माधवसमागमोपायनिवेदनम्, तद्गुणप्रख्यापनेन तत्रानुरागदृढीकरणं चेत्येतावतोऽर्थस्य कामन्दक्या तटस्थयैव संविधानचातुर्येण कृतत्वात्पताकास्थानमिदम्। यथा-'आगन्तुकेन भावेन यदभिव्यक्तिकारकम्। वस्तुनो भाव्यवस्थस्य पताकास्थानकं तत् ॥ अतीतानागते कार्ये कथ्येते यत्र वस्तुनः। अन्यापदेशव्याजेन पताकं तु तत् ॥' इति। अत एव कामन्दकी वक्ष्यते-'अवलोकिते, साधु संप्रति [illegible] तटस्थयैव मालतीं प्रति निसृष्टार्थदूत्यस्य लघूकृतो भारः' इति ॥ **कामन्दकी**। **अहो** कालातिपातः। प्रस्तुतकथाव्यासङ्गवशादतिक्रान्तः कालोऽपि न विचारित र्थः। कालातिपातमेवाह—**संप्रति हि**। **क्षिपन्निति**। विहगमिथुनानां

वरेऽन्यस्मिन्दोषः पितरि विचिकित्सा च जनिता
पुरावृत्तोद्गारैरपि च कथिता कार्यपदवी ।
स्तुतं माहाभाग्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः
प्रसङ्गाद्वत्सस्येत्यथ खलु विधेयः परिचयः ॥ १३ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे द्वितीयोऽङ्कः ।

परमल्पमेवावशिष्टमित्यर्थः । कृतांशं कर्तव्यांशं च विशेषतो निरूपयति—वर इति । अन्यस्मिन्वरे नन्दने दोषः । पितरि विचिकित्सासत्यसंदेहमूलं वैमुख्यं च जनितं यद्वात्स्यायनसूत्रं कन्यासंप्रयुक्तकाधिकरणे निसृष्टार्थदूतीकृत्यनिरूपणप्रकरणेऽन्यवरपितृणां च दोषानभिप्रायविरुद्धान्प्रतिपादयेदिति मातापित्रोश्च गुणानभिज्ञतामनपेक्षतां लुब्धतां शठतां चपलतां बान्धवानां प्रतिपादयेदिति पूर्वसूत्रादनुपज्यते । शकुन्तलावृत्तान्तादीतिहासोद्घाटनैः कार्यपदवी कर्तव्यसरणिश्च कथिता । यत्र सूत्रम्—'याश्चान्या अपि समानजातीयाः कन्याः शकुन्तलाद्याः स्वरुच्या भर्तारं प्राप्य मोदन्ते स्म, ताश्चास्याः प्रदर्शयेत्' इति, तथा वत्सस्य माधवस्याभिजनत आभिजात्याद्धेतोर्यन्महाभाग्यं महाभागधेयत्वं गुणतश्च रूपविद्यागुणेभ्यो यन्माहात्म्यं तत्प्रसङ्गत एव, अन्यथा पक्षपातप्रतीतेः । स्तुतम् । यदपि सूत्रं तस्याः 'स्वरुच्या नायकगुणान्भूयिष्ठान्परिवर्णयेत्' दिति । एवं तावन्माधवानुरागो दृढीकृतः । इतः परं परिचयो विस्रम्भयोग्यत्वमनुचितेऽपि व्यापारे विनियुज्यमाना झटित्यविशङ्कं येन करोति तादृशः प्रणयो विधेयश्चेत्येतावन्मात्रमवशिष्टमित्यर्थः । अनेन करणं नाम मुखसंधेरङ्गमुक्तं भवति । यथा—'करणं प्रकृतारम्भः' इति ॥ १३ ॥

जयन्त्यमृतनिष्यन्दिरसोत्कर्षानुरञ्जिताः ।
मधुरोदात्तगम्भीरा भवभूतिकवेर्गिरः ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकपर्वतनाथयायजूकनन्दनत्रिपुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां द्वितीयाङ्कविवरणम् ॥

ताद, तुमं वि मह णाम एव्वं ति सव्वहा जिदं भोअतिण्हाए। (सानन्दम्।) कहं महाउलप्पसूदो सो महाभाओ। सुट्ठु भणिदं पिअसहीए कुदो वा महोअहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो त्ति। अवि णाम तं उणो वि पेक्खिस्सं।

लवङ्गिका—सहि, एसो क्खु महुरमहुरसाद्दमञ्जरिकवलणकेलिकलकोइलउलकोलाहलाउलिदसहआरसिहरुड्डीणचडुलचञ्चरीअणिअरवइअरुद्दलिददलकरालचम्पआहिवासमणोहरो मरालजहणपरिणाहुव्वहणमन्थरोरुभरविसंठुलक्खलिदचलणसंचलणोवणीदसेअसीअरलुहाविन्दुज्जलमुद्धमुहचन्दचन्दणाअमाणसीअलफंसो तुमं परिस्सअदि कुसुमाअरुज्जाणमारुदो। ता पिअसहि, इदो परिक्कमावो।

(परिक्रम्य प्रविशतः।)

न पुनर्मालती। हा तात, त्वमपि मम नामैवमिति सर्वथा जितं भोगतृष्णया। कथं महाकुलप्रसूतः स महाभागः। सुष्ठु भणितं प्रियसख्या कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति। अपि नाम तं पुनरपि प्रेक्षिष्ये।

१. सखि, एष खलु मधुरमधुरसार्द्रमञ्जरीकवलनकेलिकलकोकिलकुलकोलाहलाकुलितसहकारशिखरोड्डीनचटुलचञ्चरीकनिकरव्यतिकरोद्दलितदलकरालचम्पकाधिवासमनोहरो मरालजघनपरिणाहोद्वहनमन्थरोरुभरविसंस्थुलस्खलितचरणसंचरणोपनीतस्वेदशीकरसुधाबिन्दूज्ज्वलमुग्धमुखचन्द्रचन्दनायमानशीतलस्पर्शस्त्वां परिष्वजति कुसुमाकरोद्यानमारुतः। तत्प्रियसखि, इतः परिक्रमावः।

पारिजातस्योपक्रमनिष्पादः ॥ 'नेपथ्ये—' इत्यादि 'पुनः प्रेक्षिष्ये' इत्यन्तं गतार्थः ॥ लवङ्गिका। सखि, एष खलु मधुरेण मधुरसेनार्द्राणां मञ्जरीणां कवलनमेव केलिस्तया कलोऽव्यक्तमधुरो यः कोकिलकुलकोलाहलस्तेनाकुलिताः सहकारशिखराद् [illegible] लीनानां चटुलानां चञ्चरीकनिकराणां व्यतिकरेण [illegible] दलितदलानामुद्भिन्नपत्राणां करालानां दन्तुराणाम्। 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकटेऽपि च' इति मेदिनी। चम्पकानां [illegible] मनोहरः। [illegible] इति [illegible]। [illegible]

[illegible]

[illegible]

संप्रति रमणीयतरा मालती ।

ज्वलयति मनोभवाग्निं मदयति हृदयं कृतार्थयति चक्षुः ।
परिमृदितचम्पकावलिविलासललिताालसैरङ्गैः ॥ ६ ॥

मालती—सहि, इमस्सिं कुञ्जणिउञ्जे कुसुमाइं अवचिणुम्ह ।

माधवः—

प्रथमप्रियावचनसंश्रवस्फुर-
त्पुलकेन संप्रति मयावलम्ब्यते ।
घनराजिनूतनपयःसमुक्षण-
क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरः ॥ ७ ॥

लवङ्गिका—सहि, एव्वं करेम्ह ।

(पुष्पावचयं नाटयतः ।)

माधवः—अपरिमेयाश्चर्यमाचार्यकं भगवत्याः ।

---

१. सखि, अमुष्मिन्कुञ्जनिकुञ्जे कुसुमान्यवचिनुवः ।
२. सखि, एवं कुर्वः ।

चैल प्राप्य द्रवमयो विकारो द्रवीभावः संधार्यते । तदेतन्मनसो द्रवीभवनमाश्चर्यमित्यर्थः । महीधरस्य चन्द्रमणिनेलनेन स्वस्य महीधरसाम्यप्रतीतेरचलवद्धीरस्यापि मम मनो द्रवीभवतीत्याश्चर्यहेतुः ॥ ५ ॥ संप्रतीति । पूर्वदृष्टावस्थापेक्षया विरहविघ्नानां स्फुटीभावात्तेषामात्मविषयत्वस्य निश्चितत्वाच्च मालत्यतीव रमणीया च वर्तत इत्यर्थः । यत इत्यध्याहार्यम् । ज्वलयतीति । परिमृदिता म्लानिमुपगता या चम्पकावलिश्चाम्पेयकुसुममाला तस्या विलास इव विलासो विलसनं कान्तिप्रकर्षस्तेन ललितैराविलैः । अनिव्याप्तैरिति यावत् । अलसैः क्रियास्वनुन्मुखैरङ्गैर्मनोभवाग्निं ज्वलयति दीपयति । हृदयं मदयति हर्षपरवशं करोति । चक्षुः कृतार्थयति द्रष्टव्यावधिदर्शनेन सफलं करोतीति मन्निमित्ततया निश्चितां विरहावस्थामनुभवन्तीयमानन्दमदनवेदनाभ्यां ममान्तःकरणमाकुलयतीत्यर्थः । कारकदीपकालंकारः ॥ ६ ॥ मालती । सखि, अमुष्मिन्कुञ्जनिकुञ्जे वामनतया स्वहस्तापचेयकुसुमे लतागुल्मे कुसुमान्यपचिनुवः ॥ माधवः—प्रथमेति । सद्यःश्रुतपूर्वप्रियावचनश्रवणेन स्फुरन्पुलको रोमोद्गमो यस्य तेन मया संप्रति मेघपङ्क्तिनवजलबिन्दुसंसेचनेन य उत्पन्नः क्षणो हर्षस्तेन बद्धानि कुड्मलानि येन तस्य कदम्बतरोर्डम्बरोऽवस्थाविशेषोऽवलम्ब्यते । अनुक्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रतीयमानसंभोगाभिलाषानुगुण्यात्तद्वचनश्रवणकौतुकेन च पदन्तोपसर्पणादिचेष्टागम्यमानत्वाद्विलासो नाम प्रतिमुखसंधेरङ्गम् । यथा—'समीहा रतिभो विलासः परिकीर्तितः' इति ॥ ७ ॥ लवङ्गिका । सखि, एवं कुर्वः ॥ म'

मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥ ८ ॥

(मालती लज्जां नाटयति ।)

लवङ्गिका—सोहणं भअवदीए आणत्तं ।

माधवः—हृदयंगमः परिहासः ।

कामन्दकी—तदास्यताम् । किंचिदाख्येयमाख्यातुकामास्मि ।

(सर्वा उपविशन्ति ।)

कामन्दकी—(मालत्याश्चुबुकमुन्नमय्य ।) शृणु चित्रमिदं सुभगे ।

१. शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् ।

करोति । श्रमादपि स्खलितवाग्भवति । प्रियतमदर्शनादपि गद्गदाख्यः सात्त्विकभावो भवति । यथा–'मदप्रमोदव्रीडादेर्वाक्स्तम्भो गद्गदं विदुः' इति ॥ अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं संश्रयति । सर्वेष्ववयवेष्वभिव्याप्तो वर्तत इत्यर्थः । वल्लभालोकनपक्षे तु अङ्गं कर्तृ । अङ्गमवयवान्तरं कर्मभूतं श्रमवशात्संश्रयतीति श्रमाख्यः सात्त्विकभाव उक्तः । तल्लक्षणं तूक्तम् । अस्मिन्पाठे वल्लभालोकनेन तुल्यमिति सहोक्तिनिर्वाहकं वल्लभालोकनस्य कर्तृत्वेन प्रक्रान्तस्य परित्यागेन कर्त्रन्तरस्वीकारात् । न च व्यङ्ग्यत्वादस्यार्थस्यायमदोष इति वाच्यम् । तुल्यमिति सहार्थतुल्यशब्दबलादुभयोरपि वाच्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वाभावात् । वल्लभालोकनजनितानुभावाभिव्यक्तो हि शृङ्गारो व्यङ्ग्यः । न तु वल्लभालोकनव्यापारः । तस्मात् 'स्रंसयति' इति पाठः श्रेयान् । अङ्गमङ्गं स्रंसयति स्रस्तं करोति । अङ्गसादोऽनेनोक्तः । स चोभयत्र साधारण एव । मुखचन्द्र उज्ज्वालनशीलान्स्वेदकणाञ्जनयति । अनेन स्वेदो द्वयोरपि साधारणो दर्शितः । यथाह–'वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः' इति । नेत्रे च मुकुलयति । यदाह–'निश्वासस्वेदसीत्काराः संकोचो मुखनेत्रयोः । एते श्रमस्यानुभावाः' इति । पक्षान्तरे च सुखपारवश्यान्नेत्रसंमीलनं स्तम्भाख्यं सात्त्विकभावं व्यनक्ति । सहोक्तिदीपकयोः संकरः ॥ ८ ॥ **लवङ्गिका** । शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् । **माधवः** । परिहासो नर्मवचनम् । अनेन नर्माख्यमङ्गमुक्तम् । यथा— 'परिहासवचो नर्म' इति । **कामन्दकी–तदास्यतामित्यादि** । किंचिदाख्येयमल्पमेव वक्तव्यम् ॥ चुबुकं वदनाधोभागं लज्जावनतमुन्नमय्य । आहेति शेषः । शृण्वित्यादि । रतिरहस्यवचनप्रतीकोपादानं कामन्दक्या वक्ष्यमाणस्य नायकविरहातिशयस्य दूतीव्यापारतया शास्त्रविहितं सूचयितुम् । यदाह–'उत्पाद्य सौमनस्यं कृपात्सुभगे शृणुष्व यच्चित्रम् । चित्रं किमयं व्यतिकरमसौ युवा कुसुमसुकुमारः ॥ दृष्टिभुजङ्गीदष्टस्तव सखि संदेहमारूढः । श्वसिति स्विद्यति मुह्यति संतापोऽप्यस्य कोऽपि दुर्वारः ॥ त्वन्मुखचन्द्रसुधारसमप्राप्य प्राणिता नासौ । स्वप्नेऽपि तस्य नेदृक्कदापि सुभगे विकारोऽभूत् ॥' इति । सुभगे इति संबोधनं त्वदीयसौभाग्यमनीदृशं येनैकाकी पित्रोरेकपुत्रो माधवः कुलालम्बनं श्रवण

मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥ ८ ॥

(मालती लज्जां नाटयति ।)

लवङ्गिका—सोहणं भअवदीए आणत्तं ।

माधवः—हृदयंगमः परिहासः ।

कामन्दकी—तदास्यताम् । किंचिदाख्येयमाख्यातुकामास्मि ।

(सर्वा उपविशन्ति ।)

कामन्दकी—(मालत्याश्चुबुकमुन्नमय्य ।) शृणु चित्रमिदं सुभगे ।

---

१. शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् ।

करोति । श्रमादपि स्खलितवाग्भवति । प्रियतमदर्शनादपि गद्गदाख्यः सात्त्विकभावो भवति । यथा-'मदप्रमोदव्रीडादेर्वाक्स्तम्भो गद्गदं विदुः' इति ॥ अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं संश्रयति । सर्वेष्ववयवेष्वनिर्व्यासो वर्तत इत्यर्थः । वल्लभालोकनपक्षे तु अङ्गं कर्तृ । अङ्गमवयवान्तरं कर्मभूतं श्रमवशात्संश्रयतीति श्रमाख्यः सात्त्विकभाव उक्तः । तल्लक्षणं तूक्तम् । अस्मिन्पाठे वल्लभालोकनेन तुल्यमिति सहोक्तिनिर्वाहकं वल्लभालोकनस्य कर्तृत्वेन प्रक्रान्तस्य परित्यागेन कर्त्रन्तरस्वीकारात् । न च व्यङ्ग्यत्वादस्यार्थस्यायमदोष इति वाच्यम् । तुल्यमिति सहार्थतुल्यशब्दबलादुभयोरपि वाच्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वाभावात् । वल्लभालोकनजनितानुभावाभिव्यक्तो हि शृङ्गारो व्यङ्ग्यः । न तु वल्लभालोकनव्यापारः । तस्मात् 'स्रंसयति' इति पाठः श्रेयान् । अङ्गमङ्गं स्रंसयति स्रस्तं करोति । अङ्गसादोऽनेनोक्तः । स चोभयत्र साधारण एव । मुखचन्द्र उद्भासनशीलान्स्वेदकणाञ्जनयति । अनेन स्वेदो द्वयोरपि साधारणो दर्शितः । यथाह-'वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः' इति । नेत्रे च मुकुलयति । यदाह-'निश्वासस्वेदसीत्काराः संकोचो मुखनेत्रयोः । एते श्रमस्यानुभावाः' इति । पक्षान्तरे च सुखपारवश्यान्नेत्रसंमीलनं स्तम्भाख्यं सात्त्विकभावं व्यनक्ति । सहोक्तिदीपकयोः संकरः ॥ ८ ॥ लवङ्गिका । शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् । माधवः । परिहासो नर्मवचनम् । अनेन नर्माख्यमङ्गमुक्तम् । यथा—'परिहासवचो नर्म' इति । कामन्दकी-तदास्यतामित्यादि । किंचिदाख्येयमल्पमेव वक्तव्यम् ॥ चुबुकं वदनाधोभागं लज्जावनतमुन्नमय्य । आहेति शेषः । शृण्वित्यादि । रतिरहस्यवचनप्रतीकोपादानं कामन्दकया वक्ष्यमाणस्य नायकविरहातिशयस्य दूतीव्यापारतया सारसिद्धतां सूचयितुम् । यदाह-'उत्ताय सौमनस्यं मूयात्सुभगे शृणुष्व यच्चित्रम् । चित्रं किमयं व्यतिकरमसौ युवा कुसुमसुकुमारः ॥ दृष्टिभुजङ्गीदष्टस्तव सखि संदेहमारूढः । श्वसिति क्षिपति [illegible] संतापोऽप्यस्य कोऽपि दुर्वारः ॥ त्वन्मुखचन्द्रसुधारसमप्राप्य प्रानिता नासौ । रागेऽपि तस्य नेरददापि सुभगे विकारोऽभूत् ॥' इति । सुभगे इति संबो-
स्त्वदीयसौभाग्यमीदृशं येनैकाकी पिङ्गरीकपुत्रो माधवः कुसुमकानन-

कामन्दकी—यावदवधृतमुन्मथनं मान्येवास्य मन्मथोन्मादहेतु-रिति । ममापि स एव निश्चयः । कुतः ।

अनुभवं वदनेन्दुरुपागम-
नियतमेष यदस्य महात्मनः ।
क्षुभितमुत्कलिकातरलं मनः
पय इव स्तिमितस्य महोदधेः ॥ १० ॥

माधवः—अहो उपन्यासशुद्धिः । अहो मम च महत्त्वारोपणे यत्नः । अथवा ।

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः
प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्व-
मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥ ११ ॥

तया निवेदितमालीव । यथात्स्यशरीरो माधव इति । **कामन्दकी—याव-दिति** । मन्मथकृतोन्माद उन्मथनं कर्णाकर्णिकया श्रुत्वाहमप्येतदेवं निर-चैषम् । अन्यथा तदर्थचलनायोगादिति भावः । **अनुभवमिति** । एष इति मालतीमुखं चुलुकदेशे गृहीत्वा निर्दिशति । वदनेन्दुरस्य प्रकृतत्वेन बुद्धि-स्थस्य लतान्तरिततया च पुरोवर्तिनो माधवस्यानुभवं समुपागमदर्शनविषयतां प्राप्तः । नियतं निश्चितं सर्वथात्यैवंविधविषमदशाविपाकहेतुभूतं त्वदाननेन्दुदर्शनं जातमिति साध्यते । यतो महात्मनोऽतिगम्भीराशयस्य स्तिमितस्य निस्तरङ्गस्य महोदधेः पय इवोत्कलिकातरलमुत्कण्ठया कल्लोलैश्च तरलं सत्क्षुभितमपहृतधैर्य-मुद्वेलं च संजातम् । यथा पयोनिधेः पूर इन्दुदर्शनादेव क्षुभ्यति न तूष्णीमेवं माध-वमनःक्षोभेऽपि त्वन्मुखेन्दुदर्शनमेव निमित्तमिति कार्यात्कारणमनुनीयत इत्यर्थः । रूपकोपमाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णमनुमानमलंकारः ॥ १० ॥ **माधवः—अहो इति** । उपन्यासस्य प्रतिपादनप्रकारस्य शुद्धिः पूर्वापरविरोधादिदोषराहित्यम् । महत्त्वस्यारोपणे मय्यविद्यमानस्यापि वस्तुदसाम्यसंपादनाध्यारोपे यत्नो निबन्धनम् । अथवा नैतादृशानामिदमाश्चर्यम् । कुत इत्यत आह—**शास्त्र इति** । शास्त्रे प्रतिष्ठा शङ्काशङ्करहितसन्देहज्ञानरूपा परिनिष्ठितिः । सहजः स्वाभाविको बोधोऽनभ्यस्ते-ष्वपि सूक्ष्मप्रमेयरहस्येषु स्वाभाविकप्रसरणशालिनी प्रज्ञा । प्रागल्भ्यं प्रौढोक्तिवैचक्ष-ण्यम् । 'निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं प्रयोगेष्वपि सर्वतः' इत्युक्तरूपं वा । तथाभ्यस्ताः-प्रयत्नसंपाद्या गुणाः प्रसादमाधुर्यादयो यस्याः सा वाणी । कालानुरोधो वचनावसर-निरीक्षणम् । प्रतिभानवत्त्वं तादात्विकनवनवोल्लेखशालिप्रतिभावत्त्वमित्येते गुणाः क्रियासु साधयितुमिष्टासु कामदुघा मनोरथपूरकाः । तेनैतद्गुणगरिष्ठाया

दि त्ति जाणामि । जेण पप्फुरिदरदणच्छदुज्जलन्तदन्तमोत्तिअपन्तिकन्तिसविसेससोहिअं णिरन्तरुल्लसिअपुलअपह्मलकपोलघोलन्तसंददाणन्दवाहत्थवअं ईसविसमणिप्पन्दमन्थरतारुत्ताणमसिणमउलाअन्तणेत्तणीलुप्पलं अविरलुब्भिण्णसेअजलविन्दुसुन्दरणिडलचन्दलेहामणोहरं मुद्धमुहपुण्डरीअं उवहन्ती विअद्धसहअरीचित्तसंसइदकोमारभावा होइ । किं अ, उद्दामससिमऊहणिउरुम्बचुम्बिअपउत्तणिस्सन्दचन्दमणिहारधारिणी पउरकप्पूरसविसेससिसिरचन्दणरसच्छडासारणिअरदन्तुरिदवालकदलीपत्तसअणा पादसंवाहणादिवावारतुवरन्तसहअरीसत्थविरइदोवणीदकमलिणीदलजलद्दतालउन्ता उण्णिद्दा एव्व रअणीओ गमेइ । कहं वि उवलद्धणिद्दासुहा पक्खालिद-

---

दिनी शीतलायत इति जानामि। येन प्रस्फुरितरदनच्छदोज्ज्वलद्दन्तमौक्तिकपङ्क्तिकान्तिसविशेषशोभितं निरन्तरोल्लसितपुलकपक्ष्मलकपोलघूर्णमानसंततानन्दवाष्पस्तवकमीषद्विषमनिष्पन्दमन्थरतारोत्तानमसृणमुकुलायमाननेत्रनीलोत्पलमविरलोद्भिन्नस्वेदजलविन्दुसुन्दरनिटिलचन्द्रलेखामनोहरं मुग्धमुखपुण्डरीकमुद्वहन्ती विदग्धसहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति । किं च उद्दामशशिमयूखनिकुरुम्बचुम्बितप्रवृत्तनिष्यन्दचन्द्रमणिहारधारिणी प्रचुरकर्पूरसविशेषशिशिरचन्दनरसच्छटासारनिकरदन्तुरितबालकदलीपत्रशयना पादसंवाहनादिव्यापारत्वरमाणसहचरीसार्थविरचितोपनीतकमलिनीदलजलार्द्रतालवृन्तोन्निद्रैव रजनीर्गमयति । कथमप्युपलब्धनिद्रासुखा प्रक्षालितपादपल्लवोद्धन-

---

जानामि । येन प्रस्फुरितरदनच्छदोज्ज्वलद्दन्तमौक्तिकपङ्क्तिकान्तिसविशेषशोभितं निरन्तरोल्लसितपुलकपक्ष्मलकपोलघूर्णमानसंततानन्दवाष्पस्तवकम् । 'वाहथेवम्' इति पाठे भेदो (?) विन्दुः । ईषद्विषमनिष्पन्दमन्थरतारोत्तानमसृणमुकुलायमाननेत्रनीलोत्पलमविरलोद्भिन्नस्वेदजलविन्दुसुन्दरनिटिलचन्द्रलेखामनोहरम् । निटिलो ललाटः । मुग्धमुखपुण्डरीकमुद्वहन्ती विदग्धसहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति । येन कारणेन दन्तच्छदस्फुरणरोमाञ्चानन्दवाष्पदृग्विकारस्विन्नत्वस्वेदप्रभृतिभिः संभोगचिह्नैर्विदग्धसखीनां चित्ते संशयविषयीकृतः कुमारीभावो यस्याः सा । यदनियं कुमार्यपि विदग्धनायकोपभुक्तेव संभोगचिह्नालंकृतदेहं संदेह्यमाना भवति, तेन कारणेन हृदयनिहितवल्लभनिर्माणसंभोगसौहित्यमिदं चित्तं मन्ये इति जानामीति योज्यम् । एतदर्थमस्माभिः 'शीतीयन्त-' इत्यादावेव व्याख्यातमिति नेह प्रतन्यते । किं च, उद्दामशशिमयूखनिकुरम्बचुम्बितप्रवृत्तनिष्यन्दचन्द्रमणिहारधारिणी प्रचुरकर्पूरसविशेषशिशिरचन्दनरसच्छटासारनिकरदन्तुरितबालकदलीपत्रशयना पादसंवाहनादिव्यापारत्वरमाणसहचरीसार्थविरचितोपनीतकमलिनी

माधवः—अहो, स्थान एवाभ्युल्लासो भगवत्याः ।

कामन्दकी—अहो, प्रमादः ।

प्रकृतिललितमेतत्सौकुमार्यैकसारं
वपुरयमपि सत्यं दारुणः पञ्चबाणः ।
चलितमलयवातोद्धूतचूतप्रसूनः
कथमयमपि कालश्चारुचन्द्रावतंसः ॥ १४ ॥

लवङ्गिका—अण्णं अ जाणीदं होदु भअवदीए । एदं अ माहवप्पडिच्छन्दअसणाहं चित्तफलअं । (मालत्याः स्तनांशुकमपनीय) एसा वि तस्स एव्व सहत्थविरइदेति कण्ठावलम्बिआ वउलमाला संजीवणं पिअसहीए । (इति बकुलमालां दर्शयति ।)

---

१. अन्यच्च ज्ञातं भवतु भगवत्या । एतच्च माधवप्रतिच्छन्दकसनाथं चित्रफलकम् । एषापि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति कण्ठावलम्बिता वकुलमाला संजीवनं प्रियसख्याः ।

नन्दनमपि मे हृदयमस्या दारुणया त्वदुक्तयावस्थया विदीर्यते । सुकुमारतया झटित्यनिष्टोपनिपातमाशङ्क्य विदीर्णमिव भवतीत्यर्थः ॥१३॥ माधवः । अभ्युल्लासोऽनिष्टाशङ्कया हृदयस्योद्वेगः । स्थाने युक्त इत्यर्थः ॥ कामन्दकी । प्रमादोऽस्मदीयानवधानता । अहो आश्चर्यम् । यदिदानीमपि त्वया संदिहानेनैव प्राणव्ययेनापि मालतीसमागमं प्रति विलम्ब्यत इत्यर्थः । विलम्बनानौचित्यमेवाह—प्रकृतीति । प्रकृत्यैव ललितम् । ललितं नाम यौवनारम्भसंभवश्शृङ्गारानुगुणो गात्रारम्भः । यथा—'सुकुमारोऽङ्गविन्यासः सभ्रूनेत्राधरक्रियः । अनुल्बणश्च मसृणः स्त्रीणां ललितमीरितम् ॥' इति । तद्योगाल्ललितमेतस्या वपुः सौकुमार्यैकसारं सौकुमार्यमात्रस्थिरांशम् । सौकुमार्यमेवास्य वपुषोऽवलम्बनं नान्यः सत्त्वयोग इत्यर्थः । 'प्रसूनपल्लवस्पर्शासहं यत्स्यात्तदुत्तमम्' इत्युक्तमुत्तमसौकुमार्यमत्र विवक्षितम् । अयं पुनः पञ्चबाणो दारुणो घोरतरव्यापारः । अस्तु नामैतत् । कथमयं कालोऽपि मन्दमन्दसंचारिचन्दनाचलगन्धवहकम्पितसहकारकुसुमनिकरस्तुषारवारिदावग्रहाभावाच्चारुचन्द्र एवावतंसो यस्य स तादृश इदानीमेवोपस्थितः । कष्टमनर्थपरम्परा संमिलितेत्याशयः । अनेन विधूतं नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'विधूतमरतिर्यूनोः सुरताप्राप्तिसंभवा' इति ॥ १४ ॥ लवङ्गिका । अन्यच्च ज्ञातं भवतु भगवत्या । एतच्च माधवप्रतिच्छन्दकसनाथं चित्रफलकम् । माधवानुरागप्रकर्षद्योतकमिदमप्येकं भगवत्या ज्ञातव्यमित्यर्थः । स्तनांशुकमिति कण्ठावलम्बितस्रगवलोकनार्थम् । एषापि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति कण्ठावलम्बिता वकुलमाला संजीवनं प्रियसख्याः । तदेवं भगवत्या माधवं प्रति मालत्यानुरागे न किंचिदपि संशयितव्यम् । यथा-

माधवः—

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः
सखि वकुलावलि वल्लभासि जाता।
परिणतबिसदण्डकाण्डपाण्डु-
स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती ॥ १५ ॥

(नेपथ्ये कलकलः। सर्वे आकर्णयन्ति।)

रे रे संकरपुरवासिजाणपदा, एसो क्खु जोव्वणारम्भभरिददुव्वि-सहामरिसरोसवइअरबलामोडीअविघडिदुग्घडिअलोहपञ्जरपडिलग्गसं-गलिअणिअलो णिअलीलाविलासुव्वेल्लिअवल्लहतुङ्गलङ्गूलविअडवैजअ-न्तिआविसमडामरुद्दामसरीरसंणिवेसो मठादो अवक्कमिअ तक्खणस-तिण्णकवलिआणेअदेहिदेहावअवमज्झणिट्ठुरत्थिखण्डखण्डणटंकारक-

---

१. रे रे शंकरपुरवासिजानपदाः, एष खलु यौवनारम्भभरितदुर्विषहा-मर्षरोषव्यतिकरबलात्कारविघटितोद्घाटितलोहपञ्जरप्रतिलग्नसंगलितनिगलो निजलीलाविलासोद्वेल्लवल्लभतुङ्गलाङ्गूलविकटवैजयन्तिकाविषमडामरोद्दामशरीर-संनिवेशो मठादपक्रम्य तत्क्षणसतृष्णकवलितानेकदेहिदेहावयवमध्यनिष्ठुरास्थि-

---

कथंचित्संघटनोपाय एव झटिति प्रयोज्य इत्याशयः ॥ माधवः—जितमिति। सखि, पूर्वं मत्कण्ठावलम्बिनी भूत्वेदानीं मत्प्रियतमाकण्ठप्रणयिनीत्वेन मत्प्रयोजन-संपादनैकप्रवणतया मम वयस्यभूते वकुलावलि, इह भुवने सर्वेष्वपि प्रपञ्चे त्वयैव जितं सर्वातिशाय्युत्कर्षो लब्धः। यतोऽस्याः प्रियाया वल्लभा जातासि। यदा हि कथमहमस्या मदनुरागसूचकसस्पृहावलोकनगोचरो भवेयम्, कथमेतदीयशरीरसं-स्पर्शसंजातसौहित्यनिर्वृतो भूयासम्, कथं क्षणमप्येतत्कण्ठालिङ्गनमहोत्सवचरिता-र्थजीवनः स्यामिति संततं ममाशास्ते तदेतत्त्वया निरन्तरतत्कुचमण्डलीमण्डनाय-मानया संततं सस्पृहावलोकननिर्वर्ण्यमानया ममेयं जीविताल्मबनभूता प्रियसखी-त्यनवरतमभिनन्द्यमानया सकलगुणमधिगतमित्यहो ते सौभाग्यातिशय इति भावः। इदमेव विशेषणेन दर्शयति—परिणतो यो बिसदण्डस्तस्य काण्डः पर्व-देशस्तद्वत्पाण्डुरैः स्तनपरिणाहः कुचाभोगस्तस्य यो विलास उज्जृम्भणं तस्य वैजयन्ती पताका उत्कर्षद्योतिका। अनेन माधवस्य सहर्षोक्तिर्बकुलमालि-कायाः प्रियतमाकण्ठाभरणत्वहेतुनेन हर्षप्रतीतेरनुपरमात्मनो नामानुरूपम्। यथा—'अर्थानुपरमः समः' इति। व्यतिरेकालंकारः ॥ १५ ॥ एवमन्यो-न्यानुरागप्रकटनेन परस्परादस्यानिवेदनेन च सारं परिपोष्य रसान्तरेण तं विशे-षयितुं चूलिकारचनयोपक्षेपमाह—नेपथ्ये इति। 'अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका' इति चूलिकालक्षणम्। रे रे शंकरपुरवासिजानपदाः, एष खलु यौ-

टकटाअन्तकरपत्तकठिणदाढाकरालमुहकन्दरो विअडविअम्भणुद्दामदारुणछपेडामोडिअपरिमिलिअणरतुरङ्गजङ्गलुग्गालभरिअगलगुहागब्भगम्भीरगग्गरो रल्लिगल्लूरणसद्दसंदब्भपरिपूरिअणहोअलो णिहदणिप्पेसिदणट्ठणिद्दाविदासेसजणणिवहो कठोरणहरकप्परदलिआकट्ठजन्तुगत्तावअवपउत्तरत्तकद्दमिअगइपहो दुट्ठसद्दूलो कअन्तलीलाइदं करेदि । ता पडिरक्खह जसहत्ति अत्तणो जीविदं ति ।

खण्डखण्डनटंकारकटकटायमानकरपत्रकठिनदंष्ट्राकरालमुखकन्दरो विकटविजृम्भणोद्दामदारुणचपेटामोटितपरिमिलितनरतुरङ्गजाङ्गलोद्गारभरितगलगुहागर्भगम्भीरघर्घरो रल्लिगल्लूरणशब्दसंदर्भपरिपूरितनभस्तलो निहतनिष्पेषितनष्टनिद्रापिताशेषजननिवहः कठोरनखरकर्परदलिताकृष्टजन्तुगात्रावयवप्रवृत्तरक्तकर्दमितगतिपथो दुष्टशार्दूलः कृतान्तलीलायितं करोति । तत्परिरक्षत यथाशक्त्यात्मनो जीवितमिति ।

घनारम्भेण भरितौ पूर्णौ दुर्विषहौ यावमर्षरोषावक्षमाक्रोधौ । यद्वा स्थिरकोपतात्कालिककोपौ । यथाहुः—'क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते । रोषस्तात्कालिकः कोपः' इति । तयोर्व्यतिकरेण संमेलनेन यो बलात्कारस्तेन पूर्वं विघटितं भञ्जितं पश्चादुद्घाटितमपसारितद्वारबन्धनं यल्लोहपञ्जरं तत्रैव प्रतिलग्नः संलग्नः संगलितः स्वचरणाद्विगलितो निगलः शृङ्खला यस्य सः । निजः स्वकीयः पञ्जरनिर्गमबन्धापगमाचिरस्य लब्धो यो लीलया स्वाच्छन्द्येन विलासचङ्क्रमणरूपो विहारस्तेनोद्वेल्ल ऊर्ध्वप्रसारितो वल्गमः प्रियतमस्तुङ्ग उन्नतो यो लाङ्गलो वालदण्डः स एव विकटवैजयन्तिका विकृताकारपताका तया विषमो दुर्दर्शो डामरो भीषण उद्दामः प्राचण्ड्यमण्डितः शरीरसंनिवेशो यस्य सः । मठादपक्रम्य तत्क्षणेऽपक्रमण एव सतृष्णं यथा स्यात्तथा कवलितानामनेकदेहिदेहानामवयवास्तेषां मध्ये ये निष्ठुराः परुषा अस्थिखण्डास्तेषां खण्डनेन दन्तैर्निष्पीडनेन जनितो यष्टंकारस्तेन कटकटायमाना कटकटाशब्दं कुर्वाणा करपत्रवत्क्रकचवत्कठिना या दंष्ट्रा तया करालो दन्तुरो मुखकन्दरो वदनकुहरं यस्य सः । तथा विकटं यद्विजृम्भणं विस्तारं तेनोद्दामदारुणः प्रचण्डभीषणो यश्चपेटो विस्तृताङ्गुलिः करः । 'पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ' इत्यमरः । तेनामोटितं मर्दितम् । 'मुट प्रमर्दने' इति धातोरेतद्रूपम् । परिमिलितं यन्नरतुरगस्य जाङ्गलं सरक्तं मांसं तस्य य उद्गार आनिष्ठ्याद्वमनं तेन भरिता परिपूर्णा गलगुहा तस्या गर्भे गम्भीरो घर्घरो यस्य । रल्लीति देशी पदं दीर्घमधुरध्वनिवाचि । दीर्घमधुरो गल्लूरणशब्दो मांसभक्षणसमयकृतिमशार्दूलमात्रगुरुकण्ठगर्जितं तस्य संदर्भो विपुलत्वं तेन परिपूरितं नभस्तलं येन सः । तथा केचिन्निहताः, केचिन्निष्पेषिताश्चूर्णीकृताः, केचिन्नष्टा अदर्शनं गमिताः, केचिन्निद्राणिता निद्रां निर्भयस्थानपर्यन्तं गमिता येऽशेषजनास्तेषां निवहो यस्य सः । कठिन

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

बुद्धरक्षिता—परित्ताअध । एसा णो पिअसही अमच्चणन्दणस्स भइणी मदअन्तिआ एदिणा दुट्ठसद्दूलेण हदविद्दाविअपरिअणा अभिभविअदि ।

मालती—सहि लवङ्गिए, अहो महन्तो पमादो ।

माधवः—बुद्धरक्षिते, क्वासौ ।

मालती—(सहर्षसाध्वसम् । स्वगतम् ।) अह्महे, एसो वि एत्थ एव ।

माधवः—(स्वगतम् ।) हन्त, पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितयानया ।

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

---

१. परित्रायध्वम् । एषा नः प्रियसख्यमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिकैतेन दुष्टशार्दूलेन हतविद्रावितपरिजनाभिभूयते ।

२. सखि लवङ्गिके, अहो महान्प्रमादः ।

३. अहो, एषोऽप्यत्रैव ।

भीषितनष्टनिष्ठापिता' इति पाठः । तत्र पूर्वं भीषिताः, पश्चान्नष्टा दृग्विषयमतीताः, पश्चान्निष्ठापिता निर्भयस्थानं प्रापिता इति व्याख्येयम् । तथा कठोरनखरकर्परदलिताक्लिष्टजन्तुगात्रावयवप्रवृत्तरक्तकर्दमितनविषयो दुष्टशार्दूलः कृतान्तलीलायितं करोति । तत्परिरक्षत यथाशक्त्यात्मनो जीवितमिति ॥ **बुद्धरक्षिता** । परित्रायध्वम् । एषा नः प्रियसख्यमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिकैतेन दुष्टशार्दूलेन हतविद्रावितपरिजनाभिभूयते । **मालती** । सखि लवङ्गिके, अहो महान्प्रमादः । चिरमत्र विजने वनेऽस्माभिरेकाकिनीभिः स्थितमनुचितं कृतम् । इदानीं कः परित्रातेति भावः ॥ **माधवः** । असौ कुत्र वर्तते । इदानीमेव निहत्य भयात्तां मोचयिष्यामीत्यर्थः ॥ **मालती** । सहर्षसाध्वसमिति । लवङ्गिकानिवेदितस्वकीयविरहवेदना चित्रफलकबकुलावलीवृत्तान्तः सर्वोऽप्यत्रैव वर्तमानेनाधिगत इति हर्षः, विविक्ते मामेनं च दृष्ट्वा कञ्चित्तातार्य निवेदयिष्यतीति साध्वसं च । अहहे अहो प्रमादः । 'चिन्तायां सप्रमादायामहहे इति कल्पितम् । तत्स्वरूपं निर्वेदेण प्रयोक्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥' इति वचनात् । एषोऽप्यत्रैव । **माधवः** । हन्तेति श्लोकोपस्कारः । **अविरलेति** । अतर्कितोपनतमदृष्ट्वैनमेव हठादुपगतं यद्दर्शनं मद्विषयं तेनोल्लसितमाश्चर्यहर्षपरवशतयानया चक्षुषा स्फारितेन विस्तारितेन । 'स्फारितं विस्फुरत्तारं विस्फारितमुदाहृतम्' इति लक्षणात् । चक्षुषा करणेन पौण्डरीकभोजनिर्मितेन दाम्नाविरलं नद्धो बद्ध इव । अहमिति शेषः । [illegible] च

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेघेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥ १६ ॥

बुद्धरक्षिता—महाभाअ, एसो खु उज्जाणबाहिअरज्झामुहे।[1]

माधवः—(साटोपम्।) अप्रमत्तोऽस्मि।

मालती—लवङ्गिए, संसओ खु जादो।[2]

माधवः—(सबीभत्सम्।) अहह।

संसक्तत्रुटितविवर्तितान्त्रजाल-
व्याकीर्णस्फुरदपवृत्तरुण्डखण्डः।
कीलालव्यतिकरगुल्फदघ्नपङ्कः
प्राचण्ड्यं वहति नखायुधस्य मार्गः ॥ १७ ॥

अहो प्रमादः।

वयं बत विदूरतः क्रमगता पशोः कन्यका

---

१. महाभाग, एष खलूद्यानबाह्यरथ्यामुखे।
२. लवङ्गिके, संशयः खलु जातः।

क्षाणां प्रक्षीभूयाविरलनिपातनात्। नद्धत्वेन निष्कम्पत्वमात्मनो दर्शयन्स्तम्भाख्यं सात्विकभावमभिव्यनक्ति। तथा निर्भरेण संपूर्णेन दुग्धस्रोतसा पयःप्रवाहेण स्नपित इव। क्षीरपूरस्नपनेनात्मनः सौहित्यप्रकर्षं व्यनक्ति। कृत्स्नः समस्त एवाहं कवलितो निगीर्णो विषयमाधुर्योत्कर्षाच्चक्षुषा स्वान्तःप्रवेशित इव। तस्याश्चिरकालदर्शनेनाप्यतृप्तिमनेन सूचयति। अमृतवर्षिणा मेघेन सान्द्रेण सिक्त इव। अनेन धारासारन्यायेन कटाक्षप्रवृत्तेर्लोलाख्यो दृष्टिव्यापार उक्तः। यथा—'धारावाहिकसंचारो यस्य तल्लोलमुच्यते' इति मालोपमालंकारः ॥ १६ ॥ **बुद्धरक्षिता**। महाभाग, एष खलूद्यानबाह्यरथ्यामुखे ॥ **माधवः**। साटोपं ससंभ्रमम्। अप्रमत्तः सावधानः ॥ **मालती**। लवङ्गिके, संशयः खलु जातः शार्दूलमृत्युवक्त्रान्निर्गमिष्यत्यसौ न वेति संदेहो जातः। कष्टं धिगित्यर्थः ॥ **माधवः**। सबीभत्सं सजुगुप्सम्। आहेति शेषः। अहहेत्यद्भुते। **संसक्तेति**। नखायुधस्य व्याघ्रस्य मार्गः प्राचण्ड्यमतिभयंकरतां वहति धत्ते। कीदृक्। संसक्तानि क्वचिल्लतादौ प्रथमं लग्नानि ततस्त्रुटितानि छिन्नानि ततश्च विवर्तितानि भूमौ तत्र विक्षिप्तानि यान्यन्त्रजालानि तैर्व्याकीर्णः संकुलस्तथा स्फुरन्तः प्रकाशमाना अपवृत्ता विपर्यस्ता रुण्डखण्डाः शिरःकपालच्छेदा यत्र सः। तथा कीलालस्य रक्तस्य व्यतिकरेणामिथीभावेन गुल्फदघ्नः पङ्को यत्र स इति ॥ १७ ॥ अहो प्रमादः। [illegible]यन्तिकापरिजनस्यानवधानत्वमाश्चर्यं यदियमशक्यप्रतीकारे संकटे निपतिते[illegible] । अशक्यप्रतीकारतामेवाह—वयमिति। वयं तावद्दूरे वर्तामहे। कन्यका

सर्वाः—हा मदअन्तिए[1] ।

कामन्दकीमाधवौ—(सहर्षाकूतम् ।)

कथं तदवपातितादधिगतायुधः संभ्रमात्
कुतोऽपि मकरन्द एत्य सहसैव मध्ये स्थितः

इतराः—साहु, महाभाअ, साहु[2] ।

कामन्दकीमाधवौ—

दृढं च पशुना हतो व्यसुरसौ कृतश्चामुना ॥ १८ ॥

इतराः—अँच्चाहिदं[3] ।

कामन्दकी—(साकूतम् ।) कथं व्यालनखरप्रहारनिःसृतरक्तनिवहः क्षितितलविषक्तखड्गलताविष्टम्भनिश्चलः संभ्रान्तमदयन्तिकावलम्बितस्ताम्यति वत्सो मकरन्दः ।

इतराः—हद्धि, गाढप्पहारदाए, किलम्मदि महाभाओ[4] ।

---

१. मदयन्तिके ।

२. साधु महाभाग, साधु ।

३. अत्याहितम् ।

४. हा धिक्, गाढप्रहारतया क्लाम्यति महाभागः ।

तु पदोः क्रमगता । एकेनैव पदविन्यासेन लब्धदेशे वर्तत इत्यर्थः । हाशब्द इष्टजनविपत्तिद्योतकः । माधवस्य सहर्षत्वं व्याघ्रहननाद्वनिताजीवनाच्च । कामन्दक्याः साकूतत्वं मकरन्देन मदयन्तिकाप्राणरक्षणोपकारस्य तदुभयसंघटनोपयोगित्वादिति । कथं मकरन्दः सहसैव संभ्रमादेत्य तदवपातितात्तेन शार्दूलेनावपातितादभिहतात् । कस्माच्चिदायुधहस्तात्पुरुषादित्यध्याहारः । अधिगतं प्राप्तमायुधं येन सः । तन्निहतभटहस्तगतमाहृत्येत्यर्थः । मध्ये व्याघ्रमदयन्तिकयोरन्तरे स्थितोऽतर्कितोपनतोऽस्यावस्था आलम्बनं जात इत्यर्थः ॥ इतराः । साधु पौरुषं मकरन्दकृतमिति शेषः । दृढमिति । दृढं यथा स्यात्तथा मकरन्दः पशुना हतोऽभिहतः । अमुना मकरन्देन चासौ पशुर्व्यसुर्विगतप्राणः कृतश्च । प्रकृतिस्थ 'दंष्ट्रायुधः' इति क्वचित्पाठः । खचितः । व्याघ्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥ इतराः । अत्याहितं महाभीतिः । उपस्थितमिति शेषः ॥ कामन्दकी । साकूतत्वे हेतुरस्यः व्यालः क्रूरजन्तुः । क्षितितले विषक्तालम्बनदण्डैरिव संलग्नैस्तैः खड्गलताविष्टम्भेन तदवलम्बनेन निश्चलो महाप्रहारतया कम्पमानोऽपि खड्गधनेनावष्टम्भेन स्थितः, न तु पतित इत्यर्थः । संभ्रान्तयोद्विग्नया मदयन्तिकयावलम्बितः स्वहस्तावलम्बः ॥ इतराः । हा धिक् । गाढप्रहारतया क्लाम्यति

मालती—(माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वा।) [1]महाभाअ, दिट्ठिआ वड्ढसि। णं भणामि पडिवण्णचेअणो महाभाओ त्ति।

माधवः—(समाश्वस्य।) वयस्य, साहसिक एह्येहि। (इत्यालिङ्गति।)

कामन्दकी—(उभौ शिरस्याघ्राय।) दिष्ट्या जीवद्वत्सास्मि।

इतराः—[2]पिअं णो संवुत्तं।

(सर्वे हर्षं नाटयन्ति।)

बुद्धरक्षिता—(जनान्तिकम्।) [3]सहि मदअन्तिए, एसो एव्व सो।

मदयन्तिका—[4]सहि जाणीदं एव्व मए जह एसो माहवो अअं वि सो जणो त्ति।

बुद्धरक्षिता—[5]अवि सच्चवादिणी अहं।

मदयन्तिका—[6]ण क्खु अह्मारिसेसु तुह्मारिसीओ पक्खवादिणीओ होन्ति। (माधवमवलोक्य।) सहि, मालदीए वि रमणिज्जो

---

१. महाभाग, दिष्ट्या वर्धसे। ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभाग इति।

२. प्रियं नः संवृत्तम्।

३. सखि मदयन्तिके, एष एव सः।

४. सखि, ज्ञातमेव मया यथैष माधवोऽयमपि स जन इति।

५. अपि सत्यवादिन्यहम्।

६. न खल्वस्मादृशीषु युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवन्ति। सखि, मालत्या अपि रमणीयोऽस्मिन्महानुभवेऽनुरागप्रवादः।

चित्ताह्लादकत्वादनुरागप्रकर्षं सूचयति॥ **मालती**। माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वेत्यन्नसंस्पर्शेनामृतासेचनकल्पेन झटिति प्रमोहमपसारयितुं ललाटे हस्तनिक्षेपः। न चैतावता मालत्या धार्ष्ट्यमाशङ्कनीयम्। ईदृशे विपत्समये सर्वत्र सर्वेषामुचितोपचारकरणस्य लोके धार्ष्ट्यरूपतयानुद्भावनात्॥ **कामन्दकी**। शिरस्याघ्राणं गुरुजनस्यापत्येषु वात्सल्यद्योतकम्। जीवन्तौ वत्सौ वात्सल्यविषयावपत्यकल्पौ यस्याः सा॥ **इतराः**। प्रियं नः संवृत्तम्॥ **बुद्धरक्षिता**। सखि मदयन्तिके, एष एव सः। यो मया पूर्वं निवेदितस्त्वयि निरतिशयानुरागो मकरन्दः स एष एवेत्यर्थः॥ **मदयन्तिका**। सखि, ज्ञातमेव मया एष एव माधवोऽयमपि स जन इति। भर्तृत्वाध्यवसायान्नामानुपादानम्। त्वदुक्ताकृतिविशेषसंवादेन स्वजीवितनिरपेक्षतया मत्प्राणत्राणप्रवणतया कामन्दक्यादिव्यवहारेण च मदनुरक्तोऽयं मकरन्द इति ज्ञात एवेत्यर्थः॥ **बुद्धरक्षिता**। अपि सत्यवादिन्यहम्। किं मदुपमस्यादिगुणोज्ज्वलत्वं प्रत्यक्षतो दृश्यते न वेत्यर्थः॥ **मदयन्तिका**। नखल्वस्म-

मन्तविसआणन्दसुन्दरघोलाविदधीरपेरन्तमणोहरा पल्लत्थन्ति मद-अन्तिआमअरन्दाणं दलिअनीलुप्पलमंसलच्छविआ दिट्ठिसंभेआ, तद मण्णे मणोरहणिव्वुत्तसमाअमा एदेत्ति ।

कामन्दकी—(विहस्य ।) नन्विमौ परस्परं मानसं मोहनमनुभवतः । तथा हि,

ईषत्तिर्यग्वलनविषमं कूणितप्रान्तमेत-
त्प्रेमोद्भेदस्तिमितललितं किंचिदाकुञ्चितभ्रु ।
अन्तर्मोदानुभवमसृणं स्तब्धनिष्कम्पपक्ष्म
व्यक्तं शंसत्यचिरमनयोर्दृष्टमाकेकराक्षम् ॥ २ ॥

मनोहराः पर्यस्यन्ते मदयन्तिकामकरन्दयोर्दलितनीलोत्पलमांसलच्छवयो दृष्टि-संभेदाः, तथा मन्ये मनोरथनिर्वृत्तसमागमावेताविति ।

पुरुषः—वत्से मदयन्तिके, इत इतः ।

मदयन्तिका—(अपवार्य ।) सहि बुद्धरक्खिदे, अवि पुणो दीसइ एसो जीविदप्पदाई पुण्डरीअलोअणो ।

बुद्धरक्षिता—जइ देव्वं अणुऊलइस्सदि । (इति निष्क्रान्ता)

माधवः—(अपवार्य ।)

चिरादाशातन्तुस्त्रुटतु बिसिनीसूत्रभिदुरो
महानाधिर्व्याधिर्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।
प्रतिष्ठामव्याजं व्रजतु मयि पारिप्लवधुरा
विधिः स्थैर्यं धत्तां भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥ ३ ॥

अथवा ।

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
विधौ वामारम्भे मम समुचितैषा परिणतिः ।

---

१. सखि बुद्धरक्षिते, अपि पुनर्द्रक्ष्यत एष जीवितप्रदायी पुण्डरीकलोचनः ।

२. यदि दैवमनुकूलयिष्यति ।

इति व्याचक्षते । अचिरमिति दर्शनक्रियाविशेषणम् ॥२॥ मदयन्तिका । सखि बुद्धरक्षिते, अपि पुनर्द्रक्ष्यत एष जीवितप्रदायी पुण्डरीकलोचनः । अपि पुनरित्यौत्सुक्यातिशयो द्योत्यते ॥ बुद्धरक्षिता । यदि दैवमनुकूलयिष्यति । अथ माधवः समधिगतमालतीप्रदाननिश्चयो नैराश्यसंजातमुद्वेगातिशयं विवृण्वन्नाह—चिरादिति । चिरादनुवृत्तो बिसिनीसूत्रवन्मृणालतन्तुवद्भिदुरः सदनेव निधनान आशातन्तुस्तस्याशास्यैव तन्तुरिदानीं त्रुटतु छिन्नो भवतु । प्रियतमासमागमाशा दुर्दैवेनैतावन्तं कालमनुवृत्ता सेदानीं छिन्नेत्यर्थः । तथेदानीं महानाधिर्मानसी व्यथा स एव व्याधिर्निरवधिर्निरवसरः प्रसरतु । मालतीप्राप्तिलक्षणमवधिं प्रतीक्ष्य यत्किंचिदाधिः सोऽद्य इदानीं तस्यावधेरभावनिश्चयान्निर्मर्यादो विजृम्भतामित्यर्थः । तथा पारिप्लवस्य चित्तचापल्यस्यातिरूपस्य धुरोत्कर्षोऽव्याजं निष्कपटम् । निरन्तरेणेति भावः । प्रतिष्ठां स्थितिं व्रजतु । मालतीप्राप्त्यभावादानन्दकर्तृतया अनन्यगामित्वादित्युत्कर्षप्रतिष्ठां प्राप्नोत्वित्यर्थः । तथा विधिः स्थैर्यं धत्ताम् । मदनश्च कृतकृत्यो भवतु । उभाभ्यामपि कर्तव्यस्य महतः प्रयोजनस्य महता प्रयत्नेन निर्वर्तितत्वादित्यर्थः । जीवनमितःपरं क्षणमात्रमपि दुर्लभमिति भावः । एतस्मिन्नर्थेऽनेककारणसमुच्चयात्समुच्चयालंकारः ॥ ३ ॥ अथवेति । स्वमेव सान्त्वनं करोत्याह—समानेति । समानप्रेमाणं तुल्यानुरागमसुलभं प्रार्थितवतेन दुष्प्रापं जनं प्रार्थितवतो मम विधौ वामारम्भे प्रतिकूले एषा परिणतिः

(मालतीमवलोक्य [illegible])

माधवः—कष्टम्, एतावती हि माधवस्य मालत्या समं लोकयात्रा। अहो नु खलु भोः,

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलताम्।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः
प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम्॥ ७॥

मालती—(सकरुणम्।) महाणुहाव, लोअणाणन्दअर, एत्थ चिट्ठेसि।

लवङ्गिका—हद्धि। सरीरसंसअं एव्व णो पिअसहीए आरोविदा अमच्चेण।

मालती—पूरिदं दाणिं जीविदस्स फलम्। णिव्वूढं च णिक्करुणत्तणं तादस्स [illegible]। परिणिट्ठिदो देव्वदुव्विल-

मा वा सपत्नेष्वपि नाम तद्रू-
रूपापं यदस्यां त्वयि वा विशङ्क्यम् ।
तत्सर्वथा संगमनाय यत्नः
प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ॥ ५ ॥

मकरन्दः—सर्वं सुष्ठु युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः । अपि च ।

दया वा स्नेहो वा भगवति निजेऽस्मिञ्शिशुजने
भवत्याः संसाराद्विरतमपि चित्तं द्रवयति ।
ततश्च प्रव्रज्यासमयसुलभाचारविमुखः
प्रसक्तस्ते यत्नः प्रभवति पुनर्दैवमपरम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

[1]भअवइ, कामन्दइ, एसा भट्टिणी विण्णावेदि जहा मालदिं घेत्तूण तुरिअं आअच्छेत्ति ।

कामन्दकी—वत्से, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

(सर्वा उत्थाय परिक्रामन्ति ।)

---

१. भगवति कामन्दकि, एषा भर्त्री विज्ञापयति यथा मालतीं गृहीत्वा त्वरितमागच्छेति ।

तन्नानिष्टमाशङ्कनीयमित्यर्थः । तदेवाह—**मा वामिति** । अस्यां त्वयि च यत्पापमनिष्टं विशङ्क्यं युवाभ्यामन्योन्यमस्मदादिभिश्च 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति नीत्या प्रेमवशादस्थानेऽप्यनिष्टशङ्किभिराशङ्कनीयं तद्वां युवयोः सपत्नेष्वपि माभूत् अनिष्टं हि शत्रुगामित्वेनेष्यते । इदं तु तेष्वपि नापेक्षितुं युक्तमित्यवस्थादौस्थ्यातिशयोक्तिः । तस्मात्सर्वथान्ततो गत्वा प्राणव्ययेनापि भवत्संगमनाय यत्नो मया विधेयः । कार्य इत्यर्थः । इयं च यत्नाख्या द्वितीयावस्था । यथा—'अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं त्वौत्सुक्यगमनं स यत्न इति कथ्यते ॥' इति ॥ ५ ॥ **मकरन्दः** । **अपि चेत्यादि** । संसाराद्विरतं रागद्वेषवासनाविवर्जितमपि चित्तं द्रवयति कृपार्द्रं करोति । **दयेति** । दयानुकम्पा, स्नेहः प्रेमाख्यो भावः । अतो दयास्नेहपरवशत्वात्त्वदन्तःकरणस्य प्रव्रज्यासमये संन्याससंप्रदाये सुलभो योऽष्टाङ्गयोगाभ्यासादिराचारस्तस्य विमुखो विरोधी । अयं यत्नः प्रसक्तो बलादापतितः । अपरं पुनरितःपरं तु दैवमनयोर्भागधेयं प्रभवति । त्वया तु यावत्कर्तव्यं तावत्क्रियत इत्यर्थः । इदं चानुनयरूपं पर्युपासनं नामाङ्गम् । यथा—'अनुनीतिः पर्युपास्तिः' इति ॥ ६ ॥ **नेपथ्ये** । भगवति कामन्दकि, एषा देवी विज्ञापयति यथा मालतीं गृहीत्वा त्वरितमागच्छेति ॥

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-
राश्लिष्टवानमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ८ ॥

माधवः—न दुर्लभा कुवलयितायाः प्रियसखी। अपि च।

प्रसह्य क्रव्यादं नरपलमये रक्षितवतः
परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम्।
तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-
स्त्वयि व्यक्तस्नेहः स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥ ९ ॥

तदुत्तिष्ठ। वरदासिन्धुसंभेदमवगाह्य नगरीमेव प्रविशावः।

(उत्थाय परिक्रामतः।)

मकरन्दः—अयमसौ महानद्योर्व्यतिकरः। य एषः

जलनिबिडितवल्गुच्छिन्ननिम्नोन्नताभिः
परिणतबहुमूर्तिः स्रोतसामोत्थिताभिः।

[illegible]। त्रस्तो य एकहायनकुरङ्गस्तस्येव विलोला दृष्टिर्यस्याः सा। अनेन तस्या मुग्धत्व[illegible] प्रकाश्यते। अमृतसंवलितैः सुधाव[illegible]सिक्तैरिवाङ्गैः। अनेन तदङ्गसंस्पर्शस्य परमाह्लादहेतुत्वमुक्तम्। आश्लिष्टवान्। आलिङ्गनं कृतवतीति यत्तदालिङ्गनं कर्तृ मे मनः छिनत्ति। [illegible] ॥ ८ ॥

माधवः। नेति। कुवलयितायाः प्रियसखी तथा न दुर्लभेति मकरन्दमाश्वासयति। स्वदुर्लभत्वमेवोपपादयति—अपि चेति। प्रसह्येति। नरपलमये [illegible] क्रव्यादं [illegible] प्रसह्य निहत्य रक्षितवत[illegible] परिष्वङ्गं [illegible] लब्ध्वा कथमिवान्यत्र [illegible]। तथा हि तदानीमेव [illegible] ॥ ९ ॥ वरदेति। [illegible]

दालुणसमारम्भपरिणामो । ता कं वा उवालभामि मन्दभाइणी । कं वा असरणा सरणं पडिवज्जामि ।

लवङ्गिका—सहि इदो इदो । (परिक्रामति ।)

माधवः—(स्वगतम् ।) नूनमाश्वासनमात्रमेतन्माधवस्य सहजस्नेहमात्रकातरा भगवती करोति । (सोद्वेगम् ।) हन्त, सर्वथा संशयितजन्मसाफल्यः संवृत्तोऽस्मि । तत्किं कर्तव्यम् । (विचिन्त्य ।) न खलु महामांसविक्रयादन्यदुपायान्तरं पश्यामि । (प्रकाशम् ।) वयस्य मकरन्द, अपि भवानुत्कण्ठते मदयन्तिकायाम् ।

मकरन्दः—अथ किम् ।

तन्मे मनः क्षिपति यत्सरसप्रहार-
मालोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया ।

तातस्य कापालिकत्वम् । परिनिष्ठितो दैवहतकस्य दारुणसमारम्भपरिणामः । तत्कं वोपालभे मन्दभागिनी । कं वाशरणा शरणं प्रतिपद्ये ।

१. सखि, इत इतः ।

यतस्त्वेत्याशयः ॥ **मालती** । परिणतमिदानीं जीविततृष्णायाः फलम् । निर्व्यूढं च निष्करुणतया तातस्य कापालिकत्वम् । कापालिक एव परं स्त्रीबालादिवधे निष्करुणः । तेन पञ्चमाङ्कवृत्तं च किंचित्सूचितम् । परिनिष्ठितः परिसमाप्तिं गमितो दैवहतकस्य दारुणसमारम्भपरिणामः । कमुपालभे मन्दभाग्या । कं वाशरणा शरणं प्रतिपद्ये । अनेन माधवं कामन्दकीं च प्रति कथं युवयोः सतोरप्यहमीदृशीं दशामनुभवामीति तदुपक्रम्यतां यथोचितं प्रयत्न इति सूच्यते । एतत्सूचनार्थमेवाधीरयापि मालत्या माधवसंनिधानेऽपि निस्त्रपीभूयाक्रन्दितमिति मन्तव्यम् ॥ **लवङ्गिका** । सखि, इत इतः । आगम्यतामिति शेषः ॥ **माधवः** । **नूनमिति** । कथं वा राजनि प्रतिपक्षे तद्विरोधेन भगवती कार्यं निष्पादयेत् । तदस्या वचनमाश्वासनार्थमेवेत्यर्थः । संशयितं जन्मसाफल्यं मालतीप्राप्तिलक्षणं यस्य तादृशः संवृत्तोऽस्मि । अत्र मालतीप्राप्तिरेव जीवितसाफल्यमित्यनेन तदनुरागतद्गुणातिशयप्रख्यापनात्सातिशयवचनरूपं पुष्पं नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'पुष्पं सातिशयं वचः' इति । इदानीं जात्यनुचितेनापि क्षिप्रफलप्रदेन शास्त्रागमप्रसिद्धेन साहसिकजनकृत्येन महामांसविक्रयेणापि प्रयोजनं साधनीयमिति विचिन्त्य निर्धारयति—**न खल्विति** । महामांसं पुरुषमांसम् । इयमपि द्वितीयावस्था द्रष्टव्या । **वयस्येति** । अपि प्रश्ने । उत्कण्ठते उत्सुको भवति ॥ **मकरन्दः** । अथ किम् । बाढमुत्कण्ठितोऽहमित्यर्थः । तदेवाह—**तदिति** । सरसप्रहारं सद्यो-[illegible]दलकरजक्षतं मामालोक्याविचारितविगलत्कुचावरणांशुका । अनेन तत्का-

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-
राश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ८ ॥

माधवः—न दुर्लभा बुद्धरक्षितायाः प्रियसखी । अपि च ।

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः
परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।
तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-
स्त्वयि व्यक्तस्नेहः स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥ ९ ॥

तदुत्तिष्ठ । वरदासिन्धुसंभेदमवगाह्य नगरीमेव प्रविशावः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

मकरन्दः—अयमसौ महानद्योर्व्यतिकरः । य एषः

जलनिविडितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः
परिगततटभूमिः स्नातमात्रोत्थिताभिः ।

ष्टिर्भी तस्याः कान्तिरुक्ता । त्रस्तो य एकहायनकुरङ्गस्तस्येव विलोला दृष्टिर्यस्याः सा । अनेन तस्या लघुत्वेगप्रतीतेरनुरागातिशयः प्रख्याप्यते । अमृतसंवलितैः सुधारसार्द्रैरिवाङ्गैः । अनेन तदङ्गसंस्पर्शस्य परमसौहित्यहेतुकत्वमुक्तम् । आश्लिष्टवत्यालिङ्गनं कृतवतीति यत्तदालिङ्गनं कर्तृ मे मनः क्षिपति । व्यथयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ **माधवः** । नेति । बुद्धरक्षितायाः प्रियसखी त्वया न दुर्लभेति मकरन्दमाश्वासयति । तद्दुर्लभत्वमेवोपपत्त्या निर्धारयति—**अपि चेति** । **प्रमथ्येति** । मरणसमये तस्याः प्राणविपत्तिकाले क्रव्यादं मांसाशनं व्याघ्रं प्रमथ्य निहत्य रक्षितवतस्तादृशव्यसने प्राणत्राणलक्षणमुपकारं कृतवतस्तव परिष्वङ्गं स्वयंग्रहाश्लेषं लब्ध्वा कथमिवान्यत्र त्वद्व्यतिरिक्ते रमतामनुरक्तचित्ता भवेत् । तथा हि तदानीमेव स्वजीवितप्रदायिनस्तव मदीयं जीवितं शरीरं च समर्पितमिति स्वयंग्रहालिङ्गनेन कथितम् । अतस्त्वदर्पितजीवितेयं नान्यत्रानुरज्यत इति भावः । यथा मया निश्चितं तथा च तदनुरूप एव तस्या नयनयोर्व्यापारो व्यक्तस्नेहः प्रकटीकृतप्रेमातिशयस्तया स्तिमिततया विषयान्तरासंस्पर्शेन तत्रैव निमग्नतया रमणीयो मनोहरस्त्वयि विषये चिरमभूत् । स्नेहावलोकनादेव निश्चीयते तस्यास्त्वय्येवानुरक्तिरित्यर्थः । इदं चोपपत्त्या निर्णयरूपमुपन्यासो नामाङ्गम् । यथा 'उपपत्तिकृतो योऽर्थः स उपन्यास इष्यते' इति ॥ ९ ॥ **वरदेति** । वरदा सिन्धुश्चेति नद्यौ तयोः संभेदः संगमः ॥ **मकरन्दः** । व्यतिकरोऽपि स एव । **य एष इति** । योऽयं नद्योः संभेदः । **जलेति** । पुष्पदीर्घत्वादवगाहनार्थमागताभिर्वधूभिः सकलनीरावनाभिः परिगततटभूमिर्व्याप्ततीरप्रदेशः । दृश्यत इति शेषः । वधूर्विशिनष्टि स्नातमात्रोत्थिताभिः स्नानसमनन्तरमेव निर्गताभिः अत एव जलेन नि-

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन भीषणोज्ज्वलवेषा कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १ ॥

पञ्चबाणसुहृद्वैरिवामवामेतराङ्गकम् ।
वीरशृङ्गारयोरैक्यं हृदि स्फुरतु तन्महः ॥

अथ पूर्वाङ्कसूचितमहामांसविक्रयोपयोगिवृत्तान्तं सूचयितुमेकपात्रप्रयोज्यं शुद्धविष्कम्भमारभते—तत इति । एकेनापि मध्यपात्रेण शुद्धविष्कम्भो भवत्येव । यथाह—'शुद्धोऽनेकेन वैकेन मध्यपात्रेण योजितः' इति । आकाशयानेनेति योगिनीत्वेन खेचरगमनादिसिद्धिसंपत्तेः । भीषणो भयंकर उज्ज्वलो दीप्तश्च वेषो यस्याः सा । कपालकुण्डलेत्यन्वर्थं नाम ॥ षडधिकेति । शक्तीनां ज्ञानेच्छाक्रियोपलक्षितस्वभावपरिस्पन्दरूपाणां नाथः प्रयोक्ता । अत एव ताभिः परिणद्धो व्याप्तः । विचित्रविश्वपरिस्पन्दस्वतन्त्रनिर्मातेति यावत् । यद्वा शक्तीनां ब्राह्म्यादीनां नाथः । अत एव ताभिः परिणद्धः स्वप्राणेश्वरबुद्ध्या प्रणयाद्वेष्टितः कापालिकादर्शनप्रतिपाद्यभूतनाथो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते । तादृशस्यैव नमस्कार्यत्वात् । कीदृशोऽसावित्यत आह—षडधिकेति । षडधिका दश षोडश या नाड्यस्तासां यच्चक्रं मण्डलं पिण्डरूपं तस्य मध्यं हृदयं तत्र स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य सः । नाडीनामनन्तत्वेऽपि प्रधाननाडीनामिडादीनां षोडशसंख्यात्वात्षडधिकदशेत्युक्तम् । इडादयो नाड्यश्च । 'इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च परा स्मृता । गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा यशस्विनी तथा ॥ अलम्बुसा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता । तालुजिह्वा च जिह्वा च विजया कामदा परा ॥ अमृता बहुला नाम नाड्यो वायुसमीरिताः ॥' इति । अपरिमितसूक्ष्मनाडीसहितप्रधानषोडशनाडीसमूह एव रुधिरवसामांसादिधातुपरिपूरितं त्वगाच्छन्नं पिण्डशब्दवाच्यं शरीरमिति योगमार्गः । यद्वा । षड्भ्यश्चक्रेभ्योऽधिकस्य । सप्तमस्येत्यर्थः । दशनाडीचक्रं दशनाड्यात्मकं चक्रं नाभिपद्मरूपम् । यद्वा षडधिकदशनाडीनां षोडशनाडीनां चक्रं षोडशनाड्यात्मकं चक्रं कण्ठदेशवर्तिनादतालपद्मम् । तत्र स्थित उपासनावशात्प्रकटित आत्मा स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तदुक्तं चक्राणि योगशास्त्रे—'चतुर्दलं स्यादाधारे स्वाधिष्ठाने च षड्दलम् । नाभौ दशदलोपेतं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥ कण्ठे स्यात्षोडशदलं भ्रूमध्ये द्विदलान्वितम् ॥ सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महत्पदम् ॥ ४

तथा हि ।

विष्वग्वृत्तिर्जटानां प्रचलति निबिडग्रन्थिबन्धोऽपि भारः
संस्कारक्वाणदीर्घं पटु रटति कृतावृत्ति खट्वाङ्गघण्टा ।
ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विवृतशवशिरःश्रेणिकुञ्जेषु गुञ्ज-
न्नुत्तालः किंकिणीनामनवरतरणत्कारहेतुः पताकाम् ॥ ४ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदं च पुराणनिम्बतैलाक्तपरिभृज्यमानरसोनकरसगन्धिभिश्चिताधूमैरधस्ताद्विभावितस्य श्मशानवाटस्य नेदीयः करालायतनम् । यत्र पर्यवसितमन्त्रसाधनस्यास्मद्गुरोरघोरघण्टस्याज्ञया सविशेषमद्य मया पूजासंभारः संनिधापनीयः । कथितं हि मे गुरुणा—'वत्से कपालकुण्डले, भगवत्याः करालया यन्मया प्रागुपयाचितं स्त्रीरत्नमुपहर्तव्यम्, तदत्रैव नगरे विदितमास्ते' इति । (सकौतुक-

---

तदेव रमणीयडामरत्वं प्रकटयति—विष्वगिति । विष्वक्सर्वतो वृत्तिरवस्थानं यस्य स तादृशो जटानां भारो दृढतरग्रन्थिबन्धोऽपि वेगवशात्प्रचलति । तथा खट्वाङ्गे बद्धा घण्टा संस्कारेण शब्दजनकाभिघातादिजन्येनानिहन्यमानगतेनातिशयेन कार्यैकपरिकल्प्येन जनितो यः क्वाणो रणरणध्वनिस्तेन दीर्घं यथा तथा । पटु कृता आवृत्तिः पुनः पुनरभ्यासो यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणत्रयम् । रटति ध्वनति । तथा विवृतानि यानि शवशिरांसि तेषां या श्रेणी तस्याः कुञ्जेषु सरन्ध्रकुहरेषु गुञ्जञ्शब्दायमान उत्ताल उद्भटः किंकिणीनामनवरतरणत्कारस्याविच्छिन्ननिक्वाणस्य हेतुर्वायुर्वेगोत्कटोऽनिलः पताकां खट्वाङ्गावबद्धामूर्ध्वं यथा स्यादेवं धूनोति कम्पयति ॥ ४ ॥ **परिक्रम्येत्यादि** । इदं च तत्करालायतनम् । कीदृशम् । श्मशानवाटस्य पितृवनप्रदेशस्य नेदीयोऽतिसंनिहितम् । श्मशानवाटं विशिनष्टि—पुराणेन निम्बतैलेनाक्तस्य परिभृज्यमानस्य रसोनकस्य लशुनस्य । 'लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः' इत्यमरः । यो रसो निर्यासस्तस्य गन्ध इव गन्धो येषां तैश्चिताधूमैर्गगनं कर्बुरयद्भिरधस्ताद्भूतले विभावितस्यानुमितस्य महतो विस्तीर्णस्येति । यत्र करालायतने पर्यवसितमन्त्रसाधनस्य परिसमापितपुरश्चरणस्य सविशेषं पूर्वापेक्षया विशेषसहकृतं यथा स्यात्तथा पूजासंभारः पूजोपकरणकलापः संनिधापनीय उपस्थापनीयः । विशेषः को वेत्यपेक्षायामाह—**कथितमिति** । प्रागुपयाचितं पूर्वं प्रार्थितं सिद्धेऽस्मिन्मन्त्रे भगवत्यै स्त्रीरत्नमुपहारीकरिष्यामीति संकल्पितम् । उपहर्तव्यमानेतव्यम् । तत्स्त्रीरत्नं यात्रैव संनिहिते नगरे विदितं सर्वजनप्रसिद्धमास्ते इति ॥ **सकौतुकमिति** । एतादृशस्त्रीरत्नलाभपुरःसरस्य पर्वं निशायामद्य निर्णीतं संवरणमिति सकौतुकम् । स्निग्धगम्भीरमधुराकृतिर्गाम्भीर्यमाधुर्यप्रसादस्निग्धाकृतिर्यस्य सः । 'गाम्भीर्यमोदार्येषु माधुर्यं निर्विकारता । सर्वावस्थासु माधुर्यं क्रियाणां मधुरस्वरिता ॥' इत्यभिहितो कटाहस्य

मवलोक्य।) तत्कोऽयमतिगम्भीरमधुराकृतिरुत्तम्भितकुटिलकुन्तलभार-कृपाणपाणिः श्मशानमवतरति। य एषः।

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत्परिधूसरं
ललितविकटन्यासः श्रीमान्मृगाङ्कनिभाननः।
हरति विनयं वामो यस्य प्रकाशितसाहसः
प्रविगलदसृक्पङ्कः पाणिर्ललन्नरजाङ्गलः॥ ५॥

(निरूप्य।) स एष कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः। तत्किमनेन। यथासमीहितं संपादयामि। विगलितप्रायश्च पश्चिमसंध्यासमयः। तथा हि।

व्योम्नस्तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमोवल्लरीभिर्व्रियन्ते
पर्यन्ताः प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमतीनूतने मज्जतीव।

कुटिलः करालः कुन्तलभारः केशकलापो यस्य सः। कृपाणपाणिः खड्गहस्तः श्मशानमवतरति। तत्कोप्ययं मृदुप्रकृतिरपि कुतश्चिद्धेतोरचिरपरिगृहीतसाहस-व्यापारः तदेष विचारणीय इत्याशयः। तमेव निर्वर्णयति—**य एषः। कुवलयेति।** स्वभावत इन्दीवरदलनीलोऽपि विरहादिनिमित्तसंस्कारराहित्यात्परिधूसरं विवर्णमङ्गं दधद्बिभ्राणः तथा महानायकतया विनयगाम्भीर्यधैर्यशालित्वेनात्रापि श्मशानप्रदेशे ललितो गाम्भीर्यमनोहरो निःशङ्कश्चरणविन्यासो यस्य सः। श्रीमान्महाभाग्यद्योतककान्तिविशेषयुक्तो मृगाङ्कनिभाननः पूर्णचन्द्र-मण्डलसंनिभवदनो य एष परिदृश्यतेऽतो नेदमस्य समुचितं कर्म। किंतु 'न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति' इति न्यायेन जीवितव्ययेनापि साधनीयं किंचिदभिलषितं साधयितुमेवं साहसमवलम्बितमिति भावः। यस्यास्रप्रक्षर-द्रुधिरकर्दमो ललन्नरजाङ्गलो विलसन्नरमांसखण्डः प्रकटीकृतसाहसो वामः पाणिरेव केवलं विनयं हरत्यविनयं द्योतयति। समांसखण्डवामकरदर्शनादेवास्य साहसं प्रतीयते। तदतिरिक्तावयवदर्शने तु प्रशान्तो विनीताकार एव प्रतीयते। न साहसमित्यर्थः॥ ५॥ निरूप्य निश्चित्य। **स एष इति।** यः कामन्दकीसुहृदो देवरातस्य कुण्डिनेश्वरसचिवस्य पुत्रो बाल एवास्माभिर्दृष्टः स एवासौ कार्यवशादिहागतः किंचिदतिदुःसाधकं कार्यं साधयितुमवलम्बितसाहसो महामांसस्य विक्रेता भूत्वेह संचरति। युज्यते चास्यैतन्मनुष्यदुष्करं कर्म। यदसौ महायोगिन्याः कामन्दक्याः सुहृत्पुत्र इति भावः। पणयिता व्यवहर्ता। विक्रेतेति यावत्। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति धातोस्तृचि रूपं पणयितेति। तत्किमनेन। पि स्वकृत्यं निर्वर्तयतु। अहमपि मदिष्टं संपादयामीत्यर्थः। गुर्वाज्ञानुष्ठानस्य ोऽप्यनुगुणोऽयं प्राप्त इत्याह—**विगलितप्राय इति।** निर्वृत्तकल्प इत्यर्थः। **इति।** व्योम्नः पर्यन्ता अवनीतलप्रान्तेष्ववनतास्तिरस्करिणीवत्प्रतिभा-

वात्यासंवेगविष्वग्विततवलयितस्फीतधूम्याप्रकाशं
प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं वनेषु ॥६॥

(इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः ।)

माधवः—(साशंसम् ।)

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

समाना वियत्तटाः । तमोवल्लरीनिरन्धकारलताभिस्तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमालस्तबकपङ्क्तिभिरिव म्रियन्त आच्छाद्यन्ते । तथा पृथिवीप्रान्तवृत्त्या परितः पर्यन्तदेशनिमज्जनक्रमेण नूतने प्रत्यग्रतया कलुषे पयसि मज्जतीव । अन्धकाराहृता पयोराशिनिमग्नेवेत्युत्प्रेक्षते । तथा त्रियामा रात्रिः प्रारम्भे स्वप्रवेशसमयेऽपि वातानां मण्डलाकारवातानां सम्यग्वेगेन विष्वक्सर्वतो वितता विस्तारिता ततो वलयिता संजातवलयाकारा स्फीता प्रचुरा या धूम्या धूममण्डली तस्याः प्रकाशो यत्र तं निजं स्वकीयं नीलिमानं तरुणयति । प्रमुख एव संतमसघनैस्त्वं यौवनदशां प्रापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं महामांसविक्रियार्थं माधवप्रवेशं, करालायतने पूजार्थमघोरघण्टस्य संनिधानम्, तत्र मालत्यानयनं च सूचयित्वा कपालकुण्डला निष्क्रान्ता॥ इति शुद्धविष्कम्भः ॥ तत इत्यादि । यथानिर्दिष्टः कपालकुण्डलया निरूपितरूपः ॥ माधवः—साशंसमिति । यदुद्देशेन महामांसविक्रयाख्यं कर्म चिकीर्षितं तत्प्रयोजनाशंसापूर्वकमाहेत्यर्थः । प्रेमेति । शृङ्गारस्य स्थायीभावस्य रतिरूपस्य प्रकर्षलक्षणावस्थाविशेषः प्रेमेत्युच्यते । प्रेममानप्रणयस्नेहानुरागा रतेरेवावस्थाभेदाः । यदुक्तम्—'इयमङ्कुरिता प्रेम्णा मानात्पल्लविता भवेत् । सकोरका प्रणयतः स्नेहात्कुसुमिता भवेत् ॥ रागात्फलवती चेयमनुरागेण भुज्यते ॥' इति 'परस्पराश्रयघनं निरूढं भावबन्धनम् । यदेकायत्ततोपाधि तत्प्रेमेति निगद्यते ॥' इति । तेनार्द्राः सरसाः । आनुकूल्यशालिन्य इति यावत् । उक्तं च—'यद्यदस्याः प्रियो वक्ति तस्य तस्यानुकारिताम् । योग्यतामार्द्रतामाहुर्मनःकालुष्यनाशिनीम् ॥' इति । तथा प्रणयं स्पृशन्ति येनानुरज्यन्त इति प्रणयस्पृशः । प्रणयो यथा—'उपचारैर्मिथो यूनोर्दृढ्याभ्यन्तराभिधैः । प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत्स एव प्रणयः स्मृतः॥' इति। तथा परिचयात्तस्यैव प्रणयस्य पुनःपुनरवलोकनसंभाषणस्पर्शादिभिः परिपोषात् । 'विदेशस्थे मृते वापि दुर्बले प्रतियोगिनि । धर्मिणि क्लेशकारी यः स प्रौढस्नेह उच्यते ॥' इत्येवंरूपप्रौढस्नेहात्मकतावत्तौ सत्यां तत उद्गाढः प्रौढः कदाचिदप्यनुपरमो माञ्जिष्ठाख्यो रागश्चित्तानुरञ्जकस्नेहप्रकर्षो यस्तस्य उदय उद्रेको यासु ताः । रागो यथा—'स एष चेद्गुणद्रव्यदेशकालादिभिर्हृदि । रज्यते दीप्यचित्ते स राग इति कथ्यते ॥' माञ्जिष्ठो रागो यथा—'अतीव शोभते यस्तु

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥ ७ ॥

अपि च ।

पैति क्षालितोऽपि सन् । स एव कविभिः सर्वैर्माञ्जिष्ठो राग उच्यते ॥' अयमेव च श्रेष्ठो रागः । यथाह—'श्रेष्ठो माञ्जिष्ठरागः स्यान्नीलीरागस्तु मध्यमः । कुसुम्भरागः कविभिरधमः परिकीर्तितः ॥' इति । स्थिरोऽप्यशोभनो नीलीरागः । आपातरमणीयः कुसुम्भरागः क्षणिकः । निसर्गमधुराः स्वभावरमणीया मुग्धदृशस्तस्यास्तास्तास्तथानुभूताः केवलमनुभवैकसाराश्चेष्टाः कटाक्षविक्षेपभ्रूकर्मगात्रवलनप्रभृतयः शृङ्गारानुगुणा गात्रारम्भाः यथा—'लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोकललिते तथा ॥ विहृतं चेति विज्ञेया योषितां दश गात्रजाः ॥' इत्येवं सूक्ष्मदृष्ट्या परिगणिता मयि भवेयुरित्याशंसायां लिङ् । यासु चेष्टास्वाशंसामात्रेण परिकल्पितास्वपि कथमेतदीयप्रेमार्द्रकटाक्षगोचरो भवेयम्, कथममृतरसमधुरमाकूतगर्भमस्याः प्रणयवचनमाकर्णयेयम्, कथमेतदीयगाढालिङ्गनसौहित्यसुधारससरस्यात्मानं निमज्जयेयमित्यादिप्रकारेण मनोरथमात्रोपस्थापितास्वपि न तु परमार्थतोऽनुभूयमानासु, अन्तःकरणस्य लयो विलीनता तदेकनिमग्नत्वम् । तप्तायःपिण्डपाथोन्यायेन तन्मयीभाव इति यावत् । स भवति । किमु वक्तव्यं वस्तुतोऽनुभूयमानास्विति भावः । कीदृशो लयः । बाह्यकरणानां चक्षुरादीनां यो व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणहेतुशक्तिरूपस्तं रोद्धुं शीलमस्यास्तीति तथा अन्तःकरणस्य चेष्टास्वेव विलीनत्वात्तदधिष्ठानाभावादुपरतव्यापाराणीन्द्रियाणि भवन्त्येव । मूर्छादिलयाद्वैषम्यमाह—आनन्दसान्द्र आनन्दैकप्रचुरः प्रत्यगात्मन इव ब्रह्मण्यानन्दात्मके विलयो मोक्षदशायां तद्वदित्यर्थः । अत्र चाभिलापविप्रलम्भशृङ्गारः प्राधान्येन व्यज्यत इत्यभिधामूलसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसध्वनिः ॥७॥ अत्र च पूर्वं शंकरपुरोद्यानवृत्तान्तेन दृष्टस्य समनन्तरं नन्दनप्रदाननिश्चयेन नष्टस्य बीजस्य 'प्रेमार्द्राः' इत्यारभ्य 'लीनेव प्रतिबिम्बितेव' इत्यन्तेन ततः 'उपपन्नस्तावत्' इत्यादिना तत्रतत्राङ्कपरिसमाप्तिपर्यन्तं मुहुर्मुहुरन्वेषणादनुसंधानरूपायाः पष्ठाङ्के मालत्याः प्रथमावलोकसमयादारभ्य 'विस्तारिणः' इत्यादिनाङ्कसमाप्तिपर्यन्तं निरूप्यमाणायाः प्राप्त्याशायाः 'वत्स मकरन्द, मालतीनेपथ्येन परिवृतः प्रवर्तस्वात्मनः परिणयाय' इत्यादिना सप्तमाङ्कपरिसमाप्तिपर्यन्तं निरूप्यमाणाया मालतीरूपधारिणो मकरन्दस्योपनायकस्य तस्याधिकारिकवृत्तान्तोपयोगिव्यापाररूपायाः पताकायाश्च समन्वयात्कृत्रिमपरिणयलक्षणावान्तरकार्यसमन्वितानामङ्कत्रयप्रतिपाद्यानां महामांसविक्रयमालतीप्राणत्राणाघोरघण्टसंहरणनगरदेवतागर्भगृहवृत्तान्तकृतकमालतीरूपमकरन्दव्यापाररूपाणां कथांशानां संबन्ध- [illegible] समन्वितो गर्भसंधिर्निरूपितः [illegible] द्रष्टव्यम् । तल्लक्षणानि—'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः । सम- [illegible] प्राप्त्याशया पताकया ॥ अङ्गान्येकादशैतस्य गर्भसंधेर्यथाक्रमम् ॥'

त्पत्तिसंतानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् । तथा हि ।

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च

प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।

यैर्विषयान्तरावगाहिभिः प्रत्ययान्तरैरन्यैर्ज्ञानैः। विभिन्नविषयावगाहित्वमेव ज्ञानानामन्योन्यं वैसादृश्यम् । अतिरस्कृतोऽनन्तरितः प्रवाहो यस्य । विजातीयप्रत्ययासंवलित इत्यर्थः । प्रियतमाविषयाः स्मृतय एव प्रत्ययास्तेषामुत्पत्तिसंतानैः संतन्यमानत्वेनोत्पद्यमानाः स्मृतिप्रत्यया इति यावत् । मम चैतन्यं चिद्रूपमात्मानं तन्मयं मालतीमयमिव तत्तादात्म्यापन्नमिव करोति । कुतः । वृत्तिसारूप्यतः । वृत्तेर्मालतीगोचरायाः स्मृतिरूपाया अन्तःकरणवृत्तेः सारूप्यं मालत्याकारकारितत्वं तस्मादयमर्थः । वेदान्तिनः खल्वेवमाहुः—इन्द्रियार्थसंनिकर्षे सत्यन्तःकरणं परिणामिस्वभावं वृत्त्याकारेण परिणमते । अन्तःकरणावच्छिन्नं च प्रमातृचैतन्यं वृत्तावपि प्रतिफलति । तदेव वृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं प्रमाणमित्युच्यते । सा च वृत्तिर्विषयदेशं गत्वा विषयाकारकारिता भवन्ती विषयाधिष्ठानचैतन्यावरणकमज्ञानं विरोधित्वात्प्रदीपतमोन्यायेन निवर्तयति । ततश्च विषयाधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिप्रतिफलितमातृचैतन्याभेदेन कूपकुल्यालवालसलिलन्यायेनैक्यमापन्नं स्फुरति । अधिष्ठानचैतन्यस्य चान्तःकरणतादात्म्याध्यासाभावादहमिति न प्रतीतिः । किं त्विदमर्थेन तादात्म्याध्यासाद्विषयाकारेणेदमित्येवेति । तथा च प्रकृतेऽपि स्मृतेर्मालत्याकारकारित्वात्तत्प्रतिफलितचैतन्यं विषयचैतन्येनैक्यमापन्नं विषयाकारेण स्फुरतीति। नन्वेवं तर्हि सा मालतीत्येवं प्रतीतिः स्यान्न तु तन्मयत्वम् । सत्यम् । किंतु संतानपदं पर्यालोचितं त्वया नैरन्तर्येण स्मर्यमाणतत्तांशविगलनेनेयमिति पुरोवर्तित्वप्रत्यक्षे प्रतिभाति । ततोऽपि चिरकालं तथैव भावनयेदंतयापि प्रविलयात्प्रमातृचैतन्यतादात्म्यापन्नैव प्रतीयत इति भावनाया माहात्म्यमेतदेव । एवं हि कामातुरकामिनीसाक्षात्कारः प्रसिद्धः शास्त्रेष्विति। अत एवेवशब्दप्रयोगः सर्वत्र तन्मयमिव लीनेवेत्यादावपारमार्थिकत्वद्योतनाय । तेन सत्यप्येवंविधे दर्शने पारमार्थिकदर्शनप्रार्थनं युक्तमेवेति भावः । तन्मयमेवेति यदुक्तं तदेव विशदयति—लीनेवेत्यादि । या मदनोद्याने मद्विषयप्रागनुरागद्योतकाननुभवान्प्रकाशितवती सा प्रिया नोऽस्माकं तादृशे सौरत्ये नक्तोऽपि प्रागेव मय्यनुरक्त आसक्तचित्त इत्यहो मे सौभाग्यमित्यात्मनि गौरवमारोप्य बहुवचनम् । चेतसि लग्ना । कथं लग्नेति जिज्ञासायां लग्नत्वप्रकारविशेषानुत्प्रेक्षते—लीनेवेति । लयं गतेव । पांसुराशिपतितपयःकणवच्चित्तेऽन्तर्हितेवेत्यर्थः । ननु तर्हि तत्स्फुरणमेव न स्यादित्याशङ्क्याह—प्रतिबिम्बितेवेति । विमलसलिलाशये चन्द्रमण्डलमिव मच्चेतसि प्रतिबिम्बितेव । अन्तःस्फुरणमुपपन्नमित्यर्थः । ननु तर्हि बिम्बासंनिधौ कथं प्रतिबिम्ब इत्यत आह—लिखितेवेति । मच्चित्तभित्तौ मन्मथेनैव चित्रकारेण चिन्तातूलिकयानुरागवर्णकेन लिखितेव । अतः साक्षात्स्फुरती

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासंततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥ १० ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

माधवः—(आकर्ण्य ।) अहो, संप्रतीतस्ततः प्रवर्तमानकौणपनिकरस्य महती श्मशानवाटस्य रौद्रता । अत्र हि,

पर्यन्तप्रतिरोधिमेदुरघनस्त्यानं चिताज्योतिषा-
मौज्ज्वल्यं परमागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः ।

ननु तर्हि चित्रस्य रेखोपरेखासंस्थानविशेषात्मकत्वेन तद्रूपत्वाभावान्मालतीचित्रमेव लग्नं न तु मालती स्यादत आह—उत्कीर्णरूपेवेति । यथा शिलायामेव शिलापुत्रिका शिल्पिना टङ्केनोत्कीर्यते, एवं मम चित्ते मदनशिल्पिना शरैरेव टङ्कैरुत्कीर्णरूपमचित्तमेव प्रियाकारेणोत्कीर्णमित्यर्थः । नन्वणीयसो मनसो निरवयवत्वात्कथं प्रिया तत्रोत्कीर्णेत्यत आह—प्रत्युप्तेवेति । यथा कनकविकारेषु वज्रादिकं घटितं भवति, एवं मन्मनसि विरहानलसंदीपितत्वादुज्ज्वलसुवर्णपिण्डसंनिभेऽत एव द्रवीभूते स्त्रीरत्नं मदनसुवर्णकारेण स्थापितमित्यर्थः । ननु प्रतिवापस्य संयोगविशेषत्वाद्विभागोऽपि स्यादित्यतः संयोगदार्ढ्यार्थं प्रकारविशेषमाह—वज्रेति । गुडमाषरसादिद्रव्यभावितः सुधालेपो वज्रलेपः । तद्घटितं वस्तु यथा दृढतरं भवति तद्वत्प्रियापीत्यर्थः । ननु तर्हि मनसः प्रियायाश्च संसर्गो न स्यात् मनस उपरि वज्रलेपस्तदुपरि तस्या घटितत्वादित्यत आह—अन्तर्निखातेवेति । भूतले निधानवन्मनोगर्ते यथा यत्किंचिन्निखात्यते तद्वत्प्रियापि निखातेत्यर्थः । तर्हि तद्वदेव प्रतीतिर्न स्यादित्यत आह—कीलितेवेति । यथा दारुद्वयमयःशलकाविद्धं कीलितं भवति तद्वत्पञ्चभिरपि पञ्चबाणैरतितीक्ष्णैरुभयत्रानुवृत्ततया प्रोतैर्मम मनसि प्रियतमा कीलितेवेत्यर्थः । अत्र स्वचित्तस्य कठिनत्वादयःशलाकावेधव्यथासहिष्णुत्वेऽपि प्रियायाः सौकुमार्यातिशयशालिन्याः कुसुमसंस्पर्शेनापि खिद्यदङ्गं कथं शलाकावेधव्यथां सोढुमर्हतीत्यरुच्या प्रकारान्तरमाह—चिन्तेति । चिन्तासंततिः कथं तत्प्राप्तिः स्यादित्येवंरूपैव तन्तुजालं तेन निबिडं स्यूता बद्धेवात्मेति सर्वत्रान्वयः।अत्र लीनेत्यत्रात्यन्ताभेदस्योपक्रमात्तस्य चोत्तरोत्तरं भेदप्रतीतेः पतत्प्रकर्षत्वादर्थस्य पतत्प्रकर्षातिशयस्यैतदुदाहरणं स्यादिति मीत्वा'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्'इति न्यायेन सोपानावरोहणरीत्या चिन्तासंततीत्यारभ्य लीनेवेतिपर्यन्तं चोत्तरोत्तरसंश्लेषोत्कर्षप्रतीतेः पतत्प्रकर्षत्वं न भवतीति केचिद्विदग्धा व्याचक्षते।अत्र लग्नतया निर्दिष्टायाः प्रकृतायाःप्रियाया लयादिक्रियानिमित्तकालीनाप्रकृतवस्त्वात्मकत्वाध्यवसायप्रधानक्रियानिमित्तकद्रव्यस्वरूपभावोत्प्रेक्षेतिनिष्कर्षः । यत्सूत्रम्-'अप्रकृतगुणक्रियासंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा' इति । एकस्यानेकधाध्यवसाय।येयं मालोत्प्रेक्षा॥१०॥ नेपथ्ये कलकलः। पिशाचानामुत्पन्न इति शेषः। कौणपा राक्षसाः। रौद्रता भीषणता। अत्र हि श्मशानप्रदेशे। **पर्यन्तेति** । तमः कर्तृ चिताज्योतिषामौज्ज्वल्यं परमा-

संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः संमदा-
दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते ॥ ११ ॥

तदुच्चैराघोषयामि । भो भोः श्मशाननिकेतनाः कटपूतनाः,

अशस्त्रपूतमव्याजं पुरुषाङ्गोपकल्पितम् ।
विक्रीयते महामांसं गृह्यतां गृह्यतामिति ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

माधवः—कथमाघोषणानन्तरमेव सर्वतः समुच्चलदुत्तालतुमुलत्यक्तकलकलाकुलः प्रचलित इवाविर्भवद्भूतसंकटः श्मशानवाटः । आश्चर्यम् ।

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभि-
र्दंष्ट्राकोटिविशङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।

गतो वर्णोत्कर्षोत्प्रकर्षो भवति । तमोऽल्पसंनिधौ हि तेजोऽत्यन्तमुज्ज्वलं प्रकाशते । कीदृशं तमः । पर्यन्ते ज्योतिषां प्रान्तप्रदेशे प्रतिरोद्धुं शीलमस्य तत्तथा । ज्योतिःसमीपपर्यन्तमावृत्य वर्तमानमित्यर्थः । तथा मेदुरं मांसलं घनं निबिडं स्त्यानं पिण्डीभूतम् । सूचीभेद्यमित्यर्थः । तथा भोगेन विस्तारेण बहुदेशव्यापित्वेन भीमं भीषणम् । किंभूते संसक्ताविच्छिन्नाकुला केलिर्येषां ते । उत्ताला उद्भटाः । कटपूतना नाम पिशाचविशेषास्तत्प्रभृतयः पिशाचाः संमदात्किलकिलारूपैः कोलाहलैः सांराविणं सर्वतोऽपि विस्तरनाक्रोशं कुर्वते । संपूर्वात् 'रु शब्दे' इत्यस्माद्धातोः 'अभिविधौ भाव इनुण्' इतीनुण्प्रत्ययः । 'तदन्तादण्' इति तद्धितोऽण्प्रत्ययः स्वार्थिकः ॥ ११ ॥ आघोषयामि । उच्चैर्विक्रयार्थं विक्रेयवस्तु निवेदयामीत्यर्थः । भो भोः संभ्रमादामन्त्रणे । अशस्त्रेति । शस्त्रेणास्पृष्टम् । अशस्त्रक्षतमित्यर्थः । शस्त्रस्पृष्टं हि पवित्रत्वाच्छिवाद्यैः स्प्रष्टुमशक्यमिति तदभावस्तेषां तस्य सुग्राह्यत्वप्रतिपादनायोक्तः । अव्याजमकपटं वस्तुतो विक्रयार्थमेवानीतं न तु मांसविक्रयव्याजेन विश्वासमुत्पाद्य प्रहर्तुमानीतमित्यर्थः । यद्वा व्याजः कृत्रिमो गन्धादिर्मांसदूषको रोगविशेषस्तद्रहितं यस्तुपस्थाङ्गं तेनोपकल्पितम् । गन्धादिकृत्रिमदोषदूषितं हि मांसं स्वल्पमूल्यादनास्वाद्यं स्यात् । मीमांसापेक्षया पुरुषमांसस्य प्रशस्यत्वद्योतनाय पुरुषग्रहणम् । उक्तं हि कापालिकागमे—'अशस्त्रखण्डितमयोनिगर्भं नृमांसमादौ महदस्ति तु यत्' । अन्ये तु—'आत्मसिद्धिं पर्यीक्ष्य स्वरक्षाद्युपार्जितम् । अशस्त्रपूतमव्याजं नृमांसं परिकीर्तितम् ॥' इत्याहुः । एतदेव महामांसशब्देनोच्यते । गृह्यतां गृह्यतामिति वीप्सा दुर्लभत्वादेतादृशस्य प्रचुरमानतत्त्वेऽपि न यत्र ग्रहणस्यैलादरातिशयसूचनार्था ॥ १२ ॥ सर्वतः समुच्चलन् उत्तालो भीषणस्तुमुलः संकीर्णो रवः स्फुटं [illegible] यः कलकलस्तेनाकुलः आविर्भवद्भिरिव प्रकटीभवद्भिर्भूतैः संकटः संकीर्णः श्मशानवाटः प्रचलित इव । [illegible] प्रतीतेः [illegible] इव यद्यत इत्यर्थः । कर्णाभ्यर्णेति । क

विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभो
लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥ १३ ॥

अपि च ।

एतत्पूतनचक्रमक्रमकृतग्रासार्धमुक्तैर्वृका-
नुत्पुष्णत्परितो नृमांसविघसैराददरं क्रन्दतः ।
खर्जूरद्रुमदघ्नजङ्घमसितत्वङ्नद्धविष्वक्तत-
स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥ १४ ॥

(समन्तादवलोक्य विहस्य च ।) अहो प्रकारः पिशाचानाम् । ततः ।

पृथुचलरसनोग्रमास्यगर्तं
दधति विदार्य निशीर्णशुष्कदेहाः ।

मुखगतोल्कादीप्तिवशादीषल्लक्ष्यमन्धकारवशात्स्फुटमलक्ष्यं च विशेषतः शुष्कं कृशं दीर्घमत्युन्नतं च वपुर्येषामुल्कामुखानामन्वर्थानां पिशाचविशेषाणां मुखैर्नभ आकीर्यत आकीर्णं भवतीति । कीदृशैः । कर्णयोरभ्यर्णमन्तिकं यावद्विदीर्णे विपाटिते ये सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ ताभ्यां विकटं यद्व्यादानं वदनकुहरविवरणं तेन दीप्तः प्रकाशमानोऽग्निर्येषु तैः । दंष्ट्राणां कोटिभिरग्रैर्विशङ्कटैराकुलैः । इतश्चेतश्च धावद्भिः । प्रदीप्तोल्कासंबन्धेन मुखमात्रदर्शनात्तेषामपसरणमुक्तम् । तडित्समूहसंनिभकेशादिभिराननैः ॥ १३ ॥ एतदिति । एतत्पूतनानां पिशाचविशेषाणां चक्रमालोक्यते दृश्यते । कीदृशम् । परितः सर्वत आदर्दरमीषद्धर्धरं यथा तथा । 'आघर्घरम्' इति क्वचित्पाठः । क्रन्दत आक्रन्दनं कुर्वाणान्वृकान्मांसाहारान्मृगविशेषानक्रमेणातितृष्णया यौगपद्येनैकीकृत्य गृहीतो यो ग्रासः कवलपिण्डस्तस्मादर्धमुक्तैराधिक्याद्वदनविवरेऽग्रमानाद्भूमौ पतितैर्नृमांसस्य विघसैर्भुक्तशेषैः । उच्छिष्टैरिति यावत् । उत्पुष्णत्पोषणं कुर्वाणम् । खर्जूरद्रुमदघ्ना तत्प्रमाणा जङ्घा यस्य तत्तथा । असितया त्वचा नद्धाः परीताः विष्वक्सर्वतस्तता व्याप्ताः स्नायुग्रन्थयः सिराग्रन्थयस्ताभिर्घनं निबिडमस्थिपञ्जरं रक्तमांसमज्जादिभिर्विहीनतया केवलं पञ्जरीभूतान्यस्थीनि यस्य तादृक्च जरतोऽतिचिरकालजीवनाज्जराजीर्णाः कङ्कालाः शरीरास्थीनि यस्य तात्तदृक्चेति विशेषणसमासः । 'कङ्कालः पुंसि कायास्थि' इति विश्वः ॥१४॥ समन्तादवलोक्य विहस्य च । आहेति शेषः । विहसनेन च तादृशभयंकरदर्शनेऽपि वीतशङ्कतासूचनान्नायकस्यातिमनस्विता कथिता । पृथुचलेति । विशीर्णा विशेषेण शीर्णा व्रणकिणगण्डादिबहूपद्रववशाद्विशकलिताः शुष्का मांसरुधिरादिशून्यतया नीरसा देहा येषां ते पिशाचाः पृथु विशालं चलया कम्पमानया रसनयोग्रम् 'पृथुतररसनोग्रम्' इति पाठेऽतिस्थूलतया रसनयोग्रमास्यगर्तं गर्तमिवास्यम् । उपमितसमासः । अत एव समाससाम्यात्तद्वाचिलोपे लुप्तोपमा ।

चलदजगरघोरकोटराणां
द्युतिमिह दग्धपुराणरोहिणानाम् ॥ १५ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त, अतिबीभत्समग्रतो वर्तते ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपीठाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आत्तस्नाय्वग्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ १६ ॥

अपि च ।

निष्टापस्विद्यदस्थ्नः क्वथनपरिगलन्मेदसः प्रेतकाया-
न्कृष्ट्वा संसक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।

उत्पक्त्वंसि मांसं प्रचलदुभयतः संधिनिर्मुक्तमारा-
देते निष्कृष्य जङ्घानलकमुदयिनीर्मज्जधाराः पिबन्ति ॥१७

(विहस्य।) अहो, प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचानाम्।

आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः॥ १८।

तो गलत्स्रंसमानं मेदो येषां तानेवंविधान्संसक्तधूमांश्चिताग्नु दह्यमानान्प्रेतकायान्भूयसीभ्यश्चिताभ्यो मृतशरीरदहनेन्धनराशिभ्यः कृष्ट्वाकृष्य। उत्पक्त्वमुत्कर्षेण पक्वमत एव स्रंसि विगलन्मांसं यस्य तत्। प्रचलत्कायात्पृथक्त्वेन स्वतन्त्रक्रियम्। उभयतो मूलाग्रभागयोर्यौ संधी ताभ्यां तयोर्वा निर्मुक्तं जङ्घानलकं जङ्घाकाण्डमारात्समीपे निष्कृष्य शरीरात्पृथक्कृत्य। 'निश्चुष्य' इति पाठे प्रथमं द्रवीभूतगलन्मांसलामेदादिवच्चूषणं कृत्वा पश्चात्तत उदयिनीर्निष्प्रतिबन्धं निःसरन्तीर्मज्जधारा अस्थिसुषिरपूरकधातुविशेषधाराः पिबन्ति। निःशब्दपानासेचनमित्यत्रासेचनमीषत्सेचनं तद्व्यतिरिक्तेनासेचनेनेयत्त्वविधानान्निष्ठापन इति पलम्। 'निष्टप्तं रक्षः' इत्यादौ निःशेषतापस्यैव विवक्षितत्वात्। पूर्वश्लोके मांसभक्षणस्योक्तत्वादत्र पानक्रियावर्णनेनः बीभत्सरसपरिपोषः॥ १७॥ **प्रादोषिक इति**। रजनीमुखसमुद्भूतः प्रमोदः प्रकृष्टो हर्षः। तेषां रात्रिंचरत्वात्प्रदोषसमये प्राप्ते युक्तः प्रमोद इति भावः। **आन्त्रैरिति**। पूर्वं पिशाचवृत्तान्त इदानीं सम्बद्धवधूकानां तेषां विजृम्भणमुच्यते। आन्त्रैः कल्पिता मङ्गलार्थं प्रतिसरा रक्तसूत्रादिनिर्मितवलया यासां ताः। स्त्रीणां मृतानां हस्ता एव रक्तोत्पलानि तान्येव व्यक्तानुत्तंसान्बिभ्रतीति तथोक्ताः। शोणितपङ्क एव रुधिरकर्दम एव कुङ्कुमं तज्जुषन्ति सेवन्त इति तथाभूताः पिशाचाङ्गनाः सहसा हृद्भिरेव पुण्डरीकैः कृतस्रजः। 'पिनह्य शिरसा' इति पाठे स्वकीयेन शिरसा धृत्वा। एवमलंकृताः कान्तैः समं कपालैः शवशिरःकरोटिभिरेव चषकैः पानपात्रैरस्थिस्नेहमज्जान्येव सुरां प्रीताः सत्यः पिबन्तीत्येकदेशवर्तिसावयवं रूपकमत्रालंकारः। पिशाचानां संभोगनायकत्वस्य तदङ्गनानां तन्नायिकात्वस्य च श्रुत्यारोपणाभावादर्थात्प्रतीतेः। यदाह—'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' इति। 'श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्'इति च'आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसरः' इत्यत्र तु परिणामः। आन्त्रप्रतिसरत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वेनारोपणात्। यथाह—'आरोप्यमाणस्य प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणामः'इति।'आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम्। प्रकृतस्योपयोगित्वात्परिणाम उदाहृतः॥' इति। प्रकृतोपयोगित्वादित्यनेन रूपकाद्भेद उक्तः। तत्र प्रकृतेनोपरञ्जकमारोप्यमाणस्य। अत्र तु तदुप- [illegible] । अत्र प्रियतमैः सह मधुपानप्रवृत्तस्रक्चन्दनाद्यलंकृतना-

(परिक्रम्य । पुनः 'अशस्त्रपूतम्–'इत्यादि पठित्वा ।) कथं नामातिभीषणविभीषिकाविकारैर्झटित्यपक्रान्तं पिशाचैः अहो निःसत्त्वाः सर्वे । (सनिर्वेदम् ।) विचितश्चैष सर्वः श्मशानवाटः । तथा खल्वियं पुरत एव,

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारसंवेल्लित-
क्रन्दत्फेरवचण्डधात्कृतिभृतप्राग्भारभीमैस्तटैः ।

यिकाप्रतीतेः संभोगशृङ्गाररसः प्रतीयमानः प्रधानस्य चार्थभूतस्य बीभत्सरसस्याङ्गमिति रसवदलंकारश्च । अङ्गाङ्गिभावापत्तेश्च शृङ्गारबीभत्सयोर्विरोधपरिहारः । 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्येवमादौ करुणाङ्गत्वात्करुणशृङ्गारयोरिव । यदाह ध्वनिकृत्—'विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥' इति । अत्र 'प्रेमार्द्राः' इत्यारभ्य 'लीनेव' इत्यन्तं परिपोषितस्य शृङ्गारस्य 'आन्त्रैः' इत्यनेन बीभत्सेन सह विरोध इति नाशङ्कनीयम् । मध्ये 'इतस्ततः परिवर्तमान–'इत्यादिनाश्चर्यस्य, 'कर्णाभ्यर्ण–' इत्यादिना चाद्भुतरसस्य नैरन्तर्यकृतविरोधपरिहारायैव निवेशनात् । 'रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि । निवर्तते हि रसयोः समावेशे विरोधिता ॥' इति एकवाक्यस्थयोरपि रसान्तरव्यवधाने विरोधो निवर्तते किल । किमुत भिन्नवाक्यस्थयोरित्यपिशब्दार्थः । न चानैकाश्रयत्वकृतो विरोधः शङ्कनीयः । शृङ्गारिणो माधवस्य बीभत्सरसालम्बनत्वानुपपत्तेर्न विरोधशङ्कापीति प्रागेव निरूपितम् । न च यावदप्रधानरसपरिपोषः कृतस्तावानङ्गपरिपोषस्तेनापि विरोधाभावः । यदाह—'अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे । परिपोषं न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता ॥' इति । परिपोषाभावे कथं रसत्वमिति वाच्यम् । यतो यावानङ्गिनो रसस्य परिपोषः कृतस्तावानङ्ग न कर्तव्य इत्यस्य ध्वनिकारिकायास्तात्पर्यमित्यलं प्रपञ्चेन ॥ १८ ॥ 'पुनरश्र–' इत्यादिपाठः पश्चादागतानामपि प्रज्ञापनार्थम् । अतिभीषणा विभीषिकाः परस्य भयमुत्पादयितुं ये विकारा विकृतवेषभाषादयो येषां तैः पिशाचैर्झटित्यपक्रान्तं सत्वरं पलायितम् । निःसत्त्वा निर्वीर्याः । सनिर्वेदमिति । पिशाचैः सर्वैरपि भीतभीतैरपक्रान्तं न तु धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मदन्तिकमागत्य मांसं विक्रीतम्, तावता मे कार्यसिद्धिरिति निर्वेदहेतुः । सर्वोऽपि श्मशानवाटः श्मशानप्रदेशो विचितोऽन्विष्टः । नेतः परं विक्रयभागभूमिरस्ति यत्र [illegible] । [illegible] प्रकृतस्य मे न कार्यसिद्धिरित्यहो दैवस्य गतिः [illegible] । [illegible] परं श्मशानप्रदेशस्याभावमेवाह—इयं [illegible] पुरत एव पारेश्मशानं [illegible] इत्यन्वयः । गुञ्जदिति । पारेश्मशानं श्मशानस्य पारे वर्तते । [illegible] इत्यव्ययीभावः । [illegible] एव वर्तते । [illegible] परं श्मशानभूमिरस्तीति भावः । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

अन्तःकीर्णकरङ्ककर्परतरत्संरोधिकूलंकप-
स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा तात णिक्करुण, एसो दाणिं दे णरेन्दचित्ताराहणोवअरणं जणो विपज्जइ ।

माधवः—(साकूतमाकर्ण्य ।)

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं
गात्रस्तम्भः स्खलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥२०॥

---

१. हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते ।

रणशब्दस्तेन मृतो भरणशीलः प्राग्भारस्तेन भीमैर्भीषणैस्तटैरुपलक्षिता । तथान्तःकीर्णानां करङ्काणां निर्मांसास्थिपञ्जरशवशरीराणां यानि कर्पराणि कपालानि तेषु तरदत एव संरोधोऽस्यास्तीति संरोधि तत एवैकदेशे सङ्घीभूय वेगातिशयेन प्रवहणात्कूलंकषं तटभेदकम् । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' इति खच्मुमागमश्च । तादृशं यत्स्रोतस्तस्य निर्गमस्तेन घोरो भीषणस्तथाविधो घर्घरः श्रवणकटू रवो यस्याः सा तादृशीति । अत्रोद्धकादिभी रसाभावेऽपि वाच्यायाः सरितो भीषणत्वात्तदनुगुणा परुषवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ नेपथ्ये इति । इत्थं वाणी समुत्थितेति शेषः । हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । तात, जनक एवासि केवलम्, न तु जनकानुरूपव्यापारोऽसीति भावः । अतो निष्करुणो मयि कृपारहितो माधवाय मामदत्त्वा नन्दनाय प्रयच्छता त्वयैवाहं निष्करुणेन मारिता । भ्रमस्तु मरणस्य केवलं व्यपदेशभाक् । अन्यथा मरणस्य निश्चितत्वादिति भावः । एष इत्यात्मनिर्देशः । जनो यः कश्चिज्जन्तुरित्येव मयि बुद्धिः नत्वपत्यमिति स्नेहलेशोऽपीति भावः । नरेन्द्रस्य चित्तानुरञ्जनोपकरणद्रव्यतयैवाहं तवोपयुक्ता मणिसुवर्णादिवत् । न तु पुनरात्मजेत्यात्र द्रष्टव्यम् ॥ **माधवः** । साकूतं साभिप्रायम् । **नाद इति** । विकला भयोद्विग्ना या कुररी क्रौञ्चवधूस्तस्याः कूजितवत्स्निग्धो मसृणस्तारश्च मालतीध्वनिरिव चित्ताकर्षी मनोहार्ययं नादस्तावत्प्रथमं परिचित इव पूर्वमनुभूत इव श्रोत्रसंवादं पूर्वं व्याघ्रावस्कन्दनसमये मकरन्दविपत्तिविह्वलाया मालत्या यो ध्वनिर्मयानुभूतः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमेति गच्छति किंच नादश्रवणानन्तरं मदीयं हृदयमन्तर्मध्ये भिन्नं विदीर्णं सद्भ्रमत्यनवस्थितं वर्तते । तथाङ्गमङ्गं सर्वमप्यवयवजातं पाणिपादादिकं विह्वलति विषण्णं भवति । तथा गात्रस्य महावयविनः शरीरस्य स्तम्भो

करालायतनाच्चायमुच्चरन्करुणध्वनिः ।
विभाव्यते ननु स्थानमनिष्टानां तदीदृशाम् ॥ २१ ॥

भवतु । पश्यामि । (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशतो देवतार्चनाव्यग्रौ कपालकुण्डलाघोरघण्टौ कृतवध्यचिह्ना मालती च ।)

मालती—हा तात णिक्करुण, एसो दाणिं दे णरेन्दचित्ताराहणोवअरणं जणो विपज्जइ । हा अम्ब, हिअए हदासि दुवारदेव्वदुव्विलसिदेण । हा मालदीमअजीविए, मह कल्लाणसाहणेक्कसुहसअ-

---

१. हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । हा अम्ब, हृदये हतासि दुर्वारदैवदुर्विलसितेन । हा मालतीमयजीविते, मम कल्याणसाधनैकसुखसकलव्यापारे भगवति कामन्दकि, चिरस्य

निवेष्टत्वं गतिं गमनं स्खलयति । ततश्चायमन्यार्तनादसमुद्भवप्रकारः को वा भवेत् । किमेतत् । किं मालत्येव केनचिद्दुर्लभसिद्धिसाधकेन मायाविना विविधजीवोपहारप्रियत्वप्रसिद्धायाः सकलसाधकाभिमतसिद्धिप्रदानदक्षायाः संनिहितायतनवर्तिन्याः करालाख्याया महाकाल्या उपहारीकर्तुं मामाबलादानीता संनिहितपथा करुणं क्रन्दति, उत तस्मादन्यदृशो वान्यदीयो वायं ध्वनिरिति प्रकारे वितर्कः। यद्यन्यदीयोऽयं ध्वनिस्तर्हि ममोत्पन्नं मनोविदलनभ्रमणपाण्ड्वाद्यवयवविषादगात्रस्तम्भादिकं किंनिमित्तकं स्यात् । न ह्यन्यदीयव्यसनान्ममैषा दुःसहवेदना भवितुमर्हति । तेन 'प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' इति न्यायेन प्रियायां एवैष आर्तध्वनिरिति मन्ये । सा हि मम बहिश्चराः प्राणा इति तद्विपत्तिसंभावनयैव ममैषा दशेति निश्चयगर्भो माधवस्य वितर्को युज्यत एवैषः ॥ २० ॥ प्रियाया एव केनचित्काल्या उपहारीकृताया एष ध्वनिरिति कुत इत्यत आह—करालेति । करालाख्यायाः काल्याः स्थानादुच्चरन्नुद्गच्छन्करुणध्वनिरिव विभाव्यते । तत्खल्वीदृशानां जीवोपहारादीनामनिष्टानां स्थानम् । तस्मात्संभावितमेवैतदित्यर्थः ॥२१॥ एवं विमृश्य कर्तव्यं निश्चिनोति—भवतु मया यथाभ्यूहितं तथैव भवतु । तथापि पश्यामि कालीस्थानं करुणध्वनिमूलं च प्रत्यक्षीकरोमि । यदि वस्तुतः प्रियैव तन्मूलम्, तदा मत्प्राणव्ययेनापि यदि सा विपदो निस्तारयितुं शक्यते, तर्हि तत्प्राणत्राणेन संपूर्णसंप्राप्तजीवितफलो भवेयम् । यदि न शक्यते, तदापि तत्रैव विसृज्य प्राणान्प्रियतमां लोकान्तरे वा समासादयेयमित्यभिप्रायः । **मालती** । हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । हा अम्ब, हृदये हतासि दुर्वारदैवदुर्विलसितेन । 'मत्स्नेहमये' इति हृदयविशेषणं क्वचित्पठ्यते । तत्र तात, त्वं निष्करुणः किंतु (अम्बा) मत्स्नेहलेति मद्वियोगशोकज्वलनात् जीविष्यतीत्येतदेव मे दुःखनिमित्तम्, न तु मत्प्राणवियो-

लवावारे भअवदि कामन्दइ, चिरस्स जाणाविदासि दुक्खं सिणेहेण। हा पिअसहि लवङ्गिए, सिविणअवसरमेत्तदंसणा अहं दे संवुत्ता।

माधवः—हन्त, संप्रति निरस्त एव मे संदेहः। तदपि नाम जीवन्तीमेनां संभावयेयमिति। (झटिति परिक्रामति।)

कापालिकौ—देवि चामुण्डे भगवति, नमस्ते।

सावष्टम्भनिशुम्भसंभ्रमनमद्भूगोलनिष्पीडन-
न्यञ्चत्कर्परकूर्मकम्पविगलद्ब्रह्माण्डखण्डस्थिति।
पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवं
वन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिषद्व्यक्तर्द्धि वः क्रीडितम् ॥ २२ ॥

ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन। हा प्रियसखि लवङ्गिके, स्वप्नावसरमात्रदर्शनाहं ते संवृत्ता।

तस्य माधवमलभमानाया मम संमतत्वादिति भावः। हा मालतीमयजीविते मम कल्याणसाधनैकसुखसकलव्यापारे। मत्परिणयनिष्पादनमेवैकं सुखं साध्यत्वेन फलं यस्य स तादृशः सकलो व्यापारो यस्या इति विग्रहः। भगवति कामन्दकि, चिरस्य ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन। मयि स्नेह एव तव दुःखहेतुर्जात इत्यर्थः। हा प्रियसखि लवङ्गिके, स्वप्नदर्शनमात्राहं ते संवृत्ता। **माधवः**। हन्तेति खेदे। सत्यं प्रियतमैव वधार्थमानीता केनचिदिति मज्जीविततरोर्मूले कुठारोऽनर्थाय व्यापारित इति भावः। 'हन्तेति हर्षे' इति व्याख्यानमसंगतम्। जीवितसर्वस्वभूतायास्तस्या वध्यशूलारोपणसमये कोऽत्र हर्षस्यावकाशः। न च प्रिया मया मोचयिष्यत इति निश्चयस्तु तदानीमस्ति जीवनस्यैव संदिग्धत्वादत एवाह—अपि नाम जीवन्तीं संभावयेयमिति। सर्वथा तन्मरणेनापि ममापि प्राणत्यागो निश्चितः। तथापि जीवन्तीमेव तां संदर्शनसंभाषणरक्षणप्रयत्नव्यापारैर्यदि संभावयामि तदा जीवितसाफल्यं स्यादित्याशंसा। अपि नामेति निपाताभ्यामपि संभावनौत्सुक्यं द्योत्यते। यच्चात्र निपातसमुदायस्यावधारणपरत्वमुक्त्वा जीवन्तीमेवैनां संभावयेयमिति जीवन्त्येव वर्तत इति व्याख्यानम्, तदपि प्रकृताननुगुणत्वाद्धेयम्। नहीदानीमपि तस्या जीवनं निश्चितं तन्निश्चये वा संभावयेयमित्याशंसायां लिङ्शब्दः कथं घटत इत्यलम्॥ **कापालिकौ**। कपालकुण्डलाघोरघण्टौ। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। **देवीत्यादि**। रक्तोपहारं पुरतः संनिधाप्य स्तुतिनमस्कारपूर्वकं निवेदयेदिति देव्याः स्तुतिः क्रियते—**सावष्टम्भेति**। सावष्टम्भः सावलेपो यो निशुम्भः पादघातलक्षणपरिभवस्तत्संभ्रमेण। 'निशुम्भनिर्भर-' इति पाठे निशुम्भेन निर्भरमतिमात्रं नमद्भूगोलं भुवः तेन यन्निष्पीडनमतिभारत्वेन दुर्वहतया वहनशक्त्यवसादनं तेन न्यञ्चन्कर्परः पृष्ठास्थिकटाहो यस्य तादृशस्य कूर्मस्य पृष्ठाद्विगलन्ती तत्कम्पेन ना ब्रह्माण्डखण्डस्य स्थितिर्यस्मिन्क्रीडिते तत्तथा। पातालस्य प्रतिमल्लयोः

कपालकुण्डला—हन्त, माधवानुरक्तेऽयं तपस्विनी।

अघोरघण्टः—(शस्त्रमुद्यम्य)

चामुण्डे भगवति मन्त्रसाधनादा-
वुद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम्॥ २५॥

माधवः—(सहसोपसृत्य खड्गं प्रकोष्ठेन निक्षिप्य।) आः कापालिकापसद दुरात्मन्, अपेहि। प्रतिहतोऽसि।

मालती—(सहसावलोक्य।) परित्ताअदु[1] महाभाओ। (इति माधवमालिङ्गति।)

माधवः—महाभागे, न भेतव्यम्।

मरणसमये त्यक्ताशङ्कं प्रलापनिरर्गल-
प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते।
सुतनु विसृजोत्कम्पं संप्रत्यसाविह पाप्मनः
फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः॥ २६॥

---

१. परित्रायतां महाभागः।

जनो युष्माभिः देवेत्यनेन त्वमेव ममेष्टदेवतास्वरूपः। तन्मरणदशायामपि त्वामेव स्मरिष्यामि। जन्मान्तरे वा त्वत्समागमो मे भूयादिति भावः। न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति। यस्येतीयं कर्मणि षष्ठी। प्रियतमस्मृतिगोचरस्य जनस्य निरन्तरं तन्मनसि स्थित्या नोपरतिरित्यर्थः॥ हन्तेति विषादे। तपस्विन्यनुकम्पार्हा। इयं माधवेऽनुरक्ता सती। तदिदानीं सोऽत्रैव महामांसस्य विक्रयार्थं पर्यटति। दैवादागत्य मोचयेद्वा तदा कष्टं मन्त्रसाधनप्रत्यूहः संभावित इति विषादः॥ 'तं भद्रे' इति श्लोकस्योत्तरार्धम्—**चामुण्डे भगवतीति**। मन्त्रसाधनस्यादावुपक्रमसमय उद्दिष्टां संकल्पितामिदानीं तत्पर्यवसान उपनिहितां समर्पितां पूजां स्त्रीरत्नोपहारं भजस्वेति॥ २५॥ **माधवः**। खड्गं कापालिकस्योद्यतं प्रकोष्ठेन मणिबन्धेन विक्षिप्यापसार्य। अपेत्यपसर। प्रतिहतोऽसि वैपरीत्येन त्वमेव हतोऽसि। **मालती**। परित्रायतां महाभागः॥ **माधवः**। **मरणसमय इति**। त्यक्ताऽऽशङ्का यस्मिन्कर्मणि तत्तथा प्रलापेऽनर्थकवचोजल्पने इदानीमेवैनं संहरिष्यामीत्येवंरूपे निरर्गलो निष्प्रतिरोधः। महानुभावाः कृपाकारं कुर्वन्त्येव न तु वचनपूर्वकं कुर्वन्तीति वचनस्यानर्थक्यम्। यद्यप्येवं करिष्यामीति न वक्तव्यं केवलं कर्तव्यमेव, तथापीदृशां दुर्दशायां प्रियायाः प्राणत्राणेन मन्मनसोऽतीव चापल्यमासादितमिति हर्षभरवशेन मनस्यवधारितस्य [illegible] मर्थमेव किंचित्प्रलपितमिति भावः। तथा प्रकटितो निजः स्वकः स्नेहो येन सोऽयं ते सखा पुरत एव वर्तते। अतः सुतनु उत्कम्पं भयनिमित्तं वेपथुं विसृज

माधवः—(विलोक्य ।) हा धिक् प्रमादम् ।

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पापण्डचण्डालयोः
पापारम्भवतोर्मृगीव वृकयोर्भीरुर्गता गोचरम् ।
सेयं भूरिवसोर्वसोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते
हा धिक्कष्टमनिष्टमस्तकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥ २४ ॥

कपालकुण्डला—

तं भद्रे स्मर दयितोऽत्र यस्तवामू-
द्य त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

मालती—हा देव माहव, परलोअगदो वि तुह्मेहिं सुमरिदव्वो अअं जणो । ण हु सो उवरदो जस्स वल्लहो सुमरेदि ।

---

१. हा देव माधव, परलोकगतोऽपि युष्माभिः स्मर्तव्योऽयं जनः । न खलु स उपरतो यस्य वल्लभः स्मरति ।

तथोत्तुङ्गस्य खट्वाङ्गस्य शिखरमेव ध्वजस्तस्योद्धूतिनिरुद्धूननैर्निक्षिप्ता विशीर्णास्तारागणा यत्र तत् । तथा प्रमुदितानां कटपूतनानां पिशाचविशेषाणामुत्तालानां प्रचण्डानां वेतालानां मेतालानां च तालैः करतलद्वयास्फालनैः स्फुटत्कर्णा विदलच्छ्रवणकुहरा अत एव संभ्रान्ता या गौरी तस्या घनाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन हृष्यन्मनसस्त्र्यम्बकस्यानन्दोऽत्रास्तीति तत्तादृशमिति दण्डकः । 'नौ रः' इति वचनात् ॥ २३ ॥ **माधवः** । मालतीमेव वधार्थमानीतां दृष्ट्वा हा धिगिति । प्रमादं पित्रोः कामन्दक्यादीनां चानवधानतां धिक् । यदियमनेन नृशंसेन कैरप्यनालक्षिता वधार्थमानीता वध्यवेषभूषिता चेति भावः । तदेवाह—**न्यस्तेति** । न्यस्तमनुलिप्तमलक्तकं यस्याः सा चासौ रक्तमाल्यवसना च पापानां पापकारिणामारम्भो मारणं कर्मानयोरस्तीति तद्वतोः । पापण्डौ बौद्धावेव चण्डालकर्मकारित्वात्तत्सहकारित्वाच्च । तयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । वृकयोर्व्याघ्रादिक्रूरसत्त्वयोर्मृगी हरिणीव गोचरं विषयं गता । भीरुः स्वभावेनैव । ोरिवाष्टवसुष्वन्यतमसदृशस्य । यद्वा वसोरग्नेरिव पराक्रमसंपन्नस्य देवतुल्यापि भूरिवसोरमात्यस्य सुता मृत्योर्मुखे वर्तते । हा खेदे । धिगिति । ममेतः रं जीविताशामिति शेषः । कष्टमिदमनिष्टमापतितम् । अस्तकरुणः कृपाहीनो प्रक्रम आरम्भः कोऽयम् । कथमत्यन्तानुचितमेवारब्धं दैवहतकेनेत्यर्थः । ष्टमनिष्टमिति पदानामतीवार्थभेदाभावेऽप्यनुकम्पातिशयद्योतनार्थत्वान्न इति ध्येयम् । यदाह—'अनुकम्पातिशये यदि कश्चिन्निबध्यते । न त्यादौ प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥' इति ॥ २४ ॥ **कपालकुण्डला**—इति । अत्र मरणसमये यस्तव दयितोऽभीष्टो देवोऽभूत्तं स्मर । मिष्टदेवतास्मरणममुत्राभ्युदयायेत्यागमः । अद्येति । मृत्युः संनिर्थः ॥ **मालती** । हा देव माधव, परलोकगतोऽपि स्मर्तव्योऽयं

कपालकुण्डला—हन्त, माधवानुरक्तेऽयं तपस्विनी ।

अघोरघण्टः—(शस्त्रमुद्यम्य)

चामुण्डे भगवति मन्त्रसाधनादा-
वुद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम् ॥ २५ ॥

माधवः—(सहसोपसृत्य खड्गं प्रकोष्ठेन निक्षिप्य ।) आः कापालिकापसद दुरात्मन्, अपेहि । प्रतिहतोऽसि ।

मालती—(सहसावलोक्य ।) परित्ताअदु महाभाओ[1] । (इति माधवमालिङ्गति ।)

माधवः—महाभागे, न भेतव्यम् ।

मरणसमये त्यक्ताशङ्कं प्रलापनिरर्गल-
प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।
सुतनु विसृजोत्कम्पं संप्रत्यसाविह पाप्मनः
फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥ २६ ॥

---

१. परित्रायतां महाभागः ।

[illegible] । जन्मान्तरे वा त्वत्समागमो मे भूयादिति भावः । [illegible] ॥ 'त्वं भज' इति श्लोकस्योत्तरार्धम्—चामुण्डे भगवतीति । [illegible] पूजां [illegible] भजस्वेति ॥ २५ ॥ माधवः । [illegible] । मालती । परित्रायतां महाभागः । माधवः । [illegible]

माधवः—(विलोक्य ।) हा धिक् प्रमादम् ।
न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाषण्डचण्डालयोः
पापारम्भवतोर्मृगीव वृकयोर्भीरुर्गता गोचरम् ।
सेयं भूरिवसोर्वसोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते
हा धिक्कष्टमनिष्टमस्तकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥ २४ ॥

कपालकुण्डला—
तं भद्रे स्मर दयितोऽत्र यस्तवामू-
द्य त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

मालती—हा देव माहव, परलोअगदो वि तुह्मेहिं सुमरिदव्वो अअं जणो । ण हु सो उवरदो जस्स वल्लहो सुमरेदि ।

---

१. हा देव माधव, परलोकगतोऽपि युष्माभिः स्मर्तव्योऽयं जनः । न खलु स उपरतो यस्य वल्लभः स्मरति ।

तयोत्तुङ्गस्य खट्वाङ्गस्य शिखरमेव ध्वजस्तस्योद्धूतिनिरुद्धूनैर्निक्षिप्ता विशीर्णास्तारागणा यत्र तत् । तथा प्रमुदितानां कटपूतनानां पिशाचविशेषाणामुत्तालानां प्रचण्डानां वेतालानां मेतालानां च तालैः करतलद्वयास्फालनैः स्फुटत्कर्णौ विदलच्छ्रवणकुहरा अत एव संभ्रान्ता या गौरी तस्या घनाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन हृष्यन्मनसस्त्र्यम्बकस्यानन्दोऽत्रास्तीति तत्तादृशमिति दण्डकः । 'नौ रः' इति वचनात् ॥ २३ ॥ **माधवः** । मालतीमेव वधार्थमानीतां दृष्ट्वा हा धिगिति । प्रमादं पित्रोः कामन्दक्यादीनां चानवधानतां धिक् । यदियमनेन नृशंसेन कैरप्यनालक्षिता वधार्थमानीता वध्यवेषभूषिता चेति भावः । तदेवाह—**न्यस्तेति** । न्यस्तमनुलिप्तमलक्तकं यस्याः सा चासौ रक्तमाल्यवसना च पापानां पापकारिणामारम्भो मारणं कर्मानयोरस्तीति तद्वतोः । पाषण्डौ बौद्धावेव चण्डालकर्मकारित्वात्तत्सहकारित्वाच्च । तयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । वृकयोर्व्याघ्रादिक्रूरसत्त्वयोर्मृगी हरिणीव गोचरं विषयं गता । भीरुः स्वभावेनैव । वसोरिवाष्टवसुष्वन्यतमसदृशस्य । यद्वा वसोरग्नेरिव पराक्रमसंपन्नस्य देवतुल्यस्यापि भूरिवसोरमात्यस्य सुता मृत्योर्मुखे वर्तते । हा खेदे । धिगिति । ममेतः परं जीविताशामिति शेषः । कष्टमिदमनिष्टमापतितम् । अस्तकरुणः कृपाहीनो विधेः प्रक्रम आरम्भः कोऽयम् । कथमत्यन्तानुचितमेवारब्धं दैवहतकेनेत्यर्थः । हा धिक्कष्टमनिष्टमिति पदानामतीवार्थभेदाभावेऽप्यनुकम्पातिशयद्योतनार्थत्वान्न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् । यदाह—'अनुकम्पातिशये यदि कश्चिन्निबध्यते । न दोषः पुनरुक्त्यादौ प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥' इति ॥ २४ ॥ **कपालकुण्डला**—**तं भद्र इति** । अत्र मरणसमये यस्तव दयितोऽभीष्टो देवोऽभूत्तं स्मर । मरणदशायामिष्टदेवतास्मरणममुत्राभ्युदयायेत्यागमः । अद्येति । मृत्युः संनिहित इत्यर्थः ॥ **मालती** । हा देव माधव, परलोकगतोऽपि स्मर्तव्योऽयं

मालती—(अपवार्य ।) कहं मम कालणादो एव्व एद अप्पणिरपेक्खं परिब्भमन्दि ।[1]

माधवः—अहो नु खलु भोः, तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रति हि

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

---

१. कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिभ्रमन्ति ।

मनुष्यजातिवाचित्वम् । संज्ञायामिति वा कन्प्रत्ययः ॥ २७ ॥ **मालती—अपवार्येति** । 'अपवारितकं कार्यं त्रिपताकेन पाणिना' इत्युक्तव्रीडाहर्षातिशयगोपनात्मकस्य व्यभिचारिणोऽनुभावोऽपवारणम् । कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिक्रामन्ति । मम स्त्रीमात्रस्यैव कृते महत्कार्यमुद्दिश्य कर्तुमात्मनिरपेक्षमेतत्कर्म कथमनेनारब्धम् । तदत्राहमेवापराधिनी या साहसेनापि नैनं समागतेत्यहो मे दारुणं चित्तमिति भावः । **माधवः** । अहो नु खलु भोः । एतद्व्याख्यातं प्राक् । **तदेतदिति** । तदेतत्प्रियाया दर्शनं काकतालीयं नाम । दैवात्काकागमनसमये तालफलपतनसदृशमित्यर्थः । स्वरूपसिद्धिस्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इतीवार्थप्रकरणे 'कुशाग्राच्छः' इत्यतश्छ इत्यनुवर्तमाने 'समासाच्च तद्विषयात्' इति तच्छब्देनेवार्थः परामृश्यते । इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छो भवतीति सूत्रार्थः । ननु समासेनैव तद्विषयेणेवार्थाभिधानात्किं प्रत्ययेनेति चेन्मैवम् । समासविषयादिवार्थादन्यस्मिन्निवार्थे प्रत्ययोत्पत्तिः । तथा हि यादृच्छिकं काकागमनं तालपतनं च । तेन पतता तालेन काकवधः कृतः । माधवस्य यदृच्छया तत्रागमनम्, मालत्या अपि तत्र तथैवागमनं च काकागमनतालपतनमिवेति विगृह्यास्मादेव वचनाज्ज्ञापकात्समासः । वृत्तिविषये च काकतालशब्दावागमनपतनक्रियावाचिनौ भवतः । ततः काकतालशब्दात्पतता तालफलेन काकवधसदृशं यदृच्छागतेन माधवेन कापालिकं हत्वा प्रियारक्षणमस्मिन्निवार्थे च्छः । काकतालीयमिवातर्कितोपनतं चित्रकरणमिति शब्दार्थः । सुप्सुपेति समासः । अन्यस्य विशेषविधानस्य चाभावात्तस्य चैवंविधा [illegible] स्कारः ।
राहोरिति । राहोराननं चरतीत्याननचरी । ताम् [illegible] नेत्यर्थः । 'चरेष्टः' इत्यधिकरण उपपदे टप्रत्ययः । टित्वान्ङी [illegible] प्रेयसीम् । प्रियशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे त [illegible] तसि- न्परतः 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रियशब्दस्य [illegible] डीप् । दैवाद्यदृच्छया समासाद्य प्राप्य दस्योश्चोरस्यास्य [illegible] विषयात्तत्कर्तृपतनगोचरादाच्छिन्दतः [illegible] दात्कृप- मियं राहोरिवातिक्रूरस्य दस्योः [illegible]

माधवः—(विलोक्य ।) हा धिक् प्रमादम् ।

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पापण्डचण्डालयोः
पापारम्भवतोर्मृगीव वृकयोर्भीरुर्गता गोचरम् ।
सेयं भूरिवसोर्वसोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते
हा धिक्कष्टमनिष्टमस्तकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥ २४ ॥

कपालकुण्डला—

तं भद्रे स्मर दयितोऽत्र यस्तवामू-
दथ त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

मालती—हा देव माहव, परलोअगदो वि तुह्मेहिं सुमरिदव्वो अअं जणो । ण हु सो उवरदो जस्स वल्लहो सुमरेदि ।

---

१. हा देव माधव, परलोकगतोऽपि युष्माभिः स्मर्तव्योऽयं जनः । न खलु स उपरतो यस्य वल्लभः स्मरति ।

तयोस्तुङ्गस्य खट्वाङ्गस्य शिखरमेव ध्वजस्तस्योद्धूतिभिरुद्धूननैर्निक्षिप्ता विशीर्णास्तारागणा यत्र तत् । तथा प्रमुदितानां कटपूतनानां पिशाचविशेषाणामुत्तालानां प्रचण्डानां वेतालानां नेतालानां च तालैः करतलद्वयास्फालनैः स्फुटत्कर्णा विदलच्छ्रवणकुहरा अत एव संभ्रान्ता या गौरी तस्या घनाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन हृष्यन्मनसस्त्र्यम्बकस्यानन्दोऽत्रास्तीति तत्तादृशमिति दण्डकः । 'नौ रः' इति वचनात् ॥ २३ ॥ **माधवः** । मालतीमेव वधार्थमानीतां दृष्ट्वा हा धिगिति । प्रमादं पित्रोः कामन्दक्यादीनां चानवधानतां धिक् । यदियमनेन नृशंसेन कैरप्यनालक्षिता वधार्थमानीता वध्यवेषभूषिता चेति भावः । तदेवाह—**न्यस्तेति** । न्यस्तमनुलिप्तमलक्तकं यस्याः सा चासौ रक्तमाल्यवसना च पापानां पापकारिणामारम्भो मारणं कर्मानयोरस्तीति तद्वतोः । पापण्डौ बौद्धावेव चण्डालकर्मकारित्वात्तत्सहकारित्वाच्च । तयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । वृकयोर्व्याघ्रादिक्रूरसत्त्वयोर्मृगी हरिणीव गोचरं विषयं गता । भीरुः स्वभावेनैव । वसोरिवाष्टवसुष्वन्यतमसदृशस्य । यद्वा वसोरग्नेरिव पराक्रमसंपन्नस्य देवतुल्यस्यापि भूरिवसोरमात्यस्य सुता मृत्योर्मुखे वर्तते । हा खेदे । धिगिति । ममेतः परं जीविताशामिति शेषः । कष्टमिदमनिष्टमापतितम् । अस्तकरुणः कृपाहीनो विधेः प्रक्रम आरम्भः कोऽयम् । कथमत्यन्तानुचितमेवारब्धं दैवहतकेनेत्यर्थः । हा धिक्कष्टमनिष्टमिति पदानामतीवार्थभेदाभावेऽप्यनुकम्पातिशयद्योतनार्थत्वान्न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् । यदाह—'अनुकम्पातिशये यदि कश्चिन्निबध्यते । न दोषः पुनरुक्त्यादौ प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥' इति ॥ २४ ॥ **कपालकुण्डला—तं भद्र इति** । अत्र मरणसमये यस्तव दयितोऽभीष्टो देवोऽभूत्तं स्मर । मरणदशायामिष्टदेवतास्मरणममुत्राभ्युदयायेत्यागमः । अथेति । मृत्युः संनिहित इत्यर्थः ॥ **मालती** । हा देव माधव, परलोकगतोऽपि स्मर्तव्योऽयं

मालती—(अपवार्य ।) कहं मम कालणादो एव्व एद अप्पणिरपेक्खं परिब्भमन्दि ।

माधवः—अहो नु खलु भोः, तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रति हि

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

---

१. कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिभ्रमन्ति ।

मनुष्यजातिवाचित्वम् । संज्ञायामिति वा कप्रत्ययः ॥ २७ ॥ **मालती**—**अपवार्येति** । 'अपवारितकं कार्यं त्रिपताकेन पाणिना' इत्युक्तमीडाहर्षातिशयगोपनात्मकस्य व्यभिचारिणोऽनुभावोऽपवारणम् । कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिक्राम्यन्ति । मम स्त्रीमात्रस्यैव कृते महत्कार्यमुद्दिश्य कर्तुमात्मनिरपेक्षमेतत्कर्म कथमनेनारब्धम् । तदत्राहमेवापराधिनी या साहसेनापि नैनं समागतेत्यहो मे दारुणं चित्तमिति भावः । **माधवः** । अहो नु खलु भोः । एतद्याख्यातं माह । **तदेतदिति** । तदेतत्प्रियाया दर्शनं काकतालीयं नाम । दैवात्काकागमनसमये तालफलपतनसदृशमित्यर्थः । व्युत्पत्तिस्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इतीवार्थप्रकरणे 'कुशाग्राच्छः' इत्यतश्छ इत्यनुवर्तमाने 'समासाच्च तद्विषयात्' इति तच्छब्देनेवार्थः परामृश्यते । इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छो भवतीति सूत्रार्थः । ननु समासेनैव तद्विषयेणेवार्थाभिधानात्किं प्रत्ययेनेति चेन्नैवम् । समासविषयादिवार्थादन्यस्मिन्निवार्थे प्रत्ययोत्पत्तिः । तथा हि यादृच्छिकं काकागमनं तालपतनं च । तेन पतता तालेन काकवधः कृतः । माधवस्य यदृच्छया तत्रागमनम्, मालत्या अपि तत्र तथैवागमनं च काकागमनतालपतनमिवेति विग्रहात्समासादेव वचनाज्ज्ञापकात्समासः । वृत्तिविषये च काकतालशब्दावागमनपतनक्रियावाचिनौ भवतः । ततः काकतालशब्दोत्पतिता तालफलेन काकवधसदृशं यदृच्छागतेन माधवेन कापालिकं हत्वा प्रियारक्षणमितीवार्थे छः । काकतालीयमिवातर्कितोपनतं चित्रकरणमिति शब्दार्थः । कुम्भपेति समासः । अन्यस्य विशेषविधानस्य चाभावात्तस्य चैवंविधा गतिरनेकविधप्रत्ययादित्यलम् । संप्रतीत्युपस्कारः । **राहोरिति** । राहोराननं चरतीत्याननचरी । ताम् । तन्मुखगतामित्यर्थः । 'चरेष्टः' इत्यधिकरण उपपदे टप्रत्ययः । टित्वान्ङीप् । तादृशीं चन्द्रकलामिव प्रेयसीम् । प्रियशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इतीयसुन् । तस्मिन्परतः 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रेआदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । दैवाद्यदृच्छया समासाद्य प्राप्य दस्योश्चौरस्यास्य कापालिकाधमस्य कृपाणपातविषयात्खड्गपतनगोचरादाच्छिन्दतः प्रसह्यापहरतो मे मम चेतः आतङ्कास्पदमिदं राहोरिवातिक्रूरस्य दस्योः कृपाणपातविषयमिन्दुकलेव शोकनार्थतिशय-

अघोरघण्टः—आः, क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः ।

कपालकुण्डला—भगवन्, स एवास्याः स्नेहभूमिः कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः ।

माधवः—(सास्रम् ।) महाभागे किमेतत् ।

मालती—(सविषादम् ।) [1]महाभाअ, अहं वि ण आणामि एत्तिअं आणामि । उवरिअलिन्दं एव्व पसुत्ता इह पडिबुद्धम्हि । तुम्हे उण कहिं ।

माधवः—(सलज्जम् ।)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा
भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमा-
वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

---

१. महाभाग, अहमपि न जानामि । एतावज्जानामि । उपर्यलिन्दमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः क्व ।

संप्रत्येवासौ पापः पापकारीहैव तवैव पुरतः प्रतीपं विपरीतं यथा तथा विपाकः फलारम्भो यस्य तादृशस्य पाप्मनः फलमनुभवति । त्वद्वधोद्यमेनायं स्वयमेव हत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अघोरघण्टः । अन्तरायः प्रत्यूहः । कपालकुण्डला । अस्याः स्नेहस्य भूमिरेकालम्बनमित्यनेनावश्यं रक्षणीयेयमिति सूचितम् । कामन्दकीसुहृत्पुत्र इत्यनेन महायोगिन्यास्तस्याः प्रसादादस्मिन्नास्माकं मणिमन्त्रमायादिकं प्रभवतीति सूचितम् । महामांसस्य पणयितेत्यनेनातिशूरत्वान्न पौरुषेणाप्यसौ साध्य इति दर्शयति । माधवः—सास्रमिति । आनन्दविषादाभ्यां सास्रम् । किमेतत् । तत्कथमसावनर्थोपनिपात इत्यर्थः ॥ मालती । महाभाग, अहमपि न जानामि एतावज्जानामि उपर्यलिन्दमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः क्व । समागता इति शेषः ॥ माधवः—सलज्जमिति । स्वस्यानुचितं स्वेनाचरितं कर्म नृमांसविक्रयरूपं निवेदनीयं जातमिति लज्जाहेतुः । त्वत्प्राप्तिप्रत्याशयानुचितमपि कृतमिति धार्ष्ट्यमवलम्ब्याह—त्वदिति । त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासमित्यनेनाभिनिवेशेनाभिषङ्गेण कदर्थ्यमानो धैर्यमपसार्य चापलापादनेन वितथीक्रियमाणोऽहं नृमांसपणनाय विक्रयाय परेतभूमौ श्मशाने , हे भीरु, तव रुदितान्याकर्ण्य समागतोऽस्मीति । बिभेतेस्ताच्छील्ये 'भियः क्रुक्लुकनौ' इति क्रुः । 'ऊङुतः' इत्युकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् । ततः 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । भीरुशब्दस्य नियमेन स्त्रीवाचित्वाद्भूया

मालती—(अपवार्य ।) कहं मम कालणादो एव्व एद अप्पणिरपेक्खं परिक्कमन्दि[1] ।

माधवः—अहो नु खलु भोः, तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रति हि

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

---

१. कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिक्रमन्ति ।

मनुष्यजातिवाचित्वम् । चङ्क्रमादिति वा कृत्प्रत्ययः ॥ २७ ॥ **मालती**—**अपवार्येति** । 'अपवारितकं कार्यं त्रिपताकेन पाणिना' इत्युक्तरीत्याहर्षादिविषयगोपनात्मकस्य व्यभिचारिणोऽनुभावोऽपवारणम् । कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिक्रामन्ति । मम जीवनस्यैव कृते महत्कार्यमुद्दिश्य कर्तुमात्मनिरपेक्षमेतत्कर्म कपटेनारब्धम् । तदहमेवापराधिनी या साहसेनापि नैनं समागतेऽहो मे दारुणं चित्तमिति भावः । **माधवः** । अहो नु खलु भोः । एतद्यत्स्यात्तं प्राह । **तदेतदिति** । तदेतत्प्रियाया दर्शनं काकतालीयं नाम । दैवात्काकागमनसमये तालफलपतनसदृशमित्यर्थः । समासविधिस्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इतीवार्थप्रकरणे 'कुशाग्राच्छः' इत्यतश्छ इत्यनुवर्तमाने 'समासाच्च तद्विषयात्' इति तच्छब्देनेवार्थः परामृश्यते । इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छो भवतीति सूत्रार्थः । ननु समासेनैव तद्विषयेणेवार्थाभिधानात्किं प्रत्ययेनेति चेन्नैवम् । समासविषयादिवार्थादन्यस्मिन्निवार्थे प्रत्ययोत्पत्तिः । तथा हि यादृच्छिकं काकागमनं तालपतनं च । तेन पतता तालेन काकवधः कृतः । माधवस्य यदृच्छया तत्रागमनम्, मालत्या अपि तत्र तथैवागमनं च काकागमनतालपतनमिवेति चित्रकालादेव वचनात्समासलाभः । वृत्तिविषये च काकतालशब्दावागमनपतनक्रियावाचिनौ भवतः । ततः काकतालशब्दाभ्यां तालफलेन काकवधसदृशं यदृच्छागतेन माधवेन कापालिकं हत्वा प्रियारक्षणमित्यर्थे छः । काकतालीयमिवाकस्मिकोपनतं चित्रकरमिति शब्दार्थः । कुम्भुपेति समासः । अन्यस्य विधेर्विधानस्य चासावादस्य चैवंविधा गतिरनेकविधमस्तीत्यलम् । संप्रतीत्युपस्कारः । **राहोरिति** । चन्द्रोऽनने चरतीत्याननचरी । ताम् । तन्मुखगतामित्यर्थः । 'चरेष्टः' इत्यधिकरण उपपदे टप्रत्ययः । टित्त्वान्ङीप् । तामसी चन्द्रकलेव प्रेयसीम् । प्रियतरत्वात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इतीयसुन् । तस्मिन्परतः 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रेआदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । दैवादनुकूलतया समासाद्य प्राप्य दस्योरस्य कापालिकस्य कृपाणनिपातविषयादाच्छिन्दतः प्रत्यवहरतो मे मम येन कामदेवमिदं राहोरिवातिभूयस्य दस्योः कृपाणपातविषयमिदं हृत्वा दैवादुपनतं चित्र-

अघोरघण्टः—आः, क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः ।

कपालकुण्डला—भगवन्, स एवास्याः स्नेहभूमिः कामन्दकी-सुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः ।

माधवः—(सास्रम् ।) महाभागे किमेतत् ।

मालती—(चिरादाश्वस्य ।) महाभाअ, अहं वि ण आणामि एत्तिअं जाणामि । उवरिअलिन्दं एव्व पसुत्ता इह पडिवुद्धम्हि । तुम्हे उण कहिं ।

माधवः—(सलज्जम् ।)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा
　भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमा-
　वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

---

१. महाभाग, अहमपि न जानामि । एतावज्जानामि । उपर्यलिन्दमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः क्व ।

संप्रत्येवासौ पापः पापकारीहैव तवैव पुरतः प्रतीपं विपरीतं यथा तथा विपाकः फलारम्भो यस्य तादृशस्य पाप्मनः फलमनुभवति । त्वदुद्योगमेनायं स्वयमेव हत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ **अघोरघण्टः** । अन्तरायः प्रत्यूहः । **कपालकुण्डला** । अस्याः स्नेहस्य भूमिरेकालम्बनमित्यनेनावश्यं रक्षणीयेयमिति सूचितम् । कामन्दकीसुहृत्पुत्र इत्यनेन महायोगिन्यास्तस्याः प्रसादादस्मिन्नास्माकं मणिमन्त्र-मायादिकं प्रभवतीति सूचितम् । महामांसस्य पणयितेत्यनेनातिशूरत्वान्न पौरुषे-णाप्यसौ साध्य इति दर्शयति । **माधवः—सास्रमिति** । आनन्दविषादाभ्यां सास्रलम् । किमेतत् । तत्कथमसावनर्थोपनिपात इत्यर्थः ॥ **मालती** । महाभाग, अहमपि न जानामि एतावज्जानामि उपर्यलिन्दमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः क्व । समागता इति शेषः ॥ **माधवः—सलज्जमिति** । स्वस्यानुचितं स्वेनाचरितं कर्म नृमांसविक्रयरूपं निवेदनीयं जातमिति लज्जाहेतुः । त्वत्प्राप्तिप्र-त्याशयानुचितमपि कृतमिति धार्ष्ट्यमवलम्ब्याह—**त्वदिति** । त्वत्पाणिपङ्कजपरि-ग्रहेण धन्यजन्मा भूयासमित्यनेनाभिनिवेशेनाभिपक्षेण कदर्थ्यमानो धैर्यमपसार्य चापलापादनेन वितथीक्रियमाणोऽहं नृमांसपणनाय विक्रयाय परेतभूमौ श्मशाने ᅳय हे भीरु, तव रुदितान्याकर्ण्य समागतोऽस्मीति । बिभेतेस्ताच्छील्ये 'भियः क्रुक्लुकनौ' इति क्रुः । 'ऊङुतः' इत्युकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् । ततः 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । भीरुशब्दस्य नियमेन स्त्रीवाचित्वाद्भ्या

घण्टः—अरे ब्राह्मणडिम्भ,

ातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः

प प्राण्युपहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।

प्राग्भवतैव भूतजननीमृघ्नोमि खड्गाहति-

यस्तस्कन्धकबन्धरन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्यन्दिना ॥ २९ ॥

ः—आः दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल,

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं

निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

रस्परविरोधाः प्रधानरसापेक्षयाऽविरोधाः । प्रधानरसपरिपोषापेक्षयान्यू-
पोषत्वेव श्लाघनीयौचित्यनिबन्धना व्यतिकराख्यया शोभनाख्यया च
ल्या शृङ्गारेण सह संकीर्त्यन्ते । यथाह—'समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्या-
वा । रसश्चेद्व्यतिकीर्येत समव्यतिकरः स्मृतः ॥ विरोधे मित्रशत्रूणां रसानां
ऽपि च । महिम्ना शोभते स्वेन यः स शोभन ईरितः ॥' इत्यलमतिकथ-
॥ २८ ॥ अघोरघण्टः । ब्राह्मणडिम्भ । विप्रबालिशश्चिशुलाव भीरुत्व-
तया पौरुषशून्येत्यर्थः । व्याघ्राघ्रातेत्यादि । व्याघ्रेणाघ्रातायां गृहीतायां
ां हरिण्यां कृपाकुलः कृपालुर्यो मृगो हरिणस्तन्न्यायेन हिंसारुचेरनवरतहिंसा-
स्य प्राणिनामुपहारस्य साधकैः क्रियमाणस्य केतनमास्थानं करालास्थानं
जुषः सेवमानस्य मे गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि गतोऽसि । यथा मृग्यां दयालु-
मृगो व्याघ्रेण हन्यते तथा त्वमप्यस्यां मयोपहारार्थमानीतायां दयालुर्मया वध्यस
इति भावः । पापेति प्रारब्धकर्मप्रत्यूहकारित्वान्माधवस्य संबोधनम् । सोऽहं
पूर्वं खड्गाहत्या व्यस्तस्कन्धं विक्षिप्तस्कन्धं यत्कबन्धं विगतशिरस्कं तस्य रन्ध्रेभ्यो
रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्यन्दते वर्षतीति तथोक्तेन भवतैव भूतानां जननीं
ातरं भद्रकालीमृघ्नोमि प्रीणयामि । पश्चादनयेति शेषः ॥ २९ ॥ माधवः ।
सारमिति । अये दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल, कथमेवं विधातुं व्यवसितोऽस्युद्यु-
ऽसि । किं विधातुमित्यपेक्षायामाह—संसारमाकीटमाविरञ्चं देवतिर्यङ्मनुष्या-
विविधविचित्रप्राणिवर्गस्य जननजीवनमरणतत्तद्देशकालोचितशरीरपरिग्रहतत्त-
ानुरूपसुखदुःखाद्यनुभवादिव्यापारप्रवाहाद्यविच्छेदेन संतन्यमानं प्रपञ्च-
परार्ध्यवस्तुशून्यं कर्तुं कथं व्यवसितवानसीति सर्वत्र संबध्यते । त्वयं हि
सत्स्वपि चन्दनचामीकरादिषु पदार्थेषु तैर्न सारवान्, किंत्वनयैव सारभू-
च त्वया निहतायां केवलमृजीषकल्पोऽयं निःसार एव स्यात् ।
मुद्यतस्त्वं संसारमेवासारं कर्तुमुद्यतोऽसीत्यर्थः । 'अत्र विषदनिगर-
सकलसंसारैकसारवस्तुत्वसाध्यवसितत्वात् 'निगीर्याध्यवसानं तत्प्र-
मत' इत्युक्तलक्षणाध्यवसितप्रधानातिशयोक्तिः, शिष्टवर्णितेयदा

अघोरघण्टः—आः, क एप पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः ।

कपालकुण्डला—भगवन्, स एवास्याः स्नेहभूमिः कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः ।

माधवः—(सास्रम् ।) महाभागे किमेतत् ।

मालती—(चिरादाश्वस्य ।) महाभाअ, अहं वि ण आणामि एत्तिअं जाणामि । उवरिअलिन्दं एव्व पसुत्ता इह पडिवुद्धम्हि । तुह्मे उण कहिं ।

माधवः—(सलज्जम् ।)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा
भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
श्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमा-
वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

---

१. महाभाग, अहमपि न जानामि । एतावज्जानामि । उपर्यलिन्दमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः क्व ।

संप्रत्येवासौ पापः पापकारीहैव तवैव पुरतः प्रतीपं विपरीतं यथा तथा विपाकः फलारम्भो यस्य तादृशस्य पाप्मनः फलमनुभवति । त्वद्वधोद्यमेनायं स्वयमेव हत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ **अघोरघण्टः** । अन्तरायः प्रत्यूहः । **कपालकुण्डला** । अस्याः स्नेहस्य भूमिरेकालम्बनमित्यनेनावश्यं रक्षणीयेयमिति सूचितम् । कामन्दकीसुहृत्पुत्र इत्यनेन महायोगिन्यास्तस्याः प्रसादादस्मिन्नास्माकं मणिमन्त्रमायादिकं प्रभवतीति सूचितम् । महामांसस्य पणयितेत्यनेनातिशूरत्वान्न पौरुषेणाप्यसौ साध्य इति दर्शयति । **माधवः—सास्रमिति** । आनन्दविषादाभ्यां सास्रम् । किमेतत् । तत्कथमसावनर्थोपनिपात इत्यर्थः ॥ **मालती** । महाभाग, अहमपि न जानामि एतावज्जानामि उपर्यलिन्दमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः क्व । समागता इति शेषः ॥ **माधवः—सलज्जमिति** । स्वस्यानुचितं स्वेनाचरितं कर्म नृमांसविक्रयरूपं निवेदनीयं जातमिति लज्जाहेतुः । त्वत्प्राप्तिप्रत्याशयानुचितमपि कृतमिति धार्ष्ट्यमवलम्ब्याह—**त्वदिति** । त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासमित्यनेनाभिनिवेशेनाभिपङ्गेण कदर्थ्यमानो धैर्यमपसार्य चापलापादनेन वितथीक्रियमाणोऽहं नृमांसपणनाय विक्रयाय परेतभूमौ श्मशाने हे भीरु, तव रुदितान्याकर्ण्य समागतोऽस्मीति । बिभेतेस्ताच्छील्ये 'भियः क्रुक्लुकनौ' इति क्रुङ् । 'ऊङुतः' इत्युकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् । ततः 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । भीरुशब्दस्य नियमेन स्त्रीवाचित्वाद्भूया

अघोरघण्टः—अरे ब्राह्मणडिम्भ,

व्याघ्राघ्रातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः
पाप प्राण्युपहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।
सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननीमृप्णोमि खड्गाहति-
व्यस्तस्कन्धकबन्धरन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्यन्दिना ॥ २९ ॥

माधवः—आः दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल,

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

निरुक्तपरस्परविरोधाः प्रधानरसापेक्षयाऽविरोधाः । प्रधानरसपरिपोषापेक्षयान्यूनरसपरिपोषस्यैव श्लाघनीयौचित्यनिबन्धना व्यतिकराख्यया शोभनाख्यया च मेलनगत्या शृङ्गारेण सह संकीर्त्यन्ते । यथाह—'समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । रसैश्चेद्व्यतिकीर्येत समव्यतिकरः स्मृतः ॥ विरोधे मित्रशत्रूणां रसानां संकरेऽपि च । महिम्ना शोभते स्वेन यः स शोभन ईरितः ॥' इत्यलमतिकथनेन ॥ २८ ॥ **अघोरघण्टः** । ब्राह्मणडिम्भ । विप्रत्वाच्छिशुत्वाच्च भीरुस्वभावतया पौरुषशून्येत्यर्थः । **व्याघ्राघ्रातेत्यादि** । व्याघ्रेणाघ्रातायां गृहीतायां मृग्यां हरिण्यां कृपाकुलः कृपालुर्यो मृगो हरिणस्तन्न्यायेन हिंसारुचेरनवरतहिंसापरस्य प्राणिनामुपहारस्य साधकैः क्रियमाणस्य केतनमास्थानं करालास्थानं तज्जुषः सेवमानस्य मे गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि गतोऽसि । यथा मृग्यां दयालुर्मृगो व्याघ्रेण हन्यते तथा त्वमप्यस्यां मयोपहारार्थमानीतायां दयालुर्मया वध्यस इति भावः । पापेति प्रारब्धकर्मप्रत्यूहकारित्वान्माधवस्य संबोधनम् । सोऽहं पूर्वं खड्गाहत्या व्यस्तस्कन्धं विक्षिप्तस्कन्धं यत्कबन्धं विगतशिरस्कं तस्य रन्ध्रेभ्यो रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्यन्दते वर्षतीति तथोक्तेन भवतैव भूतानां जननीं मातरं भद्रकालीं तृप्णोमि प्रीणयामि । पश्चादनयेति शेषः ॥ २९ ॥ **माधवः** । **असारमिति** । अये दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल, कथमेवं विधातुं व्यवसितोऽस्युद्युक्तोऽसि । किं विधातुमित्यपेक्षायामाह—संसारमाकीटमाविरिञ्चं देवतिर्यङ्मनुष्यादिविविधविचित्रप्राणिवर्गस्य जननजीवनमरणतत्तद्देशकालोचितशरीरपरिग्रहतत्तच्छरीरानुरूपसुखदुःखाद्यनुभवादिव्यापारप्रवाहाविच्छेदेन संतन्यमानं प्रपञ्चमसारं परार्थ्यवस्तुशून्यं कर्तुं कथं व्यवसितवानसीति सर्वत्र संबध्यते । अयं हि संसारः सत्स्वपि चन्दनवनीकर्पूरादिषु पदार्थेषु येन सारवान्, क्रियते तदेव सारभूतया, अस्यां च त्वया निहतायां केवलमसौ पदार्थोऽयं निःसार एव स्यात् । तदिदानीं त्वमुद्यतस्त्वं संसारमेवासारं कर्तुमुद्यतोऽसीत्यर्थः । 'अत्र विषयनिगरणेन मालत्यां सकलसंसारसारवस्तुत्वमध्यवसितवान्' 'निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत्' इत्युपलक्षणमध्यवसितप्रधानातिशयोक्तिः, [illegible]

आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मया-
त्क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तते ॥ २८ ॥

शालिनी प्रियतमा आसा । यदि मम क्षणमात्रमितः परं विलम्बोऽभविष्यत्, महाननर्थः प्राप्स्यत इत्येवंरूपाद्भयानकरसस्थायीभावात् । 'भयं चित्तस्य वैक्लव्यं रौद्रशक्तेजनितं विदुः' इत्युक्तलक्षणाद्भयाद्विकलमिति कर्तव्यतामूढम् । तथा करुणया क्षणान्तरभावेऽपि परासुरेवेयं तन्मृतेन पुनरुत्पन्नेयं प्रियाया व्यसनावस्था-विभावनाजनितया करुणया शोकरसस्थायीभूतया द्रुतं विलीनम् । तथा विस्मयाद्दृष्टो दैवविलसितस्यानिन्द्यमहिमतरं यदत्रैव महामांसविक्रयार्थमागमनं तत्रैव काकतालीयन्यायेनेदागमनं प्रियाप्राप्तिरिति यदिदं चित्रमित्येवंरूपादद्भुतरसस्थायिनः 'विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः' इत्युक्तलक्षणाद्विक्षोभितं जनिताद्भुतरसम् । तथा क्रोधेन कथमयं पापकारी निरपराधिनीं त्रिभुवनरत्नभूतामिमामपीदानीं हन्तुं समुद्यतः, तस्मादयमवश्यमेव हन्तव्य इत्येवंरूपाद्रौद्ररसस्थायिना 'प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रकर्षः क्रोध इष्यते' इत्येवंलक्षणेन ज्वलितं रौद्ररसेनोद्दीपितम् । तथा मुदा मत्प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं प्रियां परिरक्ष्य कृतार्थो भवामीत्यादिबहुप्रकारया रत्या मनःप्रसादरूपया प्रधानशृङ्गाररसस्थायिन्या विकसितं रसास्वादेन विस्तारमुपगतम् । कथं केन प्रकारेण वर्तते । कथंचिदेतादृशी दशास्येति निरूपयितुं न शक्यत इति भावः । अत्र च प्रबन्धप्रवृत्ता माधवस्य मालतीगोचरा रतिः प्रेयसीमिति निर्दिष्टेनालम्बनविभावेन विभाव्यमाना तदवलोकनादिभिरुद्दीपिता मनोविकासप्रियवचनतद्रक्षणव्यापारादिभिरनुभावैर्वाङ्मनःशरीरारम्भरूपैरनुभाव्यमाना तद्दर्शनजनितैर्मदश्रमहर्षचिन्तास्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचिता रसतामापन्ना प्राधान्येन ध्वन्यते । तदङ्गतया तु राहोराननचर्वीं चन्द्रकलामिवेत्युपमासूचितभीषणाकारकापालिकालम्बनस्तत्स्वरूपविभावनोद्दीपित आतङ्कपदनिर्दिष्टभयस्थायी विकलपदसूचितमनोवैक्लव्यतदनुगुणशरीरवागारम्भानुभावस्तन्नियतकम्पशङ्कानिर्वेदग्लानिजाड्यदीनतावेगविषादोन्मादचिन्तामोहादिभिर्व्यभिचारिभिः प्रतीयमानैरुपचितो भयानकरसः । तथा दस्योः कृपाणपातविषयादिति सूचितमृतप्रायप्रियतमालम्बनस्तद्दुर्दशापरिभावनोद्दीपितः करुणयेति निर्दिष्टः शोकस्थायीभावो द्रुतमिति निर्दिष्टचित्तद्रवीभावतदुचितशरीरवागारम्भानुभवतन्नियताश्रुवैवर्ण्यवैस्वर्यजाड्यावेगमोहोन्मादविषादादिभिर्व्यभिचारिभिः प्रतीयमानैः परिपोषं गतः करुणरसश्च । तथा दैवादासाद्येति सूचितयादृच्छिकसमागमालम्बनतद्धेतुविधिवैचित्र्यपरिशीलनोद्दीपितो विस्मयादिति निर्दिष्टाद्भुतस्थायीभावो विक्षोभितमिति मनोविक्षोभतदुचितशरीरवागारम्भानुभावस्तन्नियतस्तम्भप्रलयस्वेदहर्षगर्वस्मृतिवितर्कविबोधचिन्तादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचितोऽद्भुतरसश्च । तथाच्छिन्दत इति सूचितः प्रियावधोद्यतो हन्तव्य इत्यालम्बनस्तद्दौरात्मविमर्शनोद्दीपितो ज्वलितमिति मनोज्वलनतदुचितवागारम्भानुभावतन्नियतस्तम्भरोमाञ्चस्वेदहर्षावेगश्रमोन्मादमदहर्षचापलासूयाश्रमामर्षादिभिर्व्यभिचारिभिः सर्वत्र कथं वर्तत इत्यनेन सूचितैरुपचितो रौद्ररसश्चेत्येते रसा अङ्गभावापत्त्यैव दूरतो

अपि च रे रे पाप,

प्रणयसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ३१ ॥

न्यमाकलयंस्तामेव लोकोत्तरसौन्दर्यशालिनीं मन्यत इति तिर्यक्ष्वपि प्रसिद्धम् । न चात्रापि माधवाभिमानमात्रसिद्धमेव तस्या लोकोत्तरत्वमिति वाच्यम् । मा भूत् प्रबन्धरसास्वादयितॄणां सहृदयानामन्यथाभावप्रतीत्यानौचित्यस्फुरणाद्रसास्वाद-भङ्गः । न च स्वाभिमानेन तस्याः श्लाघ्यत्वेऽपि न तावता तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां जगतोऽस्ति कश्चिद्विशेष इत्युपेक्षणीयमेवैतत् । अतो 'विधिविलसितं सर्वम-फलम्' इति पठनीयमिति कुन्तकप्रभृतयः काव्यतत्त्वज्ञाः सहृदयाः । एवं हि नावद्यलेशोऽपि । अनादौ व्यवहारे मनोहरतरवस्तुसृष्टौ प्रवृत्तस्य विधेर्यो विलासो व्यापारो न तस्य चन्द्रादिनिर्माणं फलम् । तेषां तुच्छतया तादृशविधिप्रयासफल-त्वायोगात् । अपि त्वियमेव तस्य हि फलमिति निगीर्याध्यवसानम् । तदेतत्फ-लमकाण्डे हन्तुमुद्युक्तस्त्वम् । विधातृव्यापारमेव निष्फलं कर्तुमुद्यत इत्यर्थः । तथा कन्दर्पमदर्पं दर्पशून्यं कर्तुम् । तस्य हि सत्स्वपि मन्दानिलचन्दनचन्द्रिकादि-भावेषु न तानवलम्ब्य त्रिलोचनावधिकां त्रिलोकीमहं जेष्यामीति दर्पस्तेषां तत्सहकारशक्त्यभावात्, किं त्विमामेवाप्रतिहतां निजां शक्तिमवलम्ब्य न मे कश्चित्त्रिलोक्यां प्रतिभटोऽस्ति, अहमेक एव वीर इति तस्य दर्पः । तामिमां हन्तुकामः कन्दर्पमेव दर्पशून्यं निरुत्साहं कर्तुकामोऽसीत्यर्थः । तथा जनानां नयननिर्माणफलं फलहीनं कर्तुम् । निरतिशयसौन्दर्यशालिवस्तुदर्शनमेव हि नय-ननिर्माणस्य फलम् । न च वस्त्वन्तरदर्शनं फलं तस्य । एतादृशसौन्दर्यशालि-नोऽन्यस्याभावात् । इयमेव लावण्यासारसीमा तस्य फलमिति तद्विनाशे नेत्र-निर्माणमेव वन्ध्यं स्यादित्यर्थः । तथा जगज्जीर्णं जरत्कुष्ककण्टकोटरादिदुष्प्रेक्ष-वृक्षमरण्यं क्रूरसत्त्वराक्षसपुलिन्दादिभीषणं कान्तारं कर्तुम् । इदं हि जगद्भुवन-मेव हि प्रमदवनवसन्तश्रियातिसुकुमारविविधतरलताकुसुमवासनासुरभीकृतं सकलसंतापनिवारकमानन्दानुभवैकभूमिः प्रमदोद्यानमभूत् । ननु भावैरन्यैरनी-दृशागुणगणोज्ज्वलैः । तदिमां कथावशेषितां कर्तुमिच्छता जगदिदमत्युद्वेगदायि भयंकरमरण्यमेव केवलं चिकीर्षितमित्यर्थः । अत्र चैकेन वाक्येनोक्तस्यार्थप्रतिपाद-नात्तस्यैव वाक्यान्तरैरपि प्रतिपादनार्थं पौनरुक्त्यमाशङ्क्य रसाक्षिप्ततया तस्य-ार्थस्य प्रतीतिविच्छेदेन गम्भीरविशेषणोपादानान्न पौनरुक्त्यमिति भोजराजः परिजहार । यथाह—'विशेषणं तु पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते । तदेवार्थं रसाक्षिप्तं तस्मात्तु न दुष्यते ॥' इति । छेकानुप्रासोऽयं शब्दालंकारः । स्व-लनलंकारमन्यगौरवेण ॥ ३० ॥ प्रणयेति । प्रणयसखीनां प्रेमस्वरूपाणामा-लीनां सलीलो यः परिहासः क्रीडाविशेषः इत्युक्तलक्षणस्तत्र रसेन हर्षे-

अदर्पं कंदर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ ३० ॥

व्यवसायक्रियायाः सर्वत्रान्वयात्क्रियादीपकं च वाच्यालंकारौ । चन्दनचामीकरादीनां न वस्तुतः सारत्वम्, किंतु पामरजनप्रसिद्धैव । इयमेव सारभूतेत्यपह्नवः, सर्वसारवस्तूपमानानि यानि तेभ्योऽपि सारभूतेयमेवेति व्यतिरेकश्च व्यङ्ग्याविति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथा त्रिभुवनं त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात् 'द्विगोः' इति ङीन्न भवति । परिमुषितं लुण्ठितं रत्नं यस्य तत्कर्तुम् । सत्स्वपि कौस्तुभकनकादिषु न तैः रत्नवत्त्रिभुवनम् । न च तानि वस्तुनो रत्नानि । अविवेकिनां तु तत्र रत्नत्वव्यपदेशः समीचीनवस्तूपमानत्वप्रसिद्धिश्च । इयमेव त्रिभुवनस्य सकलरत्नातिशायिगुणशालित्वेनैकं रत्नमिति निगीर्याध्यवसानम् । तां हन्तुं प्रवृत्तः रत्नशून्यमेव जगत्कर्तुं प्रवृत्तोऽसीत्यर्थः । अलंकारयोगः पूर्ववत् । तथा लोकं प्रमाणव्यक्तपथिकं प्रपञ्चं निरालोकं प्रकाशशून्यं केवलमन्धकाराक्रान्तं कर्तुम् । न खलु सौरादिभिरालोकैः सालोकोऽयं लोकः । तेषां जडरूपाणां प्रकाशान्तरप्रकाश्यत्वेनाभासत्वात् । अनयैव पुनरानन्दकरगर्भनिर्भरप्रकाशात्मिकया त्रिभुवनभवनलोकोत्तररत्नप्रदीपकलिकया समुद्भासितोऽयं सम्पूर्णचन्द्रादितेजस्को लोकः । तदिमां निर्वापयितुकामः जगदन्धं कर्तुकामोऽसीत्यर्थः । तथा बान्धवजनं सकलमपि बन्धुवर्गमेतदेकजीवितं सन्तमेतन्मरणेनातिशयितजनितशोकनिराकरणसमर्थं यस्य तत्तादृशं कर्तुम् । इदं नानान्तरनाट्यं [illegible] । इह हि महानाटकस्य श्लोकोऽपारे संसार[illegible] [illegible] समस्तलोकातिशायिलावण्यादिगुणशालित्वेन सर्वेषां [illegible]

(नेपथ्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

भो भो मालत्यन्वेषिणः, इयममात्यभूरिवसुमाश्वासयन्त्यप्रतिहतप्रज्ञाचक्षुर्भगवती कामन्दकी समादिशति, पर्यवष्टभ्यतामेतत्करालायतनम् ।

नाघोरघण्टादन्यस्मात्कर्मैतद्दारुणादभूत् ।
न करालोपहाराच्च फलमन्यद्विभाव्यते ॥ २३ ॥

कपालकुण्डला—भगवन्, पर्यवष्टब्धाः स्मः ।

अघोरघण्टः—संप्रति विशेषतः पौरुषस्यावसरः ।

मालती—हा ताद, हा भअवदि[1] ।

माधवः—भवतु बान्धवसंस्थामेनां विधाय तरसमक्षमेनं व्यापादयामि । (मालतीमन्यतः प्रेषयन्नतिक्रामति ।)

(माधवाघोरघण्टावन्योन्यमुद्दिश्य ।)

आः, रे रे पाप,

कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकरघणात्कारमुखरः
खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपरमः ।

---

१. हा तात, हा भगवति ।

वस्तुफललक्षणो निदर्शनालंकारः । न चात्र श्लेषभ्रान्तिः कर्तव्या । कारकद्वयस्यैव युगपदुभाभ्यां पाठादिति ॥ २२ ॥ कलकलः कोलाहलः । आश्वासयन्ती दुःखकुन्तादिना दुःखं श्लथयन्ती । अप्रतिहताकुण्ठिता प्रज्ञैव चक्षुर्यस्याः सा भगवती कामन्दकी समादिशति समाज्ञापयति । किमिति । पर्यवष्टभ्यतां परिवेष्ट्यतामेतत्करालायतनम् । किमर्थमित्यत आह— नेति । दारुणाद्दीपनादघोरघण्टादन्यस्मात्पतिरिक्तादेतन्मालत्यपहरणरूपं कर्म नाभूत् । नापि [illegible] मन्त्रसाधनार्थं करालोपहारीकरणादन्यथापि फलं विभाव्यते । [illegible] करालोपहारेण देवी [illegible] तदेव [illegible] भगवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ कपालकुण्डला । भगवन्, [illegible] । [illegible] ॥ अघोरघण्टः—संप्रतीति । [illegible] । मालती । हा तात, हा भगवति । माधवः । [illegible]

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—आः पाप दुरात्मन्, मालतीनिमित्तं विनिपातितास्मद्गुरो माधवहतक, अहं त्वया तस्मिन्नवसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता । (सक्रोधम् ।) तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य फलम् ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रो-
र्यस्मिन्निबद्धानुशया सदैव ।
जागर्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा-
कोटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी ॥ १ ॥

(नेपथ्ये ।)

भो राजानश्चरमवयसामाज्ञया संचरध्वं
कर्तव्येषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।

अनाहार्यगुणोदारामनागन्तुकभूषणाम् ।
अयत्नसिद्धसारस्यामाश्रये सहजां गिरम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो वृत्तवर्तिष्यमाणार्थसूचनायैकपात्रप्रयोज्यं शुद्धविष्कम्भाख्यमर्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—तत इत्यादि । कपालकुण्डला । मालतीनिमित्तं विनिपातितोऽस्मद्गुरुर्येन तादृशेति । तादृशेन संबोधनेन युद्धे माधवेनाघोरघण्टवधो, मालत्यर्थं हि त्वयास्मद्गुरुर्निहतस्त्वन्मालत्यपहरणेनैव प्रत्यपकरिष्यामीति कपालकुण्डलाभिप्रायश्च सूच्यते । तस्मिन्नवसरे युद्धसमये निर्दयं निघ्नती स्त्रीजातिप्रयुक्तं भीरुत्वं परित्यज्य गुरुवधकोपान्निष्करुणं प्रहरन्त्यहं त्वया स्त्रीत्यवज्ञातावधीरिता । तस्मादवश्यं मदवज्ञायाः फलमनुभविष्यसीति । अस्मद्गुरुवधपातकस्य मयि बद्धवैरायां जाग्रत्यां कुतः सुखमित्येव वाक्यार्थे तदवश्यमित्यादिवाक्ययोर्वाक्यार्थान्तरमसंभवद्वस्तुसंबन्धात्मकमुपमानोपमेयपरिकल्पितं निदर्शनालंकारच्छाययाध्यारोपयन्नाह—शान्तिरिति । तस्य भुजङ्गशत्रोराशीविषस्य हन्तुः शान्तिः सौख्यं कुतः । यत्र यस्मिन्निबद्धानुशया दृढतरबद्धवैरातितीक्ष्णदंष्ट्राग्रा विषोद्गमनभीषणा भुजङ्गी दंशार्थं जागर्ति सावधाना वर्तते । तस्याः सौख्यासंभवात्तत्रापि सौख्यं न संभवतीति भावः ॥ १ ॥ वर्तिष्यमाणं सूचयति—भो राजान इति । हे राजानः सकलदिगन्तविश्रान्तशासनस्य महाराजस्य पादमूलसेवार्थमङ्गीकृतकिंकरभावाः सामन्तमहीपतयः, चरमवयसां दृष्टपरापरव्यवहाराणां वृद्धानामाज्ञया कर्तव्यविदामाज्ञया कर्तव्येषु प्रयोजनेषु संच

निरातङ्कः पङ्केष्विव पिशितखण्डेषु निपत-
न्नसिर्गात्रंगात्रं सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ३४ ॥

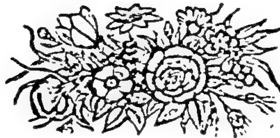
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे पञ्चमोऽङ्कः ।

ज्ञाते— रे रे इति । कठोरेति । कठोराः कठिना येऽस्थिग्रन्थयः कीकसकूटानि तैः सह व्यतिरेकेण तदभिघातेन जनितो यो घणात्कारोऽनुकरणशब्दस्तेन मुखरः तथा खराणां स्नायूनां छेदेन क्षणमात्रं जनितो वेगस्य व्युपरमो विश्रान्तिर्यस्य सः । तथा पिशितखण्डेष्वस्थिस्नायुरहितेषु मांसखण्डेषु पङ्केष्विव निरातङ्को निष्प्रतिरोधो निपतन्नेवंविधोऽसिः सपदि ते गात्रंगात्रं प्रत्यङ्गं लवशः खण्डशः कृत्वा विकिरतु दिक्षु विक्षिपतु । बीभत्सोपस्कृतो रौद्ररसो व्यज्यते ॥ ३४ ॥ प्रत्यक्षयुद्धवर्णनस्य निषिद्धत्वान्नोक्तम् । तत्फलमग्रे सूचयिष्यते । यदुक्तम्—'दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ॥ अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥' इति ॥ ३४ ॥ युद्धार्थं निष्क्रान्ताः ॥

यथामति मयाख्यातो भवभूतेरिहाशयः ।
तत्सर्वार्थपरिज्ञाने समर्थास्तु सचेतसः ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकपर्वेतनाथयायजूकनन्दनत्रि-
पुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां
पञ्चमाङ्कविवरणम् ॥

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

माधवः—

मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो
　भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
　कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिर्विपर्येतु वा ॥ ३ ॥

मकरन्दः—कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्येष्यति ।

कलहंसः—(उपसृत्य ।) [1]णाह, दिट्ठिआ वड्ढसि । पउत्ता खु इदोमुहं मालदी ।

माधवः—अपि सत्यम् ।

मकरन्दः—किमश्रद्दधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्यासन्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-
　जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।

---

१. नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती ।

संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'अभूताहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम्' इति । इदमेव तयोः प्रवेशकं च ॥ **माधवः—मालत्या इति ।** मदनायासप्रबन्धस्य लब्ध्यानुबन्धस्य सर्वथाद्य खल्वितो मालतीलाभान्यतरकोटिपरिच्छेदेन पर्यवसानं भविष्यतीत्येष तत्त्वार्थकीर्तनान्मार्गो नाम गर्भसंध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गः' इति । कथमन्यतरकोटिपरिच्छेद इत्यपेक्षायां भगवतीप्रस्तुतोपायसिद्धिविश्वासादिभिलाषादाह—भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः [illegible]निधाहरूप उपाये कल्याणं मालतीपाणिग्रहणरूपं वा विदधातु । तथा सति तस्मादेव मदनायासस्यान्तो भविष्यति । अथवा मद्भाग्यदैवदोषाद्विपर्येतु विपरीता भवतु । तथापि प्रस्तुतोपायभङ्गादुपायान्तराभावाच्च तदनन्तरनिश्चये ध्रुवं मम विपत्तिरित्युपायान्तराभावादेव मदनायासस्यान्तो भविष्यतीत्यर्थः । कीदृशस्य मदनायासस्येत्यपेक्षायां तावदाह—मालत्याः प्रथमदर्शनक्षणादारभ्य विस्तारिणः प्रवर्धमानस्य । तथा मृगदृशस्तस्याः स्नेहसूचकैर्विचेष्टितैः साभिप्रायावलोकनादिभिः परां निरतिशयां कोटिं प्रकृष्टतां नीतस्येति योज्यम् । एषा प्राप्त्याशा नाम तृतीया कार्यावस्था । यथा—'उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः' इति ॥ ३ ॥ **मकरन्दः ।** विपर्येष्यति विपरीता भविष्यति ॥ **कलहंसः ।** नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती । **माधवः ।** अपि सत्यं किं खल्वितोमुखं प्रवृत्तेत्यसंभावनया प्रश्नः ॥ **मकरन्दः ।** अश्रद्दधानो विश्वासरहितः । **अस्माकमिति ।** मरुता प्रबलपवनेन विकीर्णं विक्षिप्तं

चित्रं नानावचननिवहैश्चेष्टतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

यावच्च संबन्धिनो न परापतन्ति तावद्धस्तया मालत्या नगरदेवतागृहविघ्नमङ्गलाय गम्यतामित्यादिशति भगवती कामन्दकी। अन्यच्च गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति।

कपालकुण्डला—भवतु। इतो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरप्रतिहारजनसहस्रसंकुलात्प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि। (इति निष्कान्ता।)

इति शुद्धविष्कम्भः।

कलहंसः—(प्रविश्य।) आणत्तोम्हि णअरदेवदागब्भघरवट्टिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुहं प्पउत्ता मालदी ण वेत्ति[1]। ता जाव णं आणन्दइस्सं।

---

१. आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति। तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि।

ध्वम्। विप्राश्च श्रुतेः श्रवणस्य सुभगं यथा स्यात्तथा पठन्तु। आशीर्वादमन्त्रानिति शेषः। नानावचननिवहैः संस्कृतप्राकृतादिनानाभाषाविशेषैः सहितं चित्रमाश्चर्यकारि गीतवाद्यनृत्तादिकं मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम्। तादर्थ्ये चतुर्थी। चेष्टतां व्याप्रियताम्। ततो जन्यानां वरसंबन्धिनां जनानाम्। 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः। यात्राया वरगृहाद्वधूगृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिस्त्वरयतितरां जनयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समागच्छन्ति। गृहीतं सविशेषमण्डनं येन। सम्यगलंकृत इत्यर्थः। आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम्। शीघ्रमाहूयतामित्यर्थः। यद्वानुयात्रिको वरानुगामी तत्सुहृज्जनः। गृहीतं सविशेषमण्डनमाभरणवस्त्रादिकं यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्यतामभ्युद्गमनादिना संभाव्यतामिति ॥ **कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि।** तेन नेदानीं मालत्यपहरणं शक्यमिति भावः। आकुलाज्जनसंमर्दान्माधवस्यापकारे मालत्यपहरणरूपस्तं प्रत्यभिनिविष्टा दृढतरप्रयत्ना भवामि। इति निष्क्रान्ता। इति शुद्धविष्कम्भः ॥ **कलहंसः।** आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवताया गर्भे... । मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति। तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि। इतोमुखं प्रवृत्ता मालतीति प्रियनिवेदनेनेति शेषः। अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः कृत्रिमपरिणयार्थं छद्मना नगरदेवतागर्भगृहे पूर्वमेव प्रविश्य निलीयावस्थानसूचनादद्भुताहरणं नाम गर्भ-

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

माधवः—

मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो
भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिर्विपर्येतु वा ॥ २ ॥

मकरन्दः—कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्येष्यति ।

कलहंसः—(उपसृत्य ।) [1]णाह, दिट्ठिआ वड्ढसि । पउत्ता खु इदोमुहं मालदी ।

माधवः—अपि सत्यम् ।

मकरन्दः—किमश्रद्दधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्यासन्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्ताकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।

---

१. नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती ।

संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'अमूलाहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम्' इति । इदमेव तयोः प्रवेशकं च ॥ **माधवः—मालत्या इति** । मदनायासप्रबन्धस्य आरब्धसानुबन्धस्य सर्वथाद्य खल्वितो मालतीलाभान्यतरकोटिपरिच्छेदेन पर्यवसानं भविष्यतीत्येव तत्त्वार्थकीर्तनान्मार्गो नाम गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । यथा—'तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गः' इति । कथमत्रान्यतरकोटिपरिच्छेद इत्यपेक्षायां भगवतीप्रयुक्तोपायसिद्ध्यसिद्धिभ्यामित्याह—भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः कृत्रिमविवाहरूप उपाये कल्याणं मालतीपाणिग्रहणरूपं वा विदधातु । तथा सति तत्प्राप्त्यैव मदनायासशान्तो भविष्यति । अथवा मन्त्रान्यथात्वाद्विपर्येतु विपरीता भवतु । तथापि प्रयुक्तोपायभङ्गादुपायान्तराभावाच्च तदलाभनिश्चये ध्रुवं मम विपत्तिरित्याश्रयान्तराभावादेव मदनायासशान्तो भविष्यतीत्यर्थः । कीदृशस्य मदनायासस्येत्यपेक्षायां तावदाह—मालत्याः प्रथमदर्शनदिनादारभ्य विस्तारिणः प्रवर्धमानस्य । तथा मृगदृशस्तस्याः स्नेहसूचकैर्विचेष्टितैः सविभ्रमावलोकनादिभिः परां विरतिरहितां कोटिं प्रकर्षं नीतस्येति योज्यम् । एषा प्राप्त्याशा नाम तृतीया कार्यावस्था । यथा—'उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः' इति ॥ २ ॥ **मकरन्दः** । विपर्येष्यति विपरीता भविष्यति ॥ **कलहंसः** । नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती । **माधवः** । अपि सत्यं किं खल्वितोमुखं प्रवृत्तेत्यसंभावनया प्रश्नः ॥ **मकरन्दः** । अश्रद्दधानो विश्वासरहितः । **अस्ताकमिति** । मरुता प्रबलपवनेन विकीर्णं विरलितं

चित्रं नानावचननिवहैश्चेष्ट्यतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नंस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

यावच्च संबन्धिनो न परापतन्ति तावद्वृत्सगा मालत्या नगरदेवतागृहविभागकलाय गम्यतामित्यादिशति भगवती कामन्दकी । अन्यच्च गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति ।

कपालकुण्डला—भवतु । इतो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरप्रतिहारजनसहस्रसंकुलात्प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

कलहंसः—(प्रविश्य ।) आणत्तोम्हि णअरदेवदागब्भघरवट्टिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुहं प्पउत्ता मालदी ण वेत्ति । ता जाव णं आणन्दइस्सं ।

---

१. आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेव जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि ।

ध्वम् । विप्राश्च श्रुतेः श्रवणस्य सुभगं यथा स्यात्तया पठन्तु । आशीर्वादमन्त्रानिति शेषः । नानावचननिवहैः संस्कृतप्राकृतादिनानाभाषाविशेषैः सहितं चित्रमाश्चर्यकारि गीतवाद्यनृत्तादिकं मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चेष्ट्यतां व्याप्रियताम् । ततो जन्यानां वरसंबन्धिनां जनानाम् । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः । यात्राया वरगृहाद्वधूगृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिस्त्वरयति । त्वरां जनयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समागच्छन्ति । गृहीतं सविशेषमण्डनं येन । सम्यगलंकृत इत्यर्थः । आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम् । शीघ्रमाहूयतामित्यर्थः । यद्वानुयात्रिको वरानुगामी तत्सुहृज्जनः । गृहीतं सविशेषमण्डनमाभरणवस्त्रादिकं यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्यतामभ्युद्गमनादिना संभाव्यतामिति ॥ **कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि ।** तेन नेदानीं मालत्यपहरणं शक्यमिति भावः । आकुलाज्जनसंमर्दान्माधवस्यापकारो मालत्यपहरणरूपस्तं प्रत्यभिनिविष्टा दृढतरप्रयत्ना भवामि । इति निष्क्रान्ता । इति शुद्धविष्कम्भः ॥ **कलहंसः ।** आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवताया गर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि । इतोमुखं प्रवृत्ता मालतीति प्रियनिवेदनेनेति शेषः । अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः कृत्रिमपरिणयार्थं छद्मना नगरदेवतागर्भगृहे पूर्वमेव प्रविश्य निलीयावस्थानसूचनादभूताहरणं नाम गर्भ-

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

माधवः—

मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो
भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिर्विपर्येतु वा ॥ ३ ॥

मकरन्दः—कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्येष्यति ।

कलहंसः—(उपसृत्य ।) [1]णाह, दिट्ठिआ वड्ढसि । पउत्ता खु इदोमुहं मालदी ।

माधवः—अपि सत्यम् ।

मकरन्दः—किमश्रद्दधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्यासन्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।

---

१. नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती ।

संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'अभूताहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम्' इति । इदमेव तयोः प्रवेशकं च ॥ **माधवः—मालत्या इति** । मदनायासप्रबन्धस्य स्मरव्यथानुबन्धस्य सर्वथाद्य खल्वितो मालतीलाभान्यतरकोटिपरिच्छेदेन पर्यवसानं भविष्यतीत्येव तत्त्वार्थकीर्तनान्मार्गो नाम गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । यथा—'तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गः' इति । कथमत्रान्यतरकोटिपरिच्छेद इत्यपेक्षायां भगवतीप्रयुक्तोपायसिद्ध्यसिद्धिभ्यामित्याह—भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः छद्मविवाहरूप उपाये कल्याणं मालतीपाणिग्रहणरूपं वा विदधातु । तथा सति तत्प्राप्त्यैव मदनायासस्यान्तो भविष्यति । अथवा मद्भाग्यदैवत्वाद्विपर्येतु विपरीता भवतु । तथापि प्रयुक्तोपायभङ्गादुपायान्तराभावाच्च तदलाभनिश्चये ध्रुवं मम विपत्तिरित्याश्रयान्तराभावादेव मदनायासस्यान्तो भविष्यतीत्यर्थः । कीदृशस्य मदनायासस्येत्यपेक्षायां तावदाह—मालत्याः प्रथमदर्शनक्षणादारभ्य विस्तारिणः प्रवर्धमानस्य । तथा मृगदृशस्तस्याः स्नेहानुभवैर्विचेष्टितैः सविभ्रमावलोकनादिभिः परां निरतिशयां कोटिं प्रकर्षं नीतस्येति योज्यम् । एषा प्राप्त्याशा नाम तृतीया कार्यावस्था । यथा—'उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः' इति ॥ ३ ॥ **मकरन्दः** । विपर्येष्यति विपरीता भविष्यति ॥ **कलहंसः** । नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती । **माधवः** । अपि सत्यं किं खल्वितोमुखं प्रवृत्तेत्यसंभावयतः प्रश्नः ॥ **मकरन्दः** । अश्रद्दधानो विश्वासरहितः । **अस्माकमिति** । मरुता प्रबलपवनेन विकीर्णं विक्षिप्तं

चित्रं नानावचननिवहैश्चेष्ट्यतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नंस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

यावच्च संबन्धिनो न परापतन्ति तावद्गुरुसया मालत्या नगरदेवतागृहविघ्नमङ्गलाय गम्यतामित्यादिशति भगवती कामन्दकी । अन्यच्च गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति ।

कपालकुण्डला—भवतु । इतो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरप्रतिहारजनसहस्रसंकुलात्प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

कलहंसः—(प्रविश्य ।) आणत्तोह्मि णअरदेवदागब्भघरवट्टिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुहं प्पउत्ता मालदी ण वेत्ति । ता जाव णं आणन्दइस्सं ।

---

१. आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि ।

ध्वम् । विप्राश्च श्रुतेः श्रवणस्य सुभगं यथा स्यात्तथा पठन्तु । आशीर्वादमन्त्रानिति शेषः । नानावचननिवहैः संस्कृतप्राकृतादिनानाभाषाविशेषैः सहितं चित्रमाश्चर्यकारि गीतवाद्यनृत्तादिकं मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चेष्ट्यतां व्याप्रियताम् । ततो जन्यानां वरसंबन्धिनां जनानाम् । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः । यात्राया वरगृहाद्वधूगृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिस्त्वरयति । त्वरां जनयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समागच्छन्ति । गृहीतं सविशेषमण्डनं येन । सम्यगलंकृत इत्यर्थः । आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम् । शीघ्रमाहूयतामित्यर्थः । यद्वानुयात्रिको वरानुगामी तत्सुहृज्जनः । गृहीतं सविशेषमण्डनमाभरणवस्त्रादिकं यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्यतामभ्युद्गमनादिना संभाव्यतामिति ॥ **कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि** । तेन नेदानीं मालत्यपहरणं शक्यमिति भावः । आकुलाज्जनसंमर्दान्माधवस्यापकारो मालत्यपहरणरूपस्तं प्रत्यभिनिविष्टा दृढतरप्रयत्ना भवामि । इति निष्क्रान्ता । इति शुद्धविष्कम्भः ॥ **कलहंसः** । आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवताया गर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि । इतोमुखं प्रवृत्ता मालतीति प्रियनिवेदनेनेति शेषः । अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः कृत्रिमपरिणयार्थं छद्मना नगरदेवतागर्भगृहे पूर्वमेव प्रविश्य निलीयावस्थानसूचनादभूताहरणं नाम गर्भ-

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

माधवः—

मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो
भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिर्विपर्येतु वा ॥ ३ ॥

मकरन्दः—कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्येष्यति ।

कलहंसः—(उपसृत्य ।) णाह, दिट्ठिआ वड्ढसि । पउत्ता खु इदोमुहं मालदी ।

माधवः—अपि सत्यम् ।

मकरन्दः—किमश्रद्दधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्यासन्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।

---

१. नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती ।

र्षध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'अभूताहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम्' इति । इदमेव तयोः प्रवेशकं च ॥ **माधवः—मालत्या इति ।** मदनायासप्रबन्धस्य कामव्यथानुबन्धस्य सर्वथाव [illegible] मालतीलाभान्यतरकोटिपरिच्छेदेन पर्यवसानं भविष्यतीत्येव तत्त्वार्थकीर्तनान्मार्गो नाम गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । यथा—'तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गः' इति । कथमत्रान्यतरकोटिपरिच्छेद इत्यपेक्षायां भगवतीप्रयुक्तोपायसिद्ध्यसिद्धिभ्यामित्याह—भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः [illegible] विवाहरूप उपाये कल्याणं मालतीपाणिग्रहणरूपं वा विदधातु । तदा [illegible] तत्प्राप्त्यैव मदनायासस्यान्तो भविष्यति । अथवा मद्भाग्यदैवात् [illegible] विपरीता भवतु । तथापि प्रयुक्तोपायभावादुपायान्तराभावाच्च [illegible] मम विपत्तिरित्युपायान्तराभावादेव मदनायासस्यान्तो भविष्यतीत्यर्थः । [illegible] मदनायासमेवापेक्षायां तावदाह—मालत्याः प्रथम [illegible] विस्तारिणः प्रवर्धमानस्य । तथा मृगदृशो [illegible] परां निरतिशयां कोटिं प्रकर्षं नीतस्य [illegible] । [illegible] नाम तृतीया [illegible] । यथा—[illegible] इति ॥ ३ ॥ **मकरन्दः ।** [illegible] । कलहंसः । नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती । **माधवः ।** [illegible] । **मकरन्दः ।** [illegible] । **अस्माकमिति ।** [illegible]

चित्रं नानावचननिबद्धैश्चेष्टतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्त्वरयति यतो जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

यावच्च सौविदल्ला न परापतन्ति तावद्भवता मालत्या नगरदेवतागृहनिर्गमनाय गन्तव्यमित्यादिशति भगवती कामन्दकी । अन्यच्च गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति ।

कपालकुण्डला—भवतु । इतो मालतीविवाहारम्भसंभ्रमविहारजनसहस्रसंकुलाद्देशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

कलहंसः—(प्रविश्य ।) आणत्तोम्हि णअरदेवदागब्भघरवट्टिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुहं पउत्ता मालदी ण वेत्ति । ता जाव णं आणन्दइस्सं ।

---

१. आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि ।

ष्वम् । नियाय श्रुतेः श्रवणस्य सुभगं यथा स्यात्तथा पठन्तु । आशीर्वादमन्त्रानिति शेषः । नानावचननिबद्धैः संस्कृतप्राकृतादिनानाभाषाविशेषैः सहितं चित्रमाश्चर्यकारि गीतवाद्यनृत्तादिकं मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चेष्टतां व्याप्रियताम् । ततो जन्यानां वरसंबन्धिनां जनानाम् । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः । यात्राया वरगृहाद्वधूगृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिस्त्वरयति । त्वरां जनयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समागच्छन्ति । गृहीतं सविशेषमण्डनं येन । सम्यगलंकृत इत्यर्थः । आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम् । शीघ्रमाहूयतामित्यर्थः । यद्वानुयात्रिको वरानुगामी तत्सुहृज्जनः । गृहीतं सविशेषमण्डनमाभरणवस्त्रादिकं यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्यतामभ्युद्गमनादिना संभाव्यतामिति ॥ **कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि ।** तेन नेदानीं मालत्यपहरणं शक्यमिति भावः । आकुलाज्जनसंमर्दान्माधवस्यापकारो मालत्यपहरणरूपस्तं प्रत्यभिनिविष्टा दृढतरप्रयत्ना भवामि । इति निष्क्रान्ता । इति शुद्धविष्कम्भः ॥ **कलहंसः ।** आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवताया गर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि । इतोमुखं प्रवृत्ता मालतीति प्रियनिवेदनेनेति शेषः । अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः कृत्रिमपरिणयार्थं छद्मना नगरदेवतागर्भगृहे पूर्वमेव प्रविश्य निलीयावस्थानसूचनादद्भुताहरणं नाम गर्भ-

(माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः ।)

मकरन्दः—स्पृहणीयाः खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः । तथा हि

प्रेङ्खन्मूरिमयूरमेचकचयैरुन्मेषिचापच्छद-
च्छायासंवलितैर्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्यावृताः ।
व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-
प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥ ५ ॥

कलहंसः—कहं ससंभमजणेअपडिहारमण्डलावज्जिओज्जलकणअकलधौअपङ्कलिदचित्तवेत्तलदापरिक्खित्तरेहाइअमण्डलो दूरसंठिदो परिअणो । एसा अ बहुलसिन्दूरणिअरसंझाराओपरत्तनुङ्गमहुरघोलन्तणक्खत्तमालाभरणधारिणिं करेणुअं अलंकरन्ती इदो एव

चित्रं नानावचननिवहैश्चेष्टतां मङ्गलेभ्यः
पश्चादेनस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

यावच्च शौवनिको न परापतन्ति तावद्गृहीता सकला नगरदे-
वतागृहविशेषमङ्गलाय गमनायेत्यादिशति भगवती कामन्दकी ।
अन्यच्च गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति ।

कपालकुण्डला—भवतु । इतो मालतीविवाहपरिकर्मसमाग-
तविहारजनसंमर्दसंकुलाद्देशाद्दुष्करं माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा
भवामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

कलहंसः—(प्रविश्य ।) आणत्तोम्हि णअरदेवदागब्भघरवट्टिणा
मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुहं पउत्ता मालदी
ण वेत्ति । ता जाव णं आणन्दइस्सं ।

---

१. आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन
जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि ।

ध्वम् । चित्राश्च श्रुतेः श्रवणस्य सुभगं यथा स्यात्तथा पठन्तु । आशीर्वादमन्त्रा-
निति शेषः । नानावचननिवहैः संस्कृतप्राकृतादिनानाभाषाविशेषैः सहितं चित्र-
माश्चर्यकारि गीतवाद्यनृत्तादिकं मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चेष्टतां
व्याप्रियताम् । ततो जन्यानां वरसंबन्धिनां जनानाम् । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य
ये' इत्यमरः । यात्राया वरगृहाद्वधूगृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिस्त्वरयति ।
त्वरां जनयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समागच्छन्ति । गृहीतं सविशे-
षमण्डनं येन । सम्यगलंकृत इत्यर्थः । आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः
प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम् । शीघ्रमाहूयतामित्यर्थः । यद्वानुयात्रिको वरानुगामी
तत्सुहृज्जनः । गृहीतं सविशेषमण्डनमाभरणवस्त्रादिकं यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्य-
तामभ्युद्गमनादिना संभाव्यतामिति ॥ **कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि ।**
तेन नेदानीं मालत्यपहरणं शक्यमिति भावः । आकुलाज्जनसंमर्दान्माधवस्याप-
कारो मालत्यपहरणरूपस्तं प्रत्यभिनिविष्टा दृढतरप्रयत्ना भवामि । इति निष्क्रा-
न्ता । इति शुद्धविष्कम्भः ॥ **कलहंसः ।** आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवताया गर्भ-
गृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न
वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि । इतोमुखं प्रवृत्ता मालतीति प्रियनिवेदने-
नेति शेषः । अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः कृत्रिमपरिणयार्थं छद्मना नगर-
देवतागर्भगृहे पूर्वमेव प्रविश्य निलीयावस्थानसूचनादद्भुताहरणं नाम गर्भ-

विधाता भद्रं नो वितरतु मनोज्ञाय विधये
विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम् ।
कृतार्था भूयास्म प्रियसुहृदपत्योपनयतः
प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ॥ ७ ॥

मालती—(स्वगतम् ।) केण उण उवाएण संपदं मरणणिव्वाणस्स अन्दरं संभावइस्सं । मरणं वि मे मन्दभाअहेआए अहिमदं अदिदुल्लहं होइ ।

---

१. केन पुनरुपायेन सांप्रतं मरणनिर्वाणस्यान्तरं संभावयिष्यामि । मरणमपि मे मन्दभागधेयाया अभिमतमतिदुर्लभं भवति ।

तया परिजनत्वात् । 'परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः' इत्युक्तलक्षणप्रवेशकोऽयं ग्रन्थभाग इति कश्चिद्व्याचष्टे । स वक्तव्यः । कथं प्रत्यक्षाभिनयरूपाङ्कमध्ये केवलाभिनयसूचनैकपात्रसूच्यार्थसूचकस्य प्रवेशकस्य निवेशः । कथं वा प्रधाननायकस्य वस्तुतः शिष्यस्यापि प्रवेशकपात्रत्वपरिजनत्वादिपरिकल्पनमनौचित्यापादकमिति । कथं च स्वपठितस्योत्तरश्लोको न दृष्टः । 'अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि । तत्सर्वं सूचनीयं वर्षादूर्ध्वं तु न कदाचित् ॥' इति । तथा 'दिवसावसानकार्यं यद्यङ्केनोपपद्यते सर्वम् । अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥' इत्यादि भरतग्रन्थेषु तदनन्तरश्लोकेषु बहुप्रवेशकानभिधेयार्थसूचकत्वेन पृथगेव निवेशाभिधानात् । 'एतेष्वङ्कबहिर्भावः स्याद्विष्कम्भप्रवेशयोः । चूलिकायाः क्वचिद्बाह्ये क्वचिन्मध्ये निवेशनम् ॥' इति भावप्रकाशेऽभिहितत्वाच्च तत्साङ्कमध्ये निवेशनं प्रधाननायकस्य नैच्यापादनं च लोकशास्त्रविरुद्धम् । अथ प्रवेशयतीति व्युत्पत्त्या प्रवेशयत्वसूचकमात्रेण प्रवेशकत्वदाचोयुक्तिस्तर्हि न तस्य परिजनेत्यादिकं लक्षणम्, किंतु विष्कम्भकादिपञ्चकान्तर्गतत्वेति तदुदाहरणमनुपपन्नम् । चूलिकादीनां तु त्रयाणां पात्रप्रवेशसूचनार्थत्वेन स्वीकारात्तथैव लक्षितत्वाच्च युज्यते क्वचित्तेषामङ्कमध्ये पात इत्यलमनेन ॥ कामन्दकी । सहर्षमिति । स्वप्रयुक्तोपायस्य सिद्ध्यनुरूपं हर्षहेतुः । 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति संभावितविघ्नविघातायेष्टदेवतां प्रार्थयते—विधातेति । विधाता ब्रह्मा । अन्योन्यानुगुणयोगात्मनोहराय विधये मालतीमाधवविवाहरूपाय प्रयोजनाय नोऽस्माकं भद्रं वितरतु । अत्र सर्वेषामपि अस्मदस्मत्सु [illegible] इति च निषेधवाचिना [illegible] पादयं [illegible] । देवाः परमाद्भुतां रमणीयां परिणतिं [illegible] विधेयासुः । 'एलिङि' इत्येत्वम् । प्रियसुहृदपत्योपनयनेन संपादनात् कृतार्थं भूयास्म । इदं हि प्राह—'सर्वापयोगिः' इत्यादि । अयं च [illegible] [illegible] प्रयत्नोऽयं मालतीमाधवविवाहरूपेण फलेन फलतु । शि

कोऊहलुप्फुल्लमुहसमत्थलोअदिस्सन्तमणहरप्पण्डुरपरिक्खामदेहसोहाविभाविआणङ्गवेअणा पुढमचन्दलेहाविब्भमं वहन्दी किंचिअन्दरं पसरिदा मालदी ।

मकरन्दः—वयस्य, पश्य ।

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना
कलितकुसुमा बालेवान्तर्लता परिशोषिणी ।
वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-
श्रियमुदयिनीमुद्भूतां च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥ ६ ॥

कथं निषादिता गजवधूः ।

माधवः—(सानन्दम् ।) कथमवतीर्य भगवतीलवङ्गिकाभ्यां प्रवृत्तैव ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी—(सहर्षमपवार्य ।)

पाण्डुरपरिक्षामदेहशोभाविभावितानङ्गवेदना प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती किंचिदन्तरं प्रसृता मालती ।

अत एव विशेषणद्वयस्य सामर्थ्यात्प्रथमचन्द्रलेखायाः प्रतिपच्चन्द्रकलाया विभ्रमं वहन्ती किंचिदन्तरं परिजनमण्डलादपसृत्यान्यदेशं प्रसृता मालती । कथमन्यविभ्रममन्या वहेदित्यसंभवधर्मयोगात्संध्यारागोपरक्तातारावलीविभूषितरजनीप्रारम्भोदिता स्वभावादप्रौढत्वाच्च पाण्डुक्षामकौतूहलोन्मुखसमस्तलोकदृश्यमाना प्रतिपच्चन्द्रलेखेव सिन्दूरोपरक्तहारालंकृतकरेणुमलंकुर्वती विरहभावनात्पाण्डुक्षामा सर्वलोकप्रेक्षणीया मालतीति बिम्बप्रतिबिम्बभावेनार्थान्तराध्यारोपान्मुखनक्षत्रमालाशब्दोपात्तश्लेषोपस्कृतसिन्दूरसंध्यारागकरेणुरजनीशब्दोपात्तोपमानुगृहीतो निदर्शनालंकारः ॥ **मकरन्दः । इयमिति** । इयं वरारोहोत्तमा नायिका । अवयवैः सहजलावण्यमयैर्विरहवशात्पाण्डुक्षामैरेव प्रत्युतालंकृतानि मण्डनानि भूषणानि यस्याः सा । अलंकरणैर्न कश्चिदतिशयस्त्वदवयवानाम् । किंतु तद्गतत्वेन तेषामेव शोभातिशयो दृश्यत इत्यर्थः । तादृशी सती माङ्गल्यमण्डनसनाथतया रम्यां विवाहमहोत्सवश्रियमौपयिकीं गुरुनिर्बन्धादाहृतां बहिः केवलं वहति । तथात्यर्थमुदयिनीमिदानीं प्रतिक्षणमुपचीयमानां मनोरुजं मन्मथवेदनामवयवगतपाण्डिमकृशिमादिभिरेव व्यनक्ति । अन्तर्गतमनुपाधिकं दुःसहमन्मथव्यथाविकारं द्योतयतीत्यर्थः । कथमिव । बहिःकलितकुसुमान्तःकीटादिदोषवशात्परिशोषिणी बाललतेवेत्युपमालंकारः । धीरा चेयं नायिका ॥ ६ ॥ निषादितोपवेशिता ॥ **ततः प्रविशतीति** । पूर्ववाक्येनैव सूचितत्वादत्र माधवमकरन्दयोः कथानुबन्धेन कामन्दक्यादिप्रवेशसूचनात्तयोश्च कामन्दकीं प्रति शिष्य-

कामन्दकी—लवङ्गिके, प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या सह ।

लवङ्गिका—[1]भअवदी उण ।

कामन्दकी—अहमपि विविक्ते तावदलंकरणरत्नानां प्राशस्त्यं शास्त्रतः परीक्ष्ये । (इति निष्क्रान्ता ।)

मालती—(आत्मगतम् ।) [2]लवङ्गिआमेत्तपरिवारा दाव संउत्ता । (प्रकाशम् ।) एदं देवदामन्दिरदुवारं । ता पविसदु पिअसही ।

(प्रविशतः ।)

मकरन्दः—इतः स्तम्भान्तरितौ पश्यावः ।

(तथा कुरुतः ।)

लवङ्गिका—[3]सहि, अअं अङ्गराओ । इमाओ कुसुममालाओ ।

मालती—[4]तदो किं ।

लवङ्गिका—[5]सहि, इमस्सिं पाणिग्गहणमङ्गलारम्भे कल्लाणसंवत्तिणिमित्तं देवदां पूजेहि त्ति अम्बाए अणुप्पेसिदासि ।

मालती—(स्वगतम् ।) [6]कुदो दाणिं दारुणसमारम्भदेव्वदुव्वि-

---

१. भगवती पुनः ।

२. लवङ्गिकामात्रपरिवारा तावत्संवृत्ता । इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशतु प्रियसखी ।

३. सखि, अयमङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः ।

४. ततः किम् ।

५. सखि, अस्मिन्पाणिग्रहणमङ्गलारम्भे कल्याणसंपत्तिनिमित्तं देवतां पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि ।

६. कुतइदानीं दारुणसमारम्भदैवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दलितमानसां पुनरपि मर्मच्छेददुःसहां नन्दमानिनीनुपतापयति ।

नेन प्रसाधनेन प्रसाधितं मालतीरूपधारिणं रमणीयं मकरन्दं जनो विप्रलब्धो मालतीबुद्ध्या क्षणान्तरमवेक्ष्यतीत्यर्थः । लवङ्गिका । भगवती पुनः । क्व यास्यतीति शेषः ॥ मालती । लवङ्गिकामात्रपरिवारा तावत्संवृत्ता । तदिदानीं यथाकथंचिदेनां लवङ्गिकानुपनीय शक्यं प्राणांस्त्यक्तुमिति भावः । इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशतु प्रियसखी ॥ स्तम्भान्तरितौ स्तम्भापवारितौ ॥ लवङ्गिका । सखि, अयमङ्गरागः इमाः कुसुममालाः ॥ मालती । ततः किम् । मर्तुकामाया मम किमेभिरित्याशयः ॥ लवङ्गिका । सखि, अस्मिन्पाणिग्रहणमङ्गलस्यारम्भ उपक्रमसमये कल्याणस्य विवाहमङ्गलस्य संपत्तिरविघ्नेन निष्पत्तिस्तन्निमित्तं तदर्थं देवतां पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि । तदेतैर्देवतामर्चयेति शेषः ॥ मालती । कस्मादिदानीं

लवङ्गिका—अदिकीलालिआ क्खु पिअसही एदिणा अणुऊलविप्पलम्भेण ।

(प्रविश्य भूषणपटलकहस्ता ।)

प्रतिहारी—भैअवदीं अमच्चो भणादि । एदिणा णरेन्दाणुप्पेसिदविवाहणेवच्छेण देवदाए पुरदो अलंकरिदव्वा मालदि त्ति ।

कामन्दकी—युक्तमाङ्गलिकं हि तत्स्थानम् । इतो दर्शय ।

प्रतिहारी—ऍदं दाव धवलपट्टंसुअजुअलं । एदं अ उत्तरीअवण्णंसुअं । इमे अ सव्वङ्गिआ आहरणसंजोआ । इमे अ मोत्तिआहारा । एदं चन्दणं । एसो सिदकुसुमापीडो त्ति ।

कामन्दकी—(अपवार्य ।) रमणीयं वत्सं मकरन्दमवलोकयिष्यति जनः । (प्रकाशम् । गृहीत्वा ।) भवतु । एवमुच्यताममात्यः ।

(प्रतिहारी निष्क्रान्ता ।)

---

१. अतिक्लेशिता खलु प्रियसख्येतेनानुकूलविप्रलम्भेन ।

२. भगवतीममात्यो भणति । एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितविवाहनेपथ्येन देवतायाः पुरतोऽलंकर्तव्या मालतीति ।

३. एतत्तावद्धवलपट्टांशुकयुगलम् । एतच्चोत्तरीयवर्णांशुकम् । इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगाः । इमे च मौक्तिकहाराः । एतच्चन्दनम् । एष सितकुसुमापीड इति ।

शिवंकरश्च भवतु । शिवशब्दात् 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति तातिल्प्रत्ययः । 'क्षेमंकरोऽरिष्टतातिः शिवतातिः शिवंकरः' इत्यमरः ॥ ७ ॥ अथ मालती मुहूर्तानन्तरं नन्दनपाणिग्रहणं वज्रनिपातसमुत्प्रेक्षमाणा दुर्विषहतत्पाणिग्रहणलक्षणदुःखात्यन्तोच्छेदकत्वेन मरणमेव शरणं निःश्रेयसं मन्यमाना तमुपायमपि दुर्लभं मत्वा वितर्कयति—केन पुनः सांप्रतमुपायेन मरणनिर्वाणस्यान्तरमवसरं संभावयिष्यामि । एतद्वितर्कप्रतिपादनाद्रूपं नामाङ्गम् । यथा—'वितर्को रूपमुच्यते' इति । मरणमपि मन्दभागधेयाया मेऽभिमतमतिदुर्लभं भवति ॥ **लवङ्गिका** । अतिक्लेशिता खलु प्रियसख्येतेनानुकूलस्य प्रियस्य विप्रलम्भेन ॥ प्रविश्य । आहेति शेषः । पटलकमाभरणधारणपात्रम् । **प्रतिहारी** । अमात्यो भगवतीं भणति । एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितविवाहनेपथ्येन देवतायाः पुरतोऽलंकर्तव्या मालतीति ॥ **कामन्दकी** । माङ्गलिकं मङ्गलप्रयोजनमिति ठक् ॥ **प्रतिहारी** । एतत्तावद्धवलपट्टांशुकयुगलम् । एतच्चोत्तरीयवर्णांशुकम् । इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगा आभरणान्येव संयोज्यन्ते स्थाप्यन्ते येष्ववयवेष्विति संयोगाः । कर्मणि घञ् । सर्वाङ्गिकाः सर्वाङ्गस्थाप्याः । इमे च मौक्तिकहाराः । एतच्चन्दनम् । एष सितकुसुमशेखर इति ॥ **कामन्दकी** । **रमणीयमिति** । अ-

माधवः—वयस्य मकरन्द,

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि
दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोमृतानि ॥ ८ ॥

मालती—[१]जह तस्स जीविदप्पदाइणो अवसिदं मं सुणिअ संदप्पमाणस्स तहाविहं सरिररअणं ण परिहीअदि, जह अ लोअन्तरगदं वि मं उद्दिसिअ सो जणो सुमरणकहामेत्तपरिसेसं कालन्तरेण वि लोअजत्तं ण सिढिलेदि तह करेसु । एव्वं दे पिअसही मालदी सकामा होइ ।

---

१. यथा तस्य जीवितप्रदायिनोऽवसितां मां श्रुत्वा संतप्यमानस्य तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते, तथा च लोकान्तरगतामपि मामुद्दिश्य स जनः स्मरणकथामात्रपरिशेषां कालान्तरेणापि लोकयात्रां न शिथिलीकरोति, तथा कुरु । एवं ते प्रियसखी मालती सकामा भवति ।

येन धारयन्ती समस्तसौभाग्यलक्ष्मीनिधिमहैश्वर्यमहत्त्वं माधवस्य श्रीमुखारविन्दमानन्दजननं यथा स्यादेवं प्रलोकय । अनेन मन्त्रिनिर्देशेन यथा मां लब्ध्वा प्रियतमो दृष्टेऽन्यदेव दृष्ट इति प्रतीतेर्नावबोधितवः प्रेम्णैव परां कोटिमारूढः । अवेधा तदलाभनिश्चयान्मरणं निश्चितमिति व्यज्यते । आनन्दमन्थरालसनेन च येन प्रकारेणाहं तमवलोकयामि तेनैवावलोकय, न तु लोभितेन तादृश्येनेत्युक्तम् । **माधवः** । अविपदतां प्रेमबन्धस्य निरतिशयतां च ज्ञात्वाह—**म्लानस्येति** । दिष्ट्या भाग्येन मया तादृशसौभाग्यानर्हेणापि वचोमृतान्यधिगतानि प्राप्तानि । कीदृशानि । विप्रलम्भसंतापेन ग्लानिमुपगतस्य जीवस्यैव सौकुमार्यात्कुसुमस्य विकासनानि । तथा संतर्पणानि सम्यक्तृप्तिजनकानि । तेन हि मालत्याः प्रसादे दर्शनेऽपीदृशवचनश्रवणाद्यादृशी तृप्तिस्तादृशी न भवतीति वचनानां संतर्पकत्वम् । तथा सकलेन्द्रियाणां मोहनानि । प्रलयावस्थाविर्भावहेतुत्वात् । इन्द्रियाणां लयो हि प्रलयः । तथानन्दनानि निरतिशयानन्दस्यात्मसंवेदनादानन्दजनकानि । तथा हृदयस्य विरहदुःखशोषितसर्वरसधातुकस्य रसायनानि रसस्य पुनरुद्भवकारकत्वेन रसजनकानि । 'जीवनार्थं हि धातूनां रसेषोषो रसायनम्' इति रसायनम् ॥ ८ ॥ **मालती** । यथा तस्य जीवितप्रदायिनोऽवसितां मृतेति मां श्रुत्वा संतप्यमानस्य तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते, यथा च लोकान्तरगतामपि मामुद्दिश्य स जनः स्मरणकथामात्रपरिशेषां कालान्तरेणापि लोकयात्रां न शिथिलीकरोति तथा कुरु । अत्र [illegible] । यथाहं [illegible]

लासपरिणामदुक्खणिद्दलिअमाणसं पुणो वि मम्मच्छेददूसहं मन्द इणीं दूमिज्जसि ।

लवङ्गिका—¹अइ, किं वत्तुकामासि ।

मालती—²किं दाणिं दुल्लहाभिणिवेसमणोरहविसंवदन्तभा हेओ जणो मन्तेदि ।

मकरन्दः—सखे, श्रुतम् ।

माधवः—असंतोषस्तु हृदयस्य ।

मालती—(लवङ्गिकां परिष्वज्य ।) ³परमत्थभइणि पिअसहि लव ङ्गिए, एसा दाणिं दे पिअसही अणाहा मरणे वट्टमाणा आग ब्भणिग्गमणिरन्तरोवारूढविस्सम्भसरिसं परिस्सज्जिअ अब्भत्थेदि जइ दे अहं अणुवट्टणीआ तदो मं हिअएण धारअन्ती समग्गसो हग्गलच्छीपरिग्गहेक्कमङ्गलं माहवस्स सिरिमुहारविन्दं आणन्दण सिणं पलोएहि । (इति रोदिति ।)

---

१. अयि, किं वक्तुकामासि ।

२. किमिदानीं दुर्लभाभिनिवेशमनोरथविसंवदद्भागधेयो जनो मन्त्रयते ।

३. परमार्थभगिनि प्रियसखि लवङ्गिके, एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमानाऽऽगर्भनिर्गमनिरन्तरोपारूढविस्रम्भसदृशं परिष्वज्याभ्यर्थयते । यदि तेऽहमनुवर्तनीया ततो मां हृदयेन धारयन्ती समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहैकमङ्गलं माधवस्य श्रीमुखारविन्दमानन्दमसृणं प्रलोकय ।

रुणसमारम्भस्य दैवस्य यो दुर्विलासो दुर्व्यापारस्तत्परिणामरूपेण दुःखेन निर्दलितं खेदितं मानसं यस्यास्तां पुनरपि मर्मच्छेददुःसहां मन्दभागिनीमुपतापयति । इदं चात्मगतमेव लवङ्गिकां संबोध्योपालम्भ इति द्रष्टव्यम् ॥ **लवङ्गिका** । अयि किं वक्तुकामासि । तद्वदेति शेषः ॥ **मालती** । किमिदानीं दुर्लभविषयो योऽभिनिवेशः प्रयत्नविशेषस्तत्र यो मनोरथस्तत्र विसंवदद्विपरीतीभवद्भागधेयं यस्य तादृशो जनो मन्त्रयते । प्रियतमसमागमरूपमनोरथविसंवादे मरणं मयापेक्षितं तदपीदानीं भाग्यवैकल्यान्मम दुर्लभं जातमिति किमिदानीं मया वक्तव्यमित्याशयः । एतच्च प्रस्तुतमरणोत्कर्षद्योतकत्वादुदाहरणं नामाङ्गम् । यथा—'यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं भवेत्' इति ॥ **मकरन्दः** । सखे, श्रुतमित्यत्र काकुः ॥ **माधवः** । असंतोषस्त्विति स्वनिमित्तत्वस्यास्फुटत्वात् ॥ **मालती** । परमार्थभगिनि प्रियसखि लवङ्गिके,एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमाना आगर्भनिर्गमनिरन्तरोपारूढविस्रम्भसदृशं परिष्वज्याभ्यर्थयते । तत्र प्रस्तुतोपयोगिसामवचनत्वात्संग्रहो नामाङ्गम । यथा—'संग्रहः सामदानोक्तिः'इति । यदि तेऽहमनुवर्तनीया ततो मां हृद-

मालती—[1]सहि, पिअं खु तुह्माणं मालदीजीविदं । ण उण मालदी ।

लवङ्गिका—[2]सहि, किं ति भणिदं होइ ।

मालती—[3]जेणँ पच्चासाणिबन्धणेहिं वअणसंविहाणेहिं जीवाविअ इमं महावीभच्छारम्भं अनुभाविदह्मि । संपदं उण मे मणोरहो एत्तिअं एव्व । जं तस्स देवस्स परकेरअत्तणेण अवरद्धं अत्ताणं परिच्चइअ णिव्वुदा हुविस्सं । अस्सिं पओअणे पिअसही मे अपरिपन्थिणी होदु । (इति पादयोः पतति ।)

मकरन्दः—सैषा परमा सीमा स्नेहस्य ।

(लवङ्गिका माधवं संज्ञयाऽऽह्वयति ।)

मकरन्दः—वयस्य, लवङ्गिकास्थाने तिष्ठ ।

---

१. सखि, प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितम् । न पुनर्मालती ।

२. सखि, किमिति भणितं भवति ।

३. येन प्रत्याशानिबन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वेमं महावीभत्सारम्भमनुभावितास्मि । सांप्रतं पुनर्मे मनोरथ एतावानेव । यत्तस्य देवस्य परकीयत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यज्य निर्वृता भविष्यामि । अस्मिन्प्रयोजने प्रियसखी मेऽपरिपन्थिनी भवतु ।

प्रतिहतं तेऽमङ्गलम् । इतोऽन्यपरं न श्रोष्यामि ॥ **मालती** । सखि, प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितम् । न पुनर्मालती ॥ **लवङ्गिका** । सखि, किमिति भणितं भवति । मालतीजीवितं प्रियं न तु मालतीति वचनस्य व्याहतत्वादिति भावः ॥ **मालती** । येन प्रत्याशानिबन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वेदानीं मालतीदं महावीभत्सारम्भमनुभवितास्मि । तदनेनातिजुगुप्सितमपि मम जीवितमेव युष्माकं प्रियं यथा तथा वा जीवति चेदलमिति न तु दुःखविवर्जिता मालती कथं सुखेन तिष्ठतीति युष्माकं विचार इत्यस्य स्वपरित्यागाभिप्रायो दर्शितो भवति । महावीभत्सारम्भमतिजुगुप्सितं नन्दनपाणिग्रहणोद्योगमित्यर्थः । सांप्रतं पुनर्मम मनोरथ एतावानेव । यतस्य देवस्य । जीवितप्रदायिनो माधवस्येति यावत् । परकीयत्वेन पराधीनत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यज्य निर्वृता भविष्यामीति [illegible] नितस्य स एव स्वामीति [illegible] जीवितस्य [illegible] योगोऽपराधः । तस्य च [illegible] एव [illegible] स्यादिति भावः । अस्मिन्प्रयोजने प्रियसखी मेऽपरिपन्थिन्यनुकूला भवतु ॥ **मकरन्दः** । परमा सीमा परा [illegible] । [illegible] इति भावः । अथ पूर्वमेव [illegible]

मकरन्दः—हन्त, अतिकरुणं प्रस्तुतम् ।

माधवः—

नैराश्यकातरधियो हरिणेक्षणायाः
श्रुत्वा निकामकरुणं च मनोहरं च ।
वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्वहामि
चिन्ताविषादविपदं च महोत्सवं च ॥ ९ ॥

लवङ्गिका—अइ, पडिहदं दे अमङ्गलं । इदो वि अवरं ण सुणिस्सं ।

१. अयि, प्रतिहतं तेऽमङ्गलम् । इतोऽप्यपरं न श्रोष्यामि ।

रागोत्कर्षाच्छ्मशानप्रदेशवृत्तान्तावगमाच्च मय्यवर्तितायामसौ स्वजीवितनिरपेक्षस्त्यजेदपि शरीरम् । यथा तु जीवति तथा कुर्विति । त्वत्प्रयत्नवशात्कथंचिदपरित्यक्तजीवितोऽसौ कालक्रमेण यथा मां न विस्मरति तदपि त्वयैव कर्तव्यमिति भावः । एवं ते प्रियसखी मालती सकामा भवति ॥ मकरन्दः । हन्तेति प्रेमातिशयमरणोद्योगप्रतीतेर्हर्षविषादद्योतकः ॥ माधवः—नैराश्येति । नैराश्येन मत्पाणिग्रहणप्रत्याशाभावे तद्धेतुकस्वजीवितप्रत्याशाभावेन कातरा चकिता धीर्यस्यास्तस्या हरिणेक्षणाया निकामं भृशं करुणं मरणोद्योगसूचनाच्छोकातिशयजनकम् । अथ स्वविषयानुरागप्रकर्षप्रतीतेर्मनोहरं च वात्सल्येन रतिभावेन । यद्यपि वात्सल्यशब्दोऽपत्यविषयां रतिमाचष्टे, तथाप्यत्र लक्षणया रतिसामान्यमात्रमाह, न तु वात्सल्यं नाम दशमं रसान्तरम् । प्रसिद्धालंकारप्रस्थानेष्वव्युत्पादनात् । प्रत्युत निषेधादेव गुरुनृपपुत्रादिविषयाया रतेर्भावत्वमेव हि व्यवस्थापितम् । 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथा जिता' । तस्मात् 'तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः' इत्यादौ पुत्रगोचराया रतेः परिपोषादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदो भावध्वनिरेव रसान्तरम् । न च भरतेनात्र पृथक्स्थायी प्रदर्शितः । नापि रतिरेवास्य स्थायी । तस्याः शृङ्गारैकस्थायित्वात्, अस्य रसान्तरत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नापि शृङ्गारभेद एवायम् । तद्भेदेषु संभोगादिष्वपरिगणनात् । मात्रादीनां पुत्रादौ शृङ्गारस्यात्यन्तानौचित्याच्च । अस्तु वात्सल्यं रसान्तरम् । तथापि प्रकृते तन्न संभवति । तस्यापत्यमात्रालम्बनत्वात् । नहि मालत्या माधवे वात्सल्यं युक्तमित्यर्थः । अलं कुत्सितेन विचारणेन । तस्मादत्र रतिसामान्यं लक्ष्यते । तेन मोहेन 'मोहश्चित्तस्य शून्यता' इत्युक्तेन व्यभिचारिणा च यत्परिदेवितं विलापवचनं तत्र तद्गतचिन्तया मदलाभादियं प्राणानपि त्यक्तुमुद्यता । अनया किमिदानीं कर्तव्यमित्येवंरूपया यो विषादो विषण्णत्वमेव विपत् । तां च महोत्सवं च । अहो मे सौभाग्यं यदेतादृशस्य स्त्रीरत्नस्य मय्येवंविधानुरागबन्धस्तदेतल्लाभाभावेऽप्येतावतैव लब्धजन्मसाफल्योऽहमित्येवमात्मनो हर्षोत्कर्षः । तं च वहामि । उक्तं च—'परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानरागयोः' इति । शोकहर्षाभ्यां करुणशृङ्गारसंकीर्णं मनो वर्तत इति भावः ॥९॥ लवङ्गिका । अयि,

माधवः—

किं वा भणामि विच्छेददारुणायासकारिणि ।
कामं कुरु वरारोहे देहि मे परिरम्भणम् ॥ ११ ॥

मालती—(सहर्षम् ।) कहं अणुगहीदह्मि । (उत्थाय ।) इअं आलिङ्गामि । दंसणं उण वाफप्पीडणेण पिअसहिआए पच्चक्खं ण लभिअदि । (आलिङ्ग्य सानन्दम् ।) सहि, कठोरकमलगब्भपह्मलो अण्णारिसो एव्व दे अज्ज णिव्वावेदि मं सरीरप्फंसो । (सास्रम् ।) किंअ मोलिविनिवेसिअअञ्जली मह वअणेण विण्णवेहि तं जणम् । जह ण मए मन्दभाआए विकसन्तसदपत्तलच्छीविलासहारिणो मुहचन्दमण्डलस्स सच्छन्ददंसणेण संभाविदो चिरं लोअणमहोसवो ।

१. कथमनुगृहीतास्मि । इयमालिङ्गामि । दर्शनं पुनर्बाष्पोत्पीडनेन प्रियसख्याः प्रत्यक्षं न लभ्यते । सखि, कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश इव तेऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्शः । किंच मौलिविनिवेशिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । यथा न मया मन्दभाग्यया विकसच्छतपत्रलक्ष्मीविलासहारिणो मुखचन्द्रमण्डलस्य स्वच्छन्ददर्शनेन संभावितश्चिरं लो-

किं वेति । विच्छेदेनात्यन्तविप्रयोगेण दारुणो य आयासो मरणोद्योगात्मकं दुष्करं कर्म तत्कारिणीति संबोधनम् । ईदृशीं त्वां किं वा भणामि कथं प्रियसख्यनुज्ञां दद्याम् । न कथंचिन्मरणानुज्ञां कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः । तत्रास्त्वनेन 'ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः' इति नीत्या कामं स्वाभिलषितं कुरु । हे वरारोहे, मम परिरम्भणं देहि । मामालिङ्गेत्यर्थः । अथ च माधवौचित्येन कामं मनोरथं कुरु निष्पादय । वरारोहे चिरस्य प्रार्थितं परिरम्भणं देहीत्यपि प्रतीयते । लवङ्गिकया प्रशंसार्थं वरारोहे, इति सखीसंबोधनं युक्तमेवेति ॥ ११ ॥ अथ मालती कामं कुर्विति सख्या अनुमतिं मत्वाह—मालती । कथमनुगृहीतास्मीति । सख्येति शेषः । इयमालिङ्गामि । दर्शनं बाष्पोत्पीडनेनाश्रुपूरेण प्रियसख्याः प्रत्यक्षं न लभ्यते । एवं लवङ्गिकाभ्रमेण माधवमालिङ्ग्यामृतसरसीव निमग्ना निरतिशयं निर्वृतिविशेषमनुभवन्त्याह—सखि, कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश एव तेऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्शः । कठोरकमलगर्भवत्परिणतपङ्कजबीजकोशवत्पक्ष्मलो रोमाञ्चकञ्चुकितः । इदानीं कृतमरणनिश्चया सख्या चानुमतिं कृतां मन्यमाना प्रियतमं प्रतिसन्देशं वाचिकं संदिशति—किंच । मौलिविनिवेशिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । तं जनमित्यनेन तस्य पतित्वं निश्चित्य साक्षान्नामग्रहणानौचित्यं सूचयति । तेन च नाहं कन्यैव संस्थिता नन्वर्थेनैव माधवाय दत्ता तस्यैव केवलम्, तादृशेन पत्या सह संसारसौहृदान्यनुभ-

पुरश्चक्षूरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता
तनुग्लानिर्यस्य त्वयि समभवद्यत्र च तव ।
युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने मुञ्च जडतां
विधातुर्वैदग्ध्यं विलसतु सकामोऽस्तु मदनः ॥ १५ ॥

लवङ्गिका—[1]भअवदि, किसणचउद्दसीरअणिमसाणसंचारणिव्वूढविसमववसाअणिट्ठाविदपचण्डपाखण्डदोद्दण्डसाहसो साहसिओ क्खु एसो । अदो पिअसही उक्कम्पिदा ।

कामन्दकी—लवङ्गिके, स्थाने खल्वनुरागोपकारयोर्गरीयसोरुपन्यासः ।

मालती—[2]हा ताद, हा अम्ब ।

---

१. भगवति, कृष्णचतुर्दशीरजनीश्मशानसंचारनिर्व्यूढविषमव्यवसायनिष्ठापितप्रचण्डपाषण्डदोर्दण्डसाहसः साहसिकः खल्वेषः । अतः प्रियसख्युत्कम्पिता ।

२. हा तात, हा अम्ब ।

चायैव शीघ्रमस्य पाणिं गृहाणेति भावः ॥ पुर इति । यस्य त्वयि विषये यत्र चक्षुरिन्द्रियपथे च तव पूर्वं चक्षुःप्रीतिस्तदनु चित्तासङ्गस्तदनु संकल्पादिक्रमेण तनुग्लानिश्चेत्याद्या मदनावस्थाः प्रादुरासन् । अत्र मनःसङ्गकार्याणि वाच्यानि मनसोऽनन्यपरत्वेन तच्चिन्तैकव्यापृतत्वेन संकल्पजागरकार्श्यतनुग्लान्यरतयो व्यज्यन्ते, स एवायं युवा प्रेयानिति वयसा प्रेम्णा चानुरूपत्वं ध्वन्यते । तस्मादिहास्मिन्सुवदने सर्वदा सुवदने जडतामप्रतिपत्तिं मुञ्च । विधातुर्वैदग्ध्यं भवदुभयनिर्माणनैपुण्यं भवदुभयसमागमेनैव विलसतु सफलं भवतु । मदनश्च सकामो भवतु । जाड्यं विहाय यावदुन्मादाद्यवस्थान्तराणि नोल्लसन्ति तावदेव प्रेयांसं वृणीष्वेति भावः । जाड्यं च व्यभिचारिभावः । यथा—'क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः' इति ॥ १५ ॥ लवङ्गिका । भगवति, कृष्णचतुर्दशीरजन्याम् । तस्यामेव साहसकर्मप्रसिद्धेरागमोक्तत्वात् । श्मशानसंचारेण निर्व्यूढो निर्वर्तितो महामांसविक्रयरूपो विषम आर्यजनानुचितो व्यवसायो येन । अनेन मालत्यां माधवस्य प्रकृष्टोऽनुरागबन्ध उक्तः स चार्थात् । निष्ठापितं निष्पादितं प्रचण्डपाषण्डदोर्दण्डसाहसं मालतीवधरूपं कर्म येन स तथा तेन जीवितदानेनोपकारातिशय उक्तः । साहसिकः खल्वेषः । अतः प्रियसख्युत्कम्पिता । अत्र लवङ्गिका तस्यां निशीथिन्यामेवासौ [illegible] जीवितदानाद्युपकारी चासौ [illegible], तदस्मिन्कालात्ययो [illegible] ता [illegible] माधवमुद्दिश्य [illegible] इति [illegible] इति बोध्यम् ॥ मालती—हा तातेति । एवंविधानुचितकारिण्यं वयं [illegible]-

तदिह सुवदनायां तात मत्तः परस्ता-
त्परिचयकरुणार्योः सर्वथा मा विरंसीः ॥ १६ ॥

(इति पादयोः पतितुमिच्छति ।)

माधवः—अहो, वात्सल्यादतिक्रामति प्रसङ्गः ।

मकरन्दः—भगवति,

श्लाघ्यान्वयेति नयनोत्सवकारिणीति
निर्व्यूढसौहृदरसेति गुणोज्ज्वलेति ।
एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो
युष्माकमेवमियमित्यथ किं ब्रवीमि ॥ १७ ॥

कामन्दकी—वत्स माधव ।

माधवः—आज्ञापय ।

कामन्दकी—स्वीक्रियतामियम् ।

माधवः—स्वीकरोमि ।

कामन्दकी—वत्स माधव, वत्से मालति ।

माधवः—आज्ञापय ।

मालती—आणवेदु भअवदी ।

---

१. आज्ञापयतु भगवती ।

त्वर्थः विरंसीरिति 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । रमिश्च इदित् पठ्यते मनिरित्यनिट्कम्(?) । माङ्योगादडागमप्रतिषेधः । [illegible] षेधो नास्तीत्याद्यविवेके हेयम् । 'मा तात साहसं [illegible] पुरः[illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] च ॥' इत्यादौ [illegible] प्रतिषेधदर्शनात् ॥१६॥ इति पादयोः पतितुमिच्छति ॥ **माधवः** [illegible] प्रसङ्गः [illegible] [illegible] । [illegible] भगवती [illegible] [illegible] इति भावः ॥ **मकरन्दः**—भगवतीति । श्लाघ्यान्वयेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] । एकैकमेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

कामन्दकी—वत्स माधव।

माधवः—आज्ञापय।

कामन्दकी—इयमशेषसामन्तमस्तकोत्तंसपरागरञ्जितचरणाङ्गुलेरमात्यभूरिवसोरेकापत्यरत्नं मालती भगवता सदृशसंयोगरसिकेन वेधसा मन्मथेन मया च तुभ्यं दीयते। (इति बाष्पं विसृजति।)

मकरन्दः—फलितं हि तर्हि भगवतीपादप्रसादेन।

माधवः—तत्किमित्यतिबाष्पायितमाननं भगवत्याः।

कामन्दकी—(चीराञ्चलेन नेत्रे परिमृज्य।) वत्स, किमपि कल्याणं वक्तुकामास्मि।

माधवः—तत्किम्।

कामन्दकी—विज्ञापयामि।

माधवः—आज्ञापय।

कामन्दकी—

परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधाना-
महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्च तैश्च।

त्वं विलोकयेयमिति शेषः॥ **कामन्दकी—इयमिति।** अशेषेत्यनेन निरतिशयैश्वर्यसंपन्नस्यापत्यं न दरिद्रस्येति, तस्याप्येकत्वेनातीव प्रेमभाजनं तदपि रत्नमिव रत्नं सौन्दर्याद्यनेकगुणशाल्यपत्यमियं मालतीत्यनेनास्यामनादरस्त्वया न कथंचिदपि कर्तव्य इति सूचयति। सेयं प्रथमं सदृशयोरन्योन्यानुरूपयोर्युवयोः संयोगरसिकेन वेधसा स खलूत्पादयन्नेवेयमस्मा अयं चास्या इति निर्णयं भालतले लिखितवान्, तदनन्तरं मन्मथेनाकस्मादेव द्वयोर्मनोघटकेन मया च तदुचितमानुषप्रयत्नविधायिन्या तुभ्यं दीयते॥ रोदनं च कन्याप्रदानानन्तरं मातृत्वाद्वात्सल्याच्च॥ बाष्पायितं बाष्पोद्गमनं कृतम्। 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति णिजन्ताद्भावे क्तः॥ विज्ञापयामीत्युक्तिः कामन्दक्याः कन्याप्रदानमेव तत्कैङ्कर्यमिति नीत्या विनयद्योतनार्थम्॥ माधवस्तु गुरुजनौचित्येनाह—आज्ञापयेति॥ **कामन्दकी—परिणतीति।** त्वद्विधानां महाकुलीनत्वादिगुणशालिनां महानायकानां प्रीतयः स्नेहाः परिणतिरमणीयाः परिपाकेन मनोहराः न तु क्षुद्रजनस्नेहवत्परिणतिविरसाः। अतो न मया किंचिदपि वक्तव्यम्। तथाहमपि तैस्तैर्हेतुभिर्निमित्तैः पितृस्नेहवात्सल्यादिभिर्मान्यानुल्लङ्घ्यवचना। तत्तस्मादिहास्यां सुवदनायाम्। हे तात। वात्सल्यातिशयादपत्येऽपि तातशब्दः प्रयोज्यः। स तादृशः परिचयो गाढस्नेह एव करुणा कृपा तस्याः प्रकाशान्मा विरंसीर्विरतो मा भूः। अस्यां स्नेहानुबन्धेनैव मयि त्वया कृपा कृते-

मकरन्दः—(प्रविश्य विहसन् ।)

(सर्वे सविस्मयं सकौतुकं पश्यन्ति ।)

माधवः—(गाढं मकरन्दं परिष्वज्य ।) भगवति, कृतपुण्य एव न्दनः । यतः प्रियवयस्यमीदृशं मनसा मुहूर्तमपि कामयिष्यति ।

कामन्दकी—वत्सौ मालतीमाधवौ, इतो निर्गत्य वृक्षगहनेन म्यतामुद्वाहमङ्गलार्थम् । अस्ति तत्र दीर्घिकायाः पश्चादुद्यानवाटः । पुविहितं तत्रैव वैवाहिकद्रव्यजातमवलोकितया भूयश्च ।

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डाच्छपाण्डुच्छदै-
स्ताम्बूलीपटलैः पिनद्धफलितव्यानम्रपूगद्रुमाः ।
कक्कोलीफलजग्धमुग्धविकिरव्याहारिणस्तद्भुवो
भागाः प्रेङ्खितमातुलुङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥१९॥

अतस्तत्रैव मदयन्तिकामकरन्दयोर्यावदागमनं स्थातव्यम् ।

माधवः—(सहर्षम् ।) कल्याणान्तरावतंसा कल्याणसंपदुपरिष्टा-द्भवतु ।

कलहंसः—दिट्ठिआ इदं वि पिअं णो हविस्सदि ।

---

१. दिष्ट्या इदमपि प्रियं नो भविष्यति ।

वा तव भवेदित्येवंरूपायाम् । कस्त्वं को वा तव भारो मयि वर्तमानायामिति भावः । **गाढोत्कण्ठेति** । गाढया प्रवृद्धयोत्कण्ठया प्रियानवाप्तिजनितेन स्मरदशानिमित्तेनौत्सुक्येन व्यभिचारिणा कठोरः प्रौढो यः केरलवधूनां कपोलस्तद्वदच्छाः पाण्डुवर्णाश्छदाः पर्णानि येषां तैस्ताम्बूलीनां नागवल्लीनां पटलैः समूहैः पिनद्धाः संबद्धाः फलिता अत एव व्यानम्राः फलभारावनताः पूगद्रुमाः क्रमुकवृक्षा येषु तथा । कक्कोलीफलानां जग्धेन भक्षणेन । भावे क्तः । मुग्धा मनोहरा ये विकिराणां पक्षिणां व्याहारा रुतानि तद्वन्तस्तथा । प्रेङ्खिताश्चलिताः फलपादनार्थं मातुलुङ्गवृतयो बीजपूरसमूहा येषु तादृशास्तद्भुवोऽलद्विहारिकाया भुवो भागा अवकाशा वां युवयोः प्रेयः प्रीतिं विधास्यन्तीति । अत्र नागवल्लीलतापूगद्रुमसंश्लेषणं मिथुनान्तरदर्शनमुद्दीपनं चायत्नसिद्धसंभोगसाधनताम्बूललाभश्च पक्षिणां कोलाहलेन नान्यैर्भवद्वचनाकर्णनं बीजपूरकुञ्जसंकटत्वादन्येषामप्रवेशयोग्यत्वनदृश्यत्वेन वेनावस्थानं च भवतीत्यादि व्यज्यते ॥ १९ ॥ मदयन्तिकागमनं यावदिति । तत्र युवयोर्मदयन्तिकामकरन्दयोश्च युगपदेव विवाहो निर्वर्तयिष्यत इत्याशयः ॥ **माधवः** । कल्याणान्तरावतंसा कल्याणान्तरालंकारा कल्याणसंपन्मालतीप्राप्तिलक्षणमङ्गलसमृद्धिः ॥ **कलहंसः** । दिष्ट्या इदमपि प्रियं नो भवि-

कामन्दकी—

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा
सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं वा ।
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसा-
मित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥ १८ ॥

मकरन्दः—अथ किम् ।

लवङ्गिका—जंह तुह्मे आणवेत्थ[1] ।

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्येनापवारितः प्रवर्तस्व परिणयायात्मनः । (इति पटलकमर्पयति ।)

मकरन्दः—यदाज्ञापयसि, यावदितश्चित्रजवनिकामन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि । (तथा करोति ।)

माधवः—भगवति, सुलभमपि बह्वनर्थकमतिसंकटमेतद्वयस्यस्य ।

कामन्दकी—कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ।

माधवः—एवं भगवत्येव जानाति ।

---

१. यथा यूयमाज्ञापयथ ।

योभयोः साधारणं धर्म्यमुपदेशमाह—**प्रेय इति**। प्रेयः प्रियतमः । मित्रं सखा । तथा समग्रा सकला बन्धुता बन्धुसमूहः सर्वेऽखिलाः काम्यन्त इति कामा विषयास्तथा । शेवधिर्निधिः । किं बहुना जीवितं वा स्त्रीणां भर्तैव, पुंसां च धर्मदाराः । एवं स्निग्धमित्राणीत्येतद्धर्मरहस्यं लोकशास्त्रसिद्धं वत्सयोर्ज्ञातं मनोगतं सर्वथास्तु । एतावत्सर्वदानुसंधेयमित्यर्थः । वत्सयोरित्यत्र 'पुमान्स्त्रिया'इत्येकशेषः । उभयोर्वात्सल्यस्य तुल्यत्वाद्वत्सशब्दप्रयोगः॥ १८॥**मकरन्दः** । अथ किम् । एवमेवैतदित्यर्थः ॥ **लवङ्गिका** । यथा यूयमाज्ञापयथ॥**कामन्दकी** । एवमत्र विवाहमङ्गलं निर्वर्त्यतः परं नन्दनवञ्चनार्थं कृतकमालतीवेषं मकरन्दं मदयन्तिकालाभलोभादभ्युपगतस्त्रीभावं सज्जीकुर्वन्त्याह—**वत्सेति** । इत आरभ्य मकरन्दवृत्तान्तः पताकेति पूर्वमेवोक्तम् । मालत्यर्थं राज्ञा प्रेषितेन नेपथ्येन मङ्गलालंकारेण । परिणयाय नन्दनपरिणयाय मदयन्तिकापरिणयाय चेत्यर्थः । चित्रयवनिकां चित्रपटनिर्मितां तिरस्करिणीम् । अन्तर्धानं स्त्रीसंनिधौ वस्त्रादिपरिधाने स्त्रीजनोचितेऽपाटवात्परिधानचलनशङ्कया॥ **माधवः** । सुलभमपि बह्वनर्थकमनेकप्रत्यवायमतिसंकटं सुदुष्करं कर्म नन्दनवञ्चनात्मकं वयस्यस्य।'शुभमपि' इत्यपि पाठः॥**कामन्दकी कस्त्वमिति** । अस्यां चिन्तायाम् । प्रभूतानर्थकं सुदुष्करं चेदं कर्म, कथमस्य रक्षिसहस्राकुले नंदनभवने प्रवेशनिर्गमौ, यदि राजा देवाद्विजानीयात्तदानर्थः, कि

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।)

बुद्धरक्षिता—अम्हहे, सुसिलिट्ठमालदीणेवच्छलच्छीविप्पलद्धणन्दणकरग्गहो अमच्चभूरिवसुमन्दिरे भअवदीए संविहाणेण खेमेण गोवाइदो अज्ज मअरन्दो । अज्ज अम्हे णन्दणावासं उवगदा अदो भअवदी णन्दणं आपुच्छिअ णिआवसहं गआ । अअं अ णववहूघरप्पवेसविरइदाकालकोमुदीमहूसवप्पमत्तपज्जाउलासेसपरिअणो पओसो अणुऊलइस्सइ अज्ज णो व्ववसिदं । संपदं अ तुवरन्तकामो

---

१. अहो, सुश्लिष्टमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहोऽमात्यभूरिवसुमन्दिरे भगवत्याः संविधानेन क्षेमेण गोपायितोऽद्य मकरन्दः । अद्य वयं नन्दनावासमुपगताः अतो भगवती नन्दनमापृच्छ्य निजावसथं गता । अयं च नववधूगृहप्रवेशविरचिताकालकौमुदीमहोत्सवप्रमत्तपर्याकुलाशेषपरिजनः प्रदोषोऽनुकूलयिष्यत्यद्य नो व्यवसितम् । सांप्रतं च त्वरमाणकामः

पार्वतीचुम्बितं शंभोर्जयत्यलिकलोचनम् ।
जिष्णोर्मन्तिजायेन लज्जयेव निमीलितम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभते—तत इत्यादिना । कामन्दक्या हि निर्व्यूढदूतीव्यापारं मालतीमाधवकृतकपरिणयलक्षणफलपर्यवसितं संपाद्य कामन्दकीनियुक्ताया बुद्धरक्षिताया अपि तद्व्यापारे 'नियुक्तैव हि मया तत्र प्रियसखी बुद्धरक्षिता' इति प्राक्सूचितं मदयन्तिकामकरन्दसंघटनेन सफलयितुं कवेरङ्कावतार इति द्रष्टव्यम् ॥ बुद्धरक्षिता । सुश्लिष्टाकृतिमत्त्वेनानाशङ्कनीया मालतीनेपथ्यलक्ष्मीस्तया विप्रलब्धेन नन्दनेन कृतः करग्रहो यस्य सः । अमात्यभूरिवसुमन्दिरे भगवतीवचनसंविधानैः 'समागतेयं मालती समभ्यर्च्य नगरदेवताम्' इत्यादिवचनैर्मालतीसमुचिततत्तदुपचारसंपादनादिव्यापारैश्च क्षेमेण केनचिदप्यलक्षिततत्त्वादनुपद्रवेण गोपायितो रक्षितो राज्ञस्तदनुचरेभ्यः परित्रातो मकरन्दः । यथा विज्ञाय तैर्न प्रह्रियते तथा कृत इत्यर्थः । अनेन च कृतकमालतीनन्दनपरिणयनिष्पत्तिः सूचिता। अद्य वयं नन्दनावासमुपगताः । मदयन्तिकासखीत्वेन तस्य वरसंबन्धाद्विद्वद्वरवर्गाणां च बहुत्वाद्वयमिति बहुवचनम् । विवाहार्थं वरमनुसृत्य वयं जन्याद्य विवाहं निर्वर्त्य वरगृहमेव प्रत्यागता इत्यर्थः । अतो भगवती नन्दनमापृच्छ्यामन्त्र्य गता निजावसथं स्वावासम् । अयं च नववधूगृहप्रवेशार्थं विरचितो योऽकालमाश्वयुजपौर्णमासीव्यतिरिक्तकाले कौमुदा अभावात्तौर्णमास्यां कर्तव्यो यो महोत्सवस्तेन प्रमत्तोऽनवहितस्तथा पर्याकुलः कार्यान्तरव्यासङ्गाद्विक्षिप्तचेतस्कोऽशेषपरिजनो यस्मिन्स तादृशः प्रदोषो रजनीमुखमनुकूलयिष्यत्यभिमतविधिविवाहा-

कामन्दकी—कथं संवृत्तो माधवः ।

लवङ्गिका—सुदं पिअसहीए ।

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, भद्रे लवङ्गिके, इतः निष्क्रामामः ।

मालती—सहि, तुए वि गन्तव्वं ।

लवङ्गिका—(विहस्य ।) संपदं क्खु अह्मे एत्थ ओसरम्ह ।

(इति निष्क्रान्ताः कामन्दकीलवङ्गिकामकरन्दाः ।)

माधवः—अयमिदानीमहम् ।

आमूलकण्टकितकोमलबाहुनाल-
माद्राङ्गुलीदलमनङ्गनिदाघतप्तः ।
अस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-
मारक्तपङ्कजमिव द्विरदः सरस्याः ॥ २० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे षष्ठोऽङ्कः ।

---

१. श्रुतं प्रियसख्या ।

२. सखि, त्वयापि गन्तव्यम् ।

३. सांप्रतं खलु वयमत्रापसरामः ।

ष्यति । यन्निस्तीर्णविपन्मदयन्तिकासहितो मकरन्दोऽस्माभिर्द्रष्टव्यः॥**लवङ्गिका**। श्रुतं प्रियसख्या । भगवत्या विहारिकागमनाय मकरन्दागमनप्रतीक्षणाय च यदुक्तं तच्छ्रुतं किम् । तदेतत्कुरुष्वेत्यर्थः ॥ **मालती** । सखि, त्वयापि गन्तव्यम् । मां विसृज्येति शेषः ॥ **लवङ्गिका** । सांप्रतं खलु वयमेव शिष्टा बाह्याः । त्वं भर्त्रा सह सुखमास्स्वेति भावः ॥ **माधवः** । **आमूलेति** । अनङ्ग एव निदाघो घर्मसमयः संतापकारित्वात् । तेन तप्तोऽयमहमिदानीं निदाघतप्तो द्विरद इवामूलं कण्टकितो रोमाञ्चकञ्चुकितः संजातकण्टकश्च कोमलो बाहुनालो नालसदृशो बाहुर्यस्य तम् । तथार्द्राः खेदाख्यसात्त्विकभाववशात्सलिलसंबन्धवशाच्चाङ्गुल्यो दलानीव दलसदृशोऽङ्गुल्यो यस्य तम् । अस्या मालत्याः सारस्या इव कान्तं करमारक्तपङ्कजं कोकनदमिव करेण हस्तेन शुण्डादण्डेन चाकलयामि गृह्णामीति । उपमालंकारः ॥ २० ॥

भवभूतिकवेर्वाचः स्वदन्ते रसरञ्जिताः ।
सुमनोभ्यः सुधास्यन्दबन्धमाधुर्यबन्धुराः ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकपर्वतनाथयायजूकनन्दनत्रिपुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां षष्ठाङ्कविवरणम् ॥

लवङ्गिका—को संदेहो महाभाअस्स। किं वहुणा। जह एसो मञ्जीरसद्दो तह जाणामि देण ववदेसेण आणीदा बुद्धरक्खिदाए मदअन्तिएत्ति। ता उत्तरीआववारिदो सुत्तलक्खणो चिट्ठ।

(मकरन्दस्तथा करोति।)

(ततः प्रविशति मदयन्तिका बुद्धरक्षिता च।)

मदयन्तिका—सहि, सच्चं एव्वं परिकोविदो मे भादा मालदीए।

बुद्धरक्षिता—अह इं।

मदयन्तिका—अहो अच्चाहिदं। ता एहि, वामसीलं मालदीं णिब्भच्छेह्म।

(इति परिक्रामतः।)

बुद्धरक्षिता—इदं वासभवणं।

---

१. कः संदेहो महाभागस्य। किं बहुना यथैष मञ्जीरशब्दस्तथा जानामि तेन व्यपदेशेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति। तदुत्तरीयापवारितः सुप्तलक्षणस्तिष्ठ।

२. सखि, सत्यमेव परिकोपितो मम भ्राता मालत्या।

३. अथ किम्।

४. अहो अत्याहितम्। तदेहि, वामशीलां मालतीं निर्भर्त्सयावः।

५. इदं वासभवनम्।

नानेति संभावनायाम्। बुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवत्यैव निवेशिता भगवतीनीतिः कृत्यं मदयन्तिकां प्रति न बुद्धरक्षिताबुद्धिदोषेण प्रतिहता फलतीति संभाव्यते। 'न विपर्येष्यति' इति पाठे बुद्धरक्षितया स्वप्रज्ञाबलेनाप्रमत्तेन दोषेण वैपरीत्यं न संभाव्यतेऽपि तु भगवत्यैव प्रवर्तितत्वात्फलपर्यवसायिनी नीतिर्भविष्यतीत्यर्थः॥ लवङ्गिका। कः संदेहो महाभागस्य। संभावनाया उत्पन्नैककोटिसंदेहरूपत्वादपिनाम शब्दसूचिता संभावनैव संदेहशब्देनोक्ता। कथं तर्हि संदेहलेशस्याप्यवकाश इत्यर्थः। किंबहुना। यथैष मञ्जीरशब्दः श्रूयते, तथा तेनैव नूपुरध्वनिश्रवणप्रकारेण हेतुना तर्कयामि तेन व्यपदेशेनालीकभ्रातृभार्यापरित्यागानुनयव्याजेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति। तदुत्तरीयापवारितः सुप्तलक्षणः सुप्त इव वक्ष्यमाणस्तिष्ठ॥ मदयन्तिका। सखि, सत्यमेव परिकोपितः परिकुपितः कृतो मे भ्राता मालत्या॥ बुद्धरक्षिता। अथ किम्। सत्यमेवेत्यर्थः॥ मदयन्तिका। अहो, अत्याहितं महाभीतिः। कुपिता भ्रातुर्मालती समीपमुपनीतैवेत्यर्थः। तदेहि। वामशीलां वक्रस्वभावां मालतीं

कामेदुं सपादपडणं अब्भत्थिअ पुणो वलामोडिअ अभिद्दवन्तो मअरन्देण णिट्ठुरं पडिहदो जामादा। सो अ वेलक्खरोसावेसखलन्त-अक्खरो ओरुइदणअणपप्फुरन्तवअणो ण मे संपदं इमाए कौमार-वड्ढईए पओअणं ति ससपहं पइण्णं कादूण वासभवणादो णिग्गदो। ता एदेण पसङ्गेण मदअन्तिअं आणीअ मअरन्देण संजोजइस्सं (इति निष्क्रान्ता।)

इति प्रवेशकः।

(ततः प्रविशति शय्यागतो मकरन्दो लवङ्गिका च।)

मकरन्दः—लवङ्गिके, अपिनाम वुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवतीनीतिर्विजेष्यते।

कामयितुं सपादपतनमभ्यर्थ्य पुनर्बलात्कारेणाभिद्रवन्मकरन्देन निष्ठुरं प्रतिहतो जामाता। स च वैलक्ष्यरोषावेशस्खलदक्षरोऽवरुदितनयनप्रस्फुरद्वदनो न मे सांप्रतमनया कौमारवर्धक्या प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः। तस्मादनेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन संयोजयिष्यामि।

व्यकानुकूल्येन सिद्ध्युन्मुखं करिष्यति। अद्य नोऽस्माकं व्यवसितं मदयन्तिकामकरन्दसंघटनविषयदूत्यव्यापारं मालतीवेषधारिणो मकरन्दस्य कृत्रिमनिर्वर्तितमदयन्तिकापरिणयस्य मदयन्तिकां गृहीत्वा निर्गन्तुं कालोऽप्येष एवानुकूलो वर्तते। यतो मदीयाः सर्वेऽप्यप्रमत्ता रक्षिणः सर्वे प्रमत्ताः पर्याकुलाश्च। तन्निर्गमप्रज्ञानतन्निवारणादावसमर्था वर्तन्त इत्यर्थः। अनेन च वर्तमानोऽर्थः सूचितः। सांप्रतं च त्वरमाणकामो नववधूसंभोगोत्कण्ठासमुन्मीलितमन्मथावेगः कामयितुं मां कामयस्वेत्येवमेव बहुशः सपादपतनमभ्यर्थ्य पुनर्बलात्कारेणाभिद्रवन्प्रसह्य स्वयंग्राहसाहसप्रवृत्तः सन्निष्ठुरं परुषं यथा स्यान्मकरन्देन कपटमालत्या प्रतिहतो निराकृतो जामाता वरो नन्दनः। स च वैलक्ष्यरोषावेशस्खलदक्षरो मन्थरवचनः। तथावरुदितनयनं प्रस्फुरच्च वदनं यस्य सः। न मे सांप्रतमनया कौमारवर्धक्या कौमारे कुमारीभावे कन्यात्व एव वर्धकी चलितचारित्रया। माधवैकानुरक्तेयं मालतीति पूर्वमेव नन्दनोऽपि श्रुतवानित्येवमुपालम्भः। प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः। तस्मादनेन प्रसङ्गेन भ्रातृकार्यानुकूल्यार्थमनुनयव्याजप्रस्तावेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन सह संयोजयिष्यामि। इति वृत्तं वर्तिष्यमाणं च संसूच्य निष्क्रान्ता बुद्धरक्षिता। अयं च ग्रन्थकाण्डः प्रवेशको वृत्तवर्तिष्यमाणोदितलक्षणयोगात्। न चैकपात्रप्रयोगानुपपत्तिः तल्लक्षणेऽनेकपात्रत्वनियमाप्रतीतेः। अस्य विष्कम्भवदेकेनाप्युपपत्तेश्चेति ॥ तत इत्यादि। शय्यागत इति वासभवने नववधूवरसंभोगार्थं रचिते तल्पे शयितः प्रार्थनाभङ्गतिरस्कारनिष्कासितनन्दनः। मालतीरूपधारीत्यर्थः ॥ **मकरन्दः**। अपि-

मदयन्तिका—[1]पेक्ख बुद्धरक्खिदे विप्पदीवं उवालद्धा स्म ।

बुद्धरक्षिता—[2]विप्पदीवं ण वा विप्पदीवं ।

मदयन्तिका—[3]कहं विअ ।

बुद्धरक्षिता—[4]जं दाव चलणपतिदो भत्ता ण बहुमण्णिदो । एत्थ लज्जादोसेण एसो जणो ण उवालम्भणिज्जो । जं वि पिअसहि, अहिणववहूविरुद्धरहसोपक्कमक्खलणवेलक्खविच्छड्डिअमहाणुहावत्त-णस्स भादुणो दे वाआगअं किं अप्पदिट्ठाणं । तेण जाणीअदि किआवराहा उवालम्भणिज्जा अह्मेत्ति (संस्कृतमाश्रित्य ।) किंच ।

१. पश्य बुद्धरक्षिते, विप्रतीपमुपालब्धाः स्मः ।

२. विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् ।

३. कथमिव ।

४. यत्तावच्चरणपतितो भर्ता न बहुमानितः । अत्र लज्जादोषेणैव जनो नोपालम्भनीयः । यद्यपि प्रियसखि, अभिनववधूविरुद्धरभसोपक्रमस्खलनवैलक्ष्यविच्छर्दितमहानुभावत्वस्य भ्रातुस्ते वाचागतं किमप्रतिष्ठानम् । तेन ज्ञायते

दुर्मनायते । चुम्बनेवंविधभर्तृसमागमे क्लेशेनास्या दुर्मनस्कत्वमित्यर्थः ॥ मदयन्तिका । पश्य बुद्धरक्षिते, विप्रतीपमुपालब्धाः स्मः । अस्माभिरुपालब्धव्ये प्रस्तुतास्मानेवोपालभत इत्यर्थः ॥ बुद्धरक्षिता । विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् । आपाततो विप्रतीपमिव प्रतिभासमानमपि तत्त्वनिरूपणेनैव विप्रतीपं वयमेवोपालब्धा इत्यर्थः । मदयन्तिका । कथमिव तत्कथमिति प्रश्नः ॥ बुद्धरक्षिता । यत्तावच्चरणपतितो भर्ता न बहुमानितोऽनुष्ठितप्रणामोऽयमतिगौरवविषयो भर्तेति न विज्ञातः । अत्र न किंचिदस्या दूषणं प्रतिभाति । किंतु कुलकन्यकाजनोचिता नवपरिणयसमयसुलभा लज्जैव परमार्थतः श्लाघनीयगुणभूतापि कामान्धस्याविवेकिनोऽलज्जानुदोषत्वेन स्फुरिता । तेन लज्जादोषेणैव जनो नोपालम्भनीयः । यदप्यभिनववधूविरुद्धं लोकविरुद्धनवोढासंभोगक्रमविपरीतं रभसोपक्रमस्खलनं प्रथमानुचितप्रक्रमरूपं स्खलनं तेन यद्वैलक्ष्यं तेन विच्छर्दितं महानुभावत्वं यस्येति । विच्छर्दितं विवर्जितम् । प्रकटितमौदर्यमस्येति यावत् । भ्रातुस्ते किमपि श्रोतुमप्यनर्हं वाचागतमप्रतिष्ठानं न मे तथा कौमारवर्धस्य प्रयोजनमिति गर्हितवचनचापलम् । तेन वयमेवोपालम्भनीया इति प्रतिभाति । संस्कृतमिदं चेतदित्यत आह—किंचेति । बोधिचन्द्रोऽत्र नववधूवरः । यथा कुसुमं न म्लायते तथा मृदुशीला [illegible] [illegible]

(उभे प्रविशतः ।)

मदयन्तिका—सहि लवङ्गिए, जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसहि त्ति ।

लवङ्गिका—सहि, मा णं पडिबोहेहि । एसा चिरं दुम्मणाअन्दी दाणिं जेव्व ईसि मण्णे पसुत्तेत्ति । अदो सणिअं इध एव्व सअणद्धम्मि उवविस ।

मदयन्तिका—(तथा कृत्वा ।) दुम्मणाअदि कहं इअं वामसीला ।

लवङ्गिका—कहं णाम णववहूविस्सम्भणोवाअजाणुअं लडहं विअद्धं महुरभासिणं अरोसणं दे भादरं भत्तारं आसादिअ ण दुम्मणाइस्सदि मे पिअसही ।

---

१. सखि लवङ्गिके, ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ।

२. सखि, मैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमानेदानीमेवेषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनार्धे उपविश ।

३. दुर्मनायते कथमियं वामशीला ।

४. कथं नाम नववधूविस्रम्भणोपायाभिज्ञं लडहं विदग्धं मधुरभाषिणमरोषणं ते भ्रातरं भर्तारमासाद्य न दुर्मनायिष्यते मे प्रियसखी ।

निर्भर्त्सयावः॥ बुद्धरक्षिता । इदं वासभवनम् ॥ मदयन्तिका । सखि लवङ्गिके, ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ॥ लवङ्गिका । सखि, मैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमाना दुःखितमनस्का भवन्ती। 'भृशादिभ्यो भुवि—'इत्यादिना क्यङ् । इदानीमेवेषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनार्धे उपविश ॥ मदयन्तिका । दुर्मनायते कथमियं वामशीला । स्वयमेव भर्तुः प्रतिकूलकारित्वेनापराधं कृत्वा कथमात्मनैव दुर्मनस्का भवतीत्यर्थः ॥ लवङ्गिका । कथं नाम नववध्वा विस्रम्भणे विस्रम्भजनने य उपायाः कामतन्त्रोक्तास्तच्चित्तवृत्त्यनुरोधस्तन्मनोरञ्जनं तदनिवारिताधीनीकृतानां लज्जया केवलं बहिरलीकमेव किंचिन्निषिद्धानामप्यन्तरनुमोदितानामवयवस्पर्शादिसंभोगव्यापाराणां मन्दमन्दमुपक्रमान्नातिप्रसह्य किंचिदाचरणमित्यादयस्तेषामभिज्ञमिति विपरीतलक्षणयोक्तिः । यतोऽसौ ब्रह्मचर्यार्थं शयनादिनियमवाह्ये वैवाहिक एव त्रिरात्रे स्वचित्तवृत्त्यनभिज्ञां किंचिदप्यशिथिलीकृतबाहुभरामत्यन्तापरिचयादहेरिवोद्विजमानां बलादेनां बालां मुखत एव पामरबालिशजनरीत्या निर्दयं निष्पीडयितुमारब्धवान् । अतो न कामतन्त्रवार्तामप्यसौ जानातीत्यर्थः। लडहो विदग्धो मधुरभाषी । लडहः सुन्दरः । विदग्धः सुरतकलानिपुणः । अत्रापि सौन्दर्यगन्धविहीनं सुरतकलावार्तानभिज्ञमतिपरुषभाषिणमिति वैपरीत्येनोक्तिः । अरोषणमकोपनमतिमूर्खमित्यन्यथोक्तिः । भ्रातरं ते भर्तारमासाद्य प्रियसखी न

बुद्धरक्षिता—अह इं । सुदं एव्व अह्मेहिं ण मे संपदं इमाए कोमारवड्ढईए पओअणं ति ससपहं पइण्णं काऊण वासभवणादो णिग्गदो ।

मदयन्तिका—(कर्णौ पिधाय ।) अम्महे अदिक्कमो । अहो पमादो । सहि लवङ्गिए, असमत्थम्हि दे मुहं संपदं दट्ठुं । तह वि पहवामि त्ति किं वि मन्तइस्सं ।

लवङ्गिका—साहीणो दे अअं जणो ।

मदयन्तिका—चिट्ठदु दाव मह भादुणो दुःसीलदा अप्पडिट्ठाणं अ । तुह्मेहिं वि ईदिसो वि एसो संपदं जहचित्तं अणुवट्टणीओ जेण भत्ता एसो त्ति । तुह्मे इमस्स अणहिजाअक्खराहिक्खेवोवालम्भस्स जं मूलं तं ण जाणह ।

---

१. अथ किम् । श्रुतमेवास्माभिर्न मे सांप्रतमनया कौमारवर्धक्या प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः ।

२. अहो अतिक्रमः । अहो प्रमादः । सखि लवङ्गिके, असमर्थास्मि ते मुखं सांप्रतं द्रष्टुम् । तथापि प्रभवामीति किंचिन्मन्त्रयिष्ये ।

३. स्वाधीनस्तेऽयं जनः ।

४. तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुःशीलताप्रतिष्ठानं च । युष्माभिरपीदृशोऽप्येष सांप्रतं यथाचित्तमनुवर्तनीयो येन भर्तैष इति । यूयमस्यानभिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भस्य यन्मूलं तन्न जानीथ ।

बुद्धरक्षिता । अथ किम् । कृत एवेत्यर्थः । तदेवाह—श्रुतमेवास्माभिर्यथा न मे सांप्रतमनया कौ [illegible] वर्धिन्या प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः ॥ मदयन्तिका । अहो अतिक्रमो मर्यादोल्लङ्घनम् । अहो प्रमादोऽनवधानता । सखि लवङ्गिके, असमर्थास्मि ते मुखं सांप्रतं द्रष्टुम् । तथापि प्रभवामीति [illegible] त्वयि प्रभुत्वमस्तीति किमपि [illegible] किंचिन्मन्त्रयिष्ये ॥ लवङ्गिका । स्वाधीनस्नेहोऽयं जनः । [illegible] भावः ॥ मदयन्तिका । तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुःशीलताप्रतिष्ठानं च युष्माभिर्मालतीमाधवोदितैरपीदृशोऽप्येष सांप्रतं यथाचित्तमनुवर्तनीयः । [illegible] भर्तैव इति । [illegible]

'कुसुमधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्त्वनविगतविश्वासैः प्रसभमुपक्रम्यमाणाः संप्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति ।' एवं किल कामसुत्तआरा मन्तेन्ति ।

लवङ्गिका—घरे घरे पुरिसा कुलकण्णकाओ उव्वहन्दि । ण अ को वि लज्जापसाहणं अणवरद्धमुद्धसहावं कुलकुमारीजणं पहवामि त्ति वाआणलेण पज्जालेदि । एदे क्खु दे आमलणसंभरिज्जन्तदूसहपरघरणिवासवेरग्गकारिणो हिअअसल्लणिक्खेवा महापरिहवा । जाणं किदे इत्थिआजम्मलाहं जुउच्छन्दि वान्धवा ।

मदयन्तिका—बुद्धरक्खिदे, अदिदूमिआ पिअसही लवङ्गिआ । अतिमहान्तो को वि मे भादुणा वाअवराहो किदो ।

कृतापराधा उपालम्भनीया वयमिति । एवं किल कामसूत्रकारा मन्त्रयन्ते ।

१. गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्वहन्ति । न च कोऽपि लज्जाप्रसाधनमनपराधमुग्धस्वभावं कुलकुमारीजनं प्रभवामीति वागनलेन प्रज्वलयति । एते खलु न आमरणसंभ्रियमाणदुःसहपरगृहनिवासवैराग्यकारिणो हृदयशल्यनिक्षेपा महापरिभवाः । येषां कृते स्त्रीजन्मलाभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ।

२. बुद्धरक्षिते, अतिम्लाना प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान्कोऽपि मे भ्रात्रा वागपराधः कृतः ।

यैस्ते तथा । यद्वानधिगतो नवोढया परिचयाभावादप्राप्तो विश्वासी विस्रम्भो येषु ते तथोक्ताः । तैरप्येतन्मनोऽवेदिभिरपरिचितैश्च प्रसभं बलादेवात्युद्वेगकारिभिर्व्यापारैरुपक्रम्यमाणाः प्रयोगस्य संप्रयोगस्यैव विद्वेषिण्यो भवन्ति । न केवलं तादृशपुरुषेणानुरज्यन्ते । अपि तु रिपुसमागमवद्द्विषीदन्तीत्यर्थः । एवं किल कामसूत्रकारा मन्त्रयन्ते । यदाहुः—'रभसेन ह्युपक्रान्ता कन्याभावमविन्दता । भयं चिन्तासमुद्वेगं सद्यो द्वेषं च गच्छति ॥' इति ॥ लवङ्गिका । गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्वहन्ति । न च कोऽपि लज्जाप्रसाधनमनपराधमुग्धस्वभावं कुलकुमारीजनं प्रभवामीति समर्थोऽहमित्येतावता वागनलेनावाच्यवचनरूपेणानलेन प्रज्वलयति । एते खलु ते हृदयशल्यनिक्षेपा आमरणं संभ्रियमाणा विस्मर्तुमशक्यत्वेन मनसि संततं धार्यमाणा अत एव दुःसहाः परगृहनिवासवैराग्यकारिणो महापरिभवाः । येषां कृते स्त्रीजन्मलाभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ॥ मदयन्तिका । बुद्धरक्षिते, अतिम्लाना प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान्कोऽपि मे भ्रात्रा वागपराधः कृतः ॥

मदयन्तिका—सहि, पसीद । अहवा ण तुह्मे फुडं भणिदावो चिट्ठह । किंअ सहि सच्चं एव्व माहवेक्कमअजीविदं मालदिं जाणामो । केण वा कठोरकेअईगब्भविब्भमावअवदोब्बल्लणिव्वट्टिद-सुन्दरत्तणविसेसं माहवसहत्थणिम्माविदवउलावलीविरइअकण्ठावलम्बणमेत्तसंजीवणं मालदीए माहवस्स अ पहादचन्दमण्डलापाण्डुर-परिक्खामरमणिज्जदंसणं ण विभाविदं सरीरं । किंअ तस्सिं दिअसे कुसुमाअरुज्जाणपेरन्तरच्छाणुहसमाअमे सविब्भमुल्लसिअकोऊहलुप्फुल्लपरिसरुव्वेल्लमाणसविलासमसिणसिणिद्धसंचरणचारुतारआविअम्भमाणाणङ्गासङ्गाराआरिअसव्वाअमोपदेसणिम्माविदविअद्धमुद्ध-मणहारा मए ण णिरूविदा इमाणं दिट्ठिसंभेदा । किंअ मह भादुणो दाणवुत्तन्दं सुणिअ तक्खणुव्वत्तगम्भीरुव्वेअवइअरन्धआरिअ-

---

१. सखि, प्रसीद । अथवा न यूयं स्फुटं भणितास्तिष्ठथ । किंच वयं सत्यमेव माधवैकमयजीवितां मालतीं जानीमः । केन वा कठोरकेतकीगर्भविभ्रमावयवदौर्बल्यनिर्वर्तितसुन्दरत्वविशेषं माधवस्वहस्तनिर्मितबकुलावलीविरचितकण्ठावलम्बनमात्रसंजीवनं मालत्या माधवस्य च प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामरमणीयदर्शनं न विभावितं शरीरम् । किंच तस्मिन्दिवसे कुसुमाकरोद्यानपर्यन्तरथ्यानुगमनागमे सविभ्रमोल्लसितकौतूहलोत्फुल्लपरिसरोद्वेल्लमानसविलासमसृणस्निग्धसंचरणचारुतारकाविजृम्भमाणानङ्गश‍ृङ्गाराचार्यसर्वागमोपदेशनिर्मितवैदग्ध्यमुग्धमनोहरा मया न निरूपिता एतयोर्दृष्टिसंभेदाः । किंच मम भ्रातुर्दानवृत्तान्तं श्रुत्वा तत्क्षणोद्वृत्तगम्भीरोद्वेगव्यतिकरान्धकारितम्लायमानदेहशोभयोरुद्वर्तमानमूलबन्धनमिव न लक्षितं हृदयम् । किंच मयैतदपरं विस्मृतम् ।

नन्वदिम्ये ॥ मदयन्तिका । सखि, प्रसीद । अथवा न यूयं [illegible]
ष्ठथ । किंच वयं सत्यमेव माधवैकमयजीवितां मालतीं जा[illegible]
रकेतकीगर्भविभ्रमावयवदौर्बल्यनिर्वर्तितसुन्दरत्वविशेषं [illegible]
लावलीविरचितकण्ठावलम्बनमात्रसंजीवनं माल[illegible]
लापाण्डुरपरिक्षामरमणीयदर्शनं न विभावितं श[illegible]
करोद्यानपर्यन्तरथ्यानुगमनागमे सविभ्र[illegible]
विलासमसृणस्निग्धसंचरणचारुतारकाविजृ[illegible]
निर्मितवैदग्ध्यमुग्धमनोहरा मया न नि[illegible]
भ्रातुर्दानवृत्तान्तं श्रुत्वा तत्क्षणोद्[illegible]
शोभयोरुद्वर्तमानमूलबन्धनमिव न ल[illegible]

लवङ्गिका—कहं[1] अह्मे असन्तं जाणामो।

मदयन्तिका—जं[2] दाणिं तस्सिं महाणुहावे माहवे किं वि किल मालदीए वाआमेत्तं आसी सो एसो सव्वलोअस्स अदिभूमिं गओ पवादो। तं क्खु एदं विअम्भइ। ता पिअसहि, जह एसो भत्तुणो उवेक्खाहिणिवेसो णिरवसेसो हिअआदो उद्धरिअदि तह करेहि। अण्णहा महान्तो पमादो त्ति जाणीदं होदु। णिक्कम्पदारुणासु कुलकण्णकासु दूमावेति हिअअं माणुसाणं ईरिसादो दुरहिसंगादो त्ति जाणह। मा भण मदअन्तिआए कहिदं ति।

लवङ्गिका—अइ[3] असंवद्धलोअप्पवादमोहिदे, अवेहि। णतुए सह मन्तइस्सं।

---

१. कथं वयमसन्तं जानीमः।

२. यदिदानीं तस्मिन्महानुभावे माधवे किमपि किल मालत्या वाङ्मात्रमासीत्स एष सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः प्रवादः। तत्खल्वेतद्विजृम्भते। तत्प्रियसखि, यथैष भर्तुरुपेक्षाभिनिवेशो निरवशेषो हृदयादुद्ध्रियते तथा कुरु। अन्यथा महान्प्रमाद इति ज्ञातं भवतु। निष्कम्पदारुणासु कुलकन्यकासु दूनयति हृदयं मनुष्याणामीदृशाद्दुरभिषङ्गादिति जानथ। मा भण मदयन्तिकया कथितमिति।

३. अयि असंबद्धलोकप्रवादमोहिते, अपेहि। न त्वया सह मन्त्रयिष्ये।

ऽधिक्षेपो धर्षणं छिद्रोपालम्भस्य यन्मूलं तन्न जानीथ॥ लवङ्गिका। कथं वयमसन्तं जानीमः। एतदुपालम्भस्य बीजं मालतीगतं किंचिदनुचितमस्ति चेत्कथं वयं न जानीमः। नास्त्येवैतत्। अन्यत्तु कारणमसंभावितमेवेत्याशयः। अन्यदेव तन्मूलमाह—मदयन्तिका। यदिदानीं तस्मिन्महानुभावे माधवे किमपि किल मालत्या वाङ्मात्रं माधवानुरक्तेयं मालतीति प्रवादमात्रमासीत्स एष सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः परां कोटिमारूढः प्रवादः। 'तारामैत्रमासीत्' इति पाठे तारामैत्रं दर्शनमात्रस्नेहः। तस्मिन्सर्वलोकस्येति पाठः। तत्खल्वेतद्विजृम्भते। उपालम्भमूलत्वेनेति शेषः। तत्प्रियसखि, यथैष भर्तुरुपेक्षाभिनिवेशो मालत्या भर्तृविषयौदासीन्याग्रहो निरवशेषो हृदयादुद्ध्रियते तथा कुरु। अन्यथा महान्प्रमाद इति ज्ञातं भवतु। निष्कम्पदारुणास्वनानुकूल्यं प्रतिपद्य केवलं निश्चेष्टीभूतास्तत एव दारुणासु कुलकन्यकासु विषयभूतासु दूनयति हृदयं मनुष्याणामीदृशाद्दुरभिषङ्गादिति। दुरभिषङ्गो दुष्टानुरागबन्धः। तन्मा भण मदयन्तिकया कथितमिति मालत्युपालम्भबीजमेतदस्मद्भ्रातुर्मनोगतं भवतीपुत्रस्नेहान्मया गूढमपिकथितम्, तदेतन्मयोक्तमिति न क्वचिदपि प्रकटनीयमित्यभिप्रायः॥ लवङ्गिका। अयि असंबद्धलोकप्रवादमोहिते, अपेहि। न त्वया सह

बुद्धरक्षिता—(शरीरमस्याः स्पृशन्ती ।) अस्सत्थसरीरे, किं वाआ । दंसिदं सरीरेण मअरन्दसमाअमोच्छुअं ।

मदयन्तिका—(सलज्जम् ।) सहि, अवेहि अवेहि । उक्किणम्हि सहवासिणीए मालदीए ।

लवङ्गिका—सहि मदअन्ति, अम्हे वि जाणीदव्वं जाणासो । ता पसीद । विरम पवंचणादो । एहि । विस्सम्भगब्भकहाप्पबन्धसरसं सुहं चिट्ठम्ह ।

बुद्धरक्षिता—सहि सोहणं लवङ्गिआए भणिदं ।

मदयन्तिका—पिअम्हि संपदं सहीणं ।

---

१. अस्वस्थशरीरे, किं वाचा । दर्शितं शरीरेण मकरन्दसमागमोत्सुकत्वम् ।

२. सखि, अपेहि अपेहि । उत्कीर्णास्मि सहवासिन्या मालत्या ।

३. सखि मदयन्तिके, वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत्प्रसीद । विरम प्रवञ्चनात् । एहि । विस्रम्भगर्भकथाप्रबन्धसरसं सुखं तिष्ठामः ।

४. सखि, शोभनं लवङ्गिकया भणितम् ।

५. प्रियास्मि सांप्रतं सखीनाम् ।

मिलाअन्तदेहसोहाणं उक्खण्डिअमाणमूलबन्धणं विअ ण लक्खिअं हिअअं। किं अ मए एदं अवरं विसुमरिदं।

लवङ्गिका—[1]किं दाणिं अवरं।

मदयन्तिका—[2]जं खु मह जीविदप्पदाइणो महाणुहावस्स चेदणापडिलम्भपिअणिवेदिआए मालदीए भअवदीविअद्धवअणोवण्णासचोदिदेण हिअअं जीविदं अ माहवेण पारिदोसिअत्तणेण सअंगाहे णिउत्तं। अह लवङ्गिए, तुए खु एव्वं भणिदं पडिच्छिदो क्खु णो पिअसहीए अअं पसादो त्ति।

लवङ्गिका—[3]सहि, कदमो उण सो महाणुहावो त्ति विसुमरिदं विअ मए।

मदयन्तिका—[4]सहि, सुमर। जेण तस्सिं दिअहे विअडदुट्ठसावदविणिवादगोअरं गदा असरणा सुलग्गसण्णिहिदेण पीअरभु-

---

१. किमिदानीमपरम्।

२. यत्खलु मम जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य चेतनाप्रतिलम्भप्रियनिवेदिकाया मालत्या भगवतीविदग्धवचनोपन्यासचोदितेन हृदयं जीवितं च माधवेन पारितोषिकत्वेन स्वयंग्राहे नियुक्तम्। अथ लवङ्गिके, त्वया खल्वेवं भणितं 'प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसाद' इति।

३. सखि, कतमः पुनः स महानुभाव इति विस्मृतमिव मया।

४. सखि, स्मर। येन तस्मिन्दिवसे विकटदुष्टश्वापदविनिपातगोचरं गताऽशरणा सुलग्नसंनिहितेन पीवरभुजस्तम्भेन संभाविता निष्कारणबान्धवेन सक-

---

लवङ्गिका। किमिदानीमपरम्॥ **मदयन्तिका**। यत्खलु मम जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य चेतनाप्रतिलम्भप्रियनिवेदिकाया मालत्या भगवतीविदग्धवचनोपन्यासचोदितेन हृदयं जीवितं च माधवेन पारितोषिकत्वेन स्वयंग्राहे नियुक्तम्। अथ लवङ्गिके, त्वया खल्वेवं भणितं प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसाद इति। अत्र महानुभावस्येति मकरन्दस्याभिधानं तस्य भर्तृत्वेन मदयन्तिकया स्वमनसैव निश्चितत्वाद्भर्तुर्नामग्रहणस्य कुलस्त्रीणामनुचितत्वादिति ग्राह्यम्। अथ लवङ्गिका प्रच्छन्नो मकरन्दः स्वस्यानुरागस्य व्यञ्जकानि स्वप्रियतमावचनानि स्वयमेव शृणोत्विति जानानाप्यजानानेव पृच्छति। **लवङ्गिका**। सखि, कतमः पुनः स महानुभाव इति विस्मृतमिव मया॥ **मदयन्तिका**। सखि, स्मर। येन तस्मिन्दिवसे विकटदुष्टश्वापदविनिपातगोचरं गताऽशरणा सुलग्नसंनिहितेन पीवरभुजस्तम्भेन संभाविता निष्कारणबान्धवेन सकलभुवनैकसारनिजदेहोपहारसाहसं कृत्वा परि-

बुद्धरक्षिता—(शरीरमस्याः स्पृशन्ती ।) [1]अस्सत्थसरीरे, किं वाला । दंसिदं सरीरेण मअरन्दसमाअमोच्छुक्कं ।

मदयन्तिका—(सलज्जम् ।) [2]सहि, अवेहि अवेहि । उव्विग्गम्हि सहवासिणीए मालदीए ।

लवङ्गिका—[3]सहि मदअन्ति, अम्हे वि जाणीदव्वं जाणामो । ता पसीद । विरम ववदेसादो । एहि । विस्सम्भगब्भकहाप्पबन्धसरसं सुहं चिट्ठम्ह ।

बुद्धरक्षिता—[4]सहि सोहणं लवङ्गिआए भणिदं ।

मदयन्तिका—[5]पियम्हि संपदं सहीणं ।

---

१. अस्वस्थशरीरे, किं बाधा । दर्शितं शरीरेण मकरन्दसमागमोत्सुकत्वम् ।

२. सखि, अपेह्यपेहि । उद्विग्नास्मि सहवासिन्या मालत्या ।

३. सखि मदयन्तिके, वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत्प्रसीद । विरम व्यपदेशात् । एहि । विस्रम्भगर्भकथाप्रबन्धसरसं सुखं तिष्ठामः ।

४. सखि, शोभनं लवङ्गिकया भणितम् ।

५. प्रियास्मि सांप्रतं सखीनाम् ।

अ पिअसहि, मुहुत्तं उद्दूढविब्भमविसंठुलवेल्लविस्थारिपेरन्तणालरत्त-
णेत्तपुण्डरीअताण्डवउब्भटपल्लढमेरेअमदघुम्मन्तसीलं णिव्वण्णेदि ।
किंअ कवलिआरविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसघोसघग्घरक्खलिअ-
गम्भीरभारईभरिअकण्णविवरं पिए मदअन्तिए त्ति मं वाहरइ । अह-
पहावन्तो विअ उत्तरीअञ्चलवलम्बणपराहवेण ससंभमुत्तरङ्गघमघमा-
अन्तहिअअं समुत्तासेइ । सहसा विसज्जिअओसरिअतक्खणकठोरक-
मलदण्डासन्तबाहुबन्धणावबारिअपओहरुग्गमं विहडन्तविब्भलमेह-
लावलअसंधाणिज्जन्तपीवरोरुप्पडिसिद्धविप्पडीवगमणं पडिऊलवादि-

प्रल्ढमैरेयमदघूर्णनशीलं निर्वर्णयति । किंच कवलितारविन्दकेसरकषायक-
ण्ठकलहंसघोषघर्घरस्खलितगम्भीरभारतीभरितकर्णविवरं प्रिये मदयन्तिके
इति मां व्याहरति । अथ प्रभवन्निवोत्तरीयाञ्चलावलम्बनपराभवेन ससंभ्रमो-
त्तरङ्गघनघनायमानहृदयां समुत्त्रासयति । सहसा विसर्जितापसृततत्क्षणकठो-
रकमलदण्डायमानबाहुबन्धनापवारितपयोधरोद्गमं विघटमानविह्वलमेखला-
वलयसंधार्यमाणपीवरोरुप्रतिषिद्धविप्रतीपगमनां प्रतिकूलवादिनीमपि मदाकु-
प्रबलनिर्वर्तितमुहूर्तकोपेनपराङ्मुखपदर्शीकृतहृदयां किमपुनरकल्पान्तको-

---

थोन्मादमोहिता पश्यालि तं जनम् । तथा च प्रियसखि, मुहुर्मुहुरुद्गूढविभ्रमविसंस्थु-
लोद्वेल्लविस्तारिप्रान्तताम्रनेत्रपुण्डरीकताण्डवोद्भटप्रवृद्धमैरेयमदघूर्णनशीलं य-
था स्यात्तथा निर्वर्णयति साभिलाषं मामेव पश्यति । [illegible] इति शेषः ।
निर्वासयति मां दुःखयतीति वा । मैरेयो मद्यविशेषः । विस्तारिणः प्रान्तस्य नेत्रवि-
भागस्य दीर्घीभूतस्य [illegible] स्वभावत एव नेत्रपु-
ण्डरीकस्य मधुमदघूर्णमानस्येव यथा स्यादित्युक्तम् । किंच कवलितारविन्दकेसर-
कषायकण्ठकलहंसघोषघर्घरस्खलितगम्भीरभारतीभरितकर्णविवरं प्रिये, मदय-
न्तिके, इति मां व्याहरति । स्वनदादिति यावत् । अथ प्रभवन्निवोत्तरी-
याञ्चलावलम्बनपराभवेन ससंभ्रमोत्तरङ्गघनघनायमानहृदयां समुत्त्रासयति ।
मामिति शेषः । संभ्रम आवेगः । 'आदरातिशयोऽनिष्टोक्तेः संभ्रमे [illegible]' इति
लक्षणात् । घनघनायमानमनुबन्धमानं [illegible]
[illegible] मानुषगीतावद्भवे [illegible]
[illegible] । सहसा विसर्जितापसृततत्क्षणकठोर [illegible]
पवारितपयोधरोद्गमम् । [illegible]
[illegible]
[illegible]
पयोधरोद्गमो यथा स्यादेवमित्यर्थः । [illegible]

लवङ्गिका—जइ एव्वं ता कहेहि कहं णु दे कालो गच्छदि त्ति ।

मदयन्तिका—णिसामेहि पिअसहि, मम बुद्धरक्खिदापक्खवादपच्चएण पुढमं एव्व तस्सिं जणे अविरलकोऊहलुक्कण्ठामणहरं हिअअं आसी । तदो विहिणिओइअचिरणिव्वुत्तदंसणा भविअ दुव्वारदारुणाआसदुक्खसंदावडज्झन्तचित्तविहडन्तजीविदासा दूरविअम्भिअपुव्वसव्वङ्गप्पज्जलणमअणहुदवहुद्दामदाहदूसहाआसदुम्मणाअन्तपरिअणा पच्चासाविमुक्खमेत्तसुलहमिच्चुणिव्वाणपडिऊलबुद्धरक्खिदावअणविवड्ढिआवेअवइअरविसंठुला इमं जीवलोअपरिवत्तं अणुहोमि । संकप्पचिन्ताए सिविणन्तरेसु अ मणोरहुम्मादमोहिदा पेक्खामि तं जणं । तह

१. यद्येवं तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति ।

२. निशामय प्रियसखि, मम बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिञ्जनेऽविरलकौतूहलोत्कण्ठामनोहरं हृदयमासीत् । ततो विधिनियोजितचिरनिर्वृत्तदर्शना भूत्वा दुर्वारदारुणायासदुःखसंतापदह्यमानचित्तविघटमानजीविताशा दूरविजृम्भितापूर्वसर्वाङ्गप्रज्वलनमदनहुतवहोद्दामदाहदुःसहायासदुर्मनायमानपरिजना प्रत्याशाविमोक्षमात्रसुलभमृत्युनिर्वाणप्रतिकूलबुद्धरक्षितावचनविवर्धितावेगव्यतिकरविसंस्थुलेमं जीवलोकपरिवर्तमनुभवामि । संकल्पचिन्तायां स्वप्नान्तरेषु च मनोरथोन्मादमोहिता पश्यामि तं जनम् । तथा च प्रियसखि, मुहूर्तमुद्गूढविस्मयविसंस्थुलोद्वेल्लविस्तारिप्रान्तनालरक्तनेत्रपुण्डरीकताण्डवोद्भट-

सखीनाम् ॥ लवङ्गिका । यद्येवमस्मद्विधेयासि तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति । तादृशकाष्ठाप्राप्तानुरागविषयं दयितमलभमाना कथं दिवसानतिवाहयसीति भावः ॥ मदयन्तिका । निशामय शृणु प्रियसखि, मम बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिञ्जनेऽविरलकौतूहलोत्कण्ठामनोहरं हृदयमासीत् । नास्थाने बुद्धरक्षितापक्षपातं करोतीति तत्स्नेहादेव संभावितसकलनायकगणगरीयानिति प्रत्ययो विश्वासोऽस्त्येवेति भावः । ततो विधिनियोजितचिरनिर्वृत्तदर्शना भूत्वा दुर्वारदारुणायासदुःखसंतापदह्यमानचित्तविघटमानजीविताशा दूरविजृम्भितापूर्वसर्वाङ्गप्रज्वलनमदनहुतवहोद्दामदाहदुःसहायासदुर्मनायमानपरिजना प्रत्याशाविमोक्षमात्रसुलभमृत्युनिर्वाणप्रतिकूलबुद्धरक्षितावचनविवर्धितावेगव्यतिकरविसंस्थुलेमं जीवलोकपरिवर्तमनुभवामि । मकरन्दप्रत्याशानिवृत्तमात्रेण सुलभो मृत्युरेव निर्वाणं निर्वृतिस्तत्प्रतिकूलं बुद्धरक्षितावचनं संनिहितमकरन्दप्राप्तिप्रतिपादकं तेन संवर्धितो य आवेग उद्वेगस्तेन विह्वलेत्यर्थः । संकल्पचिन्तायां स्वप्नान्तरेषु च मनोर-

र्णी वि सव्वादरपअत्तणिवत्तिदमुहुत्तकोवोवराअदुक्खपरुसीकिद- हिअअं सिणिद्धपुणरुत्तपल्हत्थलोअणविहाविदासेसचित्तसारं उव- हसिअ दुउणबाहुदण्डावेट्ठणणिच्चेट्ठणिअमिअं पिअसहि, प्परूढस- द्दूलकठोरकररुहप्पहारविअडपत्तावलीपसाहणुत्ताणवच्छत्थलणिट्ठुरणि- वेसणणीसअं कदुअ सावेअविहूअमत्थआवविद्धकवरीणिहिदकरपरि- ग्गहपुञ्जीकिदुण्णमिअणिच्चलमुहावअवसच्छन्दविलसिदविअद्धवअ- णकमलो वामगण्डमूलचिरविणिहिदप्पप्फुरन्तपुञ्जिआहरसमुग्गममण- हरसहअसारस्सदमणहरुक्कस्सिदसरीरसोहं उल्लसिदसद्धसाणन्दविस- मसंभममणहरसंवलणमन्धरभमन्तचेअणं किं वि किं वि दुव्विणअसा-

---

चनविभाविताशेषचित्तसारामुपहस्य द्विगुणबाहुदण्डावेष्टननिश्चेष्टनियमितां प्रियसखि, प्ररूढशार्दूलकठोरकररुहप्रहारविकटपत्रावलीप्रसाधनोत्तानवक्षःस्थल- निष्ठुरनिवेशननिःसहां कृत्वा सावेगविधूतमस्तकापविद्धकवरीनिहितकरपरिग्रह- पुञ्जीकृतोन्नमितनिश्चलमुखावयवस्वच्छन्दविलसितविदग्धवदनकमलो वामगण्ड- मूलचिरविनिहितप्रस्फुरत्पुञ्जिताधरसमुद्गममनोहरसहजसारस्वतमनोहरोत्कर्षि- तशरीरशोभामुल्लसितसाध्वसानन्दविषमसंभ्रममनोहरसंवलनमन्थरभ्रमचेतनां

रोरुप्रतिषिध्यमानविप्रतीगमनाम् । गाढालिङ्गनसौख्यातिशयतत्क्षणप्रवृद्धानित- म्बाद्विघटमानं विश्लिष्य द्विहलं विस्रस्तं च यन्मेखलावलयं तेन संधार्यमाणाभ्यां पीव- रोरुभ्यामेव प्रतिषिध्यमानप्रतिकूलगमनामित्यर्थः।तथा प्रतिकूलवादिनीमपि सर्वाद- रप्रयत्ननिर्वर्तितमुहूर्तकोपोपरागदुःखपरुषीकृतहृदयाम् । मामित्यर्थः । तथा स्निग्ध- पुनरुक्तपर्यस्तलोचनविभाविताशेषचित्तसारां प्रेमार्द्रविलोचनेनैव मिथ्यैव कुपितेयं न तु वस्तुतोऽस्याः कोपः । प्रत्युत सर्वमेतन्मच्चेष्टितमनुमतमेवेति निर्णीताकूतसर्वस्वा- र्थामुपहस्य त्वदीयं कोपमहं जानाम्येव, त्वयि प्रतिकूलगमनायामपि मेखलैव मत्स- खी त्वामन्यत्र गन्तुं न प्रयच्छतीत्यादिनर्मवचनैः परिहास्येत्यर्थः । द्विगुणबाहुदण्डा- वेष्टननिश्चेष्टनियमितां प्रियसखि, प्ररूढशार्दूलकठोरकररुहप्रहारविकटपत्रावलीप्र- साधनमुत्तानं च यद्वक्षःस्थलं तत्र यन्निष्ठुरनिवेशनं तेन निःसहां कृत्वा सावेगविधू- तमस्तकापविद्धकवरीनिहितकरपरिग्रहपुञ्जीकृतोन्नमितनिश्चलमुखावयवस्वच्छन्द- विलसितविदग्धवदनकमलः । शार्दूलनखप्रहारा एव विकटपत्रावली सैव प्रसाधनं यस्येति पूर्वोपकारस्मरणम् । सावेगं साटोपं यद्विधूननं तेनापविद्धबन्धा विस्रस्त- बन्धना या कवरी तस्यां निहितेन करेण यः परिग्रहस्तेन पुञ्जीकृतैः । कचैरिति यावत् । उन्नमिता निश्चलाः स्पष्टं विभाव्यमाना ये मन्मुखावयवास्तेषु स्वच्छन्द- विलसितं स्वेच्छया विलसनं कुर्वद्विदग्धं वदनकमलं यस्य स इत्यर्थः । वामगण्डमू- लचिरविनिहितप्रस्फुरत्पुञ्जिताधरसमुद्गममनोहरसहजसारस्वतमनोहरोत्कर्षितश-

मदयन्तिका—(निःश्वस्य ।) किं[1] एत्तिअं आसासिदह्मि ।

बुद्धरक्षिता—[2]सहि, कहेहि ।

लवङ्गिका—[3]सहि, कहिदं एव्व हिअआवेअसूअएहिं दीहणीसासेहिं ।

मदयन्तिका—[4]सहि, काहं इमस्स तेण एव्व अत्ताणं पणीकदुअ भिक्खुकवलणादो आकड्ढिअस्स तस्स एव्व परईअस्स किंकरस्स अप्पणो सरीरस्स ।

लवङ्गिका—[5]सरिसं खु महाणुभावदाए ।

बुद्धरक्षिता—[6]सुमरेसि एदं वअणं ।

मदयन्तिका—कहं दुदिअजामविच्छेदपडहो ताडिअदि । ता जाव णन्दणं णिब्भच्छिअ सपादपडणं वा अब्भत्थिअ मालदीए उवरि अणुऊलइस्सं । (उत्थातुमिच्छति ।)

---

१. किमेतावदाश्वासितास्मि ।

२. सखि, कथय ।

३. सखि, कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिःश्वासैः ।

४. सखि, काहमेतस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य भिक्षुकवलनादाकृष्टस्य तस्यैव परकीयस्य कृतकिंकरस्यात्मनः शरीरस्य ।

५. सदृशं खलु महानुभावतायाः ।

६. स्मारयस्येतद्वचनम् ।

मदयन्तिका—मा क्खु एव्वं मालदिं उवहस।

बुद्धरक्षिता—सहि मदअन्तिए, पुच्छिस्सं दाणिं किं पि। जइ ण मे विस्सासभङ्गं करेसि।

मदयन्तिका—किं पुणो वि पणअभङ्गेण किदावराहो अअं जणो जेण एव्वं मन्तेसि। पिअसहि, तुमं लवङ्गिआ अ संपदं मे हिअअं।

बुद्धरक्षिता—जइ दे कहं वि मअरन्दो पुणो वि दंसणवहं ओदरइ तदो किं तुए कादव्वं।

मदयन्तिका—एक्केक्कावअवणिसग्गलग्गणिच्चले चिरं लोअणे णिव्वावइस्सं।

बुद्धरक्षिता—अह सो मम्महबलक्कारिओ जइ कंदप्पजणणिं तुमं रुक्मिणिं विअ पुरुसोत्तमो सअंगाहसाहसेण सहधम्मआरिणिं करेइ तदो कीरिसी पडिवत्ती।

---

१. मा खल्वेवं मालतीमुपहस।

२. सखि मदयन्तिके, पृच्छामीदानीं किमपि। यदि न मे विश्वासभङ्गं करोषि।

३. किं पुनरपि प्रणयभङ्गेन कृतापराधोऽयं जनो येनैवं मन्त्रयसे। प्रियसखि, त्वं लवङ्गिका च सांप्रतं मे हृदयम्।

४. यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथमवतरति तदा किं त्वया कर्तव्यम्।

५. एकैकावयवनिसर्गलग्ननिश्चले चिरं लोचने निर्वापयिष्ये।

६. अथ स मन्मथबलात्कारितो यदि कंदर्पजननीं त्वां रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः स्वयंग्राहसाहसेन सहधर्मचारिणीं करोति तदा कीदृशी प्रतिपत्तिः।

शयो बुद्धरक्षिताया दर्शितः॥ मदयन्तिका। मा खल्वेवं मालतीमुपहस॥ बुद्धरक्षिता। सखि मदयन्तिके, पृच्छामीदानीं किमपि। यदि मे विश्वासभङ्गं न करोषि॥ मदयन्तिका। किं पुनरपि प्रणयभङ्गेन कृतापराधोऽयं जनो येनैवं मन्त्रयसे। प्रियसखि, त्वं लवङ्गिका च सांप्रतं मे हृदयम्॥ बुद्धरक्षिता। यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथमवतरति तदा किं त्वया कर्तव्यम्॥ मदयन्तिका। एकैकावयवनिसर्गलग्ननिश्चले चिरं लोचने निर्वापयिष्ये॥ बुद्धरक्षिता। अथ स मन्मथबलात्कारितो यदि कंदर्पजननीं त्वां रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः स्वयंग्रा-

मदयन्तिका—सहि बुद्धरक्खिदे, कहिं पुणो दाणिं अह्मेहिं गन्दव्वं ।[1]

बुद्धरक्षिता—जहिं एव्व मालदी गआ ।[2]

मदयन्तिका—किं णिव्वुत्तसाहसा मालदी ।[3]

बुद्धरक्षिता—अह इं । अण्णं अ तुमं भणासि ।[4] ('का हं इमस्स' इत्यादि पठति ।)

(मदयन्तिकाश्रूणि पातयति ।)

बुद्धरक्षिता—महाभाअ, दिण्णो खु सअं अप्पा पिअसहीए ।[5]

मकरन्दः—

अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-
　दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।
यन्मे प्रसादसुमुखेन समुद्यतेयं
　देवेन बान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

---

१. सखि, बुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ।
२. यत्रैव मालती गता ।
३. किं निर्वृत्तसाहसा मालती ।
४. अथ किम् । अन्यच्च त्वं भणसि ।
५. महाभाग, दत्तः खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या ।

त्यादेवं वामः । एहि । नूपुरध्वनिरन्यैर्यथा न श्रूयते, तथोर्ध्वमुत्क्षिप्य किंचिदप्यल-क्षिता यत्र मालतीमाधवौ तत्रैव यामस्त्वरितं मा लम्बस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ मदय-न्तिका । सखि बुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ॥ बुद्धरक्षिता । यत्रैव मालती गता ॥ मदयन्तिका । किं निर्वृत्तसाहसा मालती । साहसं स्व-[illegible]नात्मप्रदानम् ॥ बुद्धरक्षिता । अथ किम् । निर्वृत्तसाहसैवेत्यर्थः । अन्यच्च त्वं भणसि । 'कामेतस्य' इत्यादि पठति । [illegible] तदनुरूपं [illegible]त्यर्थः ॥ मदयन्तिका गुरुजनविधीयमानसंप्रदान इव [illegible] पातयति ॥ बुद्धरक्षिता [illegible]नन्दाश्रुविमोचनेनैव तस्याः स्वात्मप्रदानमभिनयन्त्याह—महाभाग, दत्तः स्व-यमात्मा प्रियसख्या । आनन्दाश्रुपूर्वकमिति भावः ॥ मकरन्दः—अद्येति । [illegible] [illegible]मद्योर्जितं यत् मया स्यादेवं विजितमेव सर्वोत्सवं [illegible] [illegible] [illegible]मासाद्यमदमिदम् । न [illegible]र्थः । तथा [illegible] [illegible] [illegible]मे मदनोत्सवादिवोत्सवो महानिदम् । यन्मे प्रसाद[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

मदयन्तिका—[1]सहि बुद्धरक्खिदे, कहिं पुणो दाणिं अह्मेहिं गन्दव्वं ।

बुद्धरक्षिता—[2]जहिं एव्व मालदी गदा ।

मदयन्तिका—[3]किं णिव्वुत्तसाहसा मालदी ।

बुद्धरक्षिता—[4]अह इं । अण्णं अ तुमं भणासि । ('का हं इमस्स' इत्यादि पठति ।)

(मदयन्तिकाश्रुणि पातयति ।)

बुद्धरक्षिता—[5]महाभाअ, दिण्णो खु सअं अप्पा पिअसहीए ।

मकरन्दः—

अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-
दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।
यन्मे प्रसादसुमुखेन समुद्यतेयं
देवेन बान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

---

१. सखि, बुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ।
२. यत्रैव मालती गता ।
३. किं निर्वृत्तसाहसा मालती ।
४. अथ किम् । अन्यच्च त्वं भणसि ।
५. महाभाग, दत्तः खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या ।

स्यादेवं यामः । एहि । नूपुरध्वनिर्यथा न श्रूयते, तयोर्द्वयोः [illegible] दिता यत्र मालतीमाधवौ तत्रैव यानस्त्वरितं मा [illegible] ॥ ३ ॥ मदयन्तिका । सखि बुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ॥ बुद्धरक्षिता । यत्रैव मालती गता ॥ मदयन्तिका । किं निर्वृत्तसाहसा मालती । साहसं स्वयंदात्मप्रदानम् ॥ बुद्धरक्षिता । अथ किम् । निर्वृत्तसाहसैवेत्यर्थः । अन्यच्च त्वं भणसि । 'काहमेतस्य' इत्यादि पठति । [illegible] मदयन्तिका [illegible] पातयति । [illegible] महाभाग, [illegible] । [illegible] मकरन्दः—अद्येति । [illegible]

(मकरन्दो मुखमुद्घाट्य तां हस्ते गृह्णाति ।)

मदयन्तिका—¹सहि मालदि, पडिबुद्धासि । (विलोक्य स-साध्वसं च ।) अम्महे, इदं अण्णं एव्व वट्टइ ।

मकरन्दः—

रम्भोरु मुञ्च भयमेतमसौ विकार-
मुत्कम्पिनः सहतेऽस्य न मध्यभागः ।
इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः
संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥ २ ॥

बुद्धरक्षिता—(मदयन्तिकामुपसृत्य संस्कृतमाश्रित्य ।)

प्रेयान्मनोरथसहस्रवृतः स एष
सुप्तप्रमत्तजनमेतदमात्यवेश्म ।
प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र-
मुत्क्षिप्तमूकमणिनूपुरमेहि यामः ॥ ३ ॥

१. सखि मालति, प्रतिबुद्धासि । अहो, इदमन्यदेव वर्तते ।

निर्गत्यं शयनादपतनं चाभ्यर्ध्य मालत्या उपर्यनुकूलयिष्यामि ॥ मदयन्तिका । स- खि मालति, प्रतिबुद्धासि । प्रियतमदर्शनं हर्षहेतुः, कुलकन्यकाजनानुचितत्वात्त- स्यैव साध्वसहेतुः । अहो इत्याश्चर्यम् । इदमन्यदेव वर्तते । प्रस्तुतमालतीमाध- वसंघटनादन्यदेव मकरन्दमदयन्तिकासंघटनसंधानं वर्तत इत्यर्थः । अथ मक- रन्दो लज्जावैलक्ष्यशङ्कानिरासेनोन्मुखीकर्तुं प्रियतमां चाटूक्त्या प्रसादयति रम्भोर्विति । हे रम्भोरु कदलीस्तम्भवत्पीवरोरु, अकाण्डे भयं कोऽयमपरिचि- इति मत्साध्वसं त्यज । उत्कम्पिनः साध्वसजनितोत्कम्पतरलस्य स्तनयुगस्य विकारं विक्षोभमतिकनीयान्मध्यभागो न सहते । यतोऽपरिचितादेव भीतिर्भवति एष इति स्वात्मानं निर्दिशति । अयं जनस्तु नावसंस्तुतः किंत्वित्थं पूर्वं लङ्के- प्रकारेण त्वयैव कथितप्रणय एव प्रसादो यस्य स तादृशः संकल्पसमागमेषु परि- चितो दास एव । तत्र कथं ते साध्वसवैलक्ष्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ बुद्धरक्षिता कुमारीजनसुलभलज्जावशादितिकर्तव्यतामूढां मदयन्तिकां प्रतिबोधयन्ती तस्याः सुलभमपायमेव त्रपां शिथिलीकृत्य मकरन्दवरणसमय इत्यत्र हेतुमुपन्यस्यति प्रेयानिति । यः पूर्वं त्वयैव मनोरथसहस्रैर्वृतः । स एष प्रेयान्निरतिशयप्रेमास्पदं जनः संनिहितो वर्तते । एतच्चामात्यगृहं सुप्तानवहितरक्षितृजनम् । तेनात्र कस्यचिदपि शङ्कापि नास्ति । प्रौढं तमः । तेन नगरपालकेभ्योऽपि शङ्का निरस्ता । तत्कृ- तज्ञतयैव भद्रं मकरन्दपाणिग्रहणमङ्गलं कुरु । अनन्तरमूर्ध्वमुत्क्षिप्तमणिनूपुरं यथा-

अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यवलोकिता ।)

अवलोकिता—वन्दिदा मए णन्दणावसधपडिणिउत्ता भअवदी । ता जाव मालदीमाहवसआसं गच्छामि । (परिक्रम्य ।) एदे दे परिणिव्वुदिदिगिह्णदिवहावसाणमज्जणा दीहिआतीरसिलातलं अलंकरेदि । ता उवसप्पामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशतो मालतीमाधवौ उपविष्टावलोकिता च ।)

माधवः—(सानन्दम् ।) वर्धते हि मन्मथप्रौढसुहृदो निशीथस्य यौवनश्रीः । तथा हि ।

दलयति परिशुष्यत्सौदतालीविपाण्डु-
स्तिमितनिबिडमुग्धैरिन्दवः प्राथमकान्तः ।
वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां
प्रचलित इव सान्द्रः स्फारस्फारं परागः ॥ १ ॥

---

१. वन्दिता मया नन्दनावसथप्रतिनिवृत्ता भगवती । तद्यावन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि । एतौ तौ परिनिर्वृतिगृहीतदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातीरशिलातलमलंकुरुतः । तदुपसर्पामि ।

[illegible] ।

[illegible]

तदनेन पक्षद्वारेण साधयामः ।

(निभृतं परिक्रामन्ति ।)

मकरन्दः—अहो निशीथनिःसंचाररमणीयता राजमार्गस्य । संप्रति हि ।

प्रासादानामुपरि वलभीतुङ्गवातायनेषु
प्राप्तामोदः परिणतसुरागन्धसंस्कारगर्भः ।
माल्यामोदी मुहुरुपचितस्फीतकर्पूरवासो
वातो यूनामभिमतवधूसंनिधानं व्यनक्ति ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे सप्तमोऽङ्कः ।

[illegible] प्रापिता ॥ ४ ॥ पक्षद्वारेण पार्श्वद्वारेण । साधयामो ग-च्छामः ॥ अहो इति । निशीथे निःसंचारेण राजमार्गस्य [illegible] ॥ प्रासादानामिति । [illegible] प्राप्तामोदः । 'प्राप्ताम्रतः' इति पाठे [illegible] । अत एव [illegible] । माल्यामोदी पुनः [illegible] वातो यूनामभिमतं [illegible] व्यनक्तीति [illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥

इति श्री[illegible] मालती[illegible]टीकायां सप्तमाङ्कविवरणम् ॥

इत्येनामवगतचकितामनवगतेव

किं नेक्षसे ननु मया कृपणीकृतासि ॥ ८ ॥

यावन्मृगयमनसुभगाय मतिस्पर्शे तिलकं एतां निहन्य कुञ्जनारेषीं करोति । (इति सर्वे नाटयन्ति निष्क्रान्ताः ।)

मदयन्तिका—अहं पि माधवीं एव्व पञ्जुन्हेम्सि । (निष्क्रम्य ।) सहि मालदि ।

लवङ्गिका—(प्रविश्य ।) देहि मदअन्तिए, लवंगिआ क्खु अहं ।

मदयन्तिका—अह, संभाविदो हु महाणुभावो ।

लवङ्गिका—एहि एहि । सो क्खु [illegible] कलअलं सुणिअ [illegible] पणिदं पट्ठिदो । तदो [illegible] । [illegible] ऐदे ऐदे गुणाणुराअ[illegible] [illegible]

१. [illegible] ।

२. [illegible] ।

विण्णावेहि अज्जउत्तं । जइ दाव तुह्माणं अह्मे अणुकम्पणीआओ तदो अप्पमत्तं परिक्कमेद्धत्ति ।

(मालतीमदयन्तिकावर्जं सर्वास्तथेति निष्क्रान्ताः ।)

मालती—हद्धि । ण जाणीअदि कहं इयदी वेला अतिक्कमेम । होदु । पिअसहीए लवङ्गिआए पडिणिउत्तिमग्गं ओलोअन्ती चिट्ठिस्सम् । (परिक्रामति । साशङ्कम् ।) फुरिदं मे वामं अवामणअणेन । (उपविशति ।)

(ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—आः पापे, तिष्ठ ।

मालती—(सत्रासम् ।) हा अज्जउत्त । (इति वाक्स्तम्भं नाटयति ।)

कपालकुण्डला—(सक्रोधहासम् ।) नन्वाक्रन्द, आक्रन्द ।

त्वद्वल्लभः क्व नु तपस्विजनस्य हन्ता
कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।

वेदयतम् । त्वमपि सखि लवङ्गिके, त्वरितं विज्ञापयार्यपुत्रम् । यदि तावद्युष्माकं वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्तं परिक्रामतेति ।

१. हा धिक् । न ज्ञायते कथमियती वेलातिक्रम्यताम् । भवतु । प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गमवलोकयन्ती स्थास्यामि । स्फुरितं मे ऽवामवामनयनेन ।

२. हा, आर्यपुत्र ।

[illegible]नम् । त्वमपि सखि लवङ्गिके, त्वरितं विज्ञापयार्यपुत्रम् । यदि तावद्युष्माकं वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्तं यथा स्यात्तथा परिक्रामतेति ॥ **मालती** । हा धिक् । न ज्ञायते कथमियती वेलातिक्रम्यताम् । केन प्रकारेणातियाप्यतामित्यर्थः । भवतु । प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गं प्रत्यावर्तनमार्गमवलोकयन्ती स्थास्यामि । सखीप्रत्यावर्तनवर्त्मावलोकनमेव समयातिवाहनोपाय इत्याशयः । स्फुरितं [illegible]ममननुकूलं यथा स्यात्तथा [illegible]नयनेन दक्षिणचक्षुषा । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरण- [illegible]त्वात् । एतच्चानिमित्तं भविष्यन्मालतीविपत्सूचकमित्याशयः । अथ [illegible] [illegible]नरहिंसाया मालत्या हरणार्थं बद्धवैरायाः कपालकुण्डलायाः प्रवेशः ॥ आः [illegible] कपालकुण्डलाया वचो निशम्य सत्रासं मालती रोदिति । **मालती** । [illegible] । वाक्स्तम्भो गद्गदादयः सात्त्विकभावरूपः । तं नाटयति अभिनयति । तल्लक्षणं च—'मदप्रमादहर्षाद्यैर्वाक्स्तम्भो गद्गदं विदुः' इति । [illegible] [illegible] गद्गदनिःस्वनानि भवन्ति ॥ **कपालकुण्डला** । त्वद्वल्लभ । पातीति पतिः । कन्याविटः कन्यादूषकः । तपस्विजनस्य हन्ता, न वीर- [illegible] । [illegible]

कलहंसः—(हृष्टः प्रविश्य ।) [1]दिट्ठिआ कुसलेण ह्मि णिग्गदो संघट्टमग्गादो । हिमाणहे । पेक्खामि विअ णिम्मलणिरन्तरुच्छुत्तरवारिधारापडिफलिदचन्दकिरणुज्जलन्तपिञ्जरिअभीसणदंसणं मदलीलाकलिदकामवालविअडभुअदण्डावविद्धहलहेलावित्थारिदुद्धक्खुभिदकलिन्दतणआसोत्तसंणिहं विसङ्कुलुप्पदिदणिद्दआणन्दमअरन्दक्खोभविअलपडिरोधपडिणिउत्तणुद्धअसमत्थगअणङ्गणावआसविअसन्दकोलाहलं पारक्कसमूहं दाणिं वि पेक्खामि विअ । सुमरामि अ भीसणभुअवज्जअचितपञ्जरपज्जत्थसमरविमुहसुभटहत्थावलुत्तविविहाउहोवरुद्धअसेसरिउसेण्णविअडापसारवइरिक्कमग्गसंचारणिव्वत्तिदविसमसाहसं णाहं माहवम् । अहो गुणाणुराओ णरेन्दस्स, जं दाणिं सो-

---

१. दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः संघट्टमार्गात् । हिमाणहे । पश्यामीव निर्मलनिरन्तरोद्धूतवारिधाराप्रतिफलितचन्द्रकिरणोज्ज्वलपिञ्जरितभीषणदर्शनं मदलीलाकलितकामपालविकटभुजदण्डापविद्धहलहेलाविस्तारितोद्घूर्णितकलिन्दतनयास्रोतःसंनिभं विश्रृङ्खलोत्पतितनिर्दयानन्दमकरन्दक्षोभविकलप्रतिरोधप्रतिनिवर्तनोद्धतसमस्तगगनाङ्गणावकाशविकसत्कोलाहलं पारक्यसमूहमिदानीमपि पश्यामीव । स्मरामि च भीषणभुजवज्रचितपञ्जरपर्यस्तसमरविमुखसुभटहस्तावलुप्तविविधायुधोपरुद्धाशेषरिपुसैन्यविकटापसारव्यतिरिक्तमार्गसंचारनिर्वर्तितविषमसाहसं नाथं माधवम् । अहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्य, यदिदानीं सौधशिखरावतीर्णप्रतिहारविनयोपन्यासप्रस्तावितविस्रम्भः

मदयन्तिके । सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति ॥ कलहंसः । दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः संघट्टमार्गात् । सहर्षं हिमाणहे । 'हिमाणहे सहर्षे' इति देशी । पश्यामीव निर्मलनिरन्तरोद्धूतवारिधाराप्रतिफलितचन्द्रकिरणोज्ज्वलपिञ्जरितभीषणदर्शनं मदलीलाकलितकामपालविकटभुजदण्डापविद्धहलहेलाविस्तारितोद्घूर्णितकलिन्दतनयास्रोतःसंनिभं विश्रृङ्खलोत्पतितनिर्दयानन्दमकरन्दक्षोभविकलप्रतिरोधप्रतिनिवर्तनोद्धतसमस्तगगनाङ्गणावकाशविकसत्कोलाहलं पारक्यसमूहमिदानीमपि पश्यामीव । प्रतिनिवर्तनं पलायनम् । स्मरामि च भीषणभुजवज्रचितपञ्जरतया पर्यस्ताः प्रत्यस्ताः समरविमुखा ये सुभटास्तेषां हस्तेभ्योऽवलुप्तान्याच्छिन्नानि विविधान्यायुधानि तैरुपरुद्धं परिवेष्टितं रिपुसैन्यं तेन यो विकटापसारः । पलायनं तेन व्यतिरिक्तः शून्यो यो मार्गस्तत्र संचारेण निर्वर्तितविषमसाहसं स्मरामि च माधवमिति सम्बन्धः । अहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्य, यदिदानीं सौधशिखरावतीर्णप्रतिहारविनयोपन्यास-प्रस्तावितविस्रम्भः [illegible]

मअरन्द साहसिअ त्ति परिदेवणाओ । महाराओ किल मन्तिधीआणं विप्पलम्भउत्तन्दं सुणिअ संजाअमच्छरावेओ तक्खणविसज्जिआणेअपोढपदाइणिवहो चन्दादवसोहिदसोहसिहरट्ठिदो पेक्खदित्ति मन्तिअदि ।

मदयन्तिका—हा, हदम्हि मन्दभाइणी ।[1]

लवङ्गिका—सहि, मालदी उण कहिं ।[2]

मदयन्तिका—सहि, सा क्खु पुढमं एव्व दे मग्गं ओलोइदुं पसरिदा । पच्चा अहं तं ण पेक्खामि । सा णाम उज्जाणगहणं पविट्ठा हवे ।[3]

लवङ्गिका—सहि, तुरिअं अण्णेसम्ह । अदिकातरा मे पिअसंही उववणट्ठिदा इमस्सिं अवसरे न धारेदि अत्ताणं ।[4]

लवङ्गिकामदयन्तिके—(त्वरितं परिक्रामन्त्यौ ।) सहि मालदि, णं भणामि सहि मालदि त्ति । (इतस्ततः परिक्रामतः ।)[5]

मन्त्रिदुहित्रोर्विप्रलम्भवृत्तान्तं श्रुत्वा संजातमत्सरावेगस्तत्क्षणविसर्जितानेकप्रौढपदातिनिवहश्चन्द्रातपशोभितसौधशिखरास्थितः प्रेक्षत इति मन्त्र्यते ।

१. हा, हतास्मि मन्दभागिनी ।

२. सखि, मालती पुनः क्व ।

३. सखि, सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं प्रसृता । पश्चादहं तां न पश्यामि । सा नामोद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत् ।

४. सखि, त्वरितमन्विष्यावः । अतिकातरा मे प्रियसख्युपवनस्थितास्मिन्नवसरे न धारयत्यात्मानम् ।

५. सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति ।

गृहे गुणानुरागनिर्भरस्य पौरलोकस्य हा माधव महाभाग हा मकरन्द साहसिकेति [illegible]देवनानि । महाराजः किल मन्त्रिदुहित्रोर्विप्रलम्भवृत्तान्तं श्रुत्वा संजातमत्सरावे[illegible] [illegible]र्जित[illegible]कप्रौढपद[illegible]तिनिवह[illegible] [illegible] प्रेक्षत मन्त्र्यते ॥ मदयन्तिका । हा, हतास्मि मन्दभागिनी ॥ लवङ्गिका । [illegible], मालती पुनः क्व वर्तते ॥ मदयन्तिका । सखि, सा खलु प्रथममेव ते [illegible] [illegible]तुं प्रसृता । पश्चादहं तां न पश्यामि । सा नामोद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत् । नामेति संभावनायाम् ॥ लवङ्गिका । सखि, त्वरितमन्विष्यावः । अतिकातरा मे प्रियसख्युपवनस्थितास्मिन्नवसरे न धारयत्यात्मानम् । लवङ्गिका-

उद्वेल्लद्बहुलरुण्डखण्डनिकराकीर्णस्य संख्योदधे-
र्द्वैधास्तम्भितपत्तिपङ्क्तिविकटः पन्थाः पुरस्तादभूत् ॥ ९ ॥

वयस्य, नन्वनुशयस्थानमेतत्। पश्य।

अत्रैवेन्दुमयूखखण्डनिचितं पीतं निशीथोत्सवे
यैर्लीलापरिरम्भदायिदयितागण्डूषशेषं मधु।
संप्रत्येव भवत्कुलार्गलगुरुव्यापारमभ्यासिभि-
र्गात्रैस्ते कथयन्त्यसारभिदुरान्प्रायेण संसारिणः ॥ १० ॥

सर्वथा तु नरपतेरस्य सौजन्यम्। यदपराद्धयोरप्यनपराद्धयोरिव नौ कृतोपसदनं चेष्टितवान्। तदेहि, मालतीसमक्षमधुना मदयन्तिकाहरणवृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानमनुभवावः। (पुरोऽवलोक्य।) कथं शून्या इवामी प्रदेशाः।

मकरन्दः—नूनं खल्वावयोः समरसंकटोद्वेगेन व्याकुलत्वादितस्ततो भ्रमन्त्यस्ता अत्रैवात्मानं विनोदयन्ति।

माधवः—

कथयति त्वयि संस्थितमालती-
वलितलोलकटाक्षपराहतम्।
वदनपङ्कजमुल्लसितत्रपं
स्तिमितदृष्टि सखी नमयिष्यति ॥ ११ ॥

अयमसावुद्यानवाटः।

तथा विकटो विपुलः पुरस्तादभूत्। उद्वेल्लन्त ऊर्ध्वं चलन्तो ये रुण्डखण्डनिकराः तैः कीर्णस्य व्याप्तस्येति संख्योदधेर्विशेषणम् ॥ ९ ॥ वयस्य, ननु एतदनुशयस्थानं पश्चात्तापस्थानम्। अत्रेति। यैः [illegible] निशीथे [illegible] तथा [illegible] मधु पीतं संप्रत्येव ते [illegible] संसारिणः [illegible] ॥ १० ॥ [illegible] विस्तरतो [illegible]। पुरोऽवलोक्य। कथं शून्या इव [illegible] इदानीं प्रदेशाः। [illegible] ॥ मकरन्दः। नूनं खलु। आवयोः समरसंकटोद्वेगेन [illegible] आत्मानं विनोदयन्ति। माधवः। कथयतीति। [illegible] मकरन्द, त्वयि कथयति [illegible]

घसिहरावदिण्णपडिहारविणओवण्णासपसमिअविरोहो सोम्मेक्करसोवणीदमाहवमअरन्दमुहचन्दे ओलोइअ वारंवारं पसारिदसिणिद्धलोअणो कलहंसआदो अहिजणं सुणिअ णिव्वत्तिअमहग्घगुरुवहुमाणो फुरन्तमच्छरेस्सावेलक्खमसीमलिणिअमुहे भूरिवसुणन्दणे महुरोवण्णासेहिं किं दाणिं तुह्माणं भुवणाभोअभूसणेहिं महाणुहावेहिं णवजोव्वणगुणाभिरामेहिं जामाउएहिं परितोसेत्ति पडिवोविअ गओ अब्भन्दरं राआ। इमे वि माहवमअरन्दा आअच्छन्दि इति अहं वि एदं भअवदीए उत्तन्दं णिवेदेमि। (इति निष्क्रान्तः।)

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ।)

माधवः—अहो, प्रेयसः सर्वपुरुषातिशायि निर्व्याजमूर्जितं तेजः। तथा हि।

दोर्निष्पेषविशीर्णसंचयगलत्कङ्कालमुन्मथ्नतः
प्राग्वीराननुपात्य तत्प्रहरणान्याच्छिद्य विक्रामतः।

सौम्यैकरसोपनीतमाधवमकरन्दमुखचन्द्रावलोक्य वारंवारं प्रसारितस्निग्धलोचनः कलहंसकादभिजनं श्रुत्वा निर्वर्तितमहार्घगुरुबहुमानः स्फुरन्मत्सरेर्ष्यावैलक्ष्यमषीमलिनितमुखौ भूरिवसुनन्दनौ मधुरोपन्यासैः किमिदानीं युवयोर्भुवनाभोगभूषणाभ्यां महानुभावाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यां परितोष इति प्रतिबोध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा। एतावपि [मा]धवमकरन्दावागच्छत इत्यहमप्येतं भगवत्यै वृत्तान्तं निवेदयामि।

तयोर्मुखचन्द्रावलोक्य वारंवारं प्रसारितस्निग्धलोचनः कलहंसकादभिजनं श्रुत्वा निर्वर्तितमहार्घगुरुबहुमानः स्फुरन्मत्सरेर्ष्यावैलक्ष्यमषीमलिनितमुखौ भूरिवसुनन्दनौ मधुरोपन्यासैः किमिदानीं युवयोर्भुवनाभोगभूषणाभ्यां महानुभावाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यां परितोष इति प्रतिबोध्य ततो गतोऽभ्यन्तरं राजा। अत्र मत्सरः क्रोधः, उद्वेग ईर्ष्या एतौ द्वौ मषी[...]। आभ्यां मलिनितं मुखं नन्दनस्य। वैलक्ष्यं मषीस्थानीयं भूरिवसो[...] विवेकः। एतावपि माधवमकरन्दावागच्छत इत्यहमप्येतं भगवत्यै वृत्तान्तं [निवेद]यामि॥ **माधवः**। प्रेयसो मकरन्दस्य। निर्व्याजं स्वाभाविकमूर्जितं तेजः॥ **दोर्निष्पेषेति**। तथा ह्यस्य प्रेयसो मित्रस्य प्राक्प्रथमं वीरानुन्म[...]। कथमुन्मथ्नत इत्यपेक्षायां दोर्भ्यामेव यो निष्पेषः संचूर्णनं तेन शीर्णं [...] न दलत्कङ्कालं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम्। अनुपात्य च तेषां प्रह[...]ाच्छिद्य विक्रामतो विक्रमं कुर्वतः। एवंभूतस्य प्रेयसो यः संख्योदधिः संमा[...]मुद्रस्तस्य पन्थाः पुरोदेशो द्वेधा पार्ष्णिद्वये स्तम्भिता निश्चेष्टा या पदातिपङ्क्ति-

मदयन्तिका—तह क्खु इदो विणिग्गदे महाणुहावे बुद्धरक्खिदं अवलोइदं अ भअवदीसआसं विसज्जिअ अप्पमादणिमित्तं विण्णवेहि अज्जउत्तं त्ति लवङ्गिआ अणुप्पेसिदा । तदो उत्तम्ममाणा अ एदाए मग्गं ओलोइदुं अग्गदो पसरिदा मालदी । पच्चादो अहं । तदो ण पेक्खामि । तदो अम्हेहिं मग्गिदा एत्थ विडवन्तराइं जाव तुम्हे दिट्ठत्ति ।

माधवः—हा प्रिये मालति,

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-
द्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽस्मि ।
कलयसि कलितोऽहं वल्लभे देहि वाचं
भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥ १२ ॥

उभे—हा पिअसहि, कहिं ग आसि ।

मकरन्दः—वयस्य, किमित्यविज्ञाय वैक्लव्यमवलम्ब्यते ।

माधवः—सखे, त्वमपि किं न जानासि मत्स्नेहदुःखितायास्तस्याः कातर्यचेष्टितानि ।

---

१. तथा खल्वितो विनिर्गते महानुभावे बुद्धरक्षितामवलोकितां च भगवतीसकाशं विसृज्याप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्यपुत्रमिति लवङ्गिकानुप्रेषिता । तत उत्ताम्यमाना चैतस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतः प्रसृता मालती । पश्चादहम् । ततो न पश्यामि । ततोऽस्माभिर्मार्गितात्र विटपान्तराणि यावद्युवां दृष्टाविति ।

२. हा प्रियसखि, कुत्र गतासि ।

तद्वितर्कदवेन हतोऽस्मि ॥ १२ ॥ मदयन्तिका । तथा खल्वितो विनिर्गते महानुभावे त्वयि सति बुद्धरक्षितामवलोकितां च भगवतीसकाशं विसृज्याप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्यपुत्रमिति लवङ्गिकानुप्रेषिता । तत उत्ताम्यमाना चैतस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतः प्रसृता मालती । पश्चादहं प्रसृतेत्यर्थः । न ततः पश्यामि । ततोऽस्माभिरत्र विचिता यावद्युवां दृष्टाविति ॥ माधवः । किमपीति । हे चण्डि अतिकोपने, अयं परिहासः स्वात्मप्रच्छादनरूपो विरमतु । परिहासं परित्यज । ततः किमपि किमपीति वक्तुमपि न शक्यते मङ्गलेभ्यो यदन्यदमङ्गलं तदहं त्वयि शङ्के । अतस्त्वद्दर्शनार्थं पर्युत्सुकोऽस्मि । अथवा कलयसि ज्ञातुमिच्छसि मामनुरागवानयं विरागो वेति रूपेण, तर्हि कलितोऽहं त्वयैव महानुरागविकृतप्रकारादिषु । तदिदानीं वल्लभे, वाचं प्रयच्छ । यतो मदीयं हृदयं विह्वलं विकलमन्तरेणावस्थितिं न लभते । त्वं चेदं निर्दयासि ॥ १२ ॥ मकरन्दः । किमित्यविज्ञाय । तद्विषयमेवावसादः ॥ माधवः । अन्यस्त्वावदुदासीनो न जानाति ।

(प्रवेशं नाटयतः ।)

लवङ्गिकामदयन्तिके—संहि मालदि । (सहसा विलोक्य सहर्षम्) दिट्ठिआ पुणो वि अ महाणुहावा दिस्सन्दि ।

माधवमकरन्दौ—भवत्यौ, क्व सा मालती ।

उभे—कुदो मालती । पदसद्देन अह्मे विप्पलद्धाओ मन्दभाइणीओ ।

माधवः—भवत्यौ, कथंकथमपि सहसैव ध्वंसते मे हृदयम् । ततः स्फुटमभिधीयताम् ।

मम हि कुवलयाक्षीं प्रत्यनिष्टैकबुद्धे-
रविरतमनुबद्धोत्कम्प एवान्तरात्मा ।
स्फुरति च खलु चक्षुर्वाममेतच्च कष्टं
वचनमपि भवत्योः सर्वथा हा हतोऽस्मि ॥ १२ ॥

---

१. सखि मालति, दिष्ट्या पुनरपि च तौ महानुभावौ दृश्येते ।
२. कुतो मालती । पदशब्देनावां विप्रलब्धे मन्दभागिन्यौ ।

श्रान्ततयोल्लसितव्रीडं तथा स्तिमितदृष्टि निश्चलनयनं स्वकं मुखं कर्तव्याभावान्नमयिष्यति । पुनः कीदृशम् । सस्मिता या मालती तस्याश्चलन्तो ये कटाक्षास्तैः पराहतमिव पराहतम् । पराहतिर्जुगुप्सा यथा स्यादेवं कटाक्षैरवलोकित ईदृशनिमित्तमत्याहितनिमित्तमिति मालत्याः सस्मितत्वे कटाक्षैराहनने च हेतुः ॥ ११ ॥ अथ माधवमकरन्दयोः पदशब्दं श्रुत्वा मालतीमधिगतां ज्ञात्वा तद्विरहव्याकुले लवङ्गिकामदयन्तिके । वदत इति शेषः । सखि मालति । अनन्तरं माधवमकरन्दावागतौ विलोक्य सहर्षं वदतः । दिष्ट्या पुनरपि च तौ महानुभावौ दृश्येते । अथ लवङ्गिकामदयन्तिकयोः सखि मालतीति वचः श्रुत्वा संप्रत्युत्पन्नदुर्निमित्तशङ्कितौ माधवमकरन्दौ पृच्छतः क्व सा मालतीति ॥ उभे । कुतः कुत्र सा मालतीति । कुत इति सप्तम्यर्थे तसिः । एतेन त्वत्र मालती नास्त्येवेत्यर्थः । पदशब्देन भवतोरावां मन्दभागिन्यौ विप्रलब्धे । भवत्पदशब्दं मालतीपदशब्दमाकलय्य सखि मालतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ माधवः । भवत्याविति संबुद्धौ । कथंकथमपि केनकेनापि प्रकारेण वक्तुमप्यशक्यं सहसैव ध्वंसते हृदयम् । तत इदमभिधीयताम् । मम हीति । मम त्वेषोऽन्तमम चेतो हि स्फुटं कुवलयाक्षीं मालतीं प्रति 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' ... तैरनुबद्धोत्कम्प एव । यतः अत्र स एव तावदत्रयमनुकपालकुण्डलाकोपस्य विजृम्भितमिति वचनस्मरणादपि स तयोत्कम्प । तथा वामाक्षिस्पन्दनं कष्टहेतुत्वात्कष्टम्, तथैवैतत्क्रमयोर्वचनं कष्टम् ।

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सौदामिनी ।)

सौदामिनी—एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्वतादुपेत्य पद्मावतीं तत्र मालतीविरहिणो माधवस्य संस्तुतप्रदेशदर्शनासहिष्णोः संस्त्यायं परित्यज्य सह सुहृद्वर्गेण बृहद्द्रोणीशैलकान्तारप्रदेशमुपश्रुत्याधुना तदन्तिकं प्रयामि । भोः, तथाहमुत्पतिता यथा सकल एव गिरिनगरग्रामसरिदरण्यव्यतिकरश्चक्षुषा परिषिच्यते । (पश्चाद्विलोक्य ।) साधु साधु ।

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-
पारासरित्परिकरच्छलतो बिभर्ति ।

श्रीपर्वते कपालकुण्डलापहृतां मालतीमाच्छिद्य निष्प्रत्यूहे देशे निधाय मालतीविनाशशङ्किनो माधवस्यावश्यंभाविविनाशनाशाङ्कया जीवत्येव समागमिष्यतीति माधवप्रतीतिहेतोः मालतीकण्ठाद्बकुलावलीमादाय सौदामिनी सत्वरमुत्पतिता । तस्मिन्नवसरे नवमाङ्कारम्भः । तत इति । सौदामिनी स्वात्मगतमेव स्वविधेयं विचारयति—एषास्मीति । एषाहं सैव सौदामिनी नाम्ना । या भगवत्याः कामन्दक्या योगाभ्यासाद्युपदेशेनानुगृहीतैतावत्पदं प्रापिता । तदवश्यं मया कामन्दक्याः प्राणेनापि रक्षणीययोर्मालतीमाधवयोर्विपत्प्रतीकारः प्राणव्ययेनापि विधेय इत्येषास्मीति पदस्याशयः । भगवतः पूज्याच्छ्रीपर्वतादुपेत्य गत्वा पद्मावतीम् । तत्र पद्मावत्यां मालतीविप्रयुक्तस्य माधवस्य बृहद्द्रोण्योपलक्षितो यः शैलस्तस्य कान्तारं दुर्गमार्गस्तत्र प्रदेशस्तत्र प्रवेशमुपश्रुत्याधुना तदन्तिकमनुप्रयामि । भवतु तस्य कान्तारप्रवेशः किमेतावता स्यादित्याशयः । किंभूतस्य माधवस्य—मालत्या सह क्रीडाद्यधिकरणत्वेन संस्तुतः परिचितो देशस्तस्येदानीं मालतीं विना तदवलोकनासहिष्णोः कथं कान्तारप्रवेशः किंविधो वेत्यपेक्षायाम् सह सुहृद्वर्गेण संस्त्यायं गृहं परित्यज्येति पदद्वयं योज्यम् । अत्र भगवच्छब्दो-पूज्यत्वं च श्रीपर्वतस्यानेकमन्त्रसाधनक्षेत्रत्वेन । तथाहमिति । तथा तेन वेगातिशयेन तयोर्देशगमनमाश्रित्य योजयति तेनात्मनः शरीरलघुतोत्कर्षेणादिदं योगपरिपालनविशेषभूतं तथा शीघ्रगमितां चाश्चर्यहेतुत्वेनात्मगतमेव चिन्तयति । अधुना लघुर्भवति येन सर्वकरानवलम्ब्य तद्भिन्नं प्रतिदिनं दुर्गमारोहणं च माधवस्य गिरिश्रेण्या श्रीपर्वतस्यापि स्पष्टदर्शनार्थम् । व्यतिकरो विशेषः सम्बन्धो वा । चक्षुः प्रतिमण्डलेन परिषिच्यतेऽनेनानन्द एव ते । साधु साधु । पद्मावतीं दृष्ट्वा प्रशंसति । भद्रमायतमिति साधुपदाभ्यासहेतुः । पद्मावतीति । पद्मावती नगरी सन्तरिक्षं गगनमिव बिभर्ति । पत्त्यादिप्रदेशानां विमलवारिभिर्वि-

मकरन्दः—अस्त्येतत् । किंतु भगवतीपादमूलगमनमप्याशङ्क्यते । तदेहि । तत्र तावद्गच्छावः ।

उभे—एदं वि संभाविअदि[1] ।

माधवः—एवमस्तु नाम । (इति परिक्रामति ।)

मकरन्दः—(स्वगतम् ।)

याता भवेद्भगवतीभवनं सखी सा
जीवन्त्यथैष्यति न वेत्यभिशङ्कितोऽस्मि ।
प्रायेण बान्धवसुहृत्प्रियसंगमादि
सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम् ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवेऽष्टमोऽङ्कः ।

---

१. एतदपि संभाव्यते ।

त्वमपि किं मालतीति न जानासि । मम प्राप्तौ मत्स्नेहेन दुःखितया कातरया तया यच्चेष्टितमिति चौरिकाविवाहप्रस्तावे मालत्याः स्वशरीरपरित्यागाध्यवसायं स्मारयति ॥ **उभे** । एतदपि संभाव्यते । यद्भगवतीपादसेवां कर्तुं गता भविष्यतीत्येतत् ॥ **माधवः** । एवं नामास्तु । नामशब्दः संभावनायाम् ॥ **मकरन्दः** । **यातेति** । सा नोऽस्माकं सर्वेषां माधवप्रेमविषयतया तस्या एव गुणविशेषैश्च निःसीमस्नेहविषयत्वात्सखीव सखी मालती याता गता । तद्भगवतीभवनम् नगराध्यक्षपुरुषावरोधव्यतिकरसंभ्रमादिभिः सत्यमेव जीवन्ती प्राणान्धारयन्ती पुनरप्येष्यति न वेत्याशङ्कितोऽस्मि । अघोरघण्टव्याघ्रवधराजविरुद्धव्यापाराश्च मालतीजीवितसंदेहाशङ्काभिज्ञानानि । अथ मालतीविपदमनया निश्चित्य वैषयिकसुखस्यास्थिरत्वं श्लोकस्योत्तरार्धेन व्यवस्थापयति—प्रायेणेति । बान्धवादिसंगमसौख्यं सौदामिनीस्फुरणवच्चञ्चलम् । भवतीति शेषः । बान्धवादिसङ्ग...स्य सौख्यस्य तत्तादृक् । अथ च प्रथमाङ्कमुखसंधिसूचितायाः सौदामिन्याः स्फूर्तिर्व्यापारविशेषो वा तन्मात्रनिदानं मालतीविपत्प्रतिकरणं माधव...णं च मनसि कृत्वा प्रकरणकृदग्रिमाङ्के सौदामिनीप्रवेशसूचनाय च पदमङ्कान्तश्लोके निवेशितवान् ॥ १४ ॥

शबरस्वामिप्रीत्या प्रकरणरत्नाकरेऽत्र भवभूतेः ।
सारोद्धारे मन्दरमकृत कृतौ व्याकृतिं नान्यः ॥

इति श्रीनान्यदेवस्य कृतौ विबुधरत्नावल्यां मालतीमाधवटीकायामष्टमाङ्कविवरणम् ॥

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सौदामिनी ।)

सौदामिनी—एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्वतादुपेत्य पद्मावतीं तत्र मालतीविरहिणो माधवस्य संस्तुतप्रदेशदर्शनासहिष्णोः संस्त्यायं परित्यज्य सह सुहृद्वर्गेण बृहद्द्रोणीशैलकान्तारप्रदेशमुपश्रुत्याधुना तदन्तिकं प्रयामि । भोः, तथाहमुत्पतिता यथा सकल एव गिरिनगरग्रामसरिदरण्यव्यतिकरश्चक्षुषा परिपिच्यते । (पश्चाद्विलोक्य ।) साधु साधु ।

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-
पारासरित्परिकरच्छलतो बिभर्ति ।

श्रीपर्वते कपालकुण्डलापहृतां मालतीमाच्छिद्य निष्प्रत्यूहे देशे निधाय मालतीविनाशशङ्किनो माधवस्यावश्यंभाविविनाशमाशङ्क्य जीवत्येव समागमिष्यतीति माधवप्रतीतिहेतोः मालतीकण्ठाद्बकुलावलीमादाय सौदामिनी सत्वरमुत्पतिता । तस्मिन्नवसरे नवमाङ्कारम्भः । **तत इति** । सौदामिनी स्वात्मगतमेव स्वविधेयं विचारयति—**एषास्मीति** । एषाहं सैव सौदामिनी नान्या । या भगवत्याः कामन्दक्या योगाभ्यासाद्युपदेशेनानुगृहीतैतावत्पदं प्रापिता । तदवश्यं मया कामन्दक्या प्राणेनापि रक्षणीययोर्मालतीमाधवयोर्विपत्प्रतीकारः प्राणव्ययेनापि विधेय इत्येषास्मीति पदस्याशयः । भगवतः पूज्याच्छ्रीपर्वतादुपेत्य गत्वा पद्मावतीम् । तत्र पद्मावत्यां मालतीविप्रयुक्तस्य माधवस्य बृहद्द्रोण्योपलक्षितो यः शैलस्तस्य कान्तारं दुर्गमार्गस्तत्र प्रदेशस्तत्र प्रवेशमुपश्रुत्याधुना तदन्तिकमनुप्रयामि । भवतु तस्य कान्तारप्रवेशः किमेतावता स्यादित्याशयः । किंभूतस्य माधवस्य—मालत्या सह क्रीडाद्यधिकरणत्वेन संस्तुतः परिचितो देशस्तस्येदानीं मालतीं विना तदवलोकनासहिष्णोः कथं कान्तारप्रवेशः किंविधो वेत्यपेक्षाद्वये सह सुहृद्वर्गेण संस्त्यायं गृहं परित्यज्येति पदद्वयं योज्यम् । अत्र भगवच्छन्दोक्तपूज्यत्वं च श्रीपर्वतस्यानेकमन्त्रसाधनक्षेत्रत्वेन । **तथाहमिति** । तया तेन वेगातिशयेन तथोच्चदेशगमनमाश्रित्य वोत्पतितेनात्मनः शरीरलघुतोत्कर्षसहितं योगपरिपालनलिङ्गभूतं तया शीघ्रगामितां चाश्चर्यहेतुत्वेनात्मगतमेव चिन्तयति । लघिमा लघुर्भवति येन सूर्यकरानवलम्ब्य तद्बिम्बं प्रविशतीत्युच्चैर्गगनारोहणं च माधवस्य गिरिद्रोण्या श्रीपर्वतस्यापि स्पष्टदर्शनार्थम् । व्यतिकरो विशेषः समूहो वा । चक्षू रश्मिमण्डलेन परिपिच्यतेऽभिव्याप्य गृह्यते । साधु साधु । पद्मावतीं शीघ्रं प्राप्तास्मि । भद्रमासन्नमिति साधुपदाभ्यासहेतुः । **पद्मावतीति** । पद्मावती नगरी अन्तरिक्षं गगनमिव बिभर्ति । कस्मादित्यपेक्षायां विमलवारि

मकरन्दः—अस्त्येतत् । किंतु भगवतीपादमूलगमनमप्याशङ्कते । तदेहि । तत्र तावद्गच्छावः ।

उभे—एदं वि संभाविअदि ।

माधवः—एवमस्तु नाम । (इति परिक्रामति ।)

मकरन्दः—(स्वगतम् ।)

याता भवेद्भगवतीभवनं सखी सा
जीवन्त्यथैष्यति न वेत्यभिशङ्कितोऽस्मि ।
प्रायेण बान्धवसुहृत्प्रियसंगमादि
सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम् ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवेऽष्टमोऽङ्कः ।

---

१. एतदपि संभाव्यते ।

त्वमपि किं मालतीति न जानासि । मम प्राणाः मत्स्नेहेन दुःखितया कातरया [illegible] विवाहप्रस्तावे मालत्याः स्वशरीरपरित्याग[illegible] स्मारयति ॥ उभे । एतदपि संभाव्यते । तद्भगवतीपादसेवां कर्तुं गता भवि-[illegible] ॥ माधवः । एवं नामास्तु । नामशब्दः संभावनायाम् ॥ मक-रन्दः । यातेति । सा योऽस्माकं [illegible] तस्मा एव पुन-[illegible] मालती याता गता । तद्भगवती-[illegible] जीवन्ती प्राणान्-[illegible] । [illegible] । अत्र मालती[illegible] । [illegible] । [illegible] सौदामिनी[illegible] । [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] मालतीमाधव-[illegible] ॥

गिरिनिकुञ्जकुञ्जगम्भीरगद्गदोद्गाररवोद्घोषणगोदावरीमुखरितविशालशैलस्थलीभुवो दक्षिणारण्यभूधरान् । अयं च मधुमतीसिन्धुसंभेदपावनो भगवान्भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णबिन्दुरित्याख्यायते । (प्रणम्य ।)

जय देव भुवनभावन जय भगवन्नखिलवरद निगमनिधे ।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥ ४ ॥

(गमनमभिनीय ।)

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-
र्मदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः ।
शकुनिशबलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ६ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये, कथं मध्याह्नः । तथा हि संप्रति

[illegible] अयमिति । [illegible]

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट-
संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरिक्षम् ॥ १ ॥

अपि च ।

सैषा विभाति लवणा वलितोर्मिपङ्क्ति-
रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।
गोगर्भिणीप्रियनवोलपमालभारि-
सेव्योपकण्ठविपिनावलयो विभान्ति ॥ २ ॥

(अन्यतो विलोक्य ।) स एष भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्तटप्रपातः ।

यत्रत्य एष तुमुलध्वनिरम्बुगर्भ-
गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।
पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भणेनं
हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥ ३ ॥

एताश्चन्दनाश्वकर्णसरलपाटलाप्रायतरुगहनाः परिणतमालूरसुरभयोऽरण्यगिरिभूमयः सारयन्ति तरुणकदम्बजम्बूवनाववद्धान्धकारगुरु-

---

शाला विपुला या सिन्धुर्नाम नदीविशेषः । कीदृशमन्तरिक्षम् । उत्तुङ्गा ये सौधास्तेषां संघट्टेन पूर्वं पाटितं पश्चाद्विमुक्तमिवेत्यर्थः । अन्तरिक्षं चात्र यन्नीलाकारेणोर्ध्वदेशे प्रतिभाति तज्ज्ञेयम् । अन्यथा विभुत्वेनान्तरिक्षस्य पतनादिवार्तानुपपत्तेः ॥ १ ॥ सेति । सेयं लवणा नाम नदी । जनपदशब्देन जनपदलोका गृह्यन्ते । तेषां प्रमदाय गोगर्भिणीनां प्रियास्तथा नवतृणराजिधारिण्यो धारणशीला यास्ता एव वनावलयो विभान्तीत्यन्वयः । अत्र मालाशब्दस्य 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वरूपम् । गोगर्भिणीति रूपं च 'चतुष्पादो गर्भिण्या' इति सूत्रेण जातिसमासे गोगर्भिणी, अजागर्भिणीति च । अचतुष्पादेऽपि तु मानुषीगर्भिणीति, अजातावपि कालाक्षिगर्भिणीति रूपं स्यात् ॥ २ ॥ स एष पूर्वपरिचितः । भगवतीपदेन पूज्यत्वाभिधायकेन तीर्थत्वं सिन्ध्वभिधानायाः सरितः सूचयति । उच्चैर्देशादधःशिखरेषु प्रपतनं प्रपातः । उच्चैःपतनाद्दारितभूतलः । यत्रत्येति । यत्र जातोऽयं संकुलो विभाव्यानेकभङ्गिध्वनिरभिनवघनध्वानवत्प्रचण्डः । अयं च समीपगिरिप्रतिफलितेषु सत्सु गणपतिगलगर्जितसाम्यं गतः । अत्र च नूतनघनध्वनिसाम्येन मनोहरे प्रकृते ध्वनौ प्रचण्डत्वाभिधानं कदाचिदयं मालतीविरहिणो माधवस्य श्रुतिपथ-
रमवाम्भोदध्वनिवत्प्रतिभातीति शङ्कामुत्पादयन्ननिष्टकारि स्यादिति हेतोः
१ ॥ एता इति । एताश्चारण्यभूमयश्चन्दनादिप्रचुरवृक्षवनाद्युत्प्रेक्षणाद्दक्षिणा-
न्विन्ध्यान्सारयन्ति तत्सादृश्येनेत्यर्थः । कीदृशोऽरण्यभूमयः पक्वबिल्वफल-
। किंभूतान्भूधरानित्यपेक्षायां तरुणकदम्बादिवनैरवबद्धो दृढीकृतो

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला
ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा ।
स्वयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ ९ ॥

वयस्य मकरन्द, दुर्लभः खलु जगति तादृशः स्नेहस्य संभवः ।

[illegible]-
धिगयमविरलोन्माथी स्नेहः प्रतिज्ञयदारुणः ।
तृणमिव ततः प्राणान्मोक्तुं मतो विहितं त्वया
किमपरमतो निर्व्यूढं यत्करार्पणसाहसम् ॥ १० ॥

अपि च ।

मयि विगलितप्रत्याशत्वात्क्रियाहविधिः कृता
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible] ॥ ११ ॥

(परिक्रम्योपविशतः ।)

मकरन्दः—(स्वगतम् ।) भवतु । एवं तावदाक्षिपामि । (प्रकाशम् ।) वयस्य माधव,

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले
दृश्यन्तामविरहितश्रियो विभागाः ॥ १४ ॥

(माधवः सोद्वेगमुत्तिष्ठति ।)

मकरन्दः—कथं निष्प्रतिपत्तिशून्यमनुरथ्यायान्यतः प्रवृत्तः । (निःश्वस्योत्थाय ।) सखे, प्रसीद । पश्य ।

वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः
पर्यन्तेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः ।
उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालम्ब्य सानूनितः
प्राग्भारेषु शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानायते ॥ १५ ॥

तरुणतमालनीलबहुलोन्नमदम्बुधराः
शिशिरसमीरणावधुतनूतनवारिकणाः ।
कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती-
र्मदकलनीलकण्ठकलहैर्मुखराः ककुभः ॥ १८ ॥

(निश्वस्य शोकार्तिं नाटयति ।)

मकरन्दः—कोऽप्यतिदारुणो दशाविपाको वयस्यस्य संप्रति वर्तते । (सास्रम्) मया पुनरज्ञानेन वज्रमयेन किल विनोदः प्रारब्धः । (निःश्वस्य ।) एवं च पर्यवसितप्रायेव नो माधवप्रत्याशा । (सभयं विलोक्य ।) कथं प्रमुग्ध एव । हा सखि मालति, किमपरम् । निरनुक्रोशासि ।

अपहस्तितबान्धवे त्वया
विहितं साहसमस्य तृष्णया ।

विषादद्योतकमव्ययम् । तरुणेति । हा प्रिये, त्वमपि यदि मद्वियुक्ता जीवन्ती तिष्ठसि तत्कथमधुनेदृशो दिशो द्रष्टुं शक्यास्तत्कथमवलोकयेयम् । कीदृशः ककुभ इत्यत आह—प्रौढतापिच्छतरुवन्नीलास्तथा बहुला बहवस्तथोन्नमन्तो मेघा यासु ताः । तथा शीतमारुतावधूतप्रत्यग्रशीकराः । तथा हरिहेतिमतीरिन्द्रचापयुक्ताः । तथा मदेन हर्षेण कला ये नीलकण्ठकलहास्तैर्मुखराः । अत्रेन्द्रचापव्याप्तास्तथा मदान्धबर्हिकलहैर्दुःशब्दान्विताः कथमवलोक्याः संप्रतीदृशां दशापन्नेनेति दुरालोकत्वे हेतुः । शाब्दो ध्वनिः । अर्थस्तूद्दीपनविभावत्वेन ॥१८॥ विरहिजनासन्तापनीया उन्नमदम्बुधरादिभिर्व्याप्ताः कथमवलोक्या मादृशैरिति शोकस्थितत्ववैधुर्यम् । आर्तिः पीडा । नाटयति माधवभूतो नटो न तु माधव एव । यतोऽवस्थानुकृतिर्नाट्यमुच्यते । न च माधवः स्वावस्थामनुकरोतीति युक्तम् ॥ मकरन्दः । कोऽपि वक्तुमप्यशक्यो दशाविपाको मरणावस्थारूपः । वज्रमयेन ॥ सुहृद्विनाशदर्शनदशायामपि जीवतीति वज्रमयत्वहेतुः । विनोदो दुःखनिवारणोपायः । माधवस्य जीवनोपाय इति निःश्वस्य चिन्तयति—एवं चेति । आश्वासनोपायाभावादवसितप्रायेव समाप्तेव । प्रमुग्धः प्रियात्वेन मृत इति संबोधनम् । किमपरं भवद्दुःखापहोक्त्या प्रयोजनम् । निरनुक्रोशासि निर्दयासीत्यत एव त्वया संवृतानि सद्रूपाणि देयानि । यथा त्वयानवलोकितः पतिर्मरणावस्थानिर्मलितकान्त्यपहासमहिमप्रहारेण त्वमीनितं रक्षितवांस्त्वया त्वमपि कुतोऽप्यन्तर्हितात्मना माधवजीवितं न रक्षसीति निरनुक्रोशा । अपहस्तितेति । मालतीं प्रति-अपहस्तितबान्धवे सकलबन्धुहितमातृपितृप्रभृतिसंमतिरिति । यथा त्वया तदानीमस्य माधवस्य स्नेहेन

अकरुण वितर स्मितोज्ज्वलां
दृशमतिदारुण देहि मे गिरम् ।
सहचरमनुरक्तचेतसं
प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे ॥ २३ ॥

(माधवः संज्ञां लभते ।)

मकरन्दः—(सोच्छ्वासम् ।) अयमचिरधौतराजपट्टरुचिरमांसलच्छविर्नवजलधरस्तोयशीकरासारेण संजीवयति मे प्रियवयस्यम् । दिष्ट्या समुच्छ्वसितस्तावत् ।

माधवः—तत्किमिवात्र विपिने प्रियावार्ताहरं करोमि ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनतनुतरङ्गामनुसरेण स्रवन्तीम् ।
उपचितघनमालप्रौढतापिञ्छनीलः
श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः ॥ २४ ॥

(सत्वरमुत्थायोन्मुखः कृताञ्जलिः ।)

वयस्यं त्वामनुसरता लोकान्तरं नयता । जीवितमिवोद्धरता । एतच्च सर्वं विलापप्रकारत्वान्न तावदत्यन्तविरोधपोषमावहति ॥२२॥ स्पृशन्माधवशरीरम् । अकरुणेति । स्मितप्रायहर्षेणोज्ज्वलामकलुषां दृशं वितर । तथातिदारुणगिरं स्मितोज्ज्वलां देहि । प्रियो मकरन्दो यस्य तादृक् तत्संबोधनम् । मां सहचरमनुरक्तचित्तम्, न तु दारानुरागम् । कथं न मन्यसे कथं न जानासि । किमहं कदाप्यपरक्तचेता इति भावः । अत्र विशिष्टदृग्वचनदानमात्रेणैवेदानीं मम जीवनं स्यात्तन्मात्रेऽपि किं ते वैमुख्यमकरुणेति दारुणोक्तौ निमित्तम् ॥ २३ ॥ मकरन्दः । अचिरधौतः सद्योनिर्मलीकृतो राजपट्टः श्यामः पाषाणविशेषस्तद्वदेव रुचिरा रम्या तथा मांसला पुष्टा छविर्यस्य तादृगभिनवमेघसमूहः । आसारो धारासंपातः । अत्र वियोगिनो माधवस्योच्छ्वासे विरहिदुर्गतिदुःसहनवजलधरासारानुकूलत्वे प्रार्थनं मकरन्दस्य मित्रादिरहितात्मसमानतमान्धेष्वपि जलधरादीनां सुजनवत्तया भ्रान्तेरिदम्। दिष्ट्या भाग्येन ममानन्दय । उच्छ्वसितो विशुद्धनिरुद्धोच्छ्वासत्वमदर्शं इत इत्यासादः ॥ माधवः—तदिति । 'एति जीवन्तमानन्दः' इत्यस्यादि वाल्मीकिवचनः प्रकारावलम्बनीयेति भावः । चिरेणानुसंधानमिति पूर्णमिदम् । किमिति सामान्यवार्ता वक्तुमुचितम् । प्रियार्थं मदुक्तवार्तासमर्पकम् । फलभरेति । अद्रेः शृङ्गं नवो मेघः श्रयति । तदेनमेव वार्ताहरं करोमीत्यर्थः । केनेत्यनुसारेण स्रवन्तीमिति योजना । स्रवन्त्या नद्याः स्थितं पक्वस्य फलभरस्य यः परिणामः पाकस्तेन श्या- मा जम्बूलतास्तासां निकुञ्जे यो निकुञ्जस्तत्र स्खलनं प्रतिघातस्तेन तनु- तरङ्गायमाणाम् । उपचितघनमाला विस्तारसहिता ये तापिञ्छवृक्षास्तद्वत्

जृम्भाजर्जरडिम्बिडम्बरघनश्रीमत्कदम्बद्रुमाः
शैलाभोगभुवो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः ।
उद्यत्कन्दलकान्तकेतकभृतः कच्छाः सरित्स्रोतसा-
माविर्गन्धशिलीन्ध्रलोध्रकुसुमस्मेरा वनानां ततिः ॥ १६ ॥

माधवः—सखे, पश्यामि । किंतु दुरालोकरमणीयाः संप्रत्यरण्यगिरितटभूमयः तत्किमेतत् । (सास्रम् ।) अथवा किमन्यत् ।

उत्फुल्लार्जुनसर्जवासितवहत्पौरस्त्यझञ्झामरु-
त्प्रेङ्खोलस्खलितेन्द्रनीलशकलस्निग्धाम्बुदश्रेणयः ।
धारासिक्तवसुंधरासुरभयः प्राप्तास्त एवाधुना
घर्माम्भोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिनो वासराः ॥ १७ ॥

हा प्रिये मालति,

आह । प्राग्भागेषु गिरिभागेषु । विकसत्कुटजकुसुमैः प्रकृष्टो हासस्तद्वत्सु ॥ १५ ॥ **जृम्भेति** । जृम्भा विकासस्तेन जर्जरः शिथिलसंहतिर्यो डिम्बडम्बरः कलिकासमूहस्तेण घनश्रीयुक्तकदम्बद्रुमाः शैलपरिसरभुवो भवन्ति । एतान्मनोविनोदनार्थं पश्येत्याशयः । अत्र शैलभुवोऽनुवाद्याः । कदम्बद्रुमाः विधेयाः । एवं दिशो मेघमालाश्यामा भवन्ति । तत्रत्यककुभो मनोविनोदनत्वेनावलोकय । तयानुवाद्यविधेयभावौ च । तथा सरित्प्रवाहाणां कच्छा येऽनूपप्रायदेशा उद्यत्कन्दलाश्च ते कान्तकेतकभृतश्चेति संप्रतिपन्नास्तेष्वपि मनो विनोद्यतामित्याशयः । तथा वनानां ततिराविर्भूतगन्धानि यानि शिलीन्ध्रलोध्रयोः कुसुमानि तैः स्मेरेव स्मेरा । ते मनोविनोदननिमित्तमित्याशयः । अनेन प्रबन्धेन विरहिवर्गात्यन्तानिष्टहेतुरासन्नो वर्षर्तुः सूच्यते । शिलीन्ध्राः पुन्नागविशेषाः । रम्भेत्यन्ये । 'शिलीन्ध्रः कन्दली पुष्पे करत्रिपुटकाख्ययोः' इति विश्वः । त्रिपुटकेति विचकिलविशेषः ॥ १६ ॥ **माधवः** । भवद्वचनगौरवेण पश्यामि । दुरालोकत्वमस्यां दशायां स्मरोद्दीपकत्वेन, रमणीयत्वं तु सुखिनामविरहिणामरण्यगिरिभूमीनामिति विवेकः । तत्किमेतदिति सामान्योक्तौ नपुंसकलिङ्गता । कोऽयं सर्वविदः सुहृदोऽत्यर्थंप्रतिकूलानामेवां मम दुःखशान्त्यर्थमुपन्यासक्रम इत्यभिप्रायः । अथवा । किमन्यद्भागधेयविपर्यान्निमित्तान्तरं वयस्यस्योपन्यासक्रमे गवेषणीयमिति स्वात्मगतमेव संवृणोति । रमणीयानां दुरालोकत्वे निमित्तं विमृशन् । अथवा किमन्यत्ते दिवसाः दुरालोकत्वे निमित्तानीत्यर्थः । कीदृशो दिवसा इत्यत आह—उत्फुल्लविकसितानि यानि ककुभसालकुसुमानि तैर्वासितो वहन्गच्छन्य. प्रचण्डः [illegible]ङ्खोलेनान्दोलनेन स्खलिताः स्वस्थानाच्चलिता इन्द्रनीलशकलवत्स्निग्धा [illegible]ो येषु दिवसेषु तादृशाः । तथा नूतनासारप्रकर्मेदिनीपरिमलसुगन्धाः प्रस्वेदजलस्यासारपवनशैत्यायो विगमो विनाशस्तया प्रचण्डार्कतापाय[illegible]र्यव्यतिकरो व्यामिश्रणं तच्छोभावहनशीलाः ॥ १७ ॥ हा इति

मकरन्दः—(सोद्वेगम् ।) कथमिदानीमुन्मादोपराग एव माधवेन्दुमास्कन्दति । हा तात, हा अम्ब, हा भगवति, परित्रायध्वं माम् । पश्य माधवस्यावस्थाम् ।

माधवः—विस्मयादः ।

नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्ति-
र्दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु ।
लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य
व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे ॥ २७ ॥

हा प्रिये मालति ।

मकरन्दः—

सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे
कथमिव सहपांसुक्रीडनप्रौढसख्ये ।
नियतमविरहाविघ्नाविच्छेदं दधानं
हतहृदय विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥ २८ ॥

माधवः—तुल्यानुकारः खलु जगति वेधसो निर्माणसंनिवेशः ।

द्विधेति सहवृत्तौ न [illegible] । [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] । मकरन्दः । [illegible] । हा [illegible] । भगवतीति [illegible] । माधवः । [illegible] । नवेष्विति । [illegible] ॥ २७ ॥ मकरन्दः—सुहृदीति । [illegible] ॥ २८ ॥ माधवः । [illegible]

तदिहानपराधिनि प्रिये
सखि कोऽयं करुणोज्झितः क्रमः ॥ १९ ॥

कथमद्यापि नोच्छ्वसिति । हन्त, मुषितोऽस्मि ।

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविकलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ २० ॥

कष्टं भोः, कष्टम् ।

बन्धुताहृदयकौमुदीमहो
मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः ।
सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो
जीवलोकतिलकः प्रलीयते ॥ २१ ॥

हा वयस्य माधव,

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-
रानन्द एव हृदये मम यस्त्वमासीः ।
तं त्वां निकामकमनीयमकाण्ड एव
कालेन जीवितमिवोद्धरता हतोऽस्मि ॥ २२ ॥

(स्पृशन् ।)

स्वकरार्पणसाहसमनुष्ठितं तदेवमनपराधे कोऽयं निष्करुणः क्रमो व्यापारः ॥१९॥ **मातरिति** । दलति स्फुटति । ध्वंसते त्रुट्यति । देहबन्धः शरीरावयवसंधिस्थानम् । ईदृशपुरुषप्रकाण्डेन विना जगच्छून्यं जानामि । तथाऽविच्छिन्नज्वालं यथा स्यादेवमन्तर्हृदये ज्वलामीव ज्वलामि । तथान्तरात्मा सीदन्नवसन्नीभवन्नन्धयतीत्यन्धमस्मिंस्तमसि मज्जतीव । विष्वक्सर्वतो मोहः स्थगयति सर्वेन्द्रियवृत्तीरावृणोति । विधुरो व्याकुलः । कथं मन्दभाग्यः करोमि । अस्य प्राणरक्षामिति शेषः । अथवा कथमिति किमित्यर्थेऽव्ययम् । किमिदानीं करोमीत्यर्थः ॥ २० ॥ **बन्धुतेति** । बन्धुता बन्धुसमूहः तच्चित्तस्य कृते कौमुदी मह इव कौमुदीमहः । महशब्द उत्सवे । मालतीनयनयोः कृते प्रतिपच्चन्द्रः असंपूर्णदर्शनविषयत्वेन कदा सम्यङ्नयनविषयतां यास्यतीत्यस्या उत्कण्ठाजनकत्वेन मुग्धचन्द्रत्वोक्तिः। मकरन्दनन्दनो मकरन्दानन्दनिमित्तं जीवलोकस्य तिलक इव। तिलको मण्डनविशेषः। प्रलीयते नश्यति ॥२१॥ **गात्रेष्विति**। आलिङ्ग्यमानो गात्रेषु चन्दनरसः। दृश्यमानो दृशि शरच्चन्द्रः । विभाव्यमानो हृदय आनन्द एव मूर्तः । निकामकमनीयं समा-

मकरन्दः—(सोद्वेगम्।) कथमिदानीमुन्मादोपराग एव माधवे-न्दुमास्कन्दति। हा तात, हा अम्ब, हा भगवति, परित्रायस्व माम्। पश्य माधवस्यावस्थाम्।

माधवः—धिक्प्रमादः।

नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्ति-
र्दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु।
लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य
व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे॥ २७॥

हा प्रिये मालति।

मकरन्दः—

सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे
कथमिव सहपांसुक्रीडनप्रौढसख्ये।
प्रियजनविरहाधिव्याधिखेदं दधानं
हतहृदय विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि॥ २८॥

माधवः—तुल्यानुकारः खलु जगति वेधसो निर्माणनिर्वेदः।

कान्पिल्यकप्रसवपाटलगण्डपालि-
पाकारुणस्फुटितदाडिमकान्ति वक्त्रम् ॥ ३१ ॥

अयं च रोहिणानोकहस्कन्धविश्रान्तकण्ठः करी । कथमत्राप्य-नवसरः ।

कण्डूकुड्मलितेक्षणां सहचरीं दन्तस्य कोट्या लिख-
न्पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् ।
जम्भार्धैर्नवसल्लकीकिसलयैरस्याः स्थितिं कल्पय-
न्नन्यो वन्यमतङ्गजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥ ३२ ॥

(अन्यतो विलोक्य ।) अयं तु

नान्तर्वर्धयति घनस्तु जलदध्वानसान्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
दानग्लानिविषादमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्वैरमसौ क्लाम्यति ॥ ३३ ॥

अलमनेनाप्यायासितेन । (सानन्दम् ।) एष सानन्दसहचरीसमाकृ-

न.ह—नवपल्लवस्निग्धा रक्तीकृता कमनीया दन्तपङ्क्तिर्यत्र वदने तत्तथा । तथा रोचनिकाफलवत्पाटला कपोलपालिर्यत्र तत्तथा । पाकेनारुणं बीजोच्छ्वासेन स्फुटितं यद्दाडिमं तस्येव कान्तिर्यत्र वक्त्रे तत्तादृगस्याः ॥ ३१ ॥ एष करी तिष्ठतीति शेषः । रोहिणतरुमूले विश्रान्तग्रीवः । रोहिणो वटः । अनवसरो मद्वचनस्य । कण्डूकुड्मलितेति । अन्यः कोऽप्ययं वनगजः कान्तानुवर्तित्वे प्रौढिमभ्यस्यति । किं कुर्वन्निरपेक्षायां कण्डूयनेन मुकुलितनयनां प्रियां दन्तस्य कोट्या लिखन् । तथा पर्यायेण क्रमेण व्यतिकीर्णौ निक्षिप्तौ कर्णौ तत्पवनैराह्लादिभिः सुखजनकैस्तुषारैर्वीजयन् । तथा जम्भार्धैः प्रलम्बसल्लकीकिसलयैः तस्याः कान्त्या धृतिं सम्पादयतीति ॥ ३२ ॥ नान्तरिति । अयमन्यः । नूनं शङ्के । प्राणसमा प्रिया तद्वियोगेन विधुरः स्वच्छन्देनासौ परिक्लाम्यति । यतो गर्जत्सु मेघेषु तद्गर्जितं न वर्धयति नाभिष्करोति । तथा आसन्नात्सरसः [illegible] शैवलैः कवलान करोति । तथा मदस्य या ग्लानिर्हानिस्तया मदप्रवाहाभावेन यो [illegible] निःशब्दा ये मधुपास्तेषां यो व्यासङ्गो [illegible] दृताय निश्चलतया [illegible] दीनमदृष्टं वदनं यस्य तादृक् ॥ ३३ ॥ अल्प-नाल्पमनोऽपि, तदलनेन [illegible] । एषोऽपरो यूथपः [illegible] पयोब्ध इत्यादयः । तस्य विशेषणम्—सानन्देति । सानन्दा या प्रियतमा तया समाकृष्टकान्तौ [illegible] । [illegible]

विगुच्छ्वसितवैशसं मम यदित्थमेकाकिनो
 धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवाद्दृयामाविनः ।
त्वया सह न यस्तया च दिवसः स विध्वंसतां
 प्रमोदमृगतृष्णिकां विगपरत्र कामानुपे ॥ ३५ ॥

मकरन्दः—अये, उन्मादमोहान्तरितोऽपि मां प्रति कृतश्चिव्यञ्जकारप्रबुद्ध एवास्य सहजस्नेहसंस्कारः । तत्संनिहितमेव मां मन्यते । (पुरतः स्थित्वा ।) एष पार्श्वचर एव ते स मकरन्दो मन्दभाग्यः ।

माधवः—हा प्रियवयस्य । संभावय । परिष्वजस्व माम् । प्रियां मालतीं प्रति तु निराश एव संवृत्तोऽस्मि ।

मकरन्दः—एषोऽहं संभावयामि जीवितेश्वरम् । (विलोक्य सकरुणम् ।) कष्टम् । कथमाविर्भूतमत्सरिष्वङ्गोत्कण्ठ एव निश्चेतनः संवृत्तः । तत्कृतमिदानीं जीविताशाव्यसनेन । सर्वथा नास्ति मे प्रियवयस्य इति युक्तः परिच्छेदः । हा वयस्य,

 यत्स्नेहसंज्वरवता हृदयेन नित्य-
  मावद्धवेपथु विनापि निमित्तयोगात् ।

र्ण्यमानमधुरगम्भीरकण्ठगर्जितध्वनिरपरोऽपि मत्तमातङ्गवर्गपालकः प्रत्यग्रविकसितकदम्बसंवादिसुरभिशीतलामोदबहुलसंवलितमांसलकपोलनिष्यन्दकर्दमिततीरं समुद्धृतकमलिनीखण्डप्रकीर्णकेसरमृणालकन्दाङ्कुरनिकरमनवरतप्रवृत्तकमनीयकर्णतालताण्डवप्रचलकर्णजर्जरिततरलतरङ्गविततनीहारवित्रस्तकुररसारसं सरोऽवगाह्य क्रीडति। भवतु। एनमाभाषे। महाभाग नागपते, श्लाघ्ययौवनः खल्वसि। कान्तानुवृत्तिचातुर्यमप्यस्ति भवतः। (सापवादम्।)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः
पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः।
सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
र्न स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ ३४ ॥

कथमवधीरणानीरसं व्रजति हन्त, मूढ एवासि, योऽस्मिन्वनचरेऽपि वयस्यमकरन्दोचितं व्याहरामि। हा प्रियवयस्य मकरन्द,

---

सरोविशेषणान्याह—प्रत्यग्रविकसितेति। प्रत्यग्रविकसितो नूतनविकसितो यः कदम्बकुसुमसमूहस्तत्समानः सुरभिः शीतलो य आमोदस्तेन बहुलः प्रभूतस्तथा संवलितः पुञ्जीभूय स्थितोऽत एव मांसलः पुष्टो यः कपोलनिष्यन्दस्तेन संजातकर्दमं तटं यस्य सरसस्तादृक्। तथा समुद्धृतानि यानि कमलिनीखण्डानि पद्मिनीकदम्बानि तेभ्यः प्रकीर्णा विक्षिप्ताः केसरादयो यस्य सरसः। अनवरतमविच्छिन्नं प्रवृत्तं कमनीयं यत्कर्णतालयोस्ताण्डवमुद्धूतनृत्तं तेन चण्डौ यौ कर्णौ ताभ्यां जर्जरिता ये तरङ्गास्तेभ्यो विनिर्गता ये नीहाराः शीकरास्तेभ्यो वित्रस्तौ कुररसारसौ पक्षिविशेषौ यत्र तत्तादृक्। भवतु। स्वस्थचित्तोऽयमाभाषणयोग्यः। तदेनमाभाषे। श्लाघ्ययौवनः प्रियावियोगवर्जयौवनः। कान्तानुवृत्तिचातुर्यं तव सदूषणम्। तदेव चातुर्यं व्यनक्ति—लीलेति। लीलयोद्धृता ये बिसकाण्डकवलास्तच्छेदेषु समाप्तिषु विकसत्पद्मसुरभितस्य जलस्य गण्डूषसंक्रान्तय उद्गीर्णजलचुलुकसंक्रान्तयः संपादिता दत्ताः। अनेन रतारम्भकं नायककृत्यमुक्तम्। गण्डूषपदेन स्वयं पीत्वा जलदानं ध्वनितम्। तथाम्भःकणवता स्थूलहस्तेन सेकः कृतः। तदिदं द्वयं कामं युक्तमेव। दोषमाह—विरामे रतिविरामे पुनरकुटिलनालपद्मपत्रच्छत्रं न स्नेहाद्धृतम्। एतदयुक्तमित्यर्थः। अतः कान्तानुवृत्तिं न जानासीति भावः ॥ ३४ ॥ अवधीरणा प्रतिवचनादानम्। तेन नीरसं यथा स्यादेवं व्रजतीत्यर्थः। हन्तेति विषादे। वयस्यमकरन्दोचितमित्यनेन प्रग-

तदेतदसितोत्पलद्युति शरीरमालिङ्गता-
न्ममापि हृदपीडनैरपि न तृप्तिरालिङ्गनैः ।
यदुल्लसितविभ्रमा बत निपीतवत्यः पुरा
नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥ २८ ॥

हन्त भोः, एकस्यां तनावेतावतो गुणसमाहारस्य संनिवेशः कथमिवाभूत् । सखे माधव,

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखं
संजातश्च घनाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
निर्वृत्तश्च फलैर्महीरुहवरो दग्धश्च दावाग्निना
त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥ २९ ॥

तत्परिष्वजे तावदेवं गतमपि प्रियवयस्यम् । प्रार्थितश्चानेन संप्रत्ययमेवार्थः । (परिष्वज्य ।) हा वयस्य, विमलकलानिधे गुणगुरो, हा मालतीस्वयंग्राहजीवितेश्वर, हा कामन्दकीमकरन्दानन्दजनक माधव, अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थानार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः । सखे, संप्रति मुहूर्तमपि मकरन्दो जीवतीति मैवं मंस्थाः । कुतः ।

त्वय्यापदो गणयता भगमन्वभावि
तत्सर्वमेकपद एव मम प्रणष्टम् ॥ ३६ ॥

अथवा वरं त एवातिक्रान्ता मुहूर्ताः, येषु तथाविधमपि भवन्तं चेतयमानमनुभूतवानस्मि । इदानीं तु मम

भारः कायो जीवितं वज्रकीलं
काष्ठाः शून्या निष्फलानीन्द्रियाणि ।
कष्टः कालो मां प्रति त्वत्प्रयाणे
शान्तालोकः सर्वतो जीवलोकः ॥ ३७ ॥

(विचिन्त्य ।) तत्किं नु माधवास्तमयसाक्षिणा भवितव्यमित्यतो जीवामि । तदस्माद्गिरिशिखरात्पाटलावत्यां निपत्य माधवस्य मरणाग्रेसरो भवामि । (सकरुणं परिवृत्त्यावलोक्य च ।) कष्टम् ।

दुपस्थितं तद्विनापि । 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति न्युक्तम् । पुनः कीदृशा हृदयेन । त्वयीदृशावस्था विचारयता । तद्गयं सर्वं त्वयि निश्चेतने सति एकपदे झटिति विनष्टमिति ॥ ३६ ॥ तेऽतिक्रान्ता मुहूर्ता एव वर्तमानमुहूर्तेभ्यो वरम् । भद्रा इत्यर्थः । 'वरशब्दोऽव्ययो भद्रम्' इत्यमरः(?)। 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तथाविधं तादृगसह्यसर्वदुःखमनुभवन्तं येषु तेषु मुहूर्तेषु । चेतयतीत्येवं शानच् । इदानीं वैराग्यप्रभावादाविर्भूतशरीरव्यतिरिक्तात्मसाक्षात्कारो मकरन्द आत्मगतमेव विचारयति—भार इति । यथा भाराक्रान्तोऽपि तत्परित्यागान्निर्दुःखः स्यात्, एवं शरीरप्राणपरित्यागाद्वाधारहितो भवामीति काये भारत्वोक्तिः । ईदृक्प्राणनाथविनाशेऽपि यन्न प्रयाति तज्जीवितं वज्रकीलमिव वज्रकीलम् । वज्रकीलत्वोक्त्या दृढत्वमुक्त्वा दुःसहदुःखजनकत्वं च जीवितस्य कथितम् । त्वद्विरतिशानान्मम सर्वशः प्रतिभाति । तदिदानीं सर्वाः काष्ठाः शून्या इव शून्या असंपूर्णार्थाः निष्फलान्येकादशेन्द्रियाणि यथायथमिन्द्रियैः स्वस्वानि ग्राह्याणि न गृह्यन्ते । सर्वव्यापाराणां निवृत्तत्वात्कालस्य कष्टत्वम् । त्वत्प्रयाणे मरण इति वक्तव्ये मरणशब्दस्याशस्तार्थत्वात्तदुक्तुमशक्तः प्रयाणपदेन कल्याणाभिधायकेनाह यथा 'देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोवशेषे । लक्ष्मीसहायस्य तथैव वत्स वात्सल्यवान्द्रौणिरयं सहायः ॥' इति । अत्र दीर्घनिद्रादिपदैः शब्दार्थप्रतिपादकामाशैरशस्तान्येव कविरुक्तवान् । अत्र दीर्घनिद्रापदेन मरणम् । यशोवशेष इति मृते । लक्ष्मीसहायस्यैकाकिनः । वात्सल्यवानिति वात्सल्यसहायः । एकाकीत्यर्थः । शान्तालोको जीवलोकः । शान्तद्योत इत्यनेन जीवलोकस्य तमोमयतां प्रतिपादयन्मोहमयतामात्मनः प्रतिपादयति ॥ ३७ ॥ माधवोऽस्तमनमेतीति माधवमरणवेदित्वमेव मज्जीवितफलम् । तर्हि जीवितपरित्यागाय प्रयत्नं करोमीत्याशयः । गिरि-

तदेवदसितोत्पलद्युति शरीरमस्मिन्नभू-
न्ममापि दृढपीडनैरपि न तृप्तिरालिङ्गनैः ।
यदुल्लसितविभ्रमा बत निपीतवत्यः पुरा
नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥ ३८ ॥

हन्त भोः, एकस्यां तनावेतावतो गुणसमाहारस्य संनिवेशः कथमिवाभूत् । सखे माधव,

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखं
संजातश्च घनाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
निर्वृत्तश्च फलैर्महिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना
त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥ ३९ ॥

तत्परिष्वजे तावदेवं गतमपि प्रियवयस्यम् । अर्थितश्चानेन संप्रत्ययमेवार्थः । (परिष्वज्य ।) हा वयस्य, विमलकलानिधे गुणगुरो, हा मालतीस्वयंग्राहजीवितेश्वर, हा कामन्दकीमकरन्दानन्दजनक माधव, अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः । सखे, संप्रति मुहूर्तमपि मकरन्दो जीवतीति मैवमंस्थाः । कुतः ।

शिखरात्पाटलावत्यभिधानायां नद्यां निपत्य यावदेव माधवो म्रियते तावदेव मज्जीवितं परित्यजामीत्यर्थः । तदेतदिति । तदेतन्माधवशरीरं नीलोत्पलपत्रकान्ति । तृप्तिः संतोषो मम दृढपीडनैरप्यालिङ्गनैरस्मिन्नाभूत् । यदङ्गं नवस्नेहविलासव्याकुलमालतीदृष्टय उपचिताद्भुताः पूर्वं निपीतवत्यः । निःसादरेणालोकितवत्य इत्यर्थः । बतेति खेदे ॥ ३८ ॥ आपूर्ण इति । यथा निर्मलश्चन्द्रः कलाभिरापूर्णोऽकृतानन्दश्च सैंहिकेयेन ग्रस्यते । यथा संजातमात्र एव घनाघनो वर्षुको घनः प्रचण्डवायुवेगाद्विशीर्णो भवति । अकृतधराधरादिसंतापप्रशमः प्रचण्डपवनाद्विशीर्यते । यथा वा फलैर्महद्भिः फलितश्च [illegible] स्वफलैरतर्पितप्राण्यादिवर्गो दावाग्निना दह्यते तथा त्वमप्यशेष[illegible]गुणप्राग्भारैर्जगच्चूडामणित्वं प्राप्तमात्र एवासमाप्तगुणप्रयोजनो मृत्योर्वशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रार्थितो याचितोऽनेना[illegible] 'वयस्य, [illegible] । परिष्वजस्व माम् । प्रियां मालतीं प्रति तु [illegible]' इत्यनेन [illegible] [illegible]

त्वय्यापदो गणयता भयमन्वभावि
तत्सर्वमेकपद एव मम प्रणष्टम् ॥ ३६ ॥

अथवा वरं त एवातिक्रान्ता मुहूर्ताः, येषु तथाविधमपि भवन्तं चेतयमानमनुभूतवानस्मि। इदानीं तु मम

भारः कायो जीवितं वज्रकीलं
काष्ठाः शून्या निष्फलानीन्द्रियाणि।
कष्टः कालो मां प्रति त्वत्प्रयाणे
शान्तालोकः सर्वतो जीवलोकः ॥ ३७ ॥

(विचिन्त्य।) तत्किं नु माधवास्तमयसाक्षिणा भवितव्यमित्यतो जीवामि। तदस्माद्गिरिशिखरात्पाटलावत्यां निपत्य माधवस्य मरणाग्रेसरो भवामि। (सकरुणं परिवृत्त्यावलोक्य च।) कष्टम्।

दुपस्थितं तद्विनापि। 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति ह्युक्तम्। पुनः कीदृशा हृदयेन। त्वयीदृशावस्था विचारयता। तद्भयं सर्वं त्वयि निश्चेतने सति एकपदे झटिति विनष्टमिति ॥ ३६ ॥ तेऽतिक्रान्ता मुहूर्ता एव वर्तमानमुहूर्तेभ्यो वरम्। भद्रा इत्यर्थः। 'वरशब्दोऽव्ययो भद्रम्' इत्यमरः(?)। 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्। तथाविधं तादृगसह्यसर्वदुःखमनुभवन्तं येषु तेषु मुहूर्तेषु। चेतयतीत्येवं शानच्। इदानीं वैराग्यप्रभावादाविर्भूतशरीरव्यतिरिक्तात्मसाक्षात्कारो मकरन्द आत्मगतमेव विचारयति—**भार** इति। यथा भाराक्रान्तोऽपि तत्परित्यागान्निर्दुःखः स्यात्, एवं शरीरप्राणपरित्यागाद्बाधारहितो भवामीति काये भारत्वोक्तिः। ईदृक्प्राणनाथविनाशेऽपि यन्न प्रयाति तज्जीवितं वज्रकीलमिव वज्रकीलम्। वज्रकीलत्वोक्त्या दृढत्वमुक्त्वा दुःसहदुःखजनकत्वं च जीवितस्य कथितम्। त्वद्विरतिज्ञानान्मम सर्वशः प्रतिभाति। तदिदानीं सर्वाः काष्ठाः शून्या इव शून्या असंपूर्णार्थाः निष्फलान्येकादशेन्द्रियाणि यथायथमिन्द्रियैः स्वस्वानि ग्राह्याणि न गृह्यन्ते। सर्वव्यापाराणां निवृत्तत्वात्कालस्य कष्टत्वम्। त्वत्प्रयाणे मरण इति वक्तव्ये मरणशब्दस्याशस्तार्थत्वात्तद्वक्तुमशक्तः प्रयाणपदेन कल्याणाभिधायकेनाह यथा 'देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोवशेषे। लक्ष्मीसहायस्य तथैव वत्स वात्सल्यवान्द्रौणिरयं सहायः ॥' इति। अत्र दीर्घनिद्रादिपदैः शब्दार्थप्रतिपादकाभासैरशस्तान्येव कविरुक्तवान्। अत्र दीर्घनिद्रापदेन मरणम्। यशोवशेष इति मृते। लक्ष्मीसहायस्यैकाकिनः। वात्सल्यवानिति वात्सल्यसहायः। एकाकीत्यर्थः। शान्तालोको जीवलोकः। शान्तद्योत इत्यनेन जीवलोकस्य तमोमयतां प्रतिपादयन्मोहमयतामात्मनः प्रतिपादयति ॥ ३७ ॥ माधवोऽस्तमनमेतीति माधवमरणवेदित्वमेव मज्जीवितफलम्। तर्हि जीवितपरित्यागाय प्रयत्नं करोमीत्याशयः। गिरि-

आ जन्मनः सह निवासितया मयैव
मातुः पयोधरपयोऽपि समं निपीय ।
त्वं पुण्डरीकमुखबन्धुतया निरस्त-
मेको निवापसलिलं पिबसीत्ययुक्तम् ॥ ४० ॥

(सकरुणं विमुच्य । परिक्रम्य ।) इयमधस्तात्पाटलावती । भगवत्यापगे,

प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः ।
भूयादमुष्य भूयोऽपि भूयासमनुसंचरः ॥ ४१ ॥

(इति पतितुमिच्छति ।)

सौदामिनी—(प्रविश्य सहसा वारयित्वा ।) वत्स, कृतं साहसेन ।

मकरन्दः—(विलोक्य ।) अम्ब, कासि । किमर्थं त्वयाहं प्रतिषिद्धः ।

सौदामिनी—आयुष्मन्, किं त्वं मकरन्दः ।

मकरन्दः—मुञ्च । स एवास्मि मन्दभाग्यः ।

सौदामिनी—वत्स, योगिन्यस्मि । मालतीप्रत्यभिज्ञानं च धारयामि । (वकुलमालां दर्शयति ।)

मकरन्दः—(सोच्छ्वासं सकरुणम् ।) अपि जीवति मालती ।

सौदामिनी—अथ किम् । वत्स, किमत्याहितं माधवस्य । यदनिष्टं व्यवसितोऽसीत्याकम्पितास्मि ।

मकरन्दः—आर्ये, तमहं प्रमुग्धमेव वैराग्यात्परित्यज्यागतः ।

विपत्प्रतीकारः कृतः क्रियते वेति प्राप्याकिंचित्कारित्वाद्विधेय इत्याशयः । अपश्चिम आयः । पुनर्ममालिङ्गनाभावादयमेवापश्चिमो दुर्लभः । पश्चिमावस्थान्त्यावस्था। **आ जन्मन इति** । जन्मप्रभृति सहचरतयाभिन्नजननीस्तन्यमपि पीत्वा संप्रति बन्धुतया बन्धुसमूहेन निरस्तं दत्तं निवापमेक एव पिबसि मकरन्दं विहायेत्य-युक्तम् । निवापः पितृतर्पणम् ॥ ४० ॥ **प्रियस्येति** । यत्र स्थाने प्रियस्य म-त्प्रीतिस्थानस्य सुहृदो यत्र देशे संभवो जन्म स्यात्, तत्रैव ममापि संभवो भू-यात् । तयामुत्र परलोके तस्यैवानुचरो भूयासमिति प्रार्थनाद्वयम् ॥ ४१ ॥ **मक-रन्दः** । कामन्दकीसदृशवेषसौहार्दवयोदर्शनादम्बेत्युक्तिः । प्रतिषिद्धो निवारितः । तस्यैवानुसंचरो भूयासमिति प्रार्थनावचो दूरादाकर्ण्य सौदामिनी पृच्छति । किं मक-रन्द इति ॥ **सौदामिनी** । अथ किम् । जीवतीत्यर्थः । अत्याहितं महाभीतिः । किं विनाशो जातो माधवस्येत्याशयः । अनिष्टं स्वशरीरत्यागरूपं व्यवसितोऽसि ॥ मक-

सुकृतं तदस्तु कतमस्त्वयं विधि-
येदकालमेघविततिर्व्ययूयुजत् ॥ ४९ ॥

माधवः—हा प्रिये मालति, कष्टमतिबीभत्समापन्नासि ।

कथमपि तदाभवस्त्वं कमलमुखि कपालकुण्डलाग्रस्ता ।
उत्पातधूमरेखाक्रान्तेव कला शशधरस्य ॥ ५० ॥

भगवति कपालकुण्डले,

निर्माणमेव हि तदा तव लालनीयं
मा पूतनात्वमुपगाः शिवतातिरेव ।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न मुसलैर्वत कुट्टनानि ॥ ५१ ॥

सौदामिनी—वत्स, अलमावेगेन ।

अकरिष्यदसौ पापमतिदुष्करुणैव सा ।
नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी ॥ ५२ ॥

उभौ—(प्रणम्य ।) अतिप्रसन्नमार्यापादैः । तत्कथय का पुनस्त्व-
मलाकमेवंविधो बन्धुः ।

हृतं मदनेव चन्द्रिकया फलमित्यर्थः । अयं पुनः कतमो विधिरकालजलदवितति-
विस्तारः कुमुदाकरेण व्ययूयुजद्वियुक्तं चकार । अत्र चन्द्रिका मालती, कुमुदाकरो
माधवः, अकालमेघविततिः कपालकुण्डलेत्यादयः ॥ ४९ ॥ अथ माधवो मालती-
व्यापादनावस्थां चिन्तयन्नाह—अतिबीभत्समत्यन्तगर्हितमनेनातिगर्हितम् । कथ-
मिति । अपिशब्द इवार्थे । कपालकुण्डलया ग्रासीकृता त्वं कीदृश्यसीति भावः ।
[illegible] चन्द्रलेखा ग्रस्यते तदोपमा तव [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सुकृतं तदस्तु कतमस्त्वयं विधि-
येदकालमेघविततिर्व्ययूयुजत् ॥ ४९ ॥

माधवः—हा प्रिये मालति, कष्टमतिबीभत्समापन्नासि ।

कथमपि तदाभवस्त्वं कमलमुखि कपालकुण्डलाग्रस्ता ।
उत्पातधूमरेखाक्रान्तेव कला शशधरस्य ॥ ५० ॥

भगवति कपालकुण्डले,

निर्माणमेव हि तदा तव लालनीयं
मा पूतनात्वमुपगाः शिवतातिरेव ।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न मुसलैर्वत कुट्टनानि ॥ ५१ ॥

सौदामिनी—वत्स, अलमावेगेन ।

अकरिष्यदसौ पापमतिदुष्करुणैव सा ।
नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी ॥ ५२ ॥

उभौ—(प्रणम्य ।) अतिप्रसन्नमार्यापादैः । तत्कथय का पुनस्त्वमस्माकमेवंविधो बन्धुः ।

कृतं मदनेव चन्द्रिकया कृतमित्यर्थः । अयं पुनः कतमो विधिरकालजलदविततिर्विस्तारः कुमुदाकरेण व्ययूयुजद्वियुक्तं चकार । अत्र चन्द्रिका मालती, कुमुदाकरो माधवः, अकालमेघविततिः कपालकुण्डलेत्याशयः ॥ ४९ ॥ अथ माधवो मालतीव्यापादनावस्थां चिन्तयन्नाह—अतिबीभत्समनवद्यहिंसनेनातिगर्हितम् । कथमपीति । अपिशब्द इवार्थे । कपालकुण्डलया ग्रासीकृता त्वं कीदृश्यसीति भावः । यदि कदाचिदप्युत्पातधूमरेखया चन्द्रकलैका ग्रस्यते तदोपमा तव सा स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥ भगवतीति । भगवच्छब्दो ज्ञानातिशयवति । तेन प्रकृष्टज्ञानवतीति । निर्माणमिति । मालतीशरीरस्य महता प्रयत्नेन लालनीयमाधुर्यललनातिक्रान्तस्य राक्षसादेर्लालनीयमाधुर्यस्वभावम् । त्वं पूतनात्वं राक्षसीत्वं मोपगाः । अयमर्थः । अत्र रक्षणीयत्वं लालने हेतुं दृष्टान्तमाह—नैसर्गिकीति । सुरभिणः कुसुमस्य स्वाभाविकी स्थितिः प्रसिद्धा शिरस्येव । ननु क्व कष्टं मुसलैर्न तु कुट्टनानि । अत्र तु कपालकुण्डलायाः प्रकृष्टज्ञानत्वेन संबन्धादयमाशयः । यत्किल त्वं तादृक्प्रकृष्टज्ञानतया विचारयसि न तावन्मालती तव साक्षादपकारिणी । न च ते गुरुर्विपद्यते, यदर्थं सा व्यापादिता । निर्वासितवैरा स्यात् मालती ते । तदर्थतामभिनिन्दापनतिविक्लो यतते । तदाश्चर्यमित्याशयः ॥ ५१ ॥ अकरिष्यदिति । असौ कपालकुण्डला मालतीमरणरूपं कर्म पापमकरिष्यदित्यतिनिष्करुणैव सा । तत्र स्थाने

मकरन्दः—इयमार्या योगीश्वर्यस्य मालत्यभिज्ञानस्योपनेत्री ।

माधवः—(सकरुणं कृताञ्जलिः ।) आर्ये, प्रसीद । कथय, जीवति मे प्रिया सा ।

सौदामिनी—वत्स, समाश्वसिहि । जीवति सा कल्याणी ।

माधवमकरन्दौ—(सोल्लासम् ।) आर्ये, यद्येवं कथय क एष वृत्तान्त इति ।

सौदामिनी—अस्ति पुरा करालायतनेऽघोरघण्टः कृपाणपाणिना पातितः ।

माधवः—(सावेगम् ।) आर्ये, विरम । ज्ञातो वृत्तान्तः ।

मकरन्दः—आर्ये, क इव ।

माधवः—किमन्यत् । शिष्या कपालकुण्डला ।

मकरन्दः—आर्ये, अनन्तरम् ।

सौदामिनी—एवं यथा निवेदितं वत्सेन ।

मकरन्दः—होः, कष्टम् ।

कुमुदाकरेण शरदिन्दुचन्द्रिका
[illegible]

एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोह-
मानन्दशोकशबलं समुपैति चेतः ॥ ५५ ॥

तदत्र कान्तारावसाने सहसुहृद्वर्गेण प्रविष्टां भगवतीमनुसृत्य वृत्तान्तमेनं कथयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे नवमोऽङ्कः ।

सौदामिनी—[illegible] सख्येवम्। (उत्थाय।) इयमिदानीमहं

गुरुतन्त्रतपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम्।
इमामाकर्षिणीं सिद्धिमातनोमि शिवाय वः॥ ५२॥

(सहसा निष्क्रान्ता।)

मकरन्दः—आश्चर्यम्।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः।

(विलोक्य। सहर्षम्।)

कथमपि न [illegible]

([illegible])

[illegible] ॥ ५४ ॥

([illegible]) [illegible] इति [illegible] प्रवृत्तोऽस्मि। अपि च।

[illegible]
[illegible] नः।

एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोह-
मानन्दशोकशबलं समुपैति चेतः ॥ ५५ ॥

तदत्र कान्तारावसाने सहासङ्कर्गेण प्रविष्टां भगवतीमनुसृत्य वृत्तान्तमेनं कथयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे नवमोऽङ्कः ।

न त्रुटितो मालतीविरहः पश्चान्माधवदर्शनसंघटितो मोहो यत्र [illegible] ॥ ५५ ॥ [illegible] निवेदयामि ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥

इति श्रीनान्यदेवस्य कृतौ विबुधरत्नावल्यां मालतीमाधव-
टीकायां नवमाङ्कविवरणम् ॥

सौदामिनी—ज्ञास्यथ खल्वेतत् । (उत्थाय ।) इयमिदानीमहं

गुरुचर्यातपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम् ।
इमामाकर्षिणीं सिद्धिमातनोमि शिवाय वः ॥ ५३ ॥

(समाधवा निष्क्रान्ता ।)

मकरन्दः—आश्चर्यम् ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसोवैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

(विलोक्य । सभयम् ।)

कथमिव न वयस्यस्तत्किमेतत्किमन्यत्

(विचिन्त्य ।)

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥ ५४ ॥

(सवितर्कम् ।) किमयमनर्थ इति संप्रति मूढोऽस्मि । अपि च ।

अस्तोकविस्मयमविस्मृतपूर्ववृत्त-
मुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः ।

यदि तत्परिपन्थिनी विरोधिनी नाहमभविष्यम् । एतेन हृतवत्येव परं न तु व्यापादितवतीत्याश्वासयति ॥ ५२ ॥ **सौदामिनी** । ज्ञास्यथ फलेनैव याहं भवतोरित्याशयः । **गुर्विति** । गुरुचर्या विशिष्टमनुष्ठानम्, तपश्चान्द्रायणादि, तन्त्रं मण्डलवर्तनादि, मन्त्रस्ताराप्रभृतिदेवीनां तन्त्रस्य वागमस्य वा मन्त्रः, योगः समाधिः एष्वभियोगादभ्यासाज्जातामिमामाकर्षिणीं सिद्धिं युष्माकं कल्याणाय विस्तारयामि ॥५३॥ मकरन्देनानुपलक्षिता समाधवा ॥ **व्यतिकर इति** । व्यतिकरो विवर्तः, मिश्रीभावो वा । भीमो भयंकरः । तमोमयो विद्युन्मय इवोपहतचक्षुर्वृत्तिर्निरस्ततद्विषयनिरूपणशक्तिः । क्षणमात्रमुत्पाद्यास्तमितः । विद्याप्रभावादेवं महान्धतमसं महान्प्रकाशश्चासीदित्यर्थः । प्रशान्ते व्यतिकरे माधवमपश्यन्कथमिह न वयस्यः । कपालकुण्डलाप्रेरिता माधवं श्रीपर्वतं नीतवतीति सभयत्वे बीजम् । किमन्यदिति योगीश्वरीत्वेन योगसिद्धिरूपेण माहात्म्येन प्रभवति । माधवमपहर्तुं कृतवतीत्येवमाशयः ॥ ५४ ॥ किमयं माधवापहरणरूपो व्यापारो मालतीसमागमरूपार्थेनानुरूपः किमप्यसदृशकर्मप्रतिपादकत्वेनानुक्तपूर्व इत्यर्थः । **अस्तोकेति** । आनन्दशोकाभ्यां शबलत्वमसंभिन्नत्वं च गच्छति । अस्तीवाश्चर्यं तावद्व्यतिकरदर्शनेन तथा तादृगाश्चर्यप्रभावादविस्मृतमालतीव्यापादादिरूपानुभूतवृत्तम्, तथोत्पन्नप्रसभप्रमाथवानिष्टशङ्काजनितभयसंतापज्वरम्, तथैकस्मिन्नेव क्षणे पूर्वं सौदामिन्या वाक्यदाने-

कामन्दकी—(सविक्षेपखेदम् ।) हा वत्सौ,

अभिनवरागरसोऽयं भवतोः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।
लवलीलवङ्गयोरिव नियतिमहावात्ययाभिहतः ॥ ३ ॥

लवङ्गिका—(सोद्वेगम् ।) हदास, वज्जमअहिअअ, सव्वहा णिसंसेसि । (इति हृदयमाहत्य पतति ।)

मदयन्तिका—सहि लवङ्गिए, णं भणामि खणमेत्तं वि दाव समस्सस ।

लवङ्गिका—मदअन्तिए, किं करेमि । दिढवज्जलेवपडिबद्धणिच्चलं विअ जीविदं मं ण परिच्चअदि ।

कामन्दकी—वत्से मालति, जन्मनः प्रभृति वल्लभतरा ते लवङ्गिका । तत्किमुज्जिहानजीवितां नानुकम्पसे । इयं हि

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।
मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४ ॥

---

१. हताश, वज्रमयहृदय, सर्वथा नृशंसमसि ।

२. सखि लवङ्गिके, ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्समाश्वसिहि ।

३. मदयन्तिके, किं करोमि । दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मां परित्यजति ।

दशमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी मदयन्तिका लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी—(सकरुणं सास्रम् ।) हा वत्से मालति, मदङ्कालंकारिणि, क्वासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

आ जन्मनः प्रतिमुहूर्तविशेषरम्या-
ण्याचेष्टितानि तव संप्रति तानि तानि ।
चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि
देहं दहन्ति हृदयं च विदारयन्ति ॥ १ ॥

अपि च । पुत्रि,

अनियतरुदितस्मितं विराज-
त्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥ २ ॥

इतरे—(सास्रम् ।) हा[1] पिअसहि, सुप्पसण्णमुहचन्दसुन्दरि, कहिं गदासि । को दे सरीरस्स देव्वदुव्विलासपरिणामो एक्काकिणीए उवणदो । हा महाभाअ माहव, उदिअत्थमिअमहूसवो दे जीअलोओ संउत्तो ।

---

१. हा प्रियसखि, सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि, क्व गतासि । कस्ते शरीरस्य दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या उपनतः । हा महाभाग माधव, उदितास्तमितमहोत्सवस्ते जीवलोकः संवृत्तः ।

अथ मालतीहरणानन्तरं माधवमकरन्दयोरवस्थानुकारार्थं तदनुगुणव्यापारः कथितः । कामन्दक्यादीनामाप्तजनानां कृत्यविशेषप्रतिपादनार्थं निर्वहणसंधिरूपोऽङ्कः प्रारभ्यते—**ततः प्रविशतीति** । सास्रमिति करुणारसस्यैव लिङ्गम् । **आ जन्मन इति** । वत्से, जन्मदशात आरभ्य जातानि तव चेष्टितानि स्तनपानाच्चक्षुरभ्यङ्गव्यापारादीनि प्रतिमुहूर्तं विशेषेण रम्याणि चाटूनि प्रीत्युत्पादकानि । चारूणि नेत्रसुखादिजनकानि मधुराणि तद्द्वारा मनोनन्दकानि संस्मृतानि देहं दहन्ति हृदयं च विदारयन्ति । अनेन शरीरमनःपीडोक्ता ॥ १ ॥ **अनियतेति** । तव शिशोर्बालायास्तद्वदनपद्मं स्मरामि । तद्विशेषणानि—अनियतादीनि । अनियतेऽव्यवस्थे रुदितस्मिते विषादहर्षलिङ्गे यत्र तादृक् । तथा विराजत्कतिपयमनोहरदशनमुकुलाङ्कुरम् । तथा संपूर्णाक्षरानुयोग्यतासत्तिमदर्थप्रतिपादकमनोहरजल्पितम् ॥२॥ **इतरे** । लवङ्गिकामदयन्तिके सास्रमाकाशभाषितत्वेन वदत इत्यर्थः ।

कामन्दकी—ननु लवङ्गिके, कामन्दक्यपि नातः परं वत्सा-वियोगेन जीविष्यति । समश्चायमुत्कण्ठावेग आवयोः । किंच,

संगमः कर्मणां भेदाद्यदि न स्यान्न नाम सः ।
प्राणानां तु परित्यागे संतापोपशमः फलम् ॥ ७ ॥

लवङ्गिका—जहा तुह्मे आणवेत्थ । (इत्युत्तिष्ठति ।)

कामन्दकी—(सदयं वीक्ष्य ।) वत्से, मदयन्तिके ।

मदयन्तिका—किं आणवेध । अग्गेसरीहोहि त्ति । अवहिदह्मि ।

लवङ्गिका—सहि, पसीद । विरम एदो अत्तणो वावादणादो । मा अ एणं जणं विसुमरेसि ।

मदयन्तिका—(सकोपमिव ।) अपेहि । णह्मि दे वसंवदा ।

कामन्दकी—हन्त, निश्चितं वराक्या ।

---

१. यथा यूयमाज्ञापयथ ।

२. किमाज्ञापयथ, अग्रेसरीभवेति । अवहितास्मि ।

३. सखि, प्रसीद । विरमैतस्मादात्मनो व्यापादनात् । मा चैनं जनं विस्मरिष्यसि ।

४. अपेहि । नास्मि ते वशंवदा ।

करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये । **संगम इति ।** मरणादि-न्तायाः संगमो भविष्यतीत्याशङ्क्य यद्यपि शुभाशुभकर्मणां भिन्नलोकप्राप्तिहेतूनां भेदात्कदाचित्संगमः स्यान्न वा स्यान्नाम । तत्फलं मरणफलं भवतु । मालती-मरणरूपदुःखोपशमरूपं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ **लवङ्गिका ।** यथा यूयमाज्ञाप-यथ । उत्तिष्ठति पतनायेति शेषः ॥ **कामन्दकी ।** सदयं सकरुणं वीक्ष्य । लवङ्गिकां धारयेति वक्तुमक्षमा मदयन्तिकामाकारयति । मदयन्तिके । तु मालती-वियोगदुःखसहमाना लवङ्गिकाविनाशमपि द्रष्टुमसमर्थाह—**मदयन्तिका ।** कि-माज्ञापयथेति । लवङ्गिकायास्त्वमग्रेसरीभवेति । अवहितास्मि सावधानास्मि तस्या व्यापारे ॥ **लवङ्गिका ।** सखि, प्रसीद । विरमैतस्मादात्मनो व्यापादनात् । आत्म-नमुद्दिश्य—मा चैनं जनं विस्मरिष्यसि ॥ **मदयन्तिका ।** [illegible] निश्चया लवङ्गिकां सकोपमिवाह—अपेहि । नास्मि ते वशंवदा । [illegible] [illegible] । वशंवदा वा भवत्याः [illegible] ॥ **कामन्दकी ।** निश्चितं शरीरपात[illegible] । [illegible]

कथं त्वं कल्याणि, कामन्दकीं त्यजसि । नन्वकरुणे, मदीयचीवराञ्चलोष्मणैव ते प्रगुणितान्यङ्गानि ।

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेव
क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।
लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन युक्तस्तवापि ॥ ५ ॥

(सवैक्लव्यम् ।) हा चन्द्रमुखि, संप्रति निराशास्मि संवृत्ता ।

अकारणस्मेरमनोहराननः
शिखाललाटार्पितगौरसर्षपः ।
तवाङ्कशायी परिवृत्तभाग्यया
मया न दृष्टस्तनयः स्तनंधयः ॥ ६ ॥

लवङ्गिका—[1]भअवदि, पसीद । णिस्सहम्मि जीविदुव्वहणे । साहं इमादो गिरिप्पपादादो अत्ताणं अवधुणिअ णिव्वुत्ता भविस्सं । तहा मे भअवदी आसिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि दाव पिअसहिं पेक्खिस्सं ।

---

१. भगवति, प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोद्वहने । साहमस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवधूय निर्वृत्ता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषः करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये ।

सूत्रमालावर्तिः स्निग्धा तैलपूर्णापि तथा शिखासंयोगदग्धत्वान्मलीमसमुखी न राजत इत्यर्थः । 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः ॥४॥ मदुत्सङ्गवासेनैव चिरप्रवृद्धायास्तवाङ्गानि मदीयवस्त्राञ्चलोष्मणा वृद्धिं गतानीत्यर्थः । **स्तन्येति** । मातुः स्तन्यपानत्यागादारभ्य मयैव त्वं बालक्रीडनकैः क्रीडायोगं तदनन्तरं कलाशास्त्रशिक्षितं प्रापिता तथा वृद्धिं नीता । लोकश्रेष्ठकुलीनत्वादिगुणवति प्रशस्तवरे, त्वं मयैव स्थापिता न पितृभ्यामित्याशयः । तेन हेतुसमूहेन मातुः सकाशात्समधिकः स्नेहस्त्वयापि युक्तो भवेत् । यथा गजदन्तमयी पाञ्चालिका पुत्रिकात्वेनाभिमन्यमाना गुणवति प्रशस्तगुणे व्यवस्थापिता बालक्रीडायोगादिकं नीयते तदनन्तरं वरे स्थाप्यत इत्यर्थः । विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥ ५ ॥ **अकारणेति** । परिणयोग्यभाग्यहीनया मया लवङ्गिकाया[illegible]नयो नावलोकितः । तनयविशेषणान्याह—अनुपलक्षितकारणं यस्मितं तेन मनोहराननः । अथ रक्षार्थं शिखाललाटयोर्दत्तं श्वेतसर्षपं यस्य । अकारणस्मितादिविशेषणभेदेन मनोहरानन इति पाठान्तरम् ॥६॥ **लवङ्गिका** । भगवति, प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोद्वहने । साहमस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवधूय निर्वृत्ता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषः

(नेपथ्ये ।)

कथमतिदारुणो जनावमर्दः संप्रवर्तते ।

मालत्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः
सांसारिकेषु विषयेषु च जीविते च ।
निश्चित्य वह्निपतनाय सुवर्णबिन्दु-
मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताः स्मः ॥ ९ ॥

मदयन्तिकालवङ्गिके—झत्ति मालदीमाहवाणं दंसणब्भुदओ झत्ति अच्चाहिदं अ ।

कामन्दकीमकरन्दौ—दिष्ट्या । कष्टं भोः आश्चर्यम् ।

किमयममृतपङ्कचन्दनरसच्छटासारयुगपदवपातः ।
अनलस्फुलिङ्गकलितः किमयमनभ्रः सुधावर्षः ॥ १० ॥
संजीवनौषधिविषव्यतिकरमालोकतिमिरसंभेदम् ।
अद्य विधिरशनिशशधरमयूखसंवलनमनुकुरुते ॥ ११ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा ताद, विरम । उस्सुअम्हि ते वदनकमलदंसणस्स पसीद ।

---

१. झटिति मालतीमाधवयोर्दर्शनाभ्युदयो झटित्याहितं च ।

२. हा तात, विरम । उत्सुकास्मि ते वदनकमलदर्शनस्य । प्रसीद । सं०

पतनाद्विरताः स्मः ॥८॥ नेपथ्य इति । दारुणदुःसह[illegible] संमर्दः । मालतीति । पुनरपि तथैवापहृतेति सामान्यतोऽधिगम्य ज्ञात्वा सांसारिकेषु संसारभूतेषु विषयेषु जीवितेषु चोपरतमनाः पुनश्च तथैवार्थं निश्चित्य वह्निप्रवेशनाय सुवर्णबिन्दुसंज्ञं शिवायतनमभ्येतीति हताः स्म इति [illegible] ॥९॥ मदयन्तिकालवङ्गिके । झटिति मालतीमाधवयोर्दर्शना[illegible] [illegible] कामन्दकीमकरन्दौ । मालतीमाधवयोरभ्युदयेन [illegible] [illegible] ॥ १० ॥ संजीवनेति । [illegible] ॥ ११ ॥

मदयन्तिका—(स्वगतम् ।) [1]णाह मअरन्द, णमो दे ।

लवङ्गिका—[2]भअवदि, अअं एव्व महुमदीसोत्तसंदाणिदपवित्तमेहलो महीहरविटङ्को ।

कामन्दकी—कृतमिदानीं प्रस्तुतान्तरायेण ।

(सर्वाः पतितुमिच्छन्ति ।)

(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यम्,

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

कामन्दकी—(विलोक्य साद्भुतहर्षम् ।)

कथमिह मम वत्सस्तत्किमेतत्

मकरन्दः—(प्रविश्य ।)

किमन्य-
त्प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥ ८ ॥

---

१. नाथ मकरन्द, नमस्ते ।

२. भगवति, अयमेव मधुमतीस्रोतःसंदानितपवित्रमेखलो महीधरविटङ्कः ।

मदयन्तिका । नाथ मकरन्द, नमस्त इति ॥ **लवङ्गिका** । भगवति, अयमेव मधुमतीस्रोतसः संदानितत्वेन पवित्रमेखलो महीधरविटङ्कः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । मधुमती नदी ॥ **कामन्दकी** । प्रस्तुतमत्र मरणम् । तदन्तरायः कालक्षेपरूपः ॥ **व्यतिकर** इति श्लोको व्याख्यातपूर्वः ॥ **कामन्दकी** । साश्चर्यं सहर्षं च । वदतीति शेषः । अयमीदृशो व्यतिकरः संप्रदायोपदेशपरम्परपरिपक्वसमाधिप्रभवप्रकृष्टाभ्युदयसूचकः कथमन्यत्र संभाव्यते मदन्तेवासिव्यतिरेकेण । तद्व्यतिकरदर्शनमद्भुतहर्षयोर्निमित्तमिति भावः । तत्कथं मम वत्सो मकरन्दो दृश्यत इति शेषः । तद्दर्शितफलं तावद्व्यतिकररूपेण शुभनिमित्तेन व्यतिकरनिदानमप्यस्मादेव ज्ञातव्यमित्याशयः । तत्किमेतदिति कामन्दकीप्रश्नवाक्यैकदेशं प्रति कथाजिज्ञासापरमधिगम्य मकरन्दः प्रविश्य वदति—**किमन्यदिति** । इयं कापि योगीश्वरी प्रकृष्टयोगर्द्धिः । तत्प्रभावादयं व्यतिकर इत्यभिप्रायः । कामन्दकीप्रभृतिभिश्च प्रकृष्टहर्षपूर्यमाणमकरन्दनयनचेष्टाभिः कुशलिनी मालती समायातेति निर्णीतमिति प्रतीयमानोऽर्थः । अत एव

कामन्दकीमकरन्दौ—महाभागे, पुनः परित्रायस्व नः । किमर्थमन्तर्हितासि ।

मदयन्तिकालवङ्गिके—सहि मालदि, णं भणामि सहि मालदि त्ति । (सोत्कम्पम् ।) भअवदि, परित्ताहि । चिरणिरुद्धणिस्सासणिच्चलं से हिअअं । हा अमच्च, हा पिअसहि, तुह्मे दुवे वि परप्परावसाणस्स कारणं जादा ।

कामन्दकी—हा वत्से मालति ।

माधवः— हा प्रिये मालति ।

मकरन्दः—हा प्रियसखि ।

(सर्वे मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां लभन्ते ।)

कामन्दकी—तत्किमेष झटिति पाय्यमानादिवाम्बुदादम्बुनिवहः परिस्खलन्नस्मान्प्रीणयति ।

माधवः—(सोच्छ्वासम् ।) अये, प्रत्यापन्नचेतनेव मालती । तथा ह्यस्याः

भवति विततश्वासोन्नाहप्रणुन्नपयोधरं
हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।

---

१. सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति । भगवति, परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिःश्वासनिश्चलमस्या हृदयम् । हा अमात्य, हा प्रियसखि, युवां द्वावपि परस्परावसानस्य कारणं जातौ ।

वचनं भूरिवसुर्वेहिपतनाय सुवर्णबिन्दुमभ्येतीत्येवंरूपम् । तस्मादनन्तरमन्तर्हितां न पश्यामि ॥१४॥ कामन्दकीमकरन्दौ । किमर्थं तिरोहितासि । मालतीविपन्निराकरणद्वारेदानीमपि भूरिवसुविनाशरूपमालतीविपन्निरासेन पुनर्नोऽस्मान्परित्रायस्वेत्यर्थः । मदयन्तिकालवङ्गिके । सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति । विलापोक्तिप्रभेदोऽयम् । भगवति, परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिःश्वासनिश्चलमस्या हृदयम् । हा अमात्य, हा प्रियसखि, युवां द्वावपि परस्परावसानस्य कारणं जातौ । द्वयोरपि विनाशहेतुरित्याशयः ॥ कामन्दकी । पाय्यमानादिवेति स्वाभाविकवर्षविलक्षणकाण्डप्रवृत्ताम्भःपतननिमित्तकोऽयमिदम् । प्रीणयति संतर्पयति । जीवयतीत्यर्थः ॥ माधवः । प्रत्यापन्नचेतनेव प्रत्यापन्नजीवितेव । तदेवाह—भवतीति । प्रथमं निरुद्धः पश्चाद्वितनो विस्तारितो यः श्वासोच्छ्वासस्तेन प्रणुन्नौ पयोधरौ यत्र हृदये तत्तथा । उन्नाह उच्छ्रायः । चक्षुरपि च मन्दोन्मेषभावादस्निग्धमासीत्तत्प्रकृतौ तत्स्वभावे स्थितं सुन्दरमभूदित्यर्थः । तत्र स्निग्धेति

संभावेहि मं । कहं मम कारणादो समत्थलोआलोअन्तरालणिक्कम्भणिम्मलेक्कमङ्गलप्पदीवभूदं अत्ताणं परिच्चअसि । मए उण अलज्जाए णिरणुक्कोसाए तुम्हे परिच्चत्ता ।

कामन्दकी—हा वत्से, मालति ।

जन्मान्तरादिव पुनः कथमपि लब्धासि यावदयमपरः ।
उपराग इव शशिकलां कवलयितुमुपस्थितोऽनर्थः ॥ १२ ॥

इतरे—हा पिअसहि ।

(ततः प्रविशति मुग्धां मालतीं धारयन्माधवः ।)

माधवः—कष्टं भोः ।

एषा प्रवारां कथमप्यतीत्य
याता पुनः संशयमन्यथैव ।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-
र्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ १३ ॥

मकरन्दः—सखे, अथ क्व सा योगिनी ।

माधवः—

श्रीपर्वतादिहाहं सत्वरमपतं तयैव सह सद्यः ।
करुणवनेचरवचनादन्तरितां तां न पश्यामि ॥ १४ ॥

भावय माम् । कथं मम कारणात्समस्तलोकालोकान्तरालविष्कम्भनिर्मलैकमङ्गलप्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरलज्जया निरनुक्रोशया यूयं परित्यक्ताः ।

१. हा प्रियसखि ।

वय माम् । कथं मम कारणात्समस्तलोकालोकान्तरालविष्कम्भनिर्मलैकमङ्गलप्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरलज्जया निरनुक्रोशया यूयं परित्यक्ताः ॥ **कामन्दकी । जन्मेति ।** अपरोऽनर्थो भूरिवसुविनाशहेतुरनलप्रवेशरूपः कपालकुण्डलामिव त्वां कवलयितुमुपस्थितः । कापालिकाभिभवक्लेशैः क्षीणत्वेन शशिकलामात्रसमानामनर्थ उपराग इवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ **माधवः । एषेति ।** जन्तोः प्राणिनो दैवस्य भाग्यस्य । पुराकृतस्य कर्मण इति यावत् । पाकाभिमुखस्य संनिहितसुखदुःखादिरूपफलदानप्रवणस्य द्वाराणीव द्वाराणि दुःखाद्युत्पत्तिनिमित्तान्तराणि पुराकृतकर्माव्यतिरिक्तानि परिहरयमानानि निराकर्तुमीष्टे । प्रभवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ **मकरन्दः ।** या त्वामादाय निष्क्रान्ता सा क्व गता ॥ **श्रीपर्वतादिति ।** श्रीपर्वतात्तयैव योगिन्या सह सत्वरं यथा स्यादेवमत्रापतमागतोऽस्मि । वनेचरस्य

मालती—बाढम् । इमाए क्खु भअवदीसंबन्धपक्खवादिणीए णिब्भच्छिअ कवालकुण्डलं अत्तणो आवसहं उवणिअ आसासिदह्मि । किं अ केसरावलीसाभिण्णाणहत्थाए इह आगत्तूण सव्वे तुह्मे संधारिदा ।

इतराः—सुप्पसण्णा णो कणिट्ठा भअवदी ।

मकरन्दमाधवौ—अहो नु खलु भोः ।

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।
इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्चर्यमार्यया ॥ २२ ॥

सौदामिनी—(स्वगतम् ।) हन्त, लज्जयति मामत्यन्तसौजन्यमेतेषाम् । (प्रकाशम् ।) भगवति, एतत्सुहृन्नन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा पद्मावतीश्वरेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य प्रेषितम् । (लेख्यमर्पयति ।)

कामन्दकी—(गृहीत्वा वाचयति ।) 'स्वस्त्यस्तु वः । परमेश्वरः समाज्ञापयति यथा,

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्ववाये त्वयि
प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

---

१. बाढम् । अनया खलु भगवतीसंबन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीयाश्वासितास्मि । किंच केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहागत्य सर्वे यूयं संधारिताः ।

२. सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ।

त्यर्थः। कीदृग्बीजम्। पुरा काले विद्यापरिग्रहसमये प्रीतिबन्धोऽवश्यमावाभ्यामपत्यसंबन्धः कार्य इति प्रतिज्ञारूपो मम समक्षं स संबन्धोऽद्यतनतत्तादृक्त्वेन निर्व्यारूढरूपेण सादितादरः ॥ २१ ॥ मालती । बाढम् । सौदामिनीवचनेऽङ्गीकारार्थः। अनया खलु भगवतीसंबन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीयाश्वासितास्मि। केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहागत्य सर्वे यूयं संधारिताः रक्षिता मरणादु[illegible] इत्यर्थः ॥ इतराः । सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ॥ मकरन्दमाधवौ । अहो नु खल्वाश्चर्ये। भोः संबुद्धौ । अपीति । चिन्तामणिरपि प्रार्थकस्य चिन्तापरिश्रममपेक्षते। इदं तु मालती[illegible]। त्वया[illegible] कृतं तदन्येन [illegible]। अत एवाश्चर्यम् ॥ २२ ॥ सौदामिनी। [illegible]

कामन्दकी—अये, भद्रम्। सौदामिनि।

माधवमकरन्दौ—कथमियं सा भगवत्याः पक्षपातस्थानमाद्यशिष्या सौदामिनी। अतः सर्वमधुना संगच्छते।

कामन्दकी—

एह्येहि भूरिवसुजीवितदानपुण्य-
संभारभारिणि चिरादसि हन्त दृष्टा।
दत्तप्रमोदमभिनन्दय मे शरीर-
मालिङ्ग्य सौहृदनिधे विरम प्रणामात्॥ २०॥

अपि च।

वन्द्या त्वमेव जगतः स्पृहणीयसिद्धि-
रेवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः।
यस्याः पुरा परिचयप्रतिबद्धबीज-
मुद्भूतभूरिफलशालि विजृम्भितेन॥ २१॥

मदयन्तिकालवङ्गिके—इअं सा अज्जा सौदामिणी[1]।

---

१. इयं सार्या सौदामिनी।

त्कपालकुण्डलागृहीतमालतीपरित्राणरूपमात्मनः पुरुषार्थसाधकत्वं सूचयति। नि
रेतनः प्रथमासदीक्षः सिद्धमन्त्रेणाचार्येण प्रथमप्रकृष्टमन्त्रः प्रकृष्टशिष्यभावा
त्याशयः॥ माधवमकरन्दौ। कथंशब्द आश्चर्ये। पक्षपातस्थानं त्वारयति
वेशिष्या सौदामिनीति। स्वतन्त्रेषु स्थानेषु सौदामिनीस्मरणाद्यत्सर्वमिदं मालती
विपत्प्रतीकारव्यापाररूपमेतत्सर्वं संगच्छते संगतं भवति। युज्यत इत्यर्थः। ए
ह्येहीति। भूरिवसुजीवितदानेन यः पुण्यसंभारस्त्वद्वारेण। जीवितदानं च माल
तीभूरिवसुविपन्निवारणद्वारम्। हन्त हर्षे। तदीदृगत्यन्ताभीष्टद्वयसंपादनेन दत्त
प्रमोदमपि मद्वपुरालिङ्गनेनानन्दय। प्रणामाद्विरम। त्वमेव जीवितदायित्वेनानुगु
णोत्कर्षेण च प्रणम्या मयेत्याशयः। 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च
वयः' इत्यादिवचनात्॥ २०॥ एतदेवोत्तरश्लोकेन व्यक्तीकरोति—वन्द्येति।
एवंविधैः परोपकारफलैर्विलसितैर्व्यापारैरतिबोधिसत्त्वैरतिक्रान्तबोधिसत्त्वैः। मनो-
गतागमेषु महामायापीह बोधसद्भन्थेन कथिता(?)जीवितव्ययेनापि परार्थसाधनैक-
व्यापारस्थैर्विलसितैस्त्वमेव वन्द्या जगतः। तन्मम वन्दनाद्विरमेत्यर्थः। स्पृहणीया
सिद्धिर्यस्याः सा तादृशी मन्त्रसिद्धिरस्माकमपि स्पृहणीया। यस्यास्तव विजृम्भि-
तेनेदृशव्यापारेण तद्बीजं मालतीमाधवतरुप्रताननिधानमद्भुतप्रचुरफलशाल्यभूदे-

मालती—[1]बाढम् । इमाए क्खु भअवदीसंबन्धपक्खवादिणीए णिब्भच्छिअ कवालकुण्डलं अत्तणो आवसहं उवणिअ आसासिदह्मि । किं अ केसरावलीसाभिण्णाणहत्थाए इह आगत्तूण सव्वे तुह्मे संधारिदा ।

इतराः—[2]सुप्पसण्णा णो कणिट्ठा भअवदी ।

मकरन्दमाधवौ—अहो नु खलु भोः ।

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।
इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्चर्यमार्यया ॥ २२ ॥

सौदामिनी—(स्वगतम् ।) हन्त, लज्जयति मामत्यन्तसौजन्यमेतेषाम् । (प्रकाशम् ।) भगवति, एतत्प्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा पद्मावतीश्वरेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य प्रेषितम् । (लेख्यमर्पयति ।)

कामन्दकी—(गृहीत्वा वाचयति ।) 'स्वस्त्यस्तु वः । परमेश्वरः समाज्ञापयति यथा,

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्ववाये त्वयि
प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

---

१. बाढम् । अनया खलु भगवतीसंबन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीयाश्वासितास्मि । किंच केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहागत्य सर्वे यूयं संधारिताः ।

२. सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ।

त्यर्थः । कीदृग्बीजम् । पुरा काले विद्यापरिग्रहसमये प्रीतिबन्धोऽवश्यमावाभ्यामपत्यसंबन्धः कार्य इति प्रतिज्ञारूपो मम समक्षं स संबन्धोऽपत्यगततादृग्रूपेण निस्तारस्वरूपेण स्यादित्याशयः ॥ २१ ॥ **मालती** । बाढम् । सौदामिनीवचनमेवेत्यर्थः । अनया खलु भगवतीसंबन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीयाश्वासितास्मि । केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहागत्य सर्वे यूयं संधारिताः रक्षिता मरणादमी बन्धुजना इत्यर्थः ॥ **इतराः** । सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ॥ **मकरन्दमाधवौ** । अहोशब्द आश्चर्ये । भोः संबुद्धौ । **अपीति** । चिन्तामणिरपि प्रार्थकस्य चिन्तारूपं परिश्रममपेक्षते । इदं तु मालतीप्राणत्राणरूपम् । तत्कथं मयाऽचिन्तितं तथाप्यार्यया कृतं तदन्येन फलप्रदातारिनाप्यकृतम् । अत एवाश्चर्यम् ॥ २२ ॥ **सौदामिनी** । एतत्पदशिविकादीनां संतोषणमित्यर्थः । मदयन्तिकापालु भर्तृप्रतिसंदेशेन हर्षेनिर्मितम् । **श्लाघ्येति** । जामातरीत्युत्तरिबीजम् । 'प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराजः' इति भूरिवसुवचनसंप्रत्ययेन मालत्यां विजयन्यायः [illegible]

लवङ्गिका—[1]तदीअकज्जं वि अ एतस्सिं संपूरिदम् । अदो सव्वप्पआरमहूसवे णच्चइ ।

कामन्दकी—एवमेतत् । अस्ति वा कुतश्चिदेवंभूतं महाद्भुतं विचित्ररमणीयोज्ज्वलं प्रकरणम् ।

सौदामिनी—इदमत्र रामणीयकं यदमात्यभूरिवसुदेवरातयोश्चिरात्संपूर्णोऽयमितरेतरापत्यसंबन्धरूपो मनोरथः ।

मालती—(स्वगतम् ।) तं[2] कहं विअ ।

मकरन्दमाधवौ—(सकौतुकम् ।) भगवति, अन्यथा वस्तु प्रवृत्तम्, अन्यथा वचनपर्यायः ।

लवङ्गिका—(जनान्तिकम् ।) [3]भअवदि, किं पडिवज्जिदव्वं ।

कामन्दकी—(स्वगतम् ।) संप्रति मदयन्तिकासंबन्धेन नन्दनावग्रहात्प्रत्यस्तशङ्काः खलु वयम् । (प्रकाशम् ।) वत्सौ, न खल्व-

---

१. तदीयकार्येणापि चैतस्मिन्संपूर्णम् । अतः सर्वप्रकारमहोत्सवे नृत्यति ।

२. तत्कथमिव ।

३. भगवति, किं प्रतिपत्तव्यम् ।

तीति तल्लिखत्वे हेतुः । अत एव लवङ्गिकाह—लवङ्गिका । तदीयकार्येणापि चैतस्मिन्संपूर्णम् । अतः सर्वप्रकारमहोत्सवे नृत्यति । कामन्दकी । एवमेतद्यथा लवङ्गिका वदति । अस्ति वा कुत्रापीदृशं प्रकरणं महोत्सवप्रकरणम् । कवेराश्चर्यमिदम् । अस्ति वा कुत्रचित्केनापि कविना निर्मितमेवंविधं मालतीमाधववदृशं महाद्भुतरसजनकोपाख्यार्थं विचित्ररमणीयं विविधसंनिवेशमनोहरमुज्ज्वलमनूनरसवत्सगुणं सालंकारं चेति । अत्रेदानीं कविना मुखसंधिसूचितसर्ववस्तुजातं निर्वहणसंधौ प्रतिसंधत्ते । यथा बाल्ये सौदामिनीसमक्षमनयोर्भूरिवसुदेवरातयोः प्रवृत्तेयं प्रतिज्ञा यदावाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति सूचितं तत्सौदामिनीवचनसंनिवेशेनैव निर्वहणे प्रतिसंहितम् ॥ मालती । तत्कथमिवात्र रमणीयमिति । कथमिव हि मत्पितृभूरिवसुदेवरातयोरेवंविधपरिज्ञानप्रकार इत्याशयः । मकरन्दमाधवौ । यद्वस्तु यत्नाभिप्रेतरूपं तदन्यथा प्रवृत्तं संपन्नम् । वचनपर्यायो वचनस्यान्यथाप्रकार इत्यर्थः ॥ लवङ्गिका । भगवति, प्रतिपन्नमिदानीं निगूढं पारमतत्त्वं च भवति प्रकटवचनात् । प्रवृत्तिकृतं तत्किं कर्तव्यमित्याशयः । कामन्दकी । तदेव जनान्तिकमेव वदतीति शेषः । नन्दनस्यानुकूल्यं मदयन्तिकामकरन्दसंबन्ध एव निमित्तमित्याशयः । प्रत्यस्तशङ्का निःशङ्काः । अन्यथा वस्तु प्रवृत्तमिति माधवमकरन्दाभ्यामुक्तं तदुत्तरं प्रकाशं वदति—वत्साविति । न खल्विति च । [illegible]-

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगुणाः ।
दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ २५ ॥

कामन्दकी—एवमस्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे दशमोऽङ्कः ।

दः संप्रीतौ संजातप्रीतिविंदुर्लौ ॥ २४ ॥ अतः किमपरं प्रियतरं किमस्ति तदप्युच्यताम् । साधयामि इत्यादिपदैः क्रमेण विप्रादिशूद्रपर्यन्ताश्च चत्वारो वर्णा आशंसाविषयाः (?) ॥ २५ ॥

रसरत्नाभिशीला प्रकरणरत्नाकरे तु भवभूतेः ।
सारोद्धारं मन्दरमकृत कृती व्याकृतिं मान्द्यः ॥
अतिदुस्तरोऽल्पमतिना पावनकर्मप्रसादनो हि मुदा ।
तारं तारं व्याख्यामाखिल प्रकरणोदधिस्तीर्णः ॥

इति श्रीशिलाभट्टीयान्वयश्रीहरिचन्द्रसूनोस्त्रिपुरारिपदाम्भो-
जभृङ्गायमाणमानसस्य श्रीनान्यदेवस्य कृतौ मालती-
माधवीयटीकायां दशमाङ्कविवरणम् ॥

श्लोकः ॥२॥ (नान्द्यन्ते।) सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण।

सभाप्रधानं पान्तु। कीदृश्यः। चूडायां शिखायां य आपीडस्तिर्यङ्न्द्धमाला तस्याः कपालैः शुष्कशिरोस्थिपिण्डैः संकुलं व्याप्तमत एव गलन्मन्दाकिनीवारि गङ्गाजलं यासु ताः। माला चेह कपालानामेव। यद्वा येषां कपालानि तेषामन्यैर्जङ्घाजान्वाद्यस्थिभिराभरणार्थं तिर्यङ्माला। तत्संबद्धानि कपालानीत्यर्थः। तथा विद्युत्प्रायं विद्युन्निभं यल्ललाटलोचनपुटं ललाटस्थनेत्रसंपुटं तत्तेजसा विमिश्रा मिलिता त्विट् प्रभा यासां ताः। अत्र पुटमध्यस्थस्य समस्तनेत्रभागस्य तेजोमयता पुटपदेनोक्ता। तथाकठोरया कोमलयासंपूर्णया वा केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण संदिग्धः संशयितो मुग्धो रम्यो बालो वेन्दुर्यासु ताः। हरशिरसि क्व केतकशिखेयमित्यनौचिती। तदयं संशयोऽप्यनौचित्यमूलक एवेति भावः। तथा भुजङ्गाः सर्पा एव वल्लयो लतास्ता एव वलया मण्डलाकारेण स्थिताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिर्नद्धो बद्धो जूटो जूलको निबद्धस्तज ऊर्ध्वभागो यासु ताः। वदनेन जटाजूटस्यानवरतस्नानकपिशस्यापि भुजङ्गनद्धतया तिरोहितरूपत्वेनातिश्यामत्वेन मेघोदयमत एव सर्पविहरणसूचनम्, गङ्गाजलगलनेन वर्षणम्, कपालमालया बलाकावलिम्, ललाटनेत्रत्विषा विद्युदुद्द्योतम्, शिशुशशिना च केतकशिखावत्त्वं दर्शयता मदनमदोद्दीपनमुदिरमेदुरघनसमयसूचनेन शृङ्गाररसशालिताप्यस्य प्रकरणस्य कटाक्षिता। अचेतनाया जटाया अक्षयत्वं देवतानुभावादवधेयम्। वल्लिवलयस्रगित्यत्र रूपकनामालंकारः। यत्र मिथोऽपेक्षा तत्र अपि चेति प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः ॥ २ ॥ नान्द्यन्त इति। उक्तलक्षणं नाटकाद्यं पद्यं नान्दी। आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः। पचाद्यच्। नन्द एव नान्दः। प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः। 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप्। नान्दी। सूत्रधारलक्षणं च भरते—'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम्। रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः' ॥ इति। ननु नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यसंगतम्। न हि नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति। किंतु प्रविश्य पठति। न चान्येनैव पठनीया। सूत्रधारपठनीयत्वेनैव नान्द्या उक्तत्वात्। 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः' इति वचनात्। उच्यते। नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति पठति वा। नान्द्यन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया। प्रथमं सूत्रधारः प्रविशतीति नोक्तम्। मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानात्। यद्वा नान्दी तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया। नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारवान्स्थापके प्रयोगः। यदाह भरतः—'नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रान्तेत्सूत्रधारः सहानुगः। स्थापकः प्रविशेत्तस्मात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते। प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥' अत एव केचिन्नान्द्यन्ते स्थापक इत्येवं पठन्ति। ननु प्रस्तावनायाः पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोक्तानि। यदाह भरतः—'रङ्गप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ मेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथिप्रहसनामुखैः। सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ॥ स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥' अत एवाह—

कोचभाक् तस्मिन्। विवरानुसरणे भोगिभोगसंकोच इति जातिनियमः। तदनेन महाकायस्य नासाप्रवेशयोग्यतोक्ता। प्रवेशे हेतुमाह—शूलपाणेः शिवस्य ताण्डवे नृत्ये सति नन्दी गणभेदस्तस्य हस्तेनाहतस्य ताडितस्य मुरजस्य मर्दलस्य रवेण शब्देनाहूतो यः कौमारवर्हो कार्तिकेयमयूरस्तस्य त्रासाद्भयात्। अत्र नन्दिहस्ताहतत्वेन मुरजस्य गमीरताररवशालिता दर्शिता। मयूरस्य भुजंगभोजित्वेन त्रासकत्वम्। विधुतयः किद्दश्यः। गण्ड उड्डीनाभिरूर्ध्वं गताभिरलिमालाभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिर्मुखरिताः सशब्दीकृताः ककुभो दिशो यानिस्ताः। तथा चीत्कारो भीतकरिणां त्रासध्वनिस्तत्सहिताः। विनायकस्य गजाननस्य। इह साहित्यमात्रं मत्वर्थः। तथा च भयान्मुखे विधूननचीत्कारौ युगपद्वृत्ताविति भावः। जातिरलंकारः। विधुतेरचेतनत्वेऽपि देवतानुभावादेव रक्षणकर्तृत्वम्। अत एव त्रस्तस्यापि तत्कर्तृत्वम्। इह गम्भीरमुरजरवश्रुतिकृष्टमयूरभयेन फणिनां विवरानुसरणं जलदकालचिह्नम्। अत एव जलदकालमनुभाव्यैवं तत्प्रकरणवृत्तान्त इति ध्वनितम्। तथा च वक्ष्यति—'धारासिक्तवसुंधरासुरभयः' इत्यादि। मुरजघातेन वाद्यम्, अलिमालया दिशां मुखरीकरणेन गीतम्, वदनविधूननेन नृत्यं च सूचयता तौर्यत्रिकमुक्तम्। चीत्कारेण नृत्यतः प्रव्यक्तपाठोऽपि सूचितः। 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः। कुमारस्येदं कौमारम्। 'तस्येदम्' इत्यण्। 'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यमरः। 'नासा नाशा तु नासिका' इति शब्दभेदः। भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इति विश्वः। उड्डीन इति उत्पूर्वाड्डीङ्धातोः क्तः। 'ओदितश्च' इति चकारान्नत्वम्। 'प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः' इत्यमरः। 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इति च। 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम्' इति च। 'विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः' इति च। विनायकस्येदं वैनायक्यम्। तस्येदमित्यण्। 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप्। विधुतिरिति विपूर्वाद्धूञः स्त्रियां क्तिन्॥ १॥ नाटकादौ प्रवृत्तिः प्रेक्षावतां सप्रयोजना। यदाह भरतः—'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न ताः कलाः। नासौ नयो न तत्कर्म नाटके यन्न दृश्यते॥' नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी कार्या यदाह भरतः—'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके। तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये॥' नान्दीलक्षणं च भरते—'देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका। नान्दी कार्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता॥ गङ्गा नागपतिः सोमः सधानन्दो जयाधिपः। एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी कविभिरङ्किता॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता। आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलान्विता। काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा स्मृता। सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमास्थितः॥ चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदधीनो रसोत्तमः। प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भावुकिः' ॥ तत्र केचनपदं विभक्त्यन्तमास्थिषत। केचित्त्विदं पदस्य भागमूचिरे। तदिह द्वितीयपक्षनिक्षेपेण पद्यद्वयेनाष्टपदा नान्दीति। बहुविघ्नशङ्कया तन्नाशाय पुनर्मङ्गलमाचरन्नष्टपदां नान्दीं निर्वाहयति—चूडापीत्यादि। भूतेशस्य हरस्य जटासु ता

श्लोकः ॥२॥ (नान्द्यन्ते ।) सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण ।

ङ्गनाश्रयाणं पान्तु । कीदृश्यः । चूडायां शिखायां य आपीडस्तिर्यङ्नरमाला तस्याः कपालैः शुष्कशिरोऽस्थिपिण्डैः संकुलं व्याप्तमत एव गलन्मन्दाकिनीवारि गङ्गाजलं याभ्यस्ताः । माला चेह कपालानामेव । यद्वा येषां कपालानि तेषामन्यैर्जङ्घाजान्वाद्यस्थिनिरासनार्थं तिर्यङ्माला । तत्संबद्धानि कपालानीत्यर्थः । तथा विद्युत्प्रायं विद्युन्निभं यल्ललाटलोचनपुटं ललाटस्थनेत्रसंपुटं तत्तेजसा विमिश्रा मिलिता त्विट् प्रभा यासां ताः । अत्र पुटमध्यस्थस्य ज्वलनस्थनेत्रभागस्य तेजोमयता पुटपदेनोक्ता । तथा कठोरया कोमलया असंपूर्णया वा केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण संदिग्धः संशयितो मुग्धो रम्यो बालो वेन्दुर्यासु ताः । हरशिरसि किं केतकशिखेयमिन्दुर्वेति । तदयं संशयोऽप्यनौचित्यमूलक एवेति भावः । तथा भुजङ्गाः सर्पा एव वल्ल्यो लतास्ता एव बन्धा मण्डलाकारेण स्थिताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिर्नद्धो बद्धो जूटो जूटको निबद्धस्तत्र कपर्दभागो यासु ताः । अनेन जटाजूटस्यानवरतस्नानकपिशस्यापि भुजङ्गबद्धया तिरोहितस्वरूपत्वेनातिश्यामत्वेन मेघोदयमत एव सर्पविहरणसूचनम्, गङ्गाजलगलनेन वर्षणम्, कपालमालया बलाकावलिम्, ललाटनेत्रत्विषा विद्युदुद्द्योतम्, शिशुशशिना च केतकशिखावत्त्वं दर्शयता मदनमदोद्दीपनमुदिरमेदुरघनसमयसूचनेन शृङ्गाररसवाञ्छितस्यास्य प्रकरणस्य कथासूचिता । अत एवासां जटानां रक्षकत्वं देवतास्तुतिवादवशेषम् । वल्लिवल्लयोरत्र रूपकमलंकारः । यत्र क्षियोऽपेक्षा तत्र त्वपि चेति प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः ॥ २ ॥ नान्द्यन्त इति । तल्लक्षणं नाटकाद्यं पद्यं नान्दी । आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः । पचाद्यच् । नन्द एव नान्दः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप् । नान्दी । सूत्रधारलक्षणं च भरते—'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः' ॥ इति । ननु नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यसंगतम् । न हि नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति । किंतु प्रविश्य पठति । न चान्येनैव पठनीया । सूत्रधारपठनीयत्वेनैव नान्द्या उक्तत्वात् । 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः' इति वचनात् । उच्यते । नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति पठति वा । नान्द्यन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया । प्रथमं सूत्रधारः प्रविशतीति नोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानात् । यद्वा नान्दीं तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया । नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारतुल्यात्स्थापके प्रयोगः । यदाह भरतः—'नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्तस्मात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥' अत एव केचिन्नान्द्यन्ते स्थापक इत्येवं पठन्ति । ननु प्रस्तावनायाः पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोच्यन्ते । यदाह भरतः—'रङ्गप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः । सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ॥ स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥' अत एवाह—

कोचभाक् तस्मिन् । विवरानुसरणे भोगिभोगसंकोच इति जातिनियमः । तदनेन महाकायस्य नासाग्रप्रवेशयोग्यतोक्ता । प्रवेशे हेतुमाह—शूलपाणेः शिवस्य ताण्डवे नृत्ये सति नन्दी गणभेदस्तस्य हस्तेनाहतस्य ताडितस्य मुरजस्य मर्दलस्य रवेण शब्देनाहूतो यः कौमारवर्ही कार्तिकेयमयूरस्तस्य त्रासाद्भयात् । अत्र नन्दिहस्ताहतत्वेन मुरजस्य गमीरताररवशालिता दर्शिता । मयूरस्य भुजंगमोजित्वेन त्रासकत्वम् । विधुतयः किंदयः । गण्ड उड्डीनाभिरूर्ध्वं गताभिरलिमालाभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिर्मुखरिताः सशब्दीकृताः ककुभो दिशो याभिस्ताः । तथा चीत्कारो भीतकरिणां त्रासध्वनिस्तत्सहिताः । विनायकस्य गजाननत्वात् । इह साहित्यमात्रं मत्वर्थः । तथा च भयान्मुखे विधूननचीत्कारौ युगपद्वृत्ताविति भावः । जातिरलंकारः । विधुतेरचेतनत्वेऽपि देवतानुभावादेव रक्षणकर्तृत्वम् । अत एव त्रस्तस्यापि तत्कर्तृत्वम् । इह गम्भीरमुरजरवश्रुतिक्रुष्टमयूरभयेन फणिनां विवरानुसरणं जलदकालचिह्नम् । अत एव जलदकालमनुभाव्यैवंतत्प्रकरणवृत्तान्त इति ध्वनितम् । तथा च वक्ष्यति—'धारासिक्तवसुंधरासुरभयः' इत्यादि । मुरजघातेन वाद्यम्, अलिमालया दिशां मुखरीकरणेन गीतम्, वदनविधूननेन नृत्यं च सूचयता तौर्यत्रिकमुक्तम् । चीत्कारेण नृत्यतः प्रव्यक्तपाठोऽपि सूचितः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । कुमारस्येदं कौमारम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यमरः । 'नासा नाशा तु नासिका' इति शब्दभेदः । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इति विश्वः । उड्डीन इति उत्पूर्वाड्डीङ्धातोः क्तः । 'ओदितश्च' इति नकारान्तत्वम् । 'प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः' इत्यमरः । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इति च । 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम्' इति च । 'विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः' इति च । विनायकस्येदं वैनायक्यम् । तस्येदमित्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इति ङीप् । विधुतिरिति विपूर्वाद्धूञः स्त्रियां क्तिन् ॥ १ ॥ नाटकादौ प्रवृत्तिः प्रेक्षावतां सप्रयोजना । यदाह भरतः—'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न ताः कलाः । नासौ योगो न तत्कर्म नाटके यन्न दृश्यते ॥' नाटके विघ्नविघातार्थं नान्दी कार्या यदाह भरतः—'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥' नान्दीलक्षणं च भरते—'देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नान्दी कार्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता ॥ गङ्गा नागपतिः सोमः सुधानन्दो जयाश्रितः । एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी कविभिरर्द्दिता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता । आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलान्विता । काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा स्मृता । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥ चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदधीनो रसोदयः । प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भावुकाः' ॥ तत्र केवलपदं सुप्तिङन्तसमाश्रितम् । केचिच्छब्दपदस्य भागमूचिरे । तदिह द्वितीयपक्षनिर्देशेन पदद्वयेनाष्टपदा नान्दीति । बहुविघ्नतया तन्नाशाय पुनर्मङ्गलमाचरन्नेदद्वां नान्दीं निर्वाहयति—चूडापीत्यादि । मूर्धाभरण इत्यस्य तदाश्रितां

श्लोक: ॥२॥ (नान्द्यन्ते।) सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण।

सभाप्रधानं पान्तु। कीदृश्यः। चूडायां शिखायां य आपीडस्तिर्यङ्नद्धमाला तस्याः कपालैः शुष्कशिरोस्थिपिण्डैः संकुलं व्याप्तमत एव गलन्मन्दाकिनीवारि गङ्गाजलं यासु ताः। माला चेह कपालानामेव। यद्वा येषां कपालानि तेषामन्यैरङ्गजान्वाद्यस्थिभिराभरणार्थं तिर्यङ्माला। तत्संबद्धानि कपालानीत्यर्थः। तथा विद्युत्प्रायं विद्युन्निभं यल्ललाटलोचनपुटं ललाटस्थनेत्रसंपुटं तत्तेजसा विमिश्रा मिलिता त्विट् प्रभा यासां ताः। अत्र पुटमध्यस्थस्य समस्तनेत्रभागस्य तेजोमयता पुटपदेनोक्ता। तथाकठोरया कोमलयासंपूर्णया वा केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण संदिग्धः संशयितो मुग्धो रम्यो बालो येन्दुर्यासु ताः। हरशिरसि किं केतकशिखेयमित्यनौचिती। तदयं संशयोऽप्यनौचित्यमूलक एवेति भावः। तथा भुजङ्गाः सर्पा एव वलयो लतास्ता एव वलया मण्डलाकारेण स्थिताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिर्नद्धो बद्धो जूटो जूलको निबद्धस्रज ऊर्ध्वभागो यासु ताः। वदनेन जटाजूटस्यानवरतस्नानकपिशस्यापि भुजङ्गनद्धतया तिरोहितरूपत्वेनातिश्यामत्वेन मेघोदयमत एव सर्पविहरणसूचनम्, गङ्गाजलगलनेन वर्षणम्, कपालमालया बलाकावलिम्, ललाटनेत्रत्विषा विद्युदुद्द्योतम्, शिशुशशिना च केतकशिखावत्त्वं दर्शयता मदनमदोद्दीपनमुदिरमेदुरघनसमयसूचनेन शृङ्गाररसशालितास्य प्रकरणस्य कटाक्षिता। अचेतनाया जटाया अक्षयत्वं देवतानुभावादवधेयम्। वल्लिवलयस्रगित्यत्र रूपकमालालंकारः। यत्र मियोऽपेक्षा तत्रापि चेति प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः ॥ २ ॥ नान्द्यन्त इति। उक्तलक्षणं नाटकाद्यं पद्यं नान्दी। आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः। पचाद्यच्। नन्द एव नान्दः। प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः। 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप्। नान्दी। सूत्रधारलक्षणं च भरते—'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम्। रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः' ॥ इति। ननु नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यसंगतम्। न हि नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति। किंतु प्रविश्य पठति। न चान्येनैव पठनीया। सूत्रधारपठनीयत्वेनैव नान्द्या उक्तत्वात्। 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमास्थितः' इति वचनात्। उच्यते। नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति पठति वा। नान्द्यन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया। प्रथमं सूत्रधारः प्रविशतीति नोक्तम्। मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानात्। यद्वा नान्दी तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया। नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारवान्द्यास्थापके प्रयोगः। यदाह भरतः—'नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः। स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते। प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥' अत एव केचिन्नान्द्यन्ते स्थापक इत्येवं पठन्ति। ननु प्रस्तावनायाः पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोक्तानि। यदाह भरतः—'रङ्गप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः। सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ॥ स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥' अत एवाह—

कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो महाजनसमाजः । आदिष्टश्चास्मि विद्वज्जनपरिषदा यथा केनचिदपूर्वप्रकरणेन वयं विनोदयितव्या इति । तत्किमित्युदासते भरताः । पारिपार्श्विकः—(प्रविश्य ।) भाव, परिषन्निर्दिष्टगुणं प्रबन्धं नाधिगच्छामः । सूत्रधारः—मारिष, कतमे ते गुणास्तत्र यानुदाहरन्त्यार्यविदग्धमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च । नटः—'भूम्ना रसानाम्—' इति श्लोकः ॥ ६ ॥ सूत्रधारः—

तानि । रङ्गो नृत्यं तदर्थं मङ्गलानि लोकपालपूजादीनि । 'रङ्गो नृत्ये रणक्षितौ' इति विश्वः । संनिपतितः सर्वत्र आगत्यैकत्र मिलितः । कालप्रियनाथस्य तद्देशदेवभेदस्य । यात्राप्रसङ्गेनेति नृत्यकालसूचनम् । 'इदं ध्वजमहः श्रीमन्महेन्द्रस्य प्रवर्तते' इत्यभिधानात् । वास्तव्यो वासी । महाजनसमाजो विद्वद्गोष्ठी । उदासत उदासीना भवन्ति । भरता नटाः ॥ पारिपार्श्विकलक्षणं भरते—'सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रवर्तनुरुतेऽर्थनाम् । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत्पारिपार्श्विकः ॥' इति । भावमान्यनट, परिषदा प्रेक्षकेण निर्दिष्टो गुणो यत्र तं प्रबन्धं प्रकरणम् । प्रेक्षकस्तु—'यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च । क्रुद्धः क्रुद्धे भये भीतः स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥' इति भरतोक्तः । पूजावाक्यगर्भं प्रश्नमाह—कतम इति । 'गोत्रं नाम च वधीयात्पूजावाक्यं च सर्वतः' इति भरतः । कतमे । किंभूता इत्यर्थः । आर्याः सुकुलादिसंपन्नाः । यदाह भरतः—'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते ॥' विदग्धाश्चतुःषष्टिकलावेदिनः । मिश्रा वेदान्तवेदिनः । भगवन्तः स्मृतिधराः । यदाह—'वेदांश्च निखिलांश्चैव नानास्मृतिधराश्च ये । भगवन्त इति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥' इति । यद्वा । आराद्याता दूरं गता पापेभ्यो दोषेभ्य इत्यार्याः । विदग्धाः काव्यरसपरमज्ञाः । मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रपदं नित्यं बहुवचनान्तम् । 'कविभिर्मिश्रैर्ददृशे' इति विष्णुपुराणात् । भगवन्तो ज्ञानादिसंपन्नाः । भूमिदेवा ब्राह्मणाः । इह तस्योद्घात्यरूपा प्रस्तावना । यदाह भरतः—'सूत्रधारो नियुङ्क्ते यत्र कार्यं प्रस्तूयते । तदुद्घात्यकमित्याहुः प्रयोगातिशयं परम् ।' इति । प्रबन्धे गुणानाह—भूम्नेति । यत्र प्रबन्धे रसानां शृङ्गारादीनां भूम्ना प्राचुर्येण गहनगम्भीराः [illegible] प्रयोगाः इति । एतेनास्य [illegible] । यत्र प्रबन्धे [illegible] मालतीमाधवादेः [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपद-लाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान्। यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः। 'ये नाम–'

र्योर्थम्। यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः। दारान्पत्नीराद्रियन्ते। अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः। त आयुर्जीवनमाद्रियन्ते। तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम्। क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः। तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम्। 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः। 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि। दाराः पुं भूम्नि च'। विनिश्चयायेत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ७ ॥ अत्र कुले जात आमुष्यायणः। तत्रभवतः पूज्यस्य। सुगृहीतं शोभनोच्चारणं बलिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य। भट्टश्चतुःशाखाभिज्ञः। पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य। तस्यात्मसंभवः पुत्रः। श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः। तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः। नाम्ना श्रीकण्ठः। प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः। 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः। जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः। निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन। ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात्। उच्यते। हार्दित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख–' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिः। यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम्। यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति। एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरत्यचितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संकलितवान्। खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा। वाचोयुक्तिर्वचनरचनम्। 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक्। संप्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये नामेत्यादि। इह तावत्त्रिविधाः पुरुषाः। केचिदज्ञा एव। केचिदुद्धतमत्सरमनसः। काव्यरसविरसाः। इतरे सहृदयानोदिकाव्यभव्यरसरसिकाः। तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति उत्पादयन्ति। नाम संभावनायाम्। संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः। ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति। तान्प्रति तांल्लक्षीकृत्य मम नैष यत्नः। न हि बधिरे गीयते। यद्वा किंशब्द आक्षेपे। ते किं जानन्ति। किंतु न जानन्तीत्यर्थः। द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम [illegible]। दैवयिकमत्सरविद्विषा गुरुत्वेन ह्यवधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं तत्त्वं जानन्ति। ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः। न हि ब्रह्मज्ञानादिकस्य वैणिकैः [illegible] इति भावः। अन्त्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्मान्तरेऽपि विद्यते वा तं प्रत्येव यत्न इति भावः। [illegible]

(पुरतोऽवलोक्य ।) अये, उदितभूयिष्ठ एव भगवानशेष-भुवनद्वीपदीपकस्तपनः । तमुपतिष्ठे (प्रणम्य) 'कल्याणानाम्—' इति श्लोकः ॥५॥ (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष, सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि, संनिपतितश्च भगवतः

अलमिति। अयमाशयः—पूर्वोक्तान्यङ्गानि न भवन्ति किंतु परिषदोऽभिमुखीकरणानि । सा चेत्स्वयमेव कृतावधाना नवनाटकविलोकनोत्का च तदन्यत्प्रयुज्यमानमपि रसभङ्गाय परं भवतीति कृतं तत्प्रणयनेन । अन्यथा सभाया रसविच्छेदो भवेदिति निष्फलतेति । अये इति निपातो व्यासङ्गादिनानाकलितस्याकलनेन संभ्रमवाचकः । अकस्मात्सूर्योदयाकलनात् । 'ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् । देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥' इति भरतमतमनुसृत्य माङ्गलिकतया रङ्गद्वारपाठ्यं श्लोकमुत्थापयति—उदितेति । उदितं भूयिष्ठं बहु यस्य सः अस्य बहुतरभाग उदितः । किंचिदेवोदयायावशिष्यत इति भावः । अत्र 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इति निषेधादुदितभूयिष्ठ इत्युक्तम् । भगं ज्ञानादिसंपत्तिस्तद्वान् भगवानित्यर्थः । उपतिष्ठे । श्लोकेनेति शेषः । तदेवाह—कल्याणानामित्या[दि] भो विश्वमूर्ते, सर्वमयदेव । दीव्यतीति देवो द्युतिमांस्तादृश । कल्याणानां म[ङ्गलानां] माङ्गलिकानां तेजसां त्वं भाजनं पात्रमसि । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । मयि [विष]ये धुर्यां नृत्यधुरंधरां लक्ष्मीं संपत्तिमपि भृशमतिशयेन धेह्यारोपय । अप[िः] समुच्चयार्थः । धेहीति स्थाने देहीति पाठे ददस्वेत्यर्थः । तथा हे जगन्नाथ भुव[नेश] यद्यत्पापमारब्धविरुद्धं नम्रस्य मेऽस्ति तत्प्रतिजहि नाशय । यद्यदिति व[ीप्सया] कायिकवाचिकमानसिकरूपं पापत्रयमुक्तम् । वीप्सा तु न तच्छब्दे [...] वीप्सितस्यैव तच्छब्देन परामर्शोत्तयैव व्युत्पत्तेः । क्वचियत्पद इव त[च्छब्देऽपि] वीप्सा। यथा 'यां यां प्रियां प्रैक्षत' इत्यादौ । भद्रमदोषं भद्रमभीष्टं वित[र] यद्वा । भद्रं भद्रमतिशयेनाभीष्टं देहीत्यर्थः । किमर्थम् । मङ्गलायाशंसनार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । मङ्गलाय मङ्गलं कर्तुमिति वा । कीदृशाय प्रचुराय । तदिह हरिहरादीनपास्य भानोरुपस्थानेन प्रकरणनायकस्य सूचितम् । अत एव देहीति ब्राह्मणोचिता प्रार्थना । सुर्वेक्षुदसत्त्व प्रभातस्यादरेण प्रकरणकथाबीजसूचनमपि । तथाहि—यद्यदिति वीप्सया घोरघण्टविमर्दसूचनम् । पापप्रतिघातानन्तरं च भद्रं भद्रमिति वीप्स[या] मालतीलाभेन मकरन्दस्य च मदयन्तिकालाभेनेष्टसिद्धिः सूचिता । [...] रूपदेन कपालकुण्डलापकृतमालतीलाभो विद्यालाभादिकं च सूचित[म्] नेपथ्येति । नेपथ्यं रङ्गभूमिः । 'नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्यात्' इ[ति] मान्यो भावेति वक्तव्यः किंचिदूनस्तु मारिषः' इत्यमरः । म[...] मर्षणान्मार्षः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसहिष्णुरित्यर्थः । सुविहितानि भ[...]

१ अस्य श्लोकस्य जगद्धरकृतटीकानुक्रमे तृतीयत्वेऽपि पञ्चम[...] [...]व्याख्यानुक्रमेण श्लोकसंख्यासंमेलनार्थम्.

तदानुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपद-लाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः । 'ये नाम—'

र्थम् । यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः । दारान्पत्नीरादिदन्ते । अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः । त आयुर्जीवनमादिदन्ते । तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम् । क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः । तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम् । 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि । दाराः पुंभूम्नि च' । विनियुञ्जत इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ७ ॥ तत्र कुले जात आनुष्यायणः । तत्रभवतः पूज्यस्य । सुगृहीतं शोभनोच्चारणं वलिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य । भट्टश्चतुःशास्त्राभिज्ञः । पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य । तस्यात्मसंभवः पुत्रः । श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । नाम्ना श्रीकण्ठः । प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः । 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः । जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः । निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन । ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् । उच्यते । हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख–' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिः । यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम् । यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति । एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरन्वितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संकलितवान् । खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचनम् । 'वागादिभ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक् । संप्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये नामेत्यादि । इह तावत्त्रिविधाः पुरुषाः । केचिदज्ञा एव । केचिद्द्वैतमतमननतः । काव्यरसविरताः । इतरे सहृदया नानाकाव्यनव्यरचनरसिकाः । तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति ख्यापयन्ति । नाम संभावनायाम् । संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः । ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति तात्पर्येणास्य मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किंशब्द आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थः । द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये । वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः । न हि सन्न्यासिनादिकस्य कौपीनं रुच्यत इति भावः । अन्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्मान्तरमाप्स्यति विद्यते वा तं प्रत्येव यत्न इति भावः । इहाविरत्वेन सामर्थ्यमनौद्धत्यं च । बहुत्वेन सामर्थ्यं कदर्थनदुर्जनविवर्जनादेरु-

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः । 'ये नाम–'

र्थ्यर्थम् । यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः । दारान्पत्नीराद्रियन्ते । अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः । त आयुर्जीवनमाद्रियन्ते । तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम् । क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः । तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम् । 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि । दाराः पुं भूम्नि च' । विनिश्चयायेत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ७ ॥ अत्र कुले जात आमुष्यायणः । तत्रभवतः पूज्यस्य । सुगृहीतं शोभनोच्चारणं वलिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य । भट्टश्चतुःशाखाभिज्ञः । पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य । तस्यात्मसंभवः पुत्रः । श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । नाम्ना श्रीकण्ठः । प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः । 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः । जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः । निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन । ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् । उच्यते । हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख–' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिः । यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम् । यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति । एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरुपचितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संकलितवान् । खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचनम् । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक् । संप्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये नामेत्यादि । इह तावत्त्रिविधाः पुरुषाः । केचिदज्ञा एव । केचिदद्वैतमतमननसः । काव्यरसविरक्ताः । इतरे सहृदयहृदयानोदिकाव्यभव्यरसभररसिकाः । तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति ख्यापयन्ति । नाम संभावनायाम् । संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः । ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति तांल्लक्षीकृत्य मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किंशब्द आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थः । द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये । वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः । न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं रच्यत इति भावः । अन्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्माप्स्यति विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति भावः । इहाल्पज्ञत्वेन साधर्म्यमनौद्धत्याय । बहुज्ञत्वेन साधर्म्यं कदर्थदुर्जननिर्जनाद्येयु-

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान्। यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः। 'ये नाम—'

र्थ्यम्। यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः। दारान्पत्नीराद्रियन्ते। अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः। त आयुर्जीवनमाद्रियन्ते। तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम्। क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः। तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम्। 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः। 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि। दाराः पुं भून्नि च'। विनिश्चयायेत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी॥ ७॥ अत्र कुले जात आमुष्यायणः। तत्रभवतः पूज्यस्य। सुगृहीतं शोभनोच्चारणं वलिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य। भट्टश्चतुःशाखाभिज्ञः। पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य। तस्यात्मसंभवः पुत्रः। श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः। तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः। नाम्ना श्रीकण्ठः। प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः। 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः। जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः। निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन। ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात्। उच्यते। हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख—' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिः। यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम्। यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति। एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरुपचितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संकलितवान्। खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा। वाचोयुक्तिर्वचनरचनम्। 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक्। संप्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये नामेत्यादि। इह तावत्त्रिविधाः पुरुषाः। केचिदज्ञा एव। केचिदद्वैतमतमननसः। काव्यरसविरसाः। इतरे सहृदयहृदयानन्दिकाव्यभव्यरसभररसिकाः। तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति ख्यापयन्ति। नाम संभावनायाम्। संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः। ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति। तान्प्रति तांल्लक्ष्यीकृत्य मम नैष यत्नः। न हि बधिरे गीयते। यद्वा किंशब्द आक्षेपे। ते किं जानन्ति। किंतु न जानन्तीत्यर्थः। द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये। वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति। ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः। न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं रच्यत इति भावः। अन्त्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्मान्तरमस्ति विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति भावः। रसाभिज्ञत्वेन साधर्म्यमनौद्धत्याय। बहुदर्शित्वेन साधर्म्यं कदर्थदुर्जनविवर्जनायेत्यु-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] कविर्निसर्गसौ-
हृदेन [illegible] [illegible]
वान् । तत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः । 'ये नाम—'

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न तु [illegible] । न [illegible] [illegible] । [illegible] न तु [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] च' इत्यमरः । '[illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] च' । [illegible] [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] नाम [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] पुत्रः । [illegible] [illegible] [illegible] श्री-कण्ठः । [illegible] पदं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]इत्यर्थः । '[illegible]' इति [illegible]कारः । जातू-कर्णीगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः । निसर्गसौहृदेन स्वाभाविकसौहार्देन । ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्ध्या सौहार्देनेति स्यात् । उच्यते । हृदित्ययं प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख—' इति हृदादेशस्याप्रवृत्तिः । यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति [illegible]मित्यवधेयम् । यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्या[illegible] हृच्छब्दस्यानो-त्तरपद[illegible]ति । एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादि[illegible]नि-तान्त[illegible]प्रयोगतोऽर्पितवान् संकलितवान् । खलु प्रसिद्धौ पादपूरणे वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचना । '[illegible]' इति यादवः । संप्रति गर्वोत्कर्षेण सगर्वमाह—ये नामेत्यादि । इह तावत्त्रिविधाः पु-रुषाः । केचिदज्ञा एव । केचि[illegible] । [illegible] । इतरे [illegible]-[illegible] । तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्मा-कमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति प्रकाशयन्ति । नाम संभावनायाम् । संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः । ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति तानुद्दिश्य मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किंशब्द आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थः । द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये । वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः । न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं स्यूयत इति भावः । अन्त्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्मास्यास्ति विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति भावः । [illegible] साधर्म्यमनौद्धत्याय । बहुश्रुतत्वेन साधर्म्यं कदर्यदुर्जनविवर्जनादेरयु-

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपद्-लाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः । 'ये नाम—'

र्थ्यम् । यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः । दारान्पत्नीराद्रियन्ते । अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः । त आयुर्जीवनमाद्रियन्ते । तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम् । क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः । तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम् । 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि । दाराः पुं भूम्नि च' । विनिश्चयायेत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ७ ॥ अत्र कुले जात आमुष्यायणः । तत्रभवतः पूज्यस्य । सुगृहीतं शोभनोच्चारणं वल्किर्णादिवन्माङ्गल्यं नाम यस्य । भट्टश्चतुःशाखाभिज्ञः । पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य । तस्यात्मसंभवः पुत्रः । श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । नाम्ना श्रीकण्ठः । प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः । 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः । जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः । निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन । ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् । उच्यते । हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख—' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिः । यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम् । यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति । एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरुपचितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संक्रमितवान् । खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचनम् । 'वाग्दिक्पश्यन्द्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक् । संप्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये नामेत्यादि । इह तावत्त्रिविधाः पुरुषाः । केचिदज्ञा एव । केचिदद्वैतमतमननसः । काव्यरसविरक्ताः । इतरे सहृदयानोदिकाव्यभव्यरसभररसिकाः । तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति ख्यापयन्ति । नाम संभावनायाम् । संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः । ते किमपि किंचिदलं जानन्ति । तान्प्रति तांल्लक्षीकृत्य मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किंशब्द आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थः । द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये । वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः । न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं स्यूयत इति भावः । अन्त्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्मान्स्यत्यस्ति विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति भावः । इहाल्पिष्ठत्वेन साधर्म्यमनौद्धत्याय । बहुलत्वेन साधर्म्यं कदर्थदुर्जनविवर्जनायेत्यु-

तत्रानुप्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः । 'ये नाम–'

र्नार्थम् । यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः । दारान्वलीरादिद्यन्ते । अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः । त आयुर्जीवनमाद्रियन्ते । तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम् । क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः । तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम् । 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि । दाराः पुं भूम्नि च' । विनिश्चयार्थेत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ७ ॥ अत्र कुले जात आनुप्यायणः । तत्रभवतः पूज्यस्य । सुगृहीतं शोभनोच्चारणं मलिकर्णादियन्मात्स्यं नाम यस्य । भट्टश्चतुःशास्त्राभिज्ञः । पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य । तस्यात्मसंभवः पुत्रः । श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । नाम्ना श्रीकण्ठः । प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः । 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः । जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः । निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन । ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् । उच्यते । हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख–' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिः । यद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम् । यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति । एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्नां रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरुपचितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संकलितवान् । खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचनम् । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक् । संप्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये नामेत्यादि । इह तावत्त्रिविधाः पुरुषाः । केचिदज्ञा एव । केचिदद्वैतमतमननरताः । काव्यरसविरताः । इतरे सहृदयानोदिकाव्यभव्यरचनररसिकाः । तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञानमवधीरणं प्रथयन्ति ख्यापयन्ति । नाम संभावनायाम् । संभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः । ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति तांल्लक्षीकृत्य मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किमव्द आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थः । द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये । वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः । न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं दृश्यत इति भावः । अन्त्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्मास्त्यस्ति विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति इहात्मिहृत्त्वेन साधर्म्यमनौद्धत्याय । बहुश्रुत्वेन साधर्म्यं कदर्थदुर्जन।२२॥

स्मृतं तर्हि । **नटः**—भाव, किमिव । **सूत्रधारः**—अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तिरीयिणः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपिथिनो डम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म । 'ते श्रोत्रियाः' इति श्लोकः ॥७॥

मन्मथेच्छायाः सूत्रं सूचकम् । सूत्रं संभोगः पटारम्भकस्तन्तुर्वा । अनेनात्र कामोद्दीपकतयौद्धत्यं गुणाय । स्वाभाविकस्य तस्य भूषणत्वमिति दर्शितम् । यत्र चित्राश्चर्यजनिका कथा कल्पितकथत्वात् । रसमयत्वाचाश्चर्यम् । वाचि वचने विदग्धता परिपाको निर्दोषत्वं वक्रता च यत्र । एतेनान्यनाटकादस्याधिकगुणवत्त्वमुक्तम् । तं प्रबन्धं नर्तितुमादिशन्ति । मिश्रा इति शेषः ॥ ६ ॥ **नटः**—किमिव । किं स्मृतमित्यर्थः । अधुना 'रुणद्धि रोदसी चास्य यावत्कीर्तिरनश्वरी । तावत्किलायमध्यास्ते सुकृतं वैबुधं पदम् ॥' इति निजनामादिकथनफलमनुरुध्य तदाचरते—**अस्तीत्यादि** । दक्षिणदेशस्य शृङ्गाररसवशतया तद्देशत्वेन स्वस्य तदुभयरसवर्णनशक्तिरुक्ता । विदर्भेष्वित्यनेन वैदर्भीरीतिपरिचयचातुरी दर्शिता । पद्मनगरं पद्मावती । नाम प्रसिद्धौ । न तु नामपदमभिधानार्थम् । तदा प्रकृत्यादित्वात्तृतीया स्यादित्यवधेयम् । तैत्तिरीयिणः । तैत्तिरीयकनामशाखाविशेषपाठिन इत्यर्थः । काश्यपाः काश्यपगोत्राः । चरणगुरव इति चरणशब्दः शाखाविशेषाध्ययनपरकतापभजनसङ्घवाची । तत्र समूहे । ते गुरवः क्रियां कृत्वा वेदाध्यापयितारः । 'स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति स्मृतेः । यद्वा चरणैः कलापादिभिर्गुरवो महान्तः । पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तौ भोजनादिगोष्ठ्यां पावना अग्रभोजिनः पवित्रा वेत्यर्थः । यद्वा 'यजुषां पारगो यस्तु साम्नां यश्चापि पारगः । अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥' इति लक्षिताः । पञ्चाग्नयो दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्यरूपाग्निपञ्चकोपासकाः । धृतव्रताश्चान्द्रायणादिव्रतयोगिनः । सोमपीथिनः सोमो लताविशेषो हुतशेषो वा तत्पायिनः । अनेन सोमयागयाजित्वमुक्तम् । डम्बरनामानो डम्बरमुत्कर्षसूचकं कुलनाम येषां ते । यद्वा डम्बरं प्रसिद्धं नाम येषां ते । 'प्रसिद्धौ डम्बरं विदुः' इति विश्वः । ब्रह्मवादिनः । वेदज्ञा इत्यर्थः ॥ **त इत्यादि** । कथितरूपाः श्रोत्रियाश्छन्दोऽध्येतारः । जन्मादिसंपन्ना ब्राह्मणा वा । भूरि प्रचुरम् । शाश्वतं सार्वकालिकम् । श्रुतमध्ययनमाद्रियन्ते श्रद्दधति । यद्वा शाश्वतं नित्यगमं वेदाख्यमाद्रियन्ते । कीदृशम् । भूरि श्रुतं बहुभ्यो बहुधा बहुभिः सहाभ्यस्तम् । किमर्थम् । धर्मस्य कर्तव्याकर्तव्यरूपस्य विनिश्चयाय याय । वैदिककर्मणि निर्णयादेव प्रवृत्तेरिति भावः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' पाणिनिसूत्रम् । 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥' इति स्मृतिः । शाश्वतमित्यत्र बाधित्वा शाश्वते प्रतिषेध इति भाष्यवचनादण् । तथा वैश्वानिय । इष्टाय कर्मणे यागादिकार्यार्थम् । पूर्ताय कर्मणे खातादिका·

देव तत्र भवतः कालप्रियनाथस्य पुरतः प्रयोगेण प्रख्यापयितुमुद्यताः। तत्सर्वे कुशीलवाः संगीतप्रयोगेण मत्समीहितसंपादनाय प्रवर्तन्ताम्। **नटः**—(स्मृत्वा।) एवं क्रियते युष्मदादेशः। किंतु या यस्य युज्यते भूमिका तां खलु तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः। सौगतजरत्परिव्राजिकायास्तु कामन्दक्याः प्रथमां भूमिकां भाव एवाधीते, तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः। **सूत्रधारः**—ततः किम्। **नटः**—ततः प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम्। **सूत्रधारः**—मकरन्दकलहंसप्रवेशावसरे तत्सुविहितम्। **नटः**—तेन

जिका वृद्धा भिक्षुकी। एतादृशी दौत्ये प्रशस्ता। यदाह भरतः—'विधवेक्षणिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका। प्रविश्य चाशु विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति॥' इति। वृद्धत्वं चास्या रूपशून्यत्ववैदग्ध्यसप्रगल्भत्वसूचकम्। यदाह—'लङ्घितं नार्थवन्तं वा रूपिणं वा तथातुरम्। दूतं वाप्यथ वा दूतीं न तु कुर्यात्कथंचन॥' अन्तेवासिनी निकटशिष्या। अहं भूमिकामधीय इत्यन्वयः॥ ततः किमिति। एतावदुक्त्वा किमिति विरतोऽसीत्यर्थः। प्रकरणलक्षणं भरते—'आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथां नायकमेव च। औत्पत्तिकं प्रकुरुते तद्धि प्रकरणं विदुः॥' इदं च शुद्धम्। यदाह भरतः—'द्विधा प्रकरणं तत्तु शुद्धं संकीर्णमेव च। कुलस्त्रीरचितं शुद्धं संकीर्णं वेश्यया कृतम्'॥ अत्र नाटके यादृशो नियमस्तादृशः। नायकलक्षणं भरते—'नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा॥ बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः॥ विनयः शीलसंपत्तिर्मधुरः प्रियदर्शनः। त्यागः सर्वस्वदानं स्याद्दक्षः क्षिप्रकरो मतः॥ प्रियंवदोऽनुत्कटवाक्स्नेहो लोकरञ्जकः। मितप्रस्तुतवाग्वाग्मी नित्यकर्मरतः शुचिः॥ ख्यातवंशो रूढवंशः षोडशाब्दिशको युवा। वाङ्मनःकर्मनिर्बन्ध न चलः स स्थिरो मतः॥ धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरुत्साहोऽग्लानिरेव च। स्मृतिः कालान्तरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता॥ कलाश्चात्र चतुःषष्टिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः। शूरः संग्रामनिपुणो रूपवान्दृढ उच्यते॥ अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुर्नयीपरः। आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः॥' इति। ननु मालतीवल्लभत्वं माधवस्य न योग्यं माधवेन सहान्येन समं वर्णाकालीनादा मालत्या जातेः संबन्धाभावात्। मैवम्। अपूर्वमेव हि पदार्थसार्थं योगिनीप्रभावात्संपन्नमाशाय सहृदयहृदयचमत्कारकारिणी वैदर्भीमेव क-

इति श्लोकः ॥ ८ ॥ अपि च 'यद्वेदाध्ययनम्—' इति श्लोकः ॥ १० ॥ अतो यदस्माकमर्पितं प्रियसुहृदात्रभवता भवभूतिनाम्ना प्रकरणं स्वकृतिर्मालतीमाधवं नाम त-

---

भयत्र विवक्षा । अथेदानीमनुत्पन्नस्य कथमुत्पादोऽत्रानुपलब्धस्य वा कथमुपलम्भ इत्युभययोग्यतामाह—यतः कालोऽयं निरवधिर्विगतावसानः । विपुला महती च पृथ्वी भूमिः । तथा च तस्येदानीमनुत्पन्नस्य कालान्तर उत्पाद इहानुपलब्धस्य देशान्तर उपलम्भश्च स्यादिति भावः । इह प्रथमार्धे बहुत्वेन प्रयोगो द्वितीयार्ध एकत्वेन प्रयोगश्च न दोषः । भिन्नवाक्यार्थत्वात् । एकवाक्यार्थत्वे तादृक्प्रयोगस्यायोग्यतया दोषत्वात् । तथैव व्युत्पत्तेरित्यवधेयम् । यद्वा अवज्ञाप्रथमावसरेऽहंकारेणात्मनो गौरवाद्बहुत्वं निजसमतावसरे शान्त्यात्मन्येकत्वम् । यद्वा जात्यभिप्रायमेकवचनम् ॥ ८ ॥ अधुना निजगुणगरिमोपदर्शनेन निजग्रन्थे विदग्धादरमाह—यद्वेदेत्यादि । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिरित्यत्राप्यनुपज्यते । अद्वैतप्रतिपादको वेदभाग उपनिषत्तज्ज्ञानम् । योगः पातञ्जलशास्त्रम् । तयोरध्ययनज्ञानयोः कथनेन किम् । अपि तु न किमपीत्यर्थः । यतस्ततो वेदाध्ययनादेर्नाटके कश्चिद्गुणो नास्ति । तेषां नाटकेऽनुपयोगात् । तत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तान्प्राप्य नाटके न कश्चिद्गुण इत्यर्थः । वयं सर्वमेव विद्मः, अनङ्गतया पुनस्तदत्र न निबद्धमिति भावः । तर्ह्यत्र कवेर्वेदादिज्ञानज्ञापनं किमर्थमत आह—यदिति । वचसां यत्प्रौढत्वं वाक्यार्थे पदं पदार्थे वाक्यं तत्कृतिः । यथा न दैवीयं किं तु मानुषीत्यर्थे निमेषवती । चन्द्रवदित्यर्थे 'नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेः' इति । यदाह दण्डी—'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' इति । यच्च वचसामुदारता विकटत्वं यस्मिन्सति पदानि जनो नृत्यन्तीवेति मन्यते । यद्वा, उदारतालंकारादिदोषशून्यत्वम् । यद्वा, उदारता गुणभेदः । यदाह दण्डी—'उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन्प्रतीयते । तदुदाराश्रयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥' इति । यच्चार्थतो गौरवमनर्घ्यार्थता । यद्वा स्वल्पं वचनमर्थसार्थप्रसरसमर्थमित्यर्थः । तद्यदि नाटकेऽस्ति ततस्तदेव पाण्डित्यवैदग्ध्ययोर्गमकं बोधकम् । पण्डितो वेदाध्ययनादिकुशलस्तस्य भावः पाण्डित्यम् । वैदग्ध्यं रसादियोगिप्रबन्धबन्धनकौशलम् । अनेन ग्रन्थे सर्वगुणवत्त्वमुक्तम् । तत्कर्तृत्वेनात्मनः सर्वपथीनमतिमहत्त्वमप्युक्तम्—नाटक इति । ननु नाटक इत्ययुक्तम् । अस्य ... । प्रकरणनाटकयोर्भेदात् । मैवम् । नट नृत्ताविलस्य घञि स्वार्थे नाटकमिति । तथा च नाटके नाट्य इत्यर्थात् ॥ १० ॥' भूमिका व्याज- । यदाह भरतः—'अन्यरूपैर्यदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमिका ।' इति । वर्ग्याः । नटमेलकस्था इत्यर्थः । सौगतस्य बौद्धस्य । जगत्परिभा-

१ अत्रापि नवमत्वे दशमत्वं त्रिपुरारिकृतटीकानुक्रमेण संख्यासंमेलनायैव ।

नटः—अहमप्यवलोकिता । (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

पृ० पं०

१० ५ ॰नेपथ्ये कामन्दक्यवलोकिते प्र॰ ।

११ १ ॰रभिमतः पाणिग्रहः स्यात्॰ । ५ ॰चित्तविक्खेवो॰ ।
　७ ईरिसे आ सासे॰ ।

११ ८ तहिं उक्खण्डिद॰ । ९ णिउज्जिअदि ।

नीतिग्रन्थभेदस्तं वेत्तीति कामन्दकी । 'तदधीते' इत्यण्, ङीप् च । अनया नामव्युत्पत्त्या नीतिवेदिताबोधनेन प्रकृतसिद्धहेतुतोक्ता ॥ तदन्तेवासिनी अवलोकिता दृष्टिरिति कार्यसिद्धिदृष्टेरपि कार्यसिद्धिहेतुतोक्ता । तदुक्तेजनिकेति । निष्क्रान्तौ । सूत्रधारनटाविति शेषः ॥ **प्रस्तावनेति** । निवृत्तेति शेषः । एतल्लक्षणं भरते—'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ आमुखं नाम तत्स्यैव सैव प्रस्तावना मता' इति । परिवृत्य पुनरागत्य । रक्ता पट्टिका लोहितपट्टिका नेपथ्यमलंकारो यथोक्ते ॥ अधुना कामन्दकी समस्तप्रकरणोपयुक्तमुपक्षेपमाह—**अपीत्यादि** । यदाह–'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेपः स्मृतो बुधैः' । इह तु मालतीमाधवयोर्विवाहनिर्वाहः काव्यार्थः । **अपि नामेति** । नाम संभावनायाम् । तेन भवेदपीत्यर्थः । निश्चये वा नाम । तेन निश्चितमेव भवेदित्यर्थः । कल्याणिनोरित्यनेनाशंसनीयकुशलतयानुग्राह्यत्वमुक्तम् । भूरिवसुर्मालतीपिता । महाधनिककन्याया आवश्यकी वराकाङ्क्षेति नामतात्पर्यम् । देवरातो माधवपिता । देवदद्राति दत्ते । 'रा दाने' कर्तरि कः देवरातः । तथा च जनो दातरि विवाह्यत इति महाधनिकवद्वदान्यत्वप्रमुखादियोगिनोऽनुरूप एव प्रायः पुत्र इति वरे कन्याकाङ्क्षासूचनं नामानुनयेन । एवं च योग्ययोर्योग्य एव संबन्ध इति भावः । पाणिग्रहो विवाहः । **विवृण्वतेति** । अपरिवधारणे । तेन वामकेनैव वामेनैव चक्षुषा दाक्षिण्यमवलम्ब्यते । कीदृशेन । स्फुरता स्पन्दमानेऽत एव कल्याणं विज्ञम्भता सूचयता । स्त्रीणां वामाक्षिस्फुरणस्य शुभसूचकत्वात् । आन्तरहेनेव मदीयचित्तवृत्तिहेनेव । इवोत्प्रेक्षायाम् । 'उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः' इति दण्डी । अपवापिर्विरोधे । वामेनापि प्रतिकूलेनापि दाक्षिण्यमानुकूल्यमवलम्ब्यत इति विरुद्धमिदम् । वामक इति स्वार्थे कन् ॥ ११ ॥ **अवलोकिता** । अत्र खलु निश्चये । चित्तविक्षेपोऽसद्विषयाभिनिवेशः । चीवरेण वस्त्रखण्डेन चीवरं, सौगतपरिव्राजकवाक्यदेव परिच्छदः परिकरो यस्यास्त्याम् । पिण्डपातो नाम बौद्धानां भिक्षाक्रमणेन भोजनम् । तन्मात्रेण प्राणयात्रा जीवनं यस्यास्ताम् । ईदृशे विवादकार्ये । इह पुरंध्रीणामेवाधिकारो न तु भवादृशीनामिति भावः । उत्खण्डित उन्मूलितः संसाररूपोऽवग्रहो मोक्षप्रतिबन्धो यत्र

हि तत्प्रयोगादेवात्रभवतः सामाजिकानुपास्महे ।

सूत्रधारः—बाढम् । एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः ।

विरयमुत्प्रेक्षितवानित्यदोषः । माधव इति नाम्ना शृङ्गारमयतोक्ता । वसन्तस्य शृङ्गारमयत्वात् शृङ्गारमयत्वेन विष्णुदैवतत्वमपि कटाक्षितम् । यदाह भरतः—'शृङ्गारो विष्णुदैवतः' इति । अत एव श्यामत्वमपि वक्ष्यति कुवलयदलश्यामोऽयमित्यादिना । 'श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः' इत्यपि भरतः । अयममात्यत्वाद्धीरोदात्तो नायकः । यदाह भरतः—'सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ' इति ॥ मालती नायिका । तल्लक्षणं भरते—'स्वान्यसाधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा । स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा मध्या प्रगल्भिका ॥ शीलार्जवादिसंयुक्ता कुटिला च पतिव्रता । लज्जावती चापरुषा निपुणा च प्रियंवदा ॥ साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् । रूपकेषु च रक्तैव कर्तव्या प्रहसं विना ॥ अन्यस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोढा तथा परा । रसे प्रधाने कर्तव्या नान्योढा नाट्यवेदिभिः ॥ कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥' इति । अन्यदपि प्रसङ्गादुच्यते । तथा हि—'नाटके वृत्तयः प्रोक्ताश्चतस्रो नाट्यवेदिभिः । भारती कैशिकी चैव सात्वत्यारभटी तथा ॥' तत्र शृङ्गारे कामकलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी ॥ 'विशोका सात्वती सत्वशौर्यत्यागार्जवादिभिः । मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । भवेदारभटी नाम नाट्ये तिस्रस्तु वृत्तयः ॥ भारती शब्दवृत्तिः स्याद्रसे रौद्रे च युज्यते । शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ॥ एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याविरोधतः । आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कवाक्यार्थयुक्तितः ॥ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् । यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो विश्वव्यापिपुरःसरः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ न चातिरसतो वस्तु दूरविच्छिन्नतां नयेत् । रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥ एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥ अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ बीभत्सोद्भुत इत्येवमष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥' यद्यपि 'अविकारस्थितिः शान्तः शान्तस्तु नवमो रसः' इत्यस्ति, तथापि स न सर्वसंमतो न वा नाट्यविषयश्चेति न पृथगुक्तः । स्थायिभावाभावात्तस्य नाट्यविषयता न संभवतीति दिक् । नायिका च मालत्युदात्तनिभृता । कुलस्त्रीत्वात् । यदाह भरतः—'उदात्तनिभृता चैव भवेत्तु कुलजाङ्गना' इति वर्णिका मपी ॥ बाढं दृढम् । कामन्दकी संवृत्तः कामन्दकीरूपः । एतेन सूत्रेणैव काव्यार्थसूचनं कार्यमिति मतमनुसृत्य कामन्दकीसूचनमपि सूत्रसूचनमेव वृत्तमिति दर्शितम् । यद्वाग्रे मकरन्देन मालतीरूपं कर्तव्यमिति पुंसः स्त्रीत्वापत्त्यात्र सूचितम् । कामन्दकी

पृ० पं०

१५ २ °कारप्रगुणरम° । ४ °मभिसंधाय° । तेण तेण वअणोवण्णासेण° ।

१६ ३ वाढम् । जदो ताए वि अत्तणो विणोदणिमित्तं मा हव° । ४ °अज्ज णिहिदं° । °यतो माधवा° ।

७ °तीर्थेन घटते । ८ °उपोद्घातेन ।

१७ २ °महूसवं मअरन्दुज्जाणं अज्ज पभादे अ° ।

यथा तावपि प्रकृतं न जानीतस्तथा कृतं तेनेति भावः। युक्तं चादः। 'नादेशे नाकाले नापरिपक्वेन्द्रिये न गुणहीने। कथयति हि कथां स्वगतां न तथास्य कथा भवति वन्ध्या ॥' इति नीतेः ॥ १५ ॥ अनुरागेत्यादि। तयोरनुरागप्रवादः सर्वलोकविदितः सन्नस्माकम् 'श्रेयानस्ति' इति वा पाठः। श्रेयो लक्ष्मी। यत एवं सति राजा नन्दनश्चोभौ वञ्चनीयौ तयोरन्योन्यानुरागादेव परिणयो वृत्तो न मया कारित इति वक्तव्यमेवेति भावः। सार्वलौकिक इत्यत्र सर्वलोकाट्ठञ्। अन्योन्यानुरागेण गान्धर्वविवाहोऽपि सूचितः ॥ १६ ॥ बहिरित्यादि। विद्वान्सुबुद्धिरेकः श्रेष्ठोऽद्वितीयो वा सकलं जनं कपटैरभिसंधाय वञ्चयित्वा स्वानर्थान्स्वप्रयोजनानि संपादयति। मौनमभाषणं भजते च। विधिनिषेधपरं वचो न वदतीत्यर्थः। अत एव तटस्थ उदासीन इवानभिव्यक्तव्यापार इत्यर्थः। कथम्। सर्वाकारेणेङ्गितादिना स्वभावसुन्दरं यथा भवति तथा बहिः प्रकटं व्यवहरन्नपि सूक्ष्माण्यपि परास्यूहस्थानानि परस्य तर्कस्थानानि स्थगयति पिदधाति। अपरिभिन्नकनः। 'अभिसंधिर्वञ्चनार्थः' इति धातुसंग्रहः। 'केवलश्रेष्ठयोरेकः' इति धरणिः ॥१७॥ अवलोकिता। लग्नोपन्यासो व्याजेन कार्योद्भेदः। राजमार्गेणेत्यनेन सर्वसाधारण्यान्माधवस्यानौद्धत्यमद्वितीयवेषता च सूचिता। संचारणं च तद्दर्शनेन मालत्या अनुरागायेति भावः। अत्र कामन्दक्यावलोकितायामिदमनुक्तत्वात्कथं तव वचनादिति घटत इति न देश्यम्। प्राणैस्तपोभिरित्यादिना तदभिधानात् ॥ कामन्दकी। धात्रेय्युपमातृसुता। एतेन बाल्यात्प्रभृति सकलचेष्टावेदित्वं ध्वनितम्। तथा च लवङ्गिका मालतीगतं यत्कथयति तत्प्रमाणमेवेत्येवकारव्यङ्ग्यम्। अनेनास्याः सखीत्वमप्युक्तम्। यदाह भरतः—'कारुदासी च धात्रेयी प्रतिवेश्या च शिल्पिका। बाला प्रव्रजिता चेति नायिकानां सखीजनः ॥' इति ॥ न इति बहुवचनेनात्मनि लवङ्गिकाहृदयजागरूकबहुमानेन वञ्चकतानिरासः सूचितः। भूय इत्यादि। मालत्यङ्केत्याम्भवति स्थित इति चलितेनेव लवङ्गिकोपेत्सन्दयः। अङ्गैरित्यत्रा-त्यार्थे घञ्। कलतया मृदुत्वेन। बहुवचनात्सर्वाङ्गानुगतम्। तथा च मृदुभिः सर्वाङ्गैरित्यर्थः। पौरस्त्यः। तं माधवं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनरवलोक्य। गाढोत्कण्ठया द-राकृष्टा ललितललितैरतिन्लानकान्तिभिः। 'ललितयुक्तैः' इति पाठे पूर्वं ललितै-

पृ० पं०

१९ ३ वरीयानन्यो° ।

त्ववेति शेषः ॥ अवलोकिता । 'कौतुकं तु कुतूहलम्' इत्यमरः । मदनमहोत्सवेन वसन्तकालः सूचितः । तस्य च वैवाहिकत्वम् । यदाह—'शरत्स्नानविषये विवाहे ज्येष्ठमाघयोः' इति । किल प्रसिद्धौ । इति हेतौ । अनुप्रेषणे तत्र किलेत्यादेर्हेतुत्वम् । अन्योन्यदर्शनेनोत्पन्नानुरागे विवाहनिर्वाहः । प्रिये प्रीतिविषये कार्येऽभियोग आसङ्गः । अत्र कपालत्वं महामतम् । कुत इत्यादिना श्मशानाङ्कसूचनम् ॥ कामन्दकी । किल प्रसिद्धौ । विविधा नानारूपा जीवा मानुषादय उपहारा बलयः प्रिया यस्याः सा अनेन मानुषोपहारः सूचितः । आत्मनिरपेक्षं कर्म साहसम्, तेन वर्तन्ते ते साहसिकाः । प्रवादः प्रसिद्धिः । इह प्रियेत्यस्यानन्तरमिति पदं देवतया पूर्वोत्तरानन्वयात् । तथा च प्रियेत्यनेनाकारेण साहसिकानां प्रवाद इत्यर्थः । अत एव वाक्यार्थकर्मादावितेरध्याहारः ॥ अवलोकिता । इह खलु प्रसिद्धौ । तस्याश्चानुच्छाया नातिदूरेणालासन्ने वस्तुं शीलं यस्य । तस्य एतेन देवकुलस्य लोकसंकुलतया किंचिद्विप्रकृष्टं साधकसंस्थानमुक्तम् । साधकस्य योगिनः मुण्डधारिणः कापालिकस्य । अघोरघण्टेति । 'कापालिकास्तु घण्टान्तनामानः समुदाहृताः ।' भरतः । अघोरोऽभिमतदकारीति नामव्युत्पत्तिः । अनुसंध्यं संध्यायाम् । प्रवृत्तिर्वार्ता । सर्वमघोरघण्टनाशनमाधवरक्षणादिकम् । अनेतेन कापालिकादेः कथनेनालं निष्फलमधुनानुपयोगात् ॥ अवलोकिता । कल्येति भावप्रधानम् । तेन वाल्यान्निरन्तमित्यर्थः । समुद्वहति बिभर्ति ॥ कामन्दकी । सुदर्शितवेत्यनेन भिक्षुकीत्वं सूचितम् । अत एव शीले निपुणा ॥ अवलोकिता । उचितेत्यत्रोर्ध्वकर्मलाभ तद् ॥ कामन्दकी । अनुदात्त गभीरा प्रतिपन्नार्थसंवादिनी प्रकृतिर्यस्याः सा तथा । निसृष्टार्थेति । नायिकाया नायकस्य वा मनोरथं ज्ञात्वा स्वमत्या कार्यं साधयति सा निसृष्टार्था दूती तस्याः कर्मो व्यापारः । प्रत्यायनीय इत्यर्थः । दूती च त्रिविधा । यदा—'निसृष्टार्था मितार्था च तथा संदेशहारिका । सामर्थ्यात्पादिता हीना दूती तु त्रिविधा मता ॥' इति । शरदित्यादि । सा मालती तं माधवं नन्दयतु प्रीणातु । यथा शरच्चन्द्रिका कुमुदं नन्दयति । यथा चन्द्रिकाकुमुदयोर्मिलनं प्रीतिस्तथा तयोरप्यस्त्विति भावः । [illegible] । कान्तं रम्यम् । सुजातं कोमलजन्मानम् । कोमलत्व च सुजनपदेन । अत्र कान्तमन्यत्नोभोगविशेषणम् । यदाह भरतः—'अन्यतोभोगसंभूतं चिरं यस्य न दिवते । देहे दाम्पत्ये वापि स कान्त इति कीर्तितः ॥' स कौमुदी । [illegible] निरवद्या । स च सुधा [illegible] विवाहप्रसंगोत्थं संसर्गं प्राप्य [illegible] तयोर्भवतु । सुदेशत्वेन [illegible] । एवं सति [illegible] प्रकृतः [illegible] भवतु मनोहरं [illegible] । [illegible] । अन्योन्यं [illegible] कुमुदं [illegible] वरीयानन्यो वरीयानन्यतरः । अत्र [illegible]

पृ० पं०
१८ १ °दूराणवासिणो° ।
" ७ °पिअं किदं होदि ।
" १२ °मालती । तन्नि° । १३ °कल्पः सूत्रयितव्यः ।

रम्यैरधुना लुलितैर्म्लानैरित्यर्थः। कीदृशम्। स्वविधनगरीरथ्यया मालतीगृहनिकटराजमार्गेण भूयो भूयः पुनः पुनः पर्यटन्तं गच्छन्तम्। इह राजमार्गोपन्यासेन माधवस्य निःशङ्कः संचारो मालत्याश्च तद्दर्शनेन परवितर्काभावः सूचितः। गमने पौनःपुन्येन दर्शनं प्रति दार्ढ्यमुक्तम्। दर्शनेन च पौनःपुन्येन तस्या उत्कण्ठातिशय उक्तः। यद्वा प्रथमवीप्सया दर्शनं दृष्ट्वानुवृत्त्या प्रथमं रम्यवस्तुचमत्कारेण तत उद्भिद्यमानानुरागनवाङ्कुरेण नेत्रप्रीतिर्युज्यते। द्वितीयवीप्सया सहचरीभिरप्यज्ञाता नयनप्रीतिरुक्ता। नगरीपदेन रथ्याया अनेककौतुकाधारतोक्ता। तथा चेतस्ततोऽनेककौतुकदर्शनतरलितत्वेन माधवस्य सम्यग्दर्शनसंपादकनिकटार्थकस्वविधपदनिगर्व उक्तः। क्लान्तप्रत्ययेन चानन्तरभाविविह्वलताया विषयान्तरसंचारेणापि व्यवधानस्यापादनादत्यन्तानुरागोद्भेदः सूचितः। कथमन्तःपुरस्था सा ददर्शेत्यत आह—भवनेति। भवनस्य प्रासादादेर्या वलभ्युपरिकुटी तस्यां तुङ्गमुच्चं यद्वातायनं गवाक्षस्तत्रस्था। तुङ्गतया। यथाकाङ्क्षदर्शनमुक्तम्। वातायनेत्यनेन वातस्यायनं गमनं यत्रेति व्युत्पत्त्या घर्मादितापवती गभीरसमीरपरिशीलनार्थं यातीति प्ररोहेण निरर्गलमस्या गमनं तत्रेति सूचितम्। यद्यपि 'सौधोपरिकुटीं वलभीं विदुः' इति भवनपदमत्र गतार्थम्, तथाप्युक्तिपोषालंकारद्योतनार्थं भवनपदम्। यद्वा भवनरूपा वलभी मालतीवसतिः सौधोपरिकुटीत्यर्थः। एतेनास्या निजगृहाद्वलभीगमनं किमर्थमित्यन्याशङ्कापरिहारो निरर्गलं च तद्दर्शनं भवतीति ध्वनितम्। यथा रतिः कामकान्ता नवं दाहानन्तरमुत्पन्नं साक्षात्प्रत्यक्षं कामं दृष्ट्वा क्लाम्यति तथेत्यर्थः। मालती रतिर्माधवश्च काम इति तयोर्बहललोकसंकुलेऽपि पथि रागसागरोऽन्योन्यं ववृध इति भावः। यद्वा कामोऽनङ्गतयाप्रत्यक्षो दृष्टश्च। अत्रोत्प्रेक्षा विशिष्टस्यैव। साक्षात्प्रत्यक्षं नवं काममिवेत्यर्थः। ताम्यतीत्यनेनोद्वेग उक्तः। यदाह भरतः—'चिन्तानिःश्वासखेदेन हृद्दाहाभिनयेन च। तथाङ्गोपाङ्गचेष्टाभिरुद्वेगाभिनयो भवेत्॥' इति ॥ १८ ॥ **अवलोकिता** । बाढमतितरामनुरक्ता मालतीत्यर्थः। विनोदः क्रीडा हर्षो वा। प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपकम्। तावत्पदेन मन्दारिकाहस्तनिधानस्य प्रकृतकार्योपक्रमः सूचितः। अत एव कामन्दक्या सुविहितमित्युक्तम्॥ **कामन्दकी** । विहारः सौगतप्रव्राजिकानामालयः। तत्र व्यापृता दासी विहारदासी। एतेन प्रकरणबाह्यत्वमुक्तम्। यदाह दण्डी—'शकारः कुटिनी दासी धर्मशास्त्रबहिष्कृताः। विटचेटादयो नित्यं बाह्याः प्रकरणे मताः॥' तीर्थेन द्वारा, उपायेन वा। 'तीर्थमुपायद्वारमन्त्रिषु' इति विश्वः। उपोद्घातेन प्रसङ्गेन। अभिप्रायस्तावदिति वादिन्या-

पृ० प०

२२ ५ °ल्लवनादिवाभूत् । ८ 'इत इतः' इत्यस्याग्रे
धवः—(परिक्रम्य ।) कथं प्रियवयस्यो मम मकर
मकरन्दः—(उपसृत्य ।) सखे माधव, ल°
धिकम् । ८ °तपति तपनः । त° ९ माधव
यदभिरुचितं वयस्याय । (इत्युभावुपविशतः ।)' इ
कम् । १० °वालवडलुल्लाणं° ।

शान्तरयोगो विकारस्तद्योगि यौवनम् । अयं तु युवेत्यर्थः । अत्र अमतिपदे
च्छिन्नक्रियता, तद्वारा सर्वकालता, भुवपदेन सर्वदेशता, आज्ञापदेन दु
शालां विना स्वीकारः, विकारिपदेन माधवाङ्गीकारिता च ध्वनिता । ल
सुन्दरा मधुराः परिभाव्यमानास्ते ते प्रसिद्धा भावा रमणीवदनविभ्रमादयो
रतां धैर्यं क्षिपन्त्यपनयन्ति । तदनेन कामकृतमेतदुन्मीलत इति भावः ।
तिमधुराः' इत्यपि पाठः । तत्र प्रकृत्या स्वभावत एव मधुरा मनोहराः ॥
माधवप्रवेश इह द्विपदिका । यदाह—'शोकविभ्रममुक्ते तु व्याधिचिन्ता
श्रिते । श्रुतवार्तादिविकल्पे योज्या द्विपदिका बुधैः ॥' इति । स्वगतमि
'यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते' इति भरतः ॥ अनुस्यूतमि
तामित्यादि । तां नायिकामविरलगुणां विचिन्त्य यदं मम चेतः ।
कथमपि महता कष्टेन व्यपवर्तते व्यावर्तते नागच्छति वा । तस्यां लग्नं
धावतीत्यर्थः । किं कृत्वा । बालत्वेन कुलीनत्वेन च या लब्धा तामवा
वात्प्रस्ताव एव विजित्य । रागकाल एव हि लज्जादिभावप्रस्ताव इति
विनयं मनोमलक्षालनोपदेशं दूरीकृत्य । [illegible] साहसिकं
न्मूल्य । कीदृशम् । मन्थरो मन्दो विवेक इतिकर्तव्यता यत्र तत् ।
विशेषणं वा । कीदृशम् । इन्दोश्चन्द्रात्सुन्दरं मुखं यस्यास्तम् ।
चरणेऽपि गणवत्त्वात्समासः । इह तामित्युपलक्षितिः, इन्दुसुन्दरेति मुख
मिभाव्येति चक्षुःप्रीतिः, कथमपीत्युद्वेगः, लग्नं विजितेत्युन्मादः, मन्थर
मिति उपहेलनैवावस्थोक्ता ॥ ३१ ॥ **यदित्यादि** । [illegible]
इदं निश्चयेनाद्भुततरेण निर्मितं निश्चितम् । एतेन [illegible]
[illegible]

पृ० प०
२० २ °जाव इमाहिं उ° । °मअरन्दणन्दणं । ६ °भवतु तत्रैव ग° । °दिष्टायं वय° । ९ किमन्यदितो° ।

कुशला ॥ १९ ॥ निष्क्रान्ते कामन्दक्यवलोकिते । विष्कम्भक इति । 'कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबन्धेनोभयोरपि । विष्कम्भकः स विज्ञेयो यस्तु काव्यार्थसूचकः ॥ विष्कम्भको द्विधा योऽयं शुद्धः संकीर्ण एव च । शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥' इति भरतः ॥ उपकरणमुपढौकनम् । **कलहंसः ।** अत्र तुलितो मकरध्वजस्य कामस्यावलेपो गर्वो येन रूपविभ्रमेण सौन्दर्यविलासेन तेनाक्षिप्तं तिरस्कृतं मालतीहृदयस्य माहात्म्यं गाम्भीर्यं येन तम् । 'अवलेपः स्मृतो गर्वः' इति शाश्वतः । मकरन्दस्य नन्दनं हर्षकम् । कलहंसो राजहंसः । स च शरदि विराजमानोऽपि योगिनीप्रभावाद्वसन्ते मिलित इति नामाभिप्रायः । **मकरन्दः ।** दिष्ट्येत्यव्ययं हर्षे । माधवस्य वसन्तस्य मकरन्दः पुष्परसः सहचरो युज्यत एव । इत एवात्रैव । इह शृङ्गारो द्विविधः । यदाह भरतः—'संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः' । संभोगोऽपि विप्रलम्भपूर्वक एव स्वदते । यदाह—'न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमर्हति । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागोऽभिजायते ॥' स च दशारम्भः । यदाह भरतः—'अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मनः । दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्विसर्पतः । अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्व्याधिस्तथाष्टमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥' इति । तदिहानुस्मृत्यवस्थो माधवो मकरन्देन कथ्यते—**गमनमिति ।** अस्य गमनमलसं मन्दम्, न तु शरीरम् । हस्तादेराकुञ्चनप्रसारणात् । अन्तरान्तरा विलम्बस्यात्यन्तासक्तिवशाज्जायमानत्वाच्च । इदमनुस्मृतिचिह्नम् । यदाह—'मुहुर्मुहुर्निःश्वसितैरधोमुखविचिन्तनैः । अन्वेषादन्यकार्याणां कथितानुस्मृतिर्यथा ॥' तथा यातो मामपि न पश्यति ततोऽन्तःकरणं क्वापि लग्नम् । तथा च चिन्तासंततिपरतया ध्यानावधानेन शून्या बाह्यार्थग्राहिणी दृष्टिरस्य । यदाह—'शून्या दृष्टिः स्मृता चिन्तासंमोहभ्रमणादिषु' । शून्यदृष्टिलक्षणमप्याह—'निश्चला समतारा च ध्यानाद्बाह्यमगृह्णती । तथा समपुटोपेता शून्या दृष्टिरुदाहृता ॥' तथा मनस्तापवतो ग्लानिः । सा च क्षीणकपोलतादिनोन्नीयते । अत उक्तं शरीरमसौष्ठवं विकलम् । इष्टजनालाभभावनार्हमाह—श्वसितमधिकम् । एतत्किं नु स्यात् । एतदलसगमनत्वादिकं रोगजं कामकृतं वेति वितर्क इत्यर्थः । रोगलिङ्गाभावादनङ्गलिङ्गसद्भावाच्च निश्चयमाह—किमन्यदिति । अथवा पक्षान्तरे । इतः कामात्किमन्यत् । नान्यदित्यर्थः । किंशब्दो निषेधे । अत्र पांशुक्रीडनात्प्रभृत्यनुभूतमाधवशरीरे तत्तद्विकारदर्शनात्तर्कविद्याविदो मकरन्दस्य परिच्छेदो युज्यत एवेति । निश्चयलिङ्गमाह—भुवने कंदर्पाज्ञा भ्रमति सर्वं जनमास्कन्दति । विकर्तुं शीलमस्येति विकारी । पूर्वदशात्यागेन द-

पृ० ५०

४ °रमणीयस्याङ्गनभुवो वा°। ६ °मारब्धयानसि°।

यद्वा मदिरामोदेन मधुर इति समासः। तेन मदिरामोदस्य बकुलपुष्पोद्गमं प्रतिदोहदत्वमाह। अङ्गनभुवोऽङ्गनस्यस्य। अनेन निकटवर्तिनः सेकादिना मनोज्ञता दर्शिता। इह्लाननपदेऽनुविधायकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता। पृषोदरादित्वाण्णत्वमित्यपि वचोऽमूलकमेव। प्रत्युत 'अङ्गनं प्राङ्गणे ज्ञाले कामिन्यामङ्गना मता' इति विश्वादिकोपात्तवर्गेऽनुपात्तमङ्गनं केवलमिति शब्दप्रकाशाच्च नान्तत्वमेवेत्यवधेयम्। आलवालं खल इति ख्यातम्। 'स्यादालवालमावालमम्भसां यत्र धारणम्' इत्यमरः। विदग्धेति। मालानिर्माणे कामशास्त्रवैदग्ध्यद्योतनाय। उक्तं च मालाग्रथनविकल्पा इत्यादिनेति भावः। अतिसुकुमारतया कामिनीमनोहरतया सुगन्धितया सुन्दरतया चान्यपुष्पाणि त्यक्त्वा बकुलपुष्पैर्मालाग्रथनमिह। अत एव दमयन्तीस्वयंवरादावपि बकुलमालामधूकमालापरिग्रहः। संचारिणी मनर्तीव मकरकेतोः कामस्य वैजयन्तिका पताका। गर्भभवनान्मध्यावासादुज्ज्वलया निर्मलया कान्त्या च शिशुप्रसाधनविरचनयोगीतः कुमारीभावः कुमारीत्वं यस्याः। कुमारीत्वेनावगुण्ठनपटाद्यभावात्तदुन्नयनमिति भावः। महानुभावप्रकृतिरतिप्रभावस्वभावा। अत्युदारो महान्दक्षिणो वा 'उदारो महति दक्षिणे' इति शाश्वतः। परिजनदाक्षिण्यं सांनिध्यानयनेन ज्ञेयम्। तत एव तदेव॥ तद्रुपकीर्तनमाह—सेत्यादि। सा सौ रामणीयकस्य मनोहरतायाः निधिराधारस्याधिदेवताधिष्ठात्री देवता। यद्वा रामणीयकमेव निधिस्तस्याधिष्ठात्री रक्षित्री देवता। सौन्दर्यसारसमुदायस्य कान्तिनिर्यासपूरस्य निकेतनं गृहं वा। [illegible] [illegible]तया सामानाधिकरण्यम्। मनोहरत्वं कान्तिमत्त्वं च [illegible] भावः। वा समुच्चये। यद्वा वा विकल्पे। तत्र निर्णेतुं न शक्यत इति विकल्पार्थः। यद्वा वेवार्थे। रामणीयकादिभिर्देवतेवेत्यर्थः। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वः। यद्वा। रामणीयकं रूपादिसंपत्तिस्तन्निधिरधिदेवता। अनेन [illegible]भोक्ता। यदाह—'रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितैः। [illegible] परिकीर्तिता॥' सौन्दर्यादिना कान्तिरुक्ता। यदाह—'[illegible] कान्तिरुच्यते'। [illegible]

[illegible]

पृ० पं०

२३ १ °अहवा मुहुत्तं वि° ४ °काञ्चनारपा° । ६ °माधव, अद्य किल स° । ७ °रा ममदनोद्या° ८ °अपि नाम मनागवति° । °गोचरम् । १० तत्किमवनतमु° । १२ °जन्तुषु रजस्तम° १३ °परमेश्वरे च ।

२४ २ °यतनम् । तत्र चेतस्त° । °परिक्रम्यावलोक्य च प° ।

प्रियासङ्गे सुखं तद्वियोगे दुःखमिति दृष्टचरमेव तत्कथमाश्चर्यमिति वाच्यम् । अननुभूतरसस्य तस्य शिशुत्वेन किमिदं यदकाण्ड एव व्यथेति तत्संभवात् ॥ २२ ॥ **मकरन्दः** । इतः । इहागच्छेत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । एतेन माधवस्य बाह्यार्थोपहान्मित्रादर्शनं सूचितम् ॥ **मकरन्दः** । ललाटं तपति ललाटंतपः । 'असूर्यललाटयोः' इति खश्प्रत्ययः । खिन्नान्मुम् । माधवीयमन्मथोन्मादमपह्नोतुकामस्येदं वचनम् ॥ **माधवः** । वयस्यायेति । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानता । **कलहंसः** । अत्र मकरन्देन पुष्परसेन सहचरो माधवो वसन्तो बालबकुलमलंकरोतीति ध्वनिरप्युन्मिषति । मुहूर्तं चेत्यत्र सुस्थिते चित्ते वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ **मकरन्दः** । उत्फुल्लपुष्पाणां ये केसराः किञ्जल्कास्तैः कषायो लोहितः शीतलश्च य आमोदस्तेन वासितं सुगन्धीकृतमुद्यानं येन तस्य । 'कषायः सुलभो लोहितेऽन्यवत्' इति मेदिनीकारः । कषायादिसंबन्धेन सौरभस्यातिगमीरतोक्ता । आमुद्यतेऽनेनेत्यामोद इति । कषायादिसंपदे काञ्चनारेत्युक्तम् ॥ प्रवर्तितः कृतः । अभिरामेति यात्रान्वयि । इह मकरन्दवचनेन नर्मरूपा प्रतिमुखसंधिरुक्ता । यदाह—'शृङ्गारार्थं त्रपाकारि वाक्यं गोष्ठिषु नर्म तत्' इति । अपिः समुच्चये । नाम संभावनायाम् । इदं संभाव्येतापीत्यर्थः । मनागल्पम् । रतिरमणः कामः ॥ **मकरन्दः** । मुग्धं किंकर्तव्यताशून्यम् । पुण्डरीकं सितपद्मम् । विरहधूसरत्वेन मुखस्य पुण्डरीकसाम्यम् । तस्य लज्जयाकथनमाशङ्क्याह—**अन्येष्वित्यादि** । माधव, तवापह्नुतिर्लज्जया कथंचिदपि मा भूत् । लज्जयापह्नवं मा कृथाः । एवमप्रतीकारः स्यादिति भावः । खलु यतः सोऽयं चित्तजन्मा कामः प्रख्यातपौरुषः । चित्तोन्माथविषय इति भावः । कीदृशः । विश्वस्य धातरि जगत्स्रष्टरि परमेश्वरे हरेऽन्येषु जन्तुषु मानुषादिषु च रजस्तमोगुणप्रधानेषु समस्तुल्यव्यापारः । यद्वा अन्येषु मानुषादिषु रजस्तमसावृतेषु च तिर्यग्योनिषु विश्वस्य धातरि ब्रह्मणि परमेश्वरे हरे च सम इति भिन्नमेव योज्यम् । अतो लज्जां त्यक्त्वा कथयेति भावः ॥ २३ ॥ **माधवः** । परिश्रमास्थित इत्यन्वयः । परिश्रमास्थितोऽहं न तु शोकाद्धृतादिति भावः । मदिरामोदवन्मनोहरो यः परिमलः शुभगन्धः । 'स्याच्छुमगन्धे परिमलः' इति विश्वः । मिलन्मिलितम् । संकुलेन व्याप्ताकुलिता या बकुलमुकुलावली विकासाभिमुखकलिकाराजिः सैव मनोहरमाभरणं येन रमणीयस्य ।

पृ० प०

२८ १ अन्योन्यभावच° । ५ °मञ्जीररसितानु° ।
कलापकलकिङ्किणी° ।

२९ १ मकरन्दः—(स्वगतम् ।) । °महतः प्रागनु° ।
७ °विनिम्नमुत्पलाक्ष्याः ।

एव । निमित्तनैरपेक्ष्यं तन्निवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत आन्तरनिमित्तेनैव स्नेहस्येति भावः । विप्रतिपन्नमिदं विरुद्धम् । बाह्यनिमित्तापेक्षया विरोध इति भावः । श्लोके युक्तिमाह—व्यतिषजतीत्यादि । आन्तरो हेतुः कोऽप्यनिर्वचनीयः पदार्थान्वस्तूनीतरेतरान्व्यतिषजति विशेषतो मेलयति । यतः प्रीतयो बाह्योपाधीन्न्यायहेतून्सौन्दर्यादीन् संश्रयन्ते प्रकर्षेणावलम्बन्ते । अत्र कोऽपीत्यनेन जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारतोपादिः । न खल्वित्यनेन वस्तुतादृष्टिलक्षणहेतोरा[illegible]धिनिषेधाद्यावश्यकः । अत एव विशेषप्रकर्षद्योतकान्यानुवर्णान्यान[illegible] जीवितावधितमुक्तम् । उक्तं द्रवयति—यतः पतङ्गस्य सूर्यस्योदये पुण्डरीकं विकसति । चन्द्र उद्गत उदिते सति चन्द्रकान्तो द्रवति क्षरति च । तथा च तीव्रकरोदये कोमलकमलदलविकासाच्छीतकरोदये पाषाणद्रवणाच्च सहजस्नेह एव हेतुः । इह किं पातं पातनं दृश्यते । तदन्यत्वेऽपि स्वाभाविक एव स्नेह इति भावः । पुण्डरीकपदमिह पद्ममात्रपरम् । अर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ २७ ॥ [illegible] इति धर्मोपमकरीतिः ॥ माधवः । तत्र स्थाने । सम्भ्रमविलोकितमित्यादि । [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] मकरन्दः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पृ० प०

२५ ५ अथ सा प्रण० । ०अनुचरीभिरविरलकुसुमसंचयावच-
यलीलादोहदिनीभिर० ।

,, ८ यतोऽस्याः ।

२६ २ च्छेदपाण्डुः क० । ४ ०अन्तःकरणमाकृष्टवती । किं० ।

२७ १ वयस्य माधव, स्ने० ।

,, ९ ०सोऽयमितीरयित्वा ।

प्रणयिनी स्निग्धा । अनुचरी दासी । संचयः समूहः । अवचयस्त्रोटनम् । दोहदोऽभिलाषः । सहर्षमाह—**तमेवेति** । सोद्देशेनाह—**कस्मिन्नपीति** । 'भागधेयं भाग्यम्' इत्यमरः । इहानुमानरूपो गर्भसंधिः कस्मिंश्चिदित्यनेनोक्तः । यदाह—'व्याप्येन व्यापकज्ञानमनुमानमुदीरितम्' इति ॥ विकारचिह्नमाह—**परिमृदितेति** । यथास्या अङ्गं परिमृदिता मर्दनविषयीकृता या मृणाली बिसलता तद्वन्म्लानम् । क्रियासु ताम्बूलभक्षणादिषु परिजनयाचनाभिरस्याः कथमपि प्रवृत्तिः । इह मृणालीपदेन तनुता, ग्लान्या निद्राच्छेदः, कथमपीत्यादिना विषयनिवृत्तिः कथिता । तनुत्वम्लानत्वसामान्यैर्ग्लानिरुक्ता । यदाह—'ग्लानौ तनुत्ववैवर्ण्यमन्दतादिनिदर्शनम्' । ननु तनुत्वादिना व्यभिचारिणा कथं कामविकारोऽनुमत आह । कलयतीति । तस्याः कपोलो हिमांशोः शोभां कलयति । अनेन पाण्डुता दर्शिता । कीदृशः । नूतनदन्तिदन्तखण्डगौरः । छिद्यत इति च्छेदः खण्डः । इहाभिनवपदेन सपुलकत्वं ध्वनितम् । तथा च कपोलपाण्डुत्वसपुलकत्वादिना कामविकारव्याप्तेन तदनुमानमिति भावः । विरहे पाण्डुतापि । यदाह—'अङ्गस्यापौष्ट्यं तापः पाण्डुता कृशता रतिः' ॥ २५ ॥ बालेनेत्रानन्दलेखा । अयस्कान्तो लोहाकर्षणो मणिः । लोहधातुर्लोहरूपं द्रव्यम् । अन्तःकरणं मनः । ममान्तःकरणमाकृष्टवतीत्यर्थः । किं बहुनेत्यनेन गर्भसंधिः [illegible] । **संतापेत्यादि** । मलिनेन [illegible] विषय आसक्तम्, समन्तात् [illegible] । संतापपरीत [illegible] सहाव्यथनं तदर्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । [illegible] प्राणहानिर्वाञ्छा । कीदृशम् । अनपेक्षितनिमित्तम् । [illegible] प्रीतिरुक्ता । यदाह—'[illegible] प्रीतिं [illegible] ॥' अनेन [illegible] । अत एवाह—प्राप इति । [illegible] । अत एव [illegible] । तथा च [illegible] ॥ २६ ॥ **मकरन्दः** । [illegible]

[illegible]

पृ० प०
२१ १ तैश्च।

नाभिलाषः सूचितः। उल्लसन्ती चपला भ्रूर्लतेव येषु तेषाम्। दीर्घत्वेन भ्रूलतयो रूपकम्। अनेन कान्तादृष्टिरुक्ता। यदाह—'हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा। सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥' मसृणानि चिक्कणानि लज्जया मुकुलितानि च येषाम्। दृष्टिरियं मुकुलिता—'मुग्धा निमीलितान्ता च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥' इति भरतः। यद्वा सुखभावनया मसृणं मन्दं यथा भवति तथा मुकुलितानाम्। एतेन दर्शनजनितानन्दसंपत्पर्यवसानं सूचितम्। पुनः पुनर्दर्शनाकाङ्क्षया तिर्यगायतत्वेन प्रान्ते निकटे च विस्तारवताम्। शङ्किता दृष्टिरियम्। यदाह—'किंचिच्चलस्थिरा किंचिदुन्नमिता तिर्यगायता। गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरुच्यते ॥' अनेन कटाक्षपर्यवसानमुक्तम्। प्रतीपदिगायतननेत्रपाते सति लज्जया दर्शनोत्सुकतया च किंचिदाकुञ्चितानां मुद्रितानाम्। आकुञ्चितेयं दृष्टिः। यदाह—'अनाकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा। संनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥' न च 'कुञ्चिता सूचिता नष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु या' इति भरते नियमादिह कुञ्चितदृष्टिकथनमयुक्तमिति वाच्यम्। लज्जया माधवे दुष्प्रेक्षत्वसंभवात्। पात्रं कीदृशम्। विविधं नानाप्रकारम्। स्तिमितदृष्टिप्रयोगेऽपि मयापि तथैव दृष्टिप्रयोगः कृत इत्यर्थः। 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः। अभूवमिति भुवो लुङि तिपि रूपम् ॥ २० ॥ **अलसेत्यादि।** पक्ष्मलाक्ष्याः प्रशस्तपक्ष्मयुक्तायास्तैरवलोकितैः कटाक्षतापन्नैरनेन हृदयमपहृतं स्ववशीकृतम्। इह रक्षकबाहुल्येन गमनत्वरया शङ्कया चावलोकितानामेव कटाक्षत्वमुक्तम्। कटाक्षस्तिर्यग्विलोकनात्मकः कर्णाभ्यर्णसंचारितारकः सर्वाङ्गरङ्गजनक इति भावः। तथा निश्चलत्वेनापविद्धं मथितम्। मथ्यमानतया द्रवरूपत्वेन पीतम्। अत एवोन्मूलितम्। तदा किमपि मया न ज्ञातमित्यर्थः। अत एवाशरणं रक्षकशून्यं जातम्। ततो यथार्हं कुर्विति भावः। कीदृशैः। लम्बालसैर्मन्दैः कौतुकेन वलितैश्चलितैः। अथ मुकुलनेन मुग्धै रम्यैः। प्रीत्या स्निग्धैः रूपदर्शनाद्भुतचिन्ताभ्यां निष्पन्दैरनिमेषैः। पुनः कोऽयं द्रष्टव्य इति विषादान्मन्दैरित्यर्थः। इयं विषादिनी दृष्टिः। यदाह—'विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी। किंचिन्निष्टब्धतारा च नार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥' यद्वा अलसं मन्दं यथा तथा वलितैः। इयं निर्विकारा दृष्टिः। यदाह—'ललिताकुञ्चिता या च या च धीरावलोकिनी। निर्विकारा हि दृष्टिः सा साध्वेवाकारगुप्तिषु ॥' तथा प्रथमदर्शनापेक्षयाधुना विशेषदर्शनादधिकं निकटतान्तर्विलसदेन स्मेरा मुग्धा तारा येषां तैः। इयं दृष्टिः स्निग्धा। यदाह—'किंचित्स्वच्छाठेव सविलसेव सभ्रूसमुत्क्षेपकटाक्षयुक्ता। स्निग्धा निकामं प्रमदेव लिप्ता शृङ्गारजा दृष्टिरिह प्रदिष्टा ॥' यद्वा कटाक्षैरनेन हृदयमपहृतमित्यनेन प्रीतिरुक्ता। अन्यस्यापि चक्षुःप्रीतिहेतोर्मनोहरत्वं भवत्येव। अपविद्धमित्यनेन चित्तासङ्ग उक्तः। अपथ्यैरत्यन्तासङ्गाच्चावसादितमिति भावः। पीतमित्यनेनापगतां नीतम्। अनेन

शब्दानुगतः । मेखलायाः कलापो गुच्छः । यद्वा मेखला च कलापश्च तयोः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका । 'मेखला च कलापश्च भवेच्छ्रोणिविभूषणम् । एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ॥ रशना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशतिः ॥' इति भरतः । इदं सर्वं निवर्तनक्रियाविशेषणम् । गतिरियं विकला । यदाह—'आवेगे चैव हर्षे च कार्ये च त्वरयान्विते । एतेषु च गतिं प्राज्ञो विकलां संप्रयोजयेत् ॥' इति । 'राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका' । राजपदमीश्वरमात्रपरम् । तेनामात्यकन्यापि भर्तृदारिकेत्युच्यत इत्यनवद्यम् । कोऽपि कलापीत्यनेनानुद्भटोद्भावनेन तासां चातुर्यमुक्तम् । अत एव कलापीति सामान्यनिर्देशात्क्लीबत्वम् । अन्यथा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः स्यात् । कोऽपीति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु स्पष्टार्थः । अन्यथा किमपीति निर्देशे पुष्पादिप्रतिपत्त्या संशयः स्यादिति भावः । अङ्गुलीदलपदेन सविलासाख्यानमुक्तं संगुप्तमाख्यानं वा ध्वनितम् । इदमाख्यानं नर्मवाक्यम् । यदाह—'सहास्यवचनप्रायं नर्मेच्छन्ति मनीषिणः' ॥ **मकरन्दः** । हन्त हर्षे । उद्भेदः प्रकाशः ॥ **कलहंसः** । अनुबन्धिनी प्रतीचमाना ॥ **अत्रान्तर इत्यादि** । सखीनां दर्शनावसर एव पश्चाद्यस्याः संवन्धि तन्मान्मथं कामजमाचार्यकमुपदेशकमाविरासीत्प्रकटीभूतम् । कीदृशम् । किमप्यनिर्वचनीयमत एव वाग्विभवाद्वचनप्रपञ्चादतिवृत्तमतिशयितं वैचित्र्यं यस्य तत् । उल्लसित उत्थितो विभ्रमो भावभेदो यत्र तत् । 'यच्चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं शृङ्गारजो विभ्रम उच्यतेऽसौ । भेदाश्रयस्तस्य मदानुबन्धकार्कश्यसंज्ञाः कथिता विदग्धैः ॥' इति भरतः । भूरि प्रचुरः सात्त्विकविकारो यत्र तत् । सत्त्वं मानसं किमपि तेन निर्वृत्तः सात्त्विको भावः । यदाह—'सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।' ते च—'स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥' इति । अपास्तं क्षिप्तं धीरत्वं येन तत् । महाभिजनत्वाद्यनपेक्षत्वादिति भावः । विजयि सर्वत्राप्रतिहतम् । कुमार्या अपि शिशुत्वाद्विजय इति भावः । उत्पलाक्ष्या इत्यनेन बहुविधे नेत्रविकारे प्रीतिगो हाव इत्युक्तः । यदाह—'भ्रूनेत्रादिविकाराद्यः शृङ्गाराकारसूचकः । स्थायिभावः स्थितो हाव ईर्ष्यातः प्रीतिगोऽपि च ॥' इह श्लोके विलास उक्तः । यदाह—'दयितावलोकनादौ विशेषोऽङ्गक्रियासु यः । शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदीरितः' ॥ २९ ॥ संप्रति 'हेला हावात्समुत्थिता' इति भरतानुसारेण हावानन्तरं हेलामाह—**स्तिमितेत्यादि** । 'नारीणां प्रियसंभोगलज्जासाध्वसकौतुकैः । स्वभावाविष्कृतो वेगो हेलेति परिकीर्तितः ॥' इति भरतः । श्लोकार्थस्तु तस्या आलोकितानां सहसा दर्शनानां पात्रं योग्योऽहमभूवं वृत्तोऽस्मि । 'सहसा दर्शनं यस्मात्तदालोकितमुच्यते' इति भरतः । कीदृशानाम् । मदीयरूपनिरूपणाश्चर्येण स्तिमितानि निश्चलानि हर्षेण विकसितानि प्रफुल्लानि च तेषाम् । दृष्टिरियमद्भुता । यदाह—'समाकुञ्चितपक्ष्माग्रा विस्मयोद्धूततारका । सौम्या विकसितान्ता च दृष्टिः स्यादद्भुताभिधा ॥' यद्वा स्तिमितं मन्दं यथा तथा विकसितानां प्रकाशितानां प्रथमं नायकदर्शनेन शनैः शनैः प्रसारणमिति भावः । अनेनोत्तरोत्तरदर्श-

पृ० प०
३५ १ अहो अभिष्वङ्गः । ५ °मेव यस्मात् ।
३६ २ °लम्ब्य बालबकुलकुसु° । ४ °एष वः सुमनसां संनि° । ५ °दारिका वर्तते । तस्या अभि° ।
७ °णीयता विधातुः स° ।
३७ २ तथा च म° । ६ °सिदं खु भ० । ता जिदं° ।

नीयः परिच्छेदमियत्तामतीतोऽतिक्रान्तो निर्वक्तुमशक्यश्च । यः पुनरस्मिञ्जन्मन्यनुभवपथं न गतवानत एव परिच्छेत्तुं निर्वक्तुं चाशक्य इति भावः । सांप्रतं तदनुभवेन तद्रूपं किमिति न क्रियत इत्याशङ्क्याह—विवेकप्रध्वंसात्प्रशस्तज्ञानाभावादुपचितमहामोहेन गहनः संकटः । तदानीं विवेकाभाव इति भावः । अनेन जडता दर्शिता ॥ ३३ ॥ परिच्छेदव्यक्तिरित्यादि । संनिकृष्टेऽपि घटादौ परिच्छेदव्यक्तिर्निर्णयाभिव्यक्तिर्न भवति । घटादिकमपि निर्णेतुं न शक्नोमीत्यर्थः । अनेन बाह्येन्द्रियाणां विषयव्यावृत्तिरुक्ता । अभ्यस्तेऽपि वारंवारमनुभूतेऽपि स्मरणमतथाभावेन खण्डस्फुटिततया विरसं वैरस्यवत् । एतेन मनसोऽपटुत्वमुक्तम् । इयमनुस्मृत्यवस्था । विषयनिवृत्त्या संतापः शीतलसेवनादपि नापैतीत्याह—हिमसरसि शीतलसरोवरे चन्द्रमस्यमृतकरकिरणे वा मनःसंतापशान्तिः । चन्द्रमःपदं लक्षणया स्वकिरणमाह । इयमुद्वेगावस्था । यदाह—'आसने शयने वापि न तिष्ठति न तुष्यति । औत्सुक्यं च भवेन्नित्यमुद्वेगस्थान एव च ॥' निष्ठाशून्यं धैर्यरहितं मनो भ्रमति च स्खलनात् । किमपि मनोरथमालिकामालिङ्गति । अनेनोन्मादावस्थोक्ता ॥ ३४ ॥ कलहंसः । अपहृतो वशीकृतः । अपिः संभावनायाम् । नाम प्रकाशे ॥ स्वगतमिति । 'यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते ।' इति भरतः । अभिष्वङ्ग आसक्तिरूपो मनःपरागः । 'आक्रोशशापाभिभवेष्वभिषङ्गपदं विदुः' इति शाश्वतः ॥ मा मूमुहदिति । मनोजन्मा कामः सत्वरत्वं मा मूमुहत् । न चित्तविक्लवतां [illegible] । एवं च ते मतिर्मर्मसविचारेण कामजन्य [illegible] मा [illegible] नर्थकमेव । नञुपदमनन्वये । यतः कामो जृम्भितो दर्शितो गुणो [illegible] यस्य सः । जृम्भितगुण उपचितव्यापारो वा कामः । तदर्थमिदं च [illegible] । प्रकाशितरूपादिकमस्तीत्यर्थः । अतस्तत्परार्धीनोऽयं न [illegible] ॥ ३५ ॥ प्रकाशमिति । 'यत्तु सर्वजनश्राव्यं प्रकाशं तदिहोच्यते' इति भरतः । अन्वयो वंशः ॥ माधवः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

पृ० प०
३२ १ रसेनाभिसंधिना०। २ ०मात्मनोऽपनि०। ३ ०वेत्रश-
स्त्रपा०। ५ ०कृतवती तदाच०।

संकल्प उक्तः। मानसव्यापारस्यात्मवशत्वादिति भावः। उन्मूलितमित्यनेन विषय-निवृत्तिः सूचिता। अशरणमित्यनेन चित्तापहरणादिनिवारकाभाव उक्तः। नायिकाया निरवद्यरूपता च सूचिता। अलसेत्यनेन निद्रोद्भेदः, वलित इत्यनेन त्रपानाशः, मुग्धत्वेन मधुरता, स्निग्धत्वेन साभिलाषत्वम्, अभिलष-णीयस्य स्नेहविषयत्वान्निष्पन्दतया निकोचवैमुख्यम्, मदत्वेन सहर्षत्वम्, अधि-केत्यादिनान्तर्विकासिनी स्मेरतारा चेत्युक्तम्। एवं चालसवलितैरपहृतम्। योऽपि हि चोरादिः किंचिदपहरति स मन्दं मन्दं वलत इति भावः। मुग्धैः सहजरूपदर्शनातिमोहवद्भिः स्निग्धैर्मद्विषयस्नेहसूचकचेष्टावद्भिरपविद्धं क्षिप्तम्। पराभूतमिति यावत्। 'विद्धक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः। अनेन चेतसोनायत्ति-र्दर्शिता। ननु चित्तावक्षेपनिवारकं तदनुध्यानादिकं किमिति न कृतमत आह— निष्पन्दैर्विमुखैर्मन्दैर्मदेकविश्रान्तैश्च पीतं तदितरानुसंधानशून्यं कृतम्। तया च नान्यविषयपरिशीलनकथेति भावः। अधिकेत्यादिनोन्मूलितम्। अनेन मनोनि-ग्रहाभावो मित्रोपदेशानवसरश्च सूचितः। इह पूर्वश्लोकेन नार्थपौनरुक्त्यम्। आलोकितावस्थाकटाक्षावस्थयोर्भेदात्। नायकस्य रसाक्षिप्तचित्तत्वाद्वा ॥ ३१ ॥ तथाविधभावदर्शनेन हृदयंगमत्वं संभाव्यते। अपदेऽपि प्रेम्णोऽनिष्टाशङ्कित्वादिति भावः। अभिसंधिरभिप्रायः। **यथाकथंचिदिति**। चेतसस्तदपहृतत्वादिति भावः। वर्षवराः क्लीबास्तत्प्रायास्तत्प्रधानाः। यद्वा 'विनीताः सर्वसत्त्वाश्च क्ली-बाश्चैव स्वभावतः। जात्या न दोषिणश्चैव ते वै वर्षवरा मताः ॥' इति परिभा-षिता वर्षवराः। हस्तिनीसमारोहणादिना महावंशजत्वेन मालत्या उत्तम-स्त्रीत्वं सूचितम्। यद्वा हस्तिनीसमारोहणेनात्युच्चयानतया दूरदर्शित्वं सूचितम्। तत्रापि मन्थरगतिसूचनाय हस्तिनीग्रहणम्। हस्तिजातावपि स्त्रिया मन्थरगति-मत्त्वात्। एतदुभयं चिरं माधवावलोकनायेति भावः ॥ **यान्त्येत्यादि**। तया पद्मलाक्ष्या यान्त्या मम हृदये गाढं यथा तथा कटाक्षो निखात इव दत्त इव। तदा तदवलोकनं मम हृदये लग्नमिवेत्यर्थः। निखात इत्यनेन कटाक्षस्य दुःसह-त्वमुक्तम्। कीदृश्या। तदाननं वहन्त्या। कीदृशम्? मुहुर्वलिता वक्रिता कंधरा घाटा यत्र तत्। क्षणं क्षणं व्यावर्तमानं पश्यन्त्येत्यर्थः। आवृत्तवृन्तमाव-र्जितनालं यच्छतपत्रं पद्मं ततो निरतिशया भा दीप्तिर्यस्य तत्। तस्मिंस्त तत्तु-ल्यमिति वा। वृन्तादारभ्यावर्तनेन पद्मविवर्तनसिद्धिः। कीदृशः प्रथममान-न्दहेतुत्वादमृतेन दिग्ध उपचितः पश्चाद्दर्शनानन्दविच्छेदाद्विषेण दिग्धः ॥ ३२ ॥ ततःप्रभृति तस्मादारभ्य ॥ **परिच्छेदेत्यादि**। विकारः कामजो भावोऽन्तर्जा-ड्यति मोहयति, तापं च कुरुते व्यथयति। यदा तत्प्राप्तिचिन्ता तदा जडेतरका-र्याप्रतिपत्तिः। यदा च तद्व्यतिरेकचिन्ता तदा ताप इति कालभेदेन जाड्यताप-योर्न विरोधः। तदुभयजनकवस्तुनोऽभावमाशङ्क्याह—कोऽपि निर्मिथ्यादिर्वचन-

पृ० प०

४० ३ °केनैतन्माधवस्य प्रतिच्छन्दकमभि० । ७ °ते वितर्कः

८ °कलहंसक, कु० । १२ °विणोदो त्ति ।

१४ °स्स माधव, सर्वथा समा° ।

४१ ४ °द्रष्टव्यस्वरूपा° । °लिख्यतां मालती । ५ °स्साय तदुपनय चित्रफलकं चित्रवर्तिकाश्च । (मकरन्द उपनयति ।) (लि०) । ६ °दृशोरुद्गमं वा° १० तथापि व्यवसितो° । ११ °तोऽभिप्वङ्गः ।

लिखितमित्यर्थः ॥ कलहंसः । अथ किं स्वीकारे ॥ माधवः । वितर्क ऊहः ॥ मकरन्दः । अधिगमः प्राप्तिः ॥ कलहंसः । उत्कण्ठाविनोद इति । माधवानुरक्ता मालती तमननुप्राप्तवती चित्रलिखितालोकनेनापि रमत इति भावः ॥ येत्यादि । हे सखे, तत्सङ्गमं प्रति नैव संशयोऽस्ति । भवतो नयनयोर्या कौमुदी ज्योत्स्ना आनन्दकारित्वात् । तस्या मनोरथयन्त्रबन्धुरनिलापनिबन्धाय प्रियः शोभनजन्मा भवानपि । ननु परस्परानुरागेऽपि विविक्तानवैमुख्यान्न सिद्धिरत आह—अलिन्दसंगमे विधिमदनौ कृतप्रयत्नौ । चक्षुःप्रीत्याकामः, एतद्देशानयनाद्विधिः कृतानियोग इत्यर्थः । अभियोगाच्च कन्यालाभः । यदाह—'अभियोगाद्धि कन्याया लाभो निश्चित एव च' ॥ ३७ ॥ चित्रेण माधवचित्तानुरागमुद्दीपयति—द्रष्टव्येति । माधवः । [illegible] 'दम्पतीनां प्रीयमाणः' इति संप्रदानता । अधुना मनःखेदं दर्शयति [illegible]—वारंवारमित्यादि । इदं मम पाणिर्लेखाविधिषु चित्रनिर्माणेषु निरन्तर्यं [illegible] एव न तु लिखति । अत्र किं करोति । यथा तथा लिखतीत्यर्थः । 'न तनुते' इति पाठे नैव करोति इत्यर्थः । यतो [illegible] वारंवारं रोमोद्गमं प्रचारं निरुणद्धि स्थापयति । तस्याः संवरणेन [illegible] रिका [illegible] इति । '[illegible] [illegible]' इति भरतः । [illegible] [illegible] एव [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । यदाह—'[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।' इति ॥ ३८ ॥ अधुना मालती [illegible] [illegible]—[illegible]त्यादि । हे हे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

पृ० प०
३८ ३ तां च किल राजा° । °नाय प्रार्थयते इ° ।
४ °तया चाहमनुरुध्यमा° । ८ °पौरजनस्य° ।
३९ २ °कामाभिष्वङ्ग° । ४ °भागधेयाः कुमार्योऽन्यत्रास° ।

भाग्यार्धयोरपि' इति विश्वः । सुश्लिष्टगुणतया सुलग्नसूत्रत्वेन । संनिवेशो रचनाभेदः । कुतूहलिनी पुष्पदाम्नि कौतुकवती । भर्तृदारिकेत्यनेन कन्यालाद्दर्शनोत्सुक्यमुक्तम् । यद्वा भरतेन कन्याया विस्रम्भपात्रत्वस्वीकारादिह कन्यात्वेन तत्सूचनम् । अभिनवो लोकोत्तरो विचित्रो बहुप्रकारः । कुसुमेषु पुष्पेषु व्यापारो रचनाप्रबन्धः । एतेन माल्यग्रथनकुशलाद्भुतकौशलकुतूहलिनी सेत्युक्तम् । वैदग्ध्यस्य ग्रथनचातुर्यस्य । कृतार्थता कृतप्रयोजनता । विदग्धप्रेयसीयं प्रशंसयेति भावः । फलतु सफलाखु । विदग्धजनाय दानात् । सरस एवाम्लान एव स्वसंनिवेशः । महार्धतां बहुमूल्यताम् पक्षे वो युष्माकं संनिवेशः संयोगः । परस्परानुरूपादिना रमणीयः क्रीडार्होऽर्हणीय एव । इह व इति युष्मदो 'गुराचेकेषाम्' इति गौरवे बहुवचनम् । कुतूहलिनी दूतसमाजे साकाङ्क्षा । अभिनवोऽभूतपूर्वः । तदेकासक्तत्वात् । विचित्रः साधुः । विविधविकारकारित्वेनाश्चर्यजनको वा कुसुमेषोः कामस्य व्यापारो मोहनम् । वैदग्ध्यस्य सकलकलाभिज्ञतायाः सार्थकत्वम् । विदग्धप्रीतिजनकत्वात् । निर्माणरमणीयता घटनसौन्दर्यम् । फलमनुरूपजनसंसर्गात् ॥ नो चेदिदं सर्वं व्यर्थमिति भावः । सरसः शृङ्गारोऽनुरागो वा । कण्ठावलम्बनमालिङ्गनम् । महार्घता दुर्लभत्वम् । तदिह श्लिष्टादेन नागरकव्युत्पत्तिमभिप्रायं च ज्ञात्वा दूतीव्यापारः प्रसरतीति ध्वनितम् ॥ मकरन्दः । वैदग्ध्यं श्लिष्टपदप्रयोगादिति भावः ॥ माधवः । अनुयुक्तया पृष्टया । प्रसूतिस्थानम् । प्रसादभूमिर्निवासस्थानं तस्याः । नव च प्रसादभूमिरनुकम्पापात्रं मालादानात् ॥ कलहंसः । अत्र विलसितं विजृम्भितम् । अनयोरन्योन्यानुरागादिति भावः ॥ मकरन्दः । बहुमानेन गौरवस्यापर्याप्तिरनवकाशत्वम् ॥ अननियोज्यत्वरक्षणत्वादियोगादिति भावः ॥ माधवः । अनुरुध्यमानो मुहुर्याच्यमानः । अर्था स्वर्णतिका । अभिनिविष्टयानियतनिर्बन्धितया । विह्वलतया व्याकुलतया ॥ महानयं प्रसाद इति । यतो न वस्तुनि प्रेम किंतु गुणेष्विति भावः ॥ मकरन्दः । सुश्लिष्टं निश्चितम् । दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः । तादृश्यां महाकुलजाः । चक्षूरागानुरागयोरेकविषयत्वं [illegible] । अन्योन्यानुरागोद्भवनाद्—अन्योन्येत्यादि । स्वपि तयाः प्रागनुरागसिद्धं व्यञ्जितमिति । [illegible]कम् । [illegible] कोऽपीति निवेदनमेतत् । काम- [illegible] भावः । [illegible] वचनम् । [illegible] भावः । '[illegible]' इति विश्वः ॥ ३६ ॥ कलहंसः । अत्र येन [illegible] । [illegible] इति भावः ॥ मकरन्दः । [illegible]

अनेन नायिकायाः सुकुमारतया निःसहत्वमुक्तम् । माल्त्याः कन्यात्वेन पत्रावल्यभावात्परिजनेत्युक्तम् । माङ्गल्यतया प्रातरेव कुङ्कुमेन पत्रावलीलिखनम् । अत एव वसन्तकालस्य शीतत्वात्कुङ्कुमेन भूषाकरणमिति मतमपास्तम् । 'धाराविकचकुंधरासुरभयः' इत्यभिधानाद्वर्षाकालप्रस्तावात् । 'समूहे निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः' इत्यमरः । इहोन्मादावस्था । अत एवात्र तत्संबद्धा कथा । यदाह—'तत्संबद्धां कथां बुद्धे सर्वावस्थागतामिह' इति ॥ ४० ॥ उन्मीलदिति । हे पवन, उन्मीलन्मुकुलेन विकचकोरकेण करालाद्विषमात्कुन्दगुच्छात्क्षरन्निबिडमकरन्दश्च तयोर्बन्धो । मकरन्दस्य यो गन्धस्तद्बन्धो । तत्सहचरेति वा । ईदृशोऽपि त्वं मे न सुखाय किंतु तापाय अतस्तां मालतीमीषदालिङ्गन्नमाङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं स्पृश । अमृततनयतदङ्गसङ्गशीतस्त्वं मम तापशान्तये भविष्यसीति भावः । यद्वा तदीयतापशान्तिर्भवत्वित्यनुरागात्तामालिङ्गेत्युक्तम् । तां कीदृशीम् । प्रचलनेत्रां विरहे पवनस्य दुःसहत्वेन भयादितस्ततः क्षिप्तनेत्राम् । अत एव नम्रीभवदङ्गां च । इह विषमकुन्दकोशसंचरणेन गतिप्रतिबन्धान्मान्द्यम्, मकरन्दसङ्गाच्छैत्यम्, गन्धबन्धुतया सौगन्ध्यं च वायोरुक्तम् । ईषदालिङ्गनमित्यनेन सुरभिपदेनाभिघातनिःसहत्वं माल्त्या उक्तम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे' इत्यमरः ॥ ४१ ॥ माधवस्यानङ्गदुःसहत्वमाह—**अभिहन्तीत्यादि** । एष स्मरोऽभिनवग्रहः प्रतिरोधशून्यः कोमलकायं माधवं कथमचिरेणैवाभिहन्ति । हन्तानुकम्पायाम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमरः । कीदृशः । विकृतस्य भावो वैकृतम्, तस्य विवर्तोऽन्यथावस्थानं तेन दारुणो दुःखदः । यथा कलभं करिबालकं मृदुकायं कठोरो दुःसहः कूटपाकलो हस्तिवातज्वरोऽचिरेण हन्ति तथेत्यर्थः । सोऽप्यनवग्रहोऽप्रतिकरणीयो विकृतिविवर्तदारुणश्च भवति । 'गजं वातज्वरो हन्ति तथा वै कूटपाकलः' इति वैद्यके ॥ ४२ ॥ **माधवः** । इदं स्वगतम् । स्वमनस्युच्यमानादाह—**तदत्रेति** । अत एव भगवती ज्ञानसंपन्नेह शरणं रक्षिका । द्वितीयाङ्कावतारोऽयम् । यदाह—'अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोऽङ्कस्य सूच्यते । वस्तुबीजमनुपोद्धातः सोऽङ्कावतर इष्यते ॥' इदानीमुन्मादावस्थोद्भावनाबलात्तन्मयत्वमाह—**पश्यामीत्यादि** । तामेकामेव विवर्तमानां प्रपञ्चरूपां परितः सर्वत्र पश्यामीत्याश्चर्यम् । विवर्तनानन्त्यमेवाह । इत इत उभयपार्श्वे । पुरतोऽग्रे । पश्चात्पृष्ठे । अन्तर्मनसि । बहिर्बाह्यभागे । अनेन तदावेशात्सर्वत्र तन्मयत्वमुक्तम् । यदाह—'यो येन भावेनाविष्टः सुखदेनेतरेण वा । स तदाहितसंस्कारः सर्वं पश्यति तन्मयम् ॥' परित इत्यत्र 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिः । कीदृशीम् । वक्त्रं वहन्तीम् । उद्बुद्धं विकसितं मुग्धं कान्तं यत्सुवर्णपद्मं ततो निरतिशया या दीप्तिर्यस्य तत् । तत्सदृशं तत्तुल्यमिति वा । एतेन गौरत्वमुक्तम् । आलसेन मन्थरतया तिर्यग्वर्तिता दृष्टिर्यस्य तत् । यथा यान्त्या तथाहं सर्वत्रैव तां पश्यामीति भावः ॥ ४३ ॥ अधुना सर्वाकारेण पीडामाह—**प्रसरतीत्यादि** । वयस्य, पश्य । संप्रति मम कोऽप्यनिर्वचनीयो दहनो देहदाहः प्रसरति व्याप्नोति । अत एव परिमर्दी सर्वतो मथनशीलः । करणानामिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्वं मे प्रमोहयति निरुणद्धि । सर्वेन्द्रियवर्तमोहो मने-

पृ० प०

४२ ५ (प्रविश्य सत्वरम्।) । ६ कलहंसअ, अप्पा०। ०रेण उवल०।

४३ १ (माधवमकरन्दौ विलोक्य सल०।)। ३ ०इत आसताम्। ४ (उपविश्य।) कल०। १२ ०भाअ, अह इं।

४४ ८ ०वयस्य, खरतरकिरणोऽयं भगवान्सहस्रदीधितिरलंकरोति मध्यमह्नः। त०। मेव गच्छावः।

देशविशेषे च जयशालिन आनन्दसंदोहदा इत्युक्तम्। भाव्यन्ते भावनामर्हन्ति सुन्दरतयेति भावः। मालतीमित्राः सहृदयाह्लादकाः। ते त इति वीप्सया चन्द्रादयो देवादयश्च प्रसिद्धा एवेति दर्शितम्। सर्वनाम्ना च ये यत्र चेतःप्रतिष्ठास्ते तत्र गृह्यन्त इति ध्वनितम्। तुशब्देनान्येषां तथात्वं तत्संप्रतिपत्तिद्वारेत्युक्तम्। कस्तर्हि मदहेतुरत आह–मम पुनरियं चित्रलिखिता मालती नयनयोर्ज्योत्स्ना यन्नेत्रगोचरं प्राप्ता स एवैकोऽत्र जन्मनि महोत्सवः। अत्र किं पुनः संभोगादिकमित्यनुरागः। स एव महोत्सवः। अनुरागो भवतु मा वा भूदित्युपालम्भः। एतेनात्यन्तानुरागो मालत्यां दर्शितः। एकपदेनान्येषामाविर्भावेऽपि नानन्दकत्वम्। अत एव स एवेत्यनेन तत्पोषः। जन्मनीति सामान्यनिर्देशेन समस्तजन्मनि मालतीतुल्या नास्तीति व्यज्यते। वाचिकोऽयं रसः। यदाह—'रसानुरूपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा। नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते॥' इति। इह प्रकृतिमधुरत्वेऽपि मालत्या एव मदजननाद्यतिरेकालंकारः। प्रियाख्यानात्प्रियोऽलंकारः। विलोचनचन्द्रिकेति रूपकम्। न चात्र नवेन्दुकला प्रतिपच्चन्द्रकला, सा च न मदहेतुरिति वाच्यम्। यतो नूयत इति नवः प्रशस्तेन्दुरित्यर्थः। यद्वा नवं नूतनमिन्दुकलादिकं चेति द्वन्द्वः। यद्वा नवः सागरादुत्थितमात्रः। पूर्ण एवेत्यर्थः॥ ३९॥ **प्रविश्येति**। यत्र पटीक्षेपेण प्रवेशस्तत्र प्रविश्येत्युक्तिः। अनुसारोऽनुसरणम्। एतेऽपि ये चित्रफलके लिखिताः। इह गौरवादेकत्वे बहुवचनम्। द्वित्वे वा बहुवचनम्॥ **कलहंसः**। अभिलिखित इति शेषः। तथा च मालत्या विनोदाय माधवो लिखितस्तेनापि सा तदर्थं लिखितेत्यर्थः॥ **मन्दारिका**। अत्र विज्ञानं शिल्पकौशलम्। अनुरूपानुरागादनयोरिति भावः। अवितथं सत्यम्। एवमेतन्मालत्यैव माधवप्रतिच्छन्दकं लिखितमित्यर्थः। दृष्टवतीत्यर्थः। लवङ्गिकया द्वारा माधवानुरागो मालत्यामस्तीत्यर्थः॥ **मकरन्दः**। संस्त्यायो गृहम्। 'संस्त्यायः संनिवेशे च संघातेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीकारः॥ **घर्मेत्यादि**। मालत्याः परिजनवारसुन्दरीणां कपोलकुङ्कुमानि प्रातर्विरचितविचित्रपत्त्रावलीवैदग्ध्यं यत्तदधुना मध्याह्ने जहति त्यजन्ति। कैः। घर्माम्भसो विसरस्य समूहस्य विवर्तनैर्विविधजलकणैः करणैः।

पृ० पं०

४८ ३ °दुइल्ला तुमं किं मन्तअन्ती° ।

,, ६ °णिवेदिदो । प्रथमा—तदो किं । द्वितीया—तदो म° ।

४९ १–२ °वि मअणुज्जाणादो जेव्व णामदा ता किं संपदं संपदा ।

,, ३ °खु परापतन्तीं °हत्थे गेहिअ पडिसिद्धपरि° ।

५० २ ता जादो आमरणं° ।

अधुना बकुलमालामादाय लवङ्गिका गता, तां प्रतीक्षमाणा मालती सौधारूढा तन्मार्गं पश्यति, मकरन्दश्च 'कामन्दकी नः शरणम्' इत्युक्त्वा तां तत्कथनाय गतः, इति स्थिते चेट्योः प्रवेशः । चेटीभाषा शौरसेनी । यदाह—'नायिकानां च चेटीनां च शौरसेनी प्रयुज्यते' । न च 'नाटकप्रकरणयोरङ्कः कार्यः प्रत्यक्षनायकः' इति भरतादिह नायकप्रवेशाभावात्कथमङ्कावतार इति वेद्यम् । मालत्या नायकत्वेन तत्सत्त्वात् । यदाह—'गुरुः पुरोहितोऽमात्यो नायको नायिकापि च । सार्थवाह इति प्रोक्ताः षडेते नायका बुधैः' इति ॥ प्रथमा । अत्र हला सखि । परिसरे निकटे ॥ द्वितीया । अत्र वृत्तान्तो वार्ता ॥ द्वितीया । भर्तृदारिका मालती । प्रवृत्तिर्वार्ता विविक्तं निर्जनम् । इह मकरन्दान्माधवावस्थया कामन्दक्या प्रकृतसिद्धयेऽवसरज्ञानार्थं मालतीवार्ता हर्तुं प्रहितावलोकितेति भावः ॥ प्रथमा । अत्र केसरो बकुलः । अवचिनोमि त्रोटयामि इति देश्यौ । द्वितीया । अत्र [illegible] । इतिकार्यत्वेन सत्वरमागमनं सूचयति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । द्वितीया । [illegible] । [illegible] सखिः । सत्यं ज्ञातः । 'कलि' इति पाठे [illegible] । अत एव 'कलि [illegible]' इति प्रथमा । [illegible] । द्वितीया । [illegible] । यदाह—'[illegible]' [illegible] । अत्र [illegible] । [illegible] ॥ प्रथमा । अद्यापि नाम [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ प्रवेशक इति । यदुक्तम् [illegible] । यदाह—'यत्तु [illegible] न शक्यते । [illegible] स निर्दिष्टः प्रवेशकः ॥ [illegible] ॥ [illegible] निर्दिष्टः प्रवेशकः ॥' मालती । हुं सखि । [illegible] ।

पृ० पं०

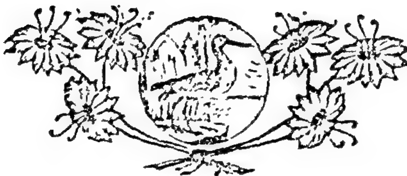
४६ ८ मासक्तति° ।

४७ ६ इति वकुलवीथिनाम प्रथमोऽङ्कः ।

त्यर्थः । मम गात्रं शरीरम् कर्तृ । रणरणकस्य वियोगतरोर्वृद्धिमुपचयं विभ्रदावर्ति भ्राम्यदस्ति । यद्वा रणरणः कामस्तस्य विवृद्धिमधिकाधिकदशागामित्वम् । 'मारो रणरणः कामो विषयः' इत्युत्पलिनी । तथा मम हृदयम् । कर्तृ । अन्तर्दहति । ज्वलतीत्यर्थः । तन्मयत्वं मालतीमयत्वं च धत्ते ॥ ईदृशी मम दशा सद्य एव विपत्तिमादधाति । तदत्र यथावत्त्वमाचरेति भावः । अत्रावर्तीति व्याधिः । ज्वलतीत्युद्वेगः । तन्मयत्वमित्युन्मादः । हृदयस्य तु तन्मयत्वधारणेन दुःसहदशायामपि जीवनाशा दर्शिता । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः ॥ ४४ ॥ **निष्क्रान्ता इति** । बीजार्थं युक्तं कृत्वा निष्क्रमो भवति । यदाह—'बीजार्थं युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथारसम् । निष्क्रमं तत्र कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥' इति ॥ **वकुलवीथीति** । 'नानारससमायुक्ता संधिद्वयविभूषिता । अर्थप्रकृतिभिः पूर्णा स्यादेकाङ्का तु वीथिका ॥ त्रिभिः पात्रैः प्रयोज्येयमुत्तमाधममध्यमैः । कर्तव्या नायिका चात्र शृङ्गारद्वयसंयुता ॥' इति भरतः ॥

प्रासूत यं रत्नधरो गुणाढ्यो गुणाढ्यरूपा दमयन्तिका च ।
जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्को गतोऽयमाद्यो रसराजराजी ॥

इति प्रथमोऽङ्कः ।

पृ० ५०

५५ १ °ताओ अम्मकाओ जाओ° । °पहवन्ति । (इति रोदिति ।) (सास्रम् ।) १० विसेसदो अज्ज पिअसहि, (संस्कृतमाश्रित्य ।)

५६ १ °रागस्तीव्रं वि° । विसर्पत्यविरतं° । २ °निर्धूमो ज्व° । ५ °एव्वं जेव्व पच्च° । ७ °णेण सविसेससमि° । ८ °सं-मत्त° । ९ °दंसणा भविअ अज्ज° ।

च्छति ॥ **लवङ्गिका** । अत्र दुर्लभायां त्वयि मनोरथाभिनिवेशस्तेन यो दुःसहायासस्तेन दह्यमाने चित्ते क्षणमात्रनिर्वापकत्वमिति ॥ **मालती** । अत्रानासङ्गोऽनाश्वासः । लवङ्गिका स्वयं लिखित्वा माधवलिखितत्वेन बोधयतीति भावः ॥ **सदृशमिति** । मधुरतया निर्माणस्य सदृशं वचनमित्यर्थः ॥ तवाकृतिर्मधुरा यथा तथा वचोऽपि मधुरमित्यर्थः । यस्येदृशं वचस्तस्य कथमेवं दर्शनमित्युपालम्भपूर्विका पृच्छा । यदाह—'यत्र भावनयोपेतमात्मानमथवा परम् । पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिधीयते ॥' नाट्यधर्मत्वेन परोक्षस्यापि प्रत्यक्षीकरणम् । यदाह —'परोक्षेऽपि च वक्तव्यो नार्या प्रत्यक्षवत्प्रियः' ॥ अम्मकाशब्दः स्त्रियां कन्यायां वा देशी ॥ **लवङ्गिका** । अत्रोत्खण्डितं छिन्नम् । बन्धनं वृन्तशाखासंयोगः । कङ्केल्लिरशोकः । निःसहाऽक्षमा । परिखिद्यसे परिहीयसे । एतेन कामावस्था तनुतोक्ता ॥ **मालती** । अस्रं नेत्रजलम् ॥ **संस्कृतमिति** । आसन्नमरणतया प्रकृतिविपर्ययद्योतनाय स्त्रियाः संस्कृताश्रयणम् । यद्वा मरणसमये प्राकृतस्मरणस्य हीनयोनिजन्मफलकत्वेन बोधनात्तत्काले स्त्रियाः संस्कृताश्रयणम् । यद्वा वैदग्ध्यद्योतनाय तत् । यदाह—'संस्कृतभाषावाचः प्रायो नाट्ये खलु स्त्रियाः श्लाघ्याः । क्वचिदपि विदग्धतायाः प्रबोधनार्थं प्रशस्यन्ते ॥' **मनोराग इत्यादि** । प्रियसखि, मामद्य त्रातुं न तातः प्रभवति न वा माता न वा त्वम् । कुतः । मनोराग आधिरविरतं प्रमाथी क्षोभकारी यथा तीव्रं विषं तथा विसर्पति व्याप्नोति । यथा वातुलगादिषु विषं व्याप्नोति तथाङ्गानि न उद्वेग इत्यर्थः । यद्वा सविशेषदर्शनाचितानुराग इच्छाभेदस्तीव्रं यथा तथा मनो विसर्पति व्याप्नोति दाहकारित्वाद्विषमिव । तथा विधुतः संधुक्षितोऽग्निर्यथा ज्वलति विधूननान्निर्धूमं यथा तथा स एव रागो ज्वलति ज्वालामालाकुलीभवति । इत इतः सर्वत्र प्रत्यङ्गं हिनस्ति पीडयति गरीयाञ्ज्वर इव । तं त्वरत्वा समाधिस्त्वया समाधातुं न शक्यत इति भावः । यद्वा तातस्त्रातुं न शक्नोति । नन्दनानिरासेन माधवाय मददानात् । अम्बापि न तथा । तथानुवर्तनामस्य तातस्यानिषेधात् । लवङ्गिकायाश्च तयोः समशीर्षिकया गणनं स्वाच्छन्द्येन स्वमतप्रकाशनाय ॥ १ ॥ **लवङ्गिका** । अत्र भणितव्यं युज्यत एवेत्यर्थः । यस्याव्यक्तं दर्शनं चन्द्रस्याग्नित्वं जीवितसंशयं च कुरुते तस्य व्यक्तं दर्शनं त्वदुपन्यस्तप्रकारं तापं कुरुत इति किमत्र चित्रम् । चन्द्रेऽग्नित्वेन ज्ञानाग्निराच्छेद उक्तः । कुकु-

पृ० पं०

६५ ५ °अस्सत्थसरीरो महा° ।

६६ ४ °अप्रस्ताविकी म° । ८ °त्मनः सतीर्थ्ये पि° । १२ अकलितमहि° । १३ कथमपि भु° ।

कल्पपदेनोपदेष्टव्यत्वसूचनम् ॥ अधुना साहसेऽपि प्रवृत्त्यर्थं मालत्यनुशयाय पितुर्वैरस्य च दोषमाह। **राज्ञा इति**। कार्योदाराधनादेर्न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः। अनेन सचिवेन। वार्धक्यात्कौरूप्याच्च दुर्दर्शनेन। धूमग्रहेण राहुणोत्पातधूमग्रहेण वा। पीडाकारित्वाद्दुर्दर्शनेन। ग्रहणं ग्रहः ॥ ८ ॥ **मालती**। मालती जातानुशयाह एवं निःस्पृह इत्यर्थः। **भोगेति**। स्वभोगाय त्वनेनं करोतीत्यर्थः ॥ **अवलोकिता**। अत्र चिरायितं बहुकालमागतम्। **इतीति**। अतः शीघ्रं गन्तव्यमिति भावः ॥ **लवङ्गिका**। **जनान्तिकमिति**। 'उक्तस्याश्रवणं कार्यात्पार्श्वस्थैः स्याज्जनान्तिकं' इति भरतः। लवङ्गिका मालतीं साकाङ्क्षयति। उद्भवमुत्पत्तिम् ॥ **मालती**। अस्ति मे कुतूहलम्। तत्पृच्छेत्यर्थः ॥ **लवङ्गिका**। अत्र यस्य कृत इति शेषः ॥ **कामन्दकी**। अकृत्रिमावहित्थमाह—**अप्रस्ताविकीति**। अयमाशयः। माधवगुणस्तुतावनुपायविनाशङ्का मालत्या अनादरे मम तटस्थता न घटेत ॥ **लवङ्गिका**। अतः सानुबन्धं पृच्छामीति सानुबन्धमियमप्याहेति ॥ **कामन्दकी**। समग्रः संपूर्णः। धुरि कार्यभारे साधुर्धुर्यो मन्त्री। प्रकाण्डं प्रशस्तम्। चूडामणिरिव चूडामणिः श्लाघ्यः। सर्वमन्त्रिप्रधानमित्यर्थः। महनीयं पूज्यम्। पुण्यं प्रशस्तम्। यद्वा महनीयौ पुण्यमहिमानौ यस्य तम्। सतीर्थ्य एकगुरुः। समानं तीर्थमुपाध्यायो यस्य। 'तीर्थे ये' इति यत्प्रत्ययः। **व्यतिकरितेत्यादि**। इह जगति कथमपि शापादिना तादृशाः स्वर्गिणः संभवन्ति। कीदृशाः। यशोनिर्व्याप्तदिक्स्वरूपाः। श्वेतमानैरिति वर्तमाननिर्देशेन तेषामनिशयशोयोगित्वमुक्तम्। बलवतां पुण्यविपाकानां त एव स्थानम्। त एव महासुकृतिन इत्यर्थः। यद्वा पुण्यविलासानां बलवतां च त एव स्थानम्। तथा च पुण्यवन्तो बलवन्तश्च त एवेत्यर्थः। अत एवाधिकमहत्त्वाः। मङ्गलानामर्थविद्यानां केतनं निवासः। 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इति विश्वः ॥ ९ ॥ **मालती**। अत्र नामाग्रहणं श्वशुरत्वेनाङ्गीकारात्। 'गुरोर्नाम न गृह्णीयात्' इति स्मृतेः। तं देवरातम् ॥ **लवङ्गिका**। अत्र समं तुल्यं यथा तथा पाठः कृतो देवरातभूरिवसुभ्याम्। मन्त्रदन्ते कर्णाकर्णिकया वदन्ति ॥ **कामन्दकी**। प्रकृतविध्यर्थं पितृगुणानुवृत्त्या माधवगुणानाह—**तत इत्यादि**। ततो देवरातादेक एव बालचन्द्र उदियाय। एको बालो जात इत्यर्थः। यद्वा बालचन्द्र इव बालचन्द्रः। एकपदतया केवलादित्वसूचनार्थमेकग्रहणम्। वरादानेकादिलक्षणाद्वा। कीदृशः। स्फुरिता व्यक्तीकृता गुणानां शीलादीनां या द्युतिर्दीप्तत्वं तया सुन्दरः। यद्वा स्फुरितगुणद्युतिशाली सुन्दरश्चेति। कलावांश्चन्द्रः पक्षे-

पृ० पं०
६२ ५ °लग्गणीसासं° । ६ °रिसं जेव्व मग्ग° ।
६३ ३ °ती वैचित्तं णा° ।
६४ ७ °गज्ज मया भ° । ११ °साहसाभासाभि° ।

बाष्पं नेत्रजलम् । सम्भ्रमः । अभिनन्दितः । मन्दायितो मन्दीकृतः । तातस्य कण्ठे प्रतिलग्नो निःश्वासो यत्र तत् ॥ कामन्दकी । परिणतो मालत्यभिप्रायः । उद्वेगकारणमिति शेषः ॥ इदमित्यादि । मालत्या इदं शरीरं विफलगुणातिशयं मन्यसीति त्वं किं न वेत्सि । अनुचितजामातृसंबन्धप्रयोजनात्मकम् । यतः । इह जगति वरकामस्य जनं जयनशीलमत्र सहजविलासस्य निबन्धनं कारणं न । एतेनैव सहजविलासा जायन्त इत्यर्थः । 'वरो जामातरि श्रेष्ठे' इति विश्वः ॥ ६ ॥ वैचित्तं विगतहृदयम् । नाटयति करोति ॥ लवङ्गिका । पितृनिन्देव पूर्वोक्तार्थ इति द्योतयति लवङ्गिका । अत्र जुगुप्सते निन्दति ॥ मालती । अत्रानुपहरणीयाप्युपहारीकृतेत्यनेन च्यर्थेन पितुर्गुणानभिज्ञत्वं सूचितम् । उपहारश्च मरणशरणच्छागादिः क्रियत इति मरणतुल्यतास्य दर्शिता । इह पश्चात्तापनामा नाट्यालंकारः । यदाह—'अनुतापातिरेकस्तु पश्चात्ताप उदाहृतः' ॥ इति बालखेदाच्च तातस्य गुणानभिज्ञत्वं मालती न जानातीत्याशयेनाह—**गुणेत्यादि** । इदं कार्यं गुणनिरपेक्षममात्येन कथमारब्धम् । रूपादिमति पुरजने सति तदहितनन्दनाय मालतीदानं कथमुपक्रान्तमिति भावः । अत एवाश्चर्यम् । अथवा पक्षान्तरे । कुटिलनये परवञ्चननीतौ कुशलचित्तानां कुतोऽपत्यस्नेहः । नैवेत्यर्थः । स्नेहस्य निरुपाध्युपकारेच्छारूपस्य नृपानुरञ्जनादावुपाधावभावादित्यर्थः । इदं यदुपक्रान्तं तदेदंपर्यमिदंपरम् । एतदभिप्रायकमिति यावत् । चतुर्वर्णादित्वादिदंपरशब्दे ष्यञ् । उत निश्चये वितर्के वा । यन्नृपतेर्नर्मसचिवो नन्दनः कन्यादानादस्माकं मित्रमनपकारी भवत्वित्येवमुपक्रान्तम् । निष्णात इत्यत्र 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम् । 'उत निश्चयवितर्कयोः' इति धरणिः । कामोपचरणं नर्म । यदाह—'उपचारः स्त्रीपुंसयोर्मनोजन्मनिबन्धनः । स एवात्र परिज्ञेयो नर्मसंज्ञः प्रयोक्तृभिः' ॥ इति भरतः ॥ ७ ॥ **लवङ्गिका** । इतीति दुर्दर्शनादिकम् ॥ **लवङ्गिका** । अत्र जीवितमपि निष्फलत्वदुःखबहुलत्वाभ्यां मरणकल्पं जीवितमरणम् ॥ **कामन्दकी** । उक्तप्रबन्धेन मालतीनैराश्यं विधायाह—**अयीति** । भगवत्येति । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति तृतीया न तु षष्ठी । अशक्यमित्यकारप्रश्लेषसंभवात् । गान्धर्वविवाहे कन्यावरौ प्रभवत इति प्रायःपदतात्पर्यम् । जनयितेति । राजेति भावः । माधवविवाहे भूरिवसुरेव सानुग्रहः । अत एव सरल इत्युक्तम् । किल प्रसिद्धौ । कौशिकी [illegible] । चकमे कामयते स्म । आख्यानं पुरावृत्तम् । इहाख्याननामा नाट्यालंकारः । यदाह—'आख्यानं तु तदुद्दिष्टं यत्पुरावृत्तकीर्तनम्' ॥ इति । निदर्शननामा नाट्यालंकारोऽपि । यदाह—'कथनादन्यचेष्टानां साध्यसिद्धिर्निदर्शनम्' ॥ इति

पृ० प०

७० ३ स्तुतं तन्माहात्म्यं । ४ ०त्यथ विधिविधे० ।

इति धवलगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

प्रकृते निष्पन्नं स्वव्यापारमाह—वर इत्यादि । अन्यस्मिन्वरे नन्दने द्वेषः कारितः । पितरि निन्दा जनिता । पुरावृत्तोद्गारैः शकुन्तलादीनां पितृनिरपेक्षात्मदानकथनैः कार्यपरिपाटी कथिता । माहात्म्यं महत्त्वं तस्य स्तुतं यत्कुलाद्यच्च गुणात्तदपि । इति हेतोः । अनन्तरं वत्सस्य परिचयः समागमो विधातुः कर्तव्यः । एतेनाङ्कावतारोऽपि सूचितः । प्रसङ्गव्याजादन्यापदेशादिति सर्वत्र योज्यम् ॥ १३ ॥ धवलगृह इति । धवलगृहोपलक्षित इत्यर्थः ॥

अस्तूत यं रत्नधरोऽनवद्योऽनवद्यरूपा दमयन्तिका च ।
जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमद्द्वितीयो रसराशिवासः ॥

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

पृ० प०

६७ ६ ०वैक एव । १२ ०विद्याधारः शि० । १३ ०यन्द्रमधुरः ।

६८ ८ ०उग्गमो । (नेपथ्ये शङ्खध्वनिः ।) । ११ ०प्रवासोत्कण्ठानां० ।

६९ १० ०दिणा सोवाणेण ओ० । १३ ०ष्टार्थदूतीवृत्तस्य ल० ।

लायुक्तः । 'नायके वर्णयेद्दूती कलावत्त्वं न रम्यताम्' इति भरतः । नयनवतां चक्षुष्मतां महोत्सवस्य कारणम् । नेत्रप्रीतिजनकत्वात् । यथोदयगिरेरेको बालचन्द्रोऽभिनवशश्युदेति सोऽपि स्फुरितगुणोन्मीलनैर्मेत्यादिका या द्युतिः प्रभा तया सुन्दरः कान्तः कलावानेवानन्दहेतुश्च भवति ॥ १० ॥ बालत्वादितत्त्वदनागमनमाशङ्क्याह—**असावित्यादि** । असौ शिशुरपि बालोऽपि संप्रतीहागतः । अस्तीति शेषः । कीदृशः । विद्याधारः त्रयीतदङ्गविद्यावित् । बालः पञ्चदशवर्षवयस्कः । 'बालो वाप्यूनषोडशः' इति वचनात् । भवनाद्विनिर्गत्य बहिर्भूय । अनेन षष्ठिकत्वमपास्तम् । यौवनमाह—अविकलः पूर्णो यः शारदशशी तत्सान्निनोज्ञस्तद्वद्वा मनोज्ञः । यद्दृष्टिविषये पुरं नारीणां कटाक्षैः संजातनीलनलिनगवाक्षमिव भवति । कुवलयितमित्यत्र तारकादित्वादितच् । कीदृशैः । उन्मादतरलैः कामावेशचपलैः । यदायं रथ्यया याति तदोन्मादान्विता युवत्यो वातायनैरेनं पश्यन्ति । तत्र तन्नयनैः संजातकुवलयमिव लक्ष्यत इत्याशयः । अनेन विद्यावत्त्वनूतनत्वरम्यत्वादिकमुक्तम् ॥११॥ विद्यामित्यनेन विद्यावशेनायात इत्यनौद्धत्यं संबन्धार्थं देवरातप्रस्थापनगोपनं च कृतम् ॥ **मालती** । सखि । श्रुतं त्वया । एतेनाभिलाषं दर्शयति ॥ **लवङ्गिका** । लवङ्गिकैतद्द्रढयति । अनेन महाकुलीनत्वं न तु कामन्दक्याः कल्पनेति दर्शितम् ॥ **कामन्दकी** । कालातिपातः कालक्षेपः ॥ **क्षिपन्नित्यादि** । संप्रति गगनेऽयं संध्याशङ्खध्वनिः संध्याकालसूचकः शङ्खशब्दो विचरति श्रूयते । किं कुर्वन्, विहगमिथुनानां चक्रद्वन्द्वानां प्रत्यासन्नविरहात्सोत्कण्ठानाम् । निद्रैव मुद्रा । संभाषणप्रतिरोधात् । तां प्रथमतः क्षिपन्हरन् । कीदृशीम् । मदनकलहः सुरतं तस्य छेदोऽवसानं तेन सुलभाम् । यद्वा मदनकलहश्छिद्यतेऽनेनेति घञ् । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति वा घः । मदनकलहच्छेदो रतं ततः सुलभाम् । सुरतश्रमजनितामित्यर्थः । संप्रति धवलगृहाणां महत्सु गह्वरप्रदेशेषु प्रतिध्वनितो घनतां दधानः । अत एवानिभृतः प्रौढः सन्विचरति । यद्वा प्रथमतः खे विचरति तदनु दिवा केलिकलहच्छेदात्सौधसनीपतरुनिवासकलविङ्कमिथुनानां निद्रामुद्रां क्षिपन्विचरति । ते हि प्रबलशङ्खध्वनिनिबोधिताः कलकलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १२ ॥ **मालती** । अपवार्य निभृतम् । 'निगूढभावसंयुक्तमपवारितकं भवेत्' इति भरतः । अधुना मनःप्रविष्टसाहसवाञ्छया ब्रूते—**लवङ्गिका** । 'संजनन' इति पाठे संजननं सोपानमेव ॥ **कामन्दकी** । तटस्थतया घटितकत्वेन साधुत्वम् । **निसृष्टार्थेति** । 'स्त्रीपुंसयोराशयमादधाना स्वयं च कार्यं प्रतिपादयन्ती । सृष्टार्थिका सा परदारयोगे दूती नियोज्या बहुधा सुधीभिः ॥' इति भरतः । मालतीं प्रतीत्यनेन मदयन्तिकां प्रति विद्यत एवेति भावः ॥

पृ० पं०

७५ ७ मरालमंसलजह° ८ °चलणसंचारमसिणगमणोवणीदसे° । ९ विन्दुज्जन्तमु° । १० °इदो पविसह्य ।

७६ २ (सहर्षम् ।) हन्त° । ५ संतापदग्धस्य शिख° ।

च दावः स्याद्दावः कौकुण्ठभापणे' इति मेदिनीकारः ॥ २ ॥ साधीयः साधु । निदानं कारणम् ॥ **शकुन्तलादीनित्यादि** । इयं शकुन्तलादीनितिहासवादान्पुरावृत्तान्यन्यपरैर्वचोभिरन्यकथाप्रसङ्गेन प्रस्तावयति । शकुन्तलादिभिःपितृनिरपेक्षमेवात्मा दत्त इति भगवति किं सत्यमिति मां पृच्छतीति भावः । अत्रान्यपदेनालेख्यकाश्रमवर्णनशुश्रूषादेः साक्षादुद्देश्यत्वं साहसकरणं चाशयस्थमिति सूचितम् । एवमिति श्रुत्वा चेतोधृतनायकानुस्मरणान्मदीयक्रोडे निवेशितशरीरा भवति । ततः किमेवं करोमीति चिन्ताक्लिमितत्वं निश्चलत्वं चिरकालमेति । चिन्तैरुपलक्षणम् । निश्वासादिनापि लक्षिता भवतीत्यर्थः । यद्वा भटिति पञ्चमी । मत्सकाशाच्छ्रुत्वैवं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ समक्षं प्रत्यक्षम् । उत्तरमनन्तरकृत्यम् ॥ इत आगच्छेति शेषः ॥ **लवङ्गिका** । अत्रैव खलु कुसुमाकरोद्यानमारुतम्लानां परिष्वजतीति संबन्धः । कीदृशः । अतिमधुरमधुरसेनालार्द्रास्या मदान्धाः कवलने भक्षणे केलिः क्रीडा तया कलमव्यापाराणां यत्कोकिलकुलं तस्य कोलाहलेनाकुलितादतिमुखरि[illegible]राद्वृन्तद्रुमो मनोज्ञो यो भ्रमरसमूहस्तस्य संपर्केण विकसितपुष्पाणां[illegible] दन्तुरस्य चम्पकस्याधिवासेन गन्धेन मनोहराः । एतेन शैत्यसौगन्ध्ये दर्शिते । मदपारवश्रीणां कोकिलाकुलत्वं भ्रमरस्य तत्यागे हेतुः । मरालो हंसो हंसी वा । तस्य मांसलजघनपरिणाहोद्वहनेन मन्दरागवन्ती यादृश । [illegible] भावः । तयोर्गौरवेण विसंष्ठुलं विषमं यथा तथा स्खलितस्य चरणस्य संचारेण मसृणं मन्द[illegible] सङ्गमनं तेनोपजनितेन स्वेदसलिलरेणावदविन्दुसदृशे कुसुमकुड्मले । [illegible] चन्दनासमानः शीतलः स्पर्शो यस्य सः । अनेन मान्द्यं शैत्यमपि ध्वनितम् । '[illegible]रोऽतिशीतरभः' इत्यमरः । 'चन्दनोऽस्त्री मलयजः' इति धरणिः । '[illegible] दन्तुरः' इत्यमरः । 'मरालो हंसकलहंसकोकिलो मिहुले हुतो' इति [illegible] मरालस्य [illegible] इत्यमरः । **माधवः** । हन्त हर्षे । परागता गता ॥ **मालतीत्यादि** । इयं [illegible] [illegible]

[illegible]

तृतीयोऽङ्कः।

पृ० पं०

७१ ४—५°द्धारि। को त्ति अ कालो भ°। ८ °संकरनरसंबद्ध।

७२ ३ °संकरनरं भ°। ६ मोत्तु त्ति। नु०।

७३ २ °आए तूरं आरोविदो परोक्खाणुराओ। एसो अ से मणो°। ७ (ततः प्रविशति कामन्दकी।) । १० कतिपयाहेन श°। १३ प्रीत्या दायं द°।

परिणयस्यान्योन्यदर्शनात्प्रभृति ममायमारम्भस्तथा तदारम्भस्य प्रतिज्ञातत्वेन तन्निर्वाहिकाया मदयन्तिकायाः सूचनाय तत्संनिधानाद्बुद्धरक्षिताप्रवेशः। यद्वा निरुक्तिव मया बुद्धरक्षितेत्यनेन प्रथमाङ्के द्वितीये च मालतीं प्रति लघूकृतो भार इत्यनेन सूचितो बुद्धरक्षितायाः प्रवेशः॥ **अवलोकिता**। अत्र प्रमुग्धा प्रसृता। पिण्डपातः सौगतान्नम्। कोऽप्यकालो निषिद्धकालः। तथा च यदैव मालतीसमीपे भगवती वर्तत इत्यर्थः॥ **बुद्धरक्षिता**। कुसुमगतो स्मरणे वा॥ **अवलोकिता**॥ अत्र कुब्जकं 'कूआ' इति ख्यातस्तादृविटपः। कुब्जकव्याप्तरक्ताशोकवनस्य दुःसंचारत्वाद्विजनत्वं सूचितम्। पर्यन्तो मध्यम्। 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः॥ **अवलोकिता**। अत्र किलालीके। सौभाग्यवृद्धिप्रयोजनस्य व्याजत्वात्। **एवमिति**। स्वहस्तत्रोटितपुष्पैर्देवताः पूजयेत्यर्थः। **आनेष्यतीति**। मालतीमाधवयोरतर्कितदर्शनेन विजने तयोरनुरागो वर्धतामिति भगवत्या आशय इति भावः॥ **बुद्धरक्षिता**। अत्रामन्त्रिताहूता। गच्छामि। मदयन्तिकास्थानमिति शेषः॥ **अवलोकिता**। मकरन्दमदयन्तिकापरिणये किं वृत्तमिति भावः। **बुद्धरक्षिता**। अत्र विस्रम्भो विश्वासः। ईदृशस्तादृश इति मकरन्दगुणप्रकाशनमित्यर्थः। तस्या मदयन्तिकायाः। तं मकरन्दम्॥ **अवलोकिता**। त्वया भगवतीभारो लघूकृत इति भावः॥ **तथेत्यादि**। तथा तेन प्रकारेण विनयनम्रानुद्धताकारतया नम्रा मालती कतिपयदिनैरुपायाच्छकुन्तलादिकथया मया सख्यामिव विश्वासबुद्धिप्रवर्तनेन सेव्यतां शालीनत्वादिपरिहारं नीता। अत्रापिशब्द एवार्थे। यद्वा अविनयनम्रापीत्यकारप्रश्लेषः कतिपयाहोभिरित्यत्राहो जातिपरतया न समासान्तविधिः॥ १॥ सखीचिह्नं दर्शयति—**व्रजतीत्यादि**। संप्रति यतोऽस्माकं विरहे दौर्मनस्यं गच्छति नः संनिधौ प्रसन्ना भवति। विजने रमते मया सहेति शेषः। प्रीत्या दायं सोल्लुण्ठनमुत्तरं ददाति। यद्वा दायं कर्पूरादिदेयं

ाति। गमनसमये मामनुवर्ततेऽनुगच्छति। ततः कण्ठे लग्ना सती पुनःपुनर्निरुध्य मां शपथैः प्रणम्य तत्क्षणमेव प्रत्यावृत्तिं पुनरागमनं याचते च। सख्योऽप्येवं कुर्वन्ति। अतः सखीत्वं गता सा मे मनोगतं करिष्यतीति भावः। 'देये दाने

पृ० पं०

८१ १ ०खलु मन्मथोद्यान० । ९ शास्त्रेषु निष्ठा स० ।

८२ १ अतस्ते जी० । ५ दाहप्रेम्णा० । ०पत्रमात्रान्तराय० ।

खेदो वचनं तव स्खलयति। प्रत्यङ्गं संश्रयत्याश्रयति। 'स्रंसयति' इति पाठे शिथिलयति । आस्यशशिनो निःसरत्स्वेदकणाञ्जनयति । नयनद्वयं मुकुलयति च । 'रतान्ते च श्रमे चैव सुखसंभोगभावने । गन्धे स्पर्शे च हर्षे च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥' इति भरतः । वल्लभालोकनेऽप्येवं भवति । इह वल्लभालोकनं त्वयि वर्तत इति भावः ॥ ८ ॥ **लवङ्गिका** । विरम्यतामित्याशयः ॥ **कामन्दकी** । चिबुकमधरतलावयवमुन्नमय्योत्तोल्य । सुभग इत्यनेन माधवचित्ताकर्षणेन त्वमेव सौभाग्यवतीति ध्वनितम् ॥ **कामन्दकी** । कुमार इत्यनेन विस्मय उक्तः । निबन्धनमालम्बनम् ॥ **कामन्दकी** । परवानस्वतन्त्रः ॥ **यदित्यादि** । शरीरोपतापेनायं परवानिव । यदस्माचन्द्रे प्रणयिनि जने वानन्दं प्रीतिं न भजते न लभते । तत्तथार्थे । तयातिधैर्ययुक्तोऽप्ययं दुःसहमन्तस्तापं प्रकाशयति । फलिनीश्यामशरीरस्वभावोऽप्यापाण्डुमधुरनीपरपाण्डु मनोहरमतिक्षीणं वपुर्वहति च यथा यथा तथा तथा रम्यश्च भवति । अपिर्विस्मये । चकारः समुच्चये । अपिचेति समस्त एव समुच्चये वा । तदिह रागावस्थायां यथोचितं विधेहीत्याशयः । 'प्रियङ्गुः फलिनी' इत्यमरः ॥ ९ ॥ **कामन्दकी** । यावदवधारणे । मालत्येव हेतुरित्येवाश्रृणवमित्यर्थः । अशृणवनश्रौषम् ॥ **अनुभवमित्यादि** । अयं वदनेन्दुरस्य महात्मनो निश्चितमेवानुभवमुपागमदुपागतः । यत्कारणादस्य स्तिमितस्य स्थिरस्य मनो विचलितम् । तदेवं ममापि स एव निश्चयः । किंभूतम् । उत्कण्ठाचपलम् । यथा स्तिमितस्य निश्चलस्य महात्मनोऽगाधस्य समुद्रस्य चन्द्रानुभवात्कल्लोलचपलं जलं क्षुभ्यति । 'कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलवीचिषु' इति मेदिनीकारः ॥ १० ॥ **माधवः** । शुद्धिरक्लिष्टता ॥ दूतीगुणानाह—**शास्त्रेष्वित्यादि** । निष्ठेदमित्थमेवेति निर्णयः । तत्र सहजो बोधो नैसर्गिकं ज्ञानम् । ज्ञाने सति प्रागल्भ्यं वावदूकता । अभ्यस्ता गुणाः श्लेषादयो यत्र तादृशी वाणी । यद्वा अभ्यस्तमभ्यासस्तदनुगुणा वाणी च । कालावबोधः समयज्ञानम् । प्रतिभानमनुरूपं तात्कालिकस्फुरणं तद्योगित्वम् । एते गुणाः सर्वकर्मसु प्रकरणाद्दूतीकृत्येषु वा कामदुहोऽभिलषितप्रदाः तत्र शास्त्रनिष्ठया पटुत्वं प्रागल्भ्येन धार्ष्ट्यं प्रतिभानवत्त्वेनेङ्गितज्ञत्वं दूतीगुण उक्तम् । यदाह—'पटुता धृष्टता चेतीङ्गितज्ञत्वं प्रतारणम् । देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः ॥' कामदुह इत्यत्र सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥ ११ ॥ **कामन्दकी** । जीविताद्दुद्विजनानेनेति 'प्रद्वेषः प्राणितव्येषु' इति भरतानुसरणम् । 'न क्रियते' इति पाठे नः शिरश्चालने ॥ दुष्करमेवाह—**धन्य इत्यादि** । येन दुष्करं क्रियते । यस्मादयं नवाम्रे कलिकायुक्ते ध्वनत्कोकिले नृत्यते मरणाय नेत्रं धत्ते । बकुलगन्धबन्धोर्वातस्य वर्त्मनि शरीरं क्षिपति स्थापयति । अत्र मार्गपदेनानागतेन, वायुना येन पथा समागन्तव्यं तत्सूचितम् । बकुलानोदपदेन

पृ० पं०
७६ ७ दृष्ट्वा लव° । १० जाड्येन च°
७८ १ °वि अण्णार्सिं अ° । ८ °जातासि । तथाहि° ।
८० ३ °मामकीनस्य । °र्यं निव° ।

जाड्येन जडिम्ना करणेन मम मनसा विकारः स्वरूपान्यथाभावः संधार्यते । कीदृशः । द्रवमय इव द्रवमयः । हृदयद्रवीकरणात्स्वेदादिमत्त्वाच्च । अन्यस्याः समागमाद्द्रवमयोविकारोऽस्यास्तु सान्निध्यादेवेति कर्मातिशयदर्शनादाश्चर्यम् । यदाह भरतः—'कर्मातिशयनिर्वृत्तो भवेद्विस्मयसंभवः । सिद्धिस्थानेष्वसौ साध्यः प्रहर्षपुलकादिभिः ॥' यथामलेन्दुसंनिधौ जडिमानं शैत्यमासाद्य शैत्येनैव चन्द्रकान्तेन शैलस्य द्रवमयो विकारो द्रवत्वं संधार्यते । अत्र महीधरसादृश्येन माधवस्य धीरत्वादिगुणावष्टम्भसंभार उक्तः । 'जात्येन' इति पाठे जात्येन जातिमता । उत्कृष्टेनेति यावत् । चन्द्रकान्तेनेत्यस्य परं विशेषणं द्रष्टव्यम् । यद्वा मनोविशेषणमपि । जात्येनाभिजनवतापि । अत्रापिरध्याहार्यः । अत एवाश्चर्यम् ॥ ५ ॥ **संप्रतीति** । पुरा कामवेगस्याङ्कुरावस्थया रमणीया । अधुना तु तस्य पल्लवितत्वेन रमणीया ॥ इदमेव स्फोटयति—**ज्वलयतीत्यादि** । संप्रति मालत्यङ्गैः कामाभिमुद्दीपयति । चित्तं सोन्मादं करोति । नेत्रं कृतप्रयोजनं विधत्ते । ममेति शेषः । कीदृशैः । परिमृदितचम्पकमालावद्विलासैर्ललितैश्च।अलसैर्मन्दैर्लज्जया निभृतत्वेनेति भावः । 'यानस्थानासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणाम् । उपयातविशेषो यः स विलासो मतो बुधैः ॥' इति भरतः । 'हस्तपादाङ्गविन्यासभ्रूनेत्रोष्ठप्रयोजितम् । सुकुमारविधानेन ललितं तन्निगद्यते ॥' इति भरतः । यद्वा परिमृदितचम्पकमालाविलासानि म्लानानि । ललितानीतस्ततः क्षिप्तानि । अलसानि मन्दानि । ततस्त्रिपदकर्मधारयः । ललधातुश्चपल्यार्थेऽपि । धातोरनेकार्थत्वात् । 'लुलितालसैः' इति पाठे लुलितानीतस्ततः क्षिप्तानीत्यर्थः ॥ ६ ॥ **प्रथमेत्यादि** । संप्रति मया मेघमालानवजलसेचनेन क्षणवद्धकलिकनीपस्य डम्बरः साम्यं प्रपद्यो वावलम्ब्यते । कीदृशेन । प्रथमप्रियावचनसंश्रवणाद्यत्करोमाद्येन । संस्तवेति पाठे संस्तवः परिचयः । तदनेन दृष्टान्तेन सर्वाङ्गीणं पुलकं तस्य च स्थैर्यमुक्तम् । 'घनजीमूतमुदिर' इत्यमरः ॥७॥ **माधवः** । **अपरिमेयेत्यादि** । पुष्पत्रोटनकाले मालतीस्तनमुकुलादिदर्शनादानन्दसंदोहेन माधवस्य संतोषप्रकाश इति भावः ॥ अज्ञातमाधवसंनिधाना मालतीं श्रमोपन्यासव्याजेन कामन्दकी श्लिष्टमेवचनमाह—**अयीत्यादि** । निःस्पृहा परिश्रान्तासि त्वमतो विरम लज । खेदमिति शेषः । यद्वा विरम पुष्पावचयात् । उपविशेति भावः । पक्षे निःस्पृहा कामादुत्क्लाना त्वं जातासि ततो विशेषेण रमस्व । आशंसायां ८ ॥ **स्खलयतीत्यादि** । हे सुभ्रु शोभनभ्रूयुते, वक्त्रालोकनेन यथं यथा .. त्वयि खेदो विलपति स्वव्यापारं कुरुते । यथा वक्त्रालोकनं तथा खेद इति भावः । पक्षे वक्त्रेमेनावलोकनं खेदश्च । अत एव यथैवेति तुल्यत्वम् । तदेवाह—

पृ० ५०

८६ ६ °णीसाससेसजीविदा किं° । °दानूढदाए पढमप्प° ।
८ वावारं अह्मारिसं जणं क° । ९ °परिवेलवेञ्जुलङ्गे ।

८७ १ °हस्स भविस्सादि । क° । २ °कोवोवराअप° । ४ °परिमलुग्गारसंवलणम° । ५–६ °मुहा वसन्तरअणीपरिणाहा अण° । ७ कामन्दकी—लवङ्गिके, यदि° ।

८८ १ °एव हृदयोद्वेगो भ° ।

गलितो निःसृतः । अनेन दुःखस्यात्यद्भुतत्वं स्मरणमाह । मूर्च्छाविच्छेदे तथैव श्वासप्रवृत्तेः । जीवितेति । मोहे सखीजनस्येत्यादिना मूर्च्छापगमे दीर्घनिःश्वासेन जीवतीत्यवधार्यत इत्यर्थः । किंकर्तव्येति । जीविता सती किं करोमीति न वेत्तीत्यर्थः । मदनेति । मदनेन मथनं निदानमिह इत्यर्थः । मदनमथ्यमानाबालवल्लिका कामन्दकी पृच्छति—तस्मात्प्रेक्षतां भवतीति । पेलवं कोमलम् । दारुणत्वं देहदाहादिकारित्वात् । इत्यादि निमित्तपरिसुखानि त्रिदशत्वाः कथमेवं भविष्यन्तीत्यन्वयः । उपरागो दौर्हृदम् । पल्लवितः पल्लवाकारीकृतः । केरली केरलदेशस्त्री । तस्या आर्द्रगौरत्वेन दौर्हृदार्थं ग्रहणम् । उद्घूर्णितम् । उद्भ्रान्तदलितमतिदारितम् । इह उटजेस्तोकपोलस्थान्येनोदितचन्द्रेण तिमिरावरणनाशे रात्रेरुत्कर्षः कथितस्ततश्चन्द्रस्य दुःसहता मालत्या ध्वनिता । परिमलितं छुतम् । निर्मन्थनं मर्दनम् । उद्गार उद्गमः । संवलनं मिश्रीभावः । मन्थरं मन्दम् । मांसलः पुष्टः । धूमायितं धूमेनेवाकुलीकृतम् । परिणाह आभोगः ॥ कामन्दकी । एवं श्रुत्वा कामन्दकी तदस्येवाह—यदीत्यादि । यदि तद्विषयोऽनुरागस्तदा शुभङ्करतायाः सम्बन्धेनैतद्दृष्टिष्टं फलम् । तदा सैव शुभं जानातीत्यर्थः । एवमेति पाठ एवंशुभङ्करतायाः फलमेवेत्यर्थः । ह्रियस्वकारणे । इति नान्दितमानन्दं प्रापितमपि मे हृदयमस्या अवस्थया विदार्यते । एतदवस्थितया मरणमप्यस्याः संभाव्यत इति भावः ॥ १३ ॥ माधवः । स्थाने युक्तम् । स्थानेशब्दोऽत्र योग्यवाची । इत्यादो हृदयकोपः । कामन्दकी । प्रकृतीत्यादि । अस्या वपुरिदं स्वभावसुन्दरं सौकुमार्येणैकः सारः स्थिरांशो यत्र तत् । एतत्सत्यं निश्चितम् । मदनेन कामचरितत्वभावात्कामोऽप्यस्य निर्देशः । सर्वोऽपि सत्यम् । यस्मात् इत्यनेनैकस्यानपेक्षया दुःसहत्वमुक्तम् । अपनयति कलङ्कमलिनमन्दिराक्रान्तितमूलमुन्मथ्यचन्द्रमूलमस्य । कपलेति दिदृक्षायाम् । हिमादेरपगमात्कारचन्द्रतम् । तर्हि हेतोऽनर्थहेतौ कपलेयं जीविष्यतीत्याह्ये प्रमादः । अत्र नामपदेन विप्रलम्भस्यापि माधवस्य मालतीमयत्वं ध्वनितम् ॥ १४ ॥ लवङ्गिका । निरपेति हेतोः । जीवितमुक्तस्त्वामीतिवत् । कार्यकारणयो-

पृ० पं०

८२ ६ माधवः—अन्य एवाक्षुण्णः कथाप्रकारो भगवत्याः । ७ अदिदु० । ९ ०स्त्री । यतोऽधुना श० ।

८३ १ मालती—(जनान्तिकम् ।) स० । २–३ ०आसङ्गन्तीए भअवदीए भीदाविदह्मि । ता किं दाणीं एत्थ पडिवज्जिस्सं । ८ ०वेअणाधिअदरम० । ९ ०णन्दइ केलिकलाओ । केवलं कमलाअन्तकन्त० ।

स्वकार्यक्षमता, गर्भपदेन बाह्यान्तरभावनादृढतोक्ता । दावप्रेम्णा वनवह्निर्भ्रान्त्या चन्द्रकिरणान् वारंवारं श्रयति । एतेन चन्द्ररश्मीनां दाहकत्वमुक्तम् । अत्र प्रेमपदेन नायिकानुरागस्य च विरोधिविमर्शशून्यत्वं तृतीयया चाङ्गसङ्गहेतुत्वं च ध्वनितम् । कीदृशः । सरसपद्मिनीपत्रमात्रान्तरितो ग्लायमानकायः । सर्वत्र त्वत्कृत इति योज्यम् । तथा च मरणाय कृतोऽयम इति भावः । यद्वा अन्तरायो मरणे विघ्नः । तत्र पद्मिनीपत्रहेतुत्वम् । तदिह चन्द्रपादादीनां कामोद्दीपकतयानर्थहेतुत्वेन विप्रलम्भस्योत्कर्षः सूचितः । किं च मनोविकार इन्द्रियजन्य इत्यनेनेन्द्रियाणां शान्तिः कृता । नवचूतदर्शनेन नेत्रस्य चूतैरानद्धत्वमुकुलितत्वाभ्यामतिदुःखदत्वम् । कोकिलरवाकर्णनेन श्रोत्रस्य । बकुलगन्धसंबन्धेन घ्राणस्य । वायुचन्द्रकरयोः स्पर्शेन त्वच इति ॥ १२ ॥ **माधवः** । अक्षुण्णोऽन्यानानुभूतः कथाप्रकारः कथनक्रमः ॥ **मालती** । बालचूतदर्शनादेरतिपीडाकरत्वेन मालत्यापि ज्ञानादेवमुक्तमिति भावः ॥ **कामन्दकी** । अन्यत्रेत्यादिना त्वय्येव प्रथमनुरक्तोऽयमिति दर्शितम् । तपस्व्यनुकम्प्यः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये च' इति विश्वः । अनेन वैदेशिकोऽयं वराक इति मयैतदुच्यते न कारणादित्युक्तम् । शपयमिति । तथा च त्वमनुरागिणी भवेत्यर्थः ॥ **मालती** । अत्रात्मनो मम । किमपीत्यमङ्गलतयावचनीयं मरणमित्यर्थः । भीतायितेत्यत्राचारे क्यङ् । **किमिति** । तज्जीवनाय ममापि तत्रानुराग इति वक्तुमुचितमपि कुमारीत्वेनानुक्तमतस्त्वं वदेति भावः । कामन्दकीं प्रति जनान्तिकमिदम् । माधवश्च गुप्तः ॥ **माधवः** । स श्रुत्वाह—**दिष्ट्येत्यादि** ॥ **लवङ्गिका** । अत्र एवंवादिनीत्यत्र कामावस्था गुरुजने लज्जया वक्तुमनर्हापि मालतीनिमित्तमाधवावस्थाश्रवणात्स्वापि तन्निमित्ता कथ्यत इति भावः । अस्माकं भर्तृदारिका परिजनं दुनोतीत्यन्वयः । आश्लिष्टं स्पृष्टम् । मुग्धो बालः । कन्दं विषम् । बालकमलिनीमूलं मृदुतरं रविकरस्पर्शान्म्लानं च भवति । तदनेन दृष्टान्तेन निःसङ्गत्वतनुत्वे अवयवानामुक्ते । तद्द्वारासामपि सौन्दर्यद्योतनाय सुन्दरपदम् । अधिकतररमणीयाणीत्यनेन कामाक्लिष्टकायस्य कान्तिप्रकर्ष उक्तः । अत एवापिर्विस्मये । अतिक्रान्तस्य गुरुजनकत्वनैरपेक्ष्येन दुःखजनकत्वं चिरात् । दुःखप्रकारमाह—**नाभीत्यादि** । अत्र दत्त इत्यस्याहार्यम् । केलिः क्रीडा । कलाश्चतुःषष्टिः । यद्वा केलीनां कलामात्रम् । कथं तर्हि दिनानि गमयतीत्याह—**केवलमित्यादि** । कमलमयानां

पृ० ५०

८६ ६ °णीसाससेसजीविदा किं° । °दामूढदाए पढमप्प° ।
८ वावारं अह्मारिसं जणं क° । ९ °परिवेलवेसुअङ्गे ।

८७ १ °हस्स भविस्सदि । क° । २ °कोवोवराअप° । ४ °परिमलुग्गारसंवलणम° । ५-६ °मुहा वसन्तरअणी-परिणाहा जण° । ७ कामन्दकी—लवङ्गिके, यदि° ।

८८ १ °एव हृदयोद्वेगो भ° ।

गलितो निःसृतः । अनेन युगपन्नासापुटनिःसरणमाह । मूर्च्छाविच्छेदे तथैव श्वा-सप्रवृत्तेः । जीवितेति । मोहे सखीजनचेष्टादिना मूर्च्छापगमे दीर्घनिःश्वासेन जीवतीत्यवधार्यत इत्यर्थः । किंकर्तव्येति । जीविता सती किं करोमीति न वेत्तीत्यर्थः । प्रथमेति । प्रथमेव प्रथमं निदानमिह इत्यर्थः । तद्वचनमध्यवसायाश-ङ्किता कामन्दकी पृच्छति—तस्मात्प्रेक्षतां भवतीति । पेलवं कोमलम् । दारुणत्वं देहदाहादिकारित्वात् । इमानि विभावरीमुखानि प्रियसख्याः कथ-मेवं भविष्यन्तीत्यन्वयः । उपरागो लौहित्यम् । पल्लवितः पल्लवाकारीकृतः । केरली केरलदेशस्त्री । तस्या अतिगौरत्वेन लौहित्यार्थं ग्रहणम् । उद्वेल्लितम् । उद्दामदलितमतिदारितम् । इह रक्तकेरलीकपोलसान्द्येनोदितचन्द्रेण तिमिरावरण-नाशे रात्रेरनुरक्तः कथितस्तत्र चन्द्रस्य दुःसहता मालत्या ध्वनिता । परिमलितं कृ-तम् । निर्मन्थनं मर्दनम् । उद्गार उद्गमः । संवलनं मिश्रीभावः । मन्थरं मन्दम् । मांसलः पुष्टः । धूमायितं धूमेनेवाकुलीकृतम् । परिणाह आभोगः ॥ काम-न्दकी । एवं श्रुत्वा कामन्दकी तटस्थेवाह—यदीत्यादि । यदि तद्विषयोऽनु-रागस्तदा गुणवत्तायाः प्रत्यक्षमेतद्विशिष्टं फलम् । तदा सैव गुणं जानातीत्यर्थः । एतदीति पाठ एतद्गुणवत्तायाः फलमेवेत्यर्थः । हिरयदारणे । इति नन्दितमानन्दं प्रापितमपि मे हृदयमस्या अवस्थया विदार्यते । एतदवस्थतया मरणमप्यस्याः संभाव्यत इति भावः ॥ १३ ॥ माधवः । स्थाने युक्तम् । स्थानेशब्दोऽत्र योग्य-तार्थे । हृच्छयो हृदयरोगः । कामन्दकी । प्रवृत्तेत्यादि । अस्या वपुरिदं सकलसुन्दरं संतापैर्भग्नः सारः स्थिरांशो यत्र तत् । एतत्सत्यं निश्चितम् । [illegible] निर्दिष्टः । [illegible] । [illegible] दुःसहत्वमुक्तम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] मालतीमरणं [illegible] ॥ १४ ॥ लवङ्गिका । निरन्तरेति हेतोः । [illegible] ।

पृ० पं०

८५ १ °पप्फुरन्तकन्तदसणच्छदुच्छलन्तद° । मोत्तिआवलिक ।
२ °पह्मलकन्तकपोल° । ईसविअसिअणि° । °न्दम-
न्दंता° । ४ °सुन्दरललाटपट्टणवचन्द° । ८ °कदली-
वत्तसंवाहणादिवा° । ९ °जलद्दासअणीए उ° ।
१० °सुहा सेअपज्झरिदपाद° ।

८६ १ °मूलविसं° । २ °णीसासवसवि° । ३ वरिणिहिदवे°
४ °विसज्जिदुव्विण्णदि° ।

कपोलपुलक एव वर्ण्यते कविसंप्रदायेनेत्यवधेयम् । मन्दतारं किंचिचलतारकम् । उत्तानमूर्ध्वविस्तृतम् । भावनोपनीतप्रिये लज्जादिदृक्षाभ्यामीषद्विकसितत्वम् । निष्पन्दता मौग्ध्यात् । मन्दतारता नखदशनक्षतभावनया प्रियंप्रति सासूयत्वात् । उत्तानत्वं मुखदिदृक्षया । मसृणत्वं स्नेहभावनया । मुकुलत्वं रतावसानभावनया । यदाह—'निश्चलत्वं तदा यातो मुकुलत्वं च लोचने' । उद्भिन्नमुद्भूतम् । स्वेदेति । रतिश्रमादयं स्वेदः । तदनेन प्रबन्धेन तृप्तिरुक्ता । यदाह—'रोमांचो वेपथुः स्वेदो लुलिते च विलोचने । मज्जन्त्या इव देहेषु आश्लेषस्तृप्तिलक्षणम् ॥' तदिह यदीयं वल्लभसमागमं न जानाति तदा कथमवरस्पन्दादिमती स्यात् । कुमारस्य भावः कौमारं शैशवं तस्य भावोऽभिप्रायः कटाक्षविक्षेपादिः संशयितो यस्याः सा । निशाचेष्टामाह—किंचेति । निकुरम्बः समूहः । चुम्बितेन चुम्बनेन प्रवृत्तनिःस्यन्दः संजातक्षरणः छटा 'च्छट' इति यस्याः प्रसिद्धिः । दन्तुरितं विषमीकृतम् । संवाहनमर्पणम् । विरचितोपनीतं विरचनेनागतदत्तम् । अस्मिन् पदे पूरः समूहः पूरणं वा । सविशेषपदेन शीतलकर्पूरसंस्पर्शादतिशीतलत्वमुक्तम् । कदलीपत्रस्य बालत्वेन शैत्यसौकुमार्ये उक्ते । कमलिनीदलमेव जलार्द्रार्द्रवस्त्रं तच्छय्यायाम् । 'आर्द्रवस्त्रं जलार्द्रा स्यात्' इति हारावली । धौतिम्नेणोत्थितया । आत्मनः सखीनां चेति शेषः । एतेन निद्राच्छेदोद्वेगावुक्तौ । निद्रैव सुखं निद्रासुखम् । उद्वेगादिदुःखमयजागरविपर्ययरूपत्वादिदम् । निद्रेयं चिन्तावशात् । यदाह—'दीर्घत्वालस्यचिन्तार्थैर्निद्रा स्यात्कथयापि च' इति । वल्लभसमागमसंकल्पजस्वेदेन प्रस्तुतक्षरणपङ्केनोद्वान्तः पिण्डीभूतालककरणो यस्याः सा । अलककच्छेनानुरागनिवोद्गमनीति भावः । अतिघनत्वार्थं पिण्डपदम् । थरथरायमानं कम्पमानम् । पीवरं महत् । वशं संयतम् । विसंवदितं स्खलितम् । प्रियसोत्कण्ठभावनया प्रकम्पः । तदाकर्षणभावनया नीवीस्खलनम् । उत्कम्पमानमुच्छलत् । स्तरलो यातायातवान् । विषमं यथा तथोच्छ्वसन् । पक्ष्मलः सरोमाञ्चः । वेष्टनं देहः । इह हृदयोत्खण्डनादिकं प्रियसंभोगव्यासाभावनया । उपरितनीं निवसनसुकल्पावधूननमालिङ्गनभावनया प्रियप्राप्त्या प्रबुद्धा । प्रबोधश्च सद्यो निद्रा भवति । मोहेति । शून्यवस्त्वादिदर्शनान्मूर्च्छैवेत्यर्थः । सर्वभ्रमः सारदः माधेणो वा सं-

पृ० ५०

८६ ६ °णीसाससेसजीविदा किं° । °दामूढदाए पढमप्प° ।

८ वावारं अह्मारिसं जणं क° । ९ °परिवेलवेसुअङ्गे ।

८७ १ °हस्स भविस्सदि । क° । २ °कोवोवराअप° । ४ °परिमलुग्गारसंवलणम° । ५–६ °मुहा वसन्तरअणीपरिणाहा अण° । ७ कामन्दकी—लवङ्गिके, यदि° ।

८८ १ °एव हृदयोद्वेगो भ° ।

गलितो निःसृतः । अनेन युगपन्नासापुटनिःसरणमाह । मूर्च्छाविच्छेदे तथैव श्वासप्रवृत्तेः । **जीवितेति** । मोहे सखीजनसेकादिना मूर्च्छापगमे दीर्घनिःश्वासेन जीवतीत्यवधार्येत इत्यर्थः । **किंकर्तव्येति** । जीविता सती किं करोमीति न वेत्तीत्यर्थः । प्रथमेति । वयमेव प्रथमं म्रियामह इत्यर्थः । स्वयमनध्यवसायाल्लवङ्गिका कामन्दकीं पृच्छति—**तस्मात्प्रेक्षतां भवतीति** । पेलवं कोमलम् । दारुणत्वं देहदाहादिकारित्वात् । इमानि विभावरीमुखानि प्रियसख्याः कथमेवं भविष्यन्तीत्यन्वयः । उपरागो लौहित्यम् । पल्लवितः पल्लवाकारीकृतः । केरली केरलदेशस्त्री । तस्या अतिगौरत्वेन लौहित्यार्थं ग्रहणम् । उद्वेल्लन्पतन् । उद्दामदलितमतिदारितम् । इह रुष्टकेरलीकपोलसाम्येनोदितचन्द्रेण तिमिरावरणनाशे रात्रेरुपक्रमः कथितस्ततश्चन्द्रस्य दुःसहता मालत्या ध्वनिता । परिमलितं कुतम् । निर्मन्थनं मर्दनम् । उद्गार उद्गमः । संवलनं मिश्रीभावः । मन्थरं मन्दम् । मांसलः पुष्टः । धूमायितं धूमेनेवाकुलीकृतम् । परिणाह आभोगः ॥ **कामन्दकी** । एवं श्रुत्वा कामन्दकी तटस्थेवाह—**यदीत्यादि** । यदि तद्विषयोऽनुरागस्तदा गुणज्ञतायाः प्रव्यक्तमेतद्विशिष्टं फलम् । तदा सैव गुणं जानातीत्यर्थः । एतद्धीति पाठ एतद्गुणज्ञतायाः फलमेवेत्यर्थः । हिरवधारणे । इति नन्दितमानन्दं प्रापितमपि मे हृदयमस्या अवस्थया विदार्यते । एतदवस्थतया मरणमप्यस्याः संभाव्यत इति भावः ॥ १३ ॥ **माधवः** । स्थाने युक्तम् । स्थानेशब्दोऽत्र योग्यवाची । उल्लासो हृदयतोषः । **कामन्दकी** । **प्रकृतीत्यादि** । वत्स वपुरिदं स्वभावसुन्दरं सौकुमार्यमेवैकः सारः स्थिरांशो यस्य तत् । एतत्खलु निष्पिष्टम् । अयमेव कामचरितानुभावात्कामोऽप्ययं निर्दयः । अहोऽपि इत्यम् । पवनान् इत्यनेनैव दवाग्न्यपेक्षया दुःसहत्वमुक्तम् । अयमपि चालयल्लब्धमालतीलवलि-तपुष्पप्रचारचन्द्रभूषणश्च । प्रमिति निरुपाख्ये । [illegible] । तदीरितोऽनर्थहेतौ यदमिदं जीविष्यतीत्यहो प्रमादः । अत्र नामपदेन विप्रलब्धस्यापि माधवस्य मालतीपरत्वं ध्वनितम् ॥ १४ ॥ **लवङ्गिका** । निरपेक्षेति हेतोः । जीवितपरित्यागोचितम् । दर्पदर्पणो-

पृ० प०

८५ १ °पप्फुरन्तकन्तदसणच्छदुच्छलन्तद° । मोत्तिआवलिक्क । २ °पह्मलकन्तकपोल° । ईसत्तिअसिअणि° । °न्दमन्दता° । ४ °सुन्दरललाटपट्टणवचन्द° । ८ °कदलीवत्तसंवाहणादिवा° । ९ °जलद्दासअणीए उ° । १० °सुहा सेअपज्झरिदपाद° ।

८६ १ °मूलविसं° । २ °णीसासवसवि° । ३ वरिणिहिदवे° ४ °विसज्जिदुव्विणदि° ।

कपोलपुलक एव वर्ण्यते कविसंप्रदायेनेत्यवधेयम् । मन्दतारं किंचिचलतारकम् । उत्तानमूर्ध्वविस्तृतम् । भावनोपनीतप्रिये लज्जादिदृक्षाभ्यामीषद्विकसितत्वम् । निष्पन्दता मौग्ध्यात् । मन्दतारता नखदशनक्षतभावनया प्रियंप्रति सासूयत्वात् । उत्तानत्वं मुखदिदृक्षया । मसृणत्वं स्नेहभावनया । मुकुलत्वं रतावसानभावनया । यदाह—'निश्चलत्वं तदा यातो मुकुलत्वं च लोचने' । उद्भिन्नमुद्भूतम् । **स्वेदेति** । रतिश्रमादयं स्वेदः । तदनेन प्रबन्धेन तृप्तिरुक्ता । यदाह—'रोमाञ्चो वेपथुः स्वेदो लुलिते च विलोचने । मज्जन्त्या इव देहेषु आश्लेषस्तृप्तिलक्षणम् ॥' तदिह यदीयं वल्लभसमागमं न जानाति तदा कथमधरस्पन्दादिमती स्यात् । कुमारस्य भावः कौमारं शैशवं तस्य भावोऽभिप्रायः कटाक्षविक्षेपादिः संशयितो यस्याः सा । निशाचेष्टामाह—**किंचेति** । निकुरम्बः समूहः । चुम्बितेन चुम्बनेन प्रवृत्तनिःस्यन्दः संजातक्षरणः छटा 'च्छट' इति यस्याः प्रसिद्धिः । दन्तुरितं विषमीकृतम् । संवाहनमर्पणम् । विरचितोपनीतं विरचनेनाङ्गदत्तम् । अस्मिन् पदे पूरः समूहः पूरणं वा । सविशेषपदेन शीतलकर्पूरसंस्पर्शादतिशीतलत्वमुक्तम् । कदलीपत्रस्य बालत्वेन शैत्यसौकुमार्ये उक्ते । कमलिनीदलमेव जलार्द्रार्द्रवस्त्रं तच्छय्यायाम् । 'आर्द्रवस्त्रं जलार्द्रा स्यात्' इति हारावली । औन्निद्र्येणोन्निद्रतया । आत्मनः सखीनां चेति शेषः । एतेन निद्राच्छेदोद्वेगावुक्तौ । निद्रैव सुखं निद्रासुखम् । उद्वेगादिदुःखमयजागरविपर्ययरूपत्वादिदम् । निद्रेयं चिन्तावशात् । यदाह—'दौर्बल्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात्कथयापि च' इति । वल्लभसमागमसंकल्पजस्वेदेन प्रसृतश्चरणपल्लवेनोद्वान्तः पिण्डीभूतालक्तकरसो यस्याः सा । अलक्तकच्छलेनानुरागमिवोद्वमतीति भावः । अतिघनत्वार्थं पिण्डपदम् । थरथरायमानं कम्पमानम् । पीवरं महत् । वशं संसक्तम् । विसंवदितं स्खलितम् । प्रियस्योर्वाक्रमणभावनया प्रकम्पः । तदाकर्षणभावनया नीवीस्खलनम् । उत्खण्ड्यमानमुच्छलत् । उत्तरङ्गो यातायातवान् । विषमं यथा तथोच्छ्वसन् । पक्ष्मलः सरोमाञ्चः । वेष्टनं वेष्टः । इह हृदयोत्खण्डनादिकं प्रियसंभोगव्यायामभावनया । उपरिवर्तिप्रियस्य भुजलताबन्धनमालिङ्गनभावनया प्रियप्राप्त्या प्रबुद्धा । प्रबोधश्च स्पर्शादिना भवति । **मोहेति** । शून्यशय्यादिदर्शनान्मूर्च्छितेत्यर्थः । ससंभ्रमः सादरः सावेगो वा सं-

पृ० ५०

८६ ६ °णीसासससेसजीविदा किं° । °दामूढदाए पढमप्प° ।
८ वावारं अह्यारिसं जणं क° । ९ °परिवेलवेसुअङ्गे ।

८७ १ °हस्स भविस्सदि । क° । २ °कोवोवराअप° । ४ °परिमलुग्गारसंवलणम° । ५–६ °मुहा वसन्तरअणीपरिणाहा सण° । ७ कामन्दकी—लवङ्गिके, यदि° ।

८८ १ °एव हृदयोद्वेगो भ° ।

गलितो निःसृतः । अनेन दुःखस्याप्रस्फुटनिःसरणमाह । मूर्च्छाविच्छेदे तथैव श्वासप्रवृत्तेः । **जीवितेति** । मोहे सखीजनरेचकादिना मूर्च्छापगमे दीर्घनिःश्वासेन जीवतीत्यवधार्यत इत्यर्थः । **किंकर्तव्येति** । जीविता सती किं करोमीति न वेत्तीत्यर्थः । प्रथमेति । यदन्येव प्रथमं निदानमित्यर्थः । तदनन्तरमवसरमवाप्य लवङ्गिका कामन्दकीं पृच्छति—**तत्सात्प्रेक्षतां भवतीति** । पेलवं कोमलम् । दारुणत्वं देहदाहादिकारित्वात् । इमानि विभावरीमुखानि प्रियसख्याः कथमेवं भविष्यन्तीत्यन्वयः । उपरागो लौहित्यम् । पल्लवितः पल्लवाकारीकृतः । केरली केरलदेशनारी । तस्या अतिगौरत्वेन लौहित्यार्थं ग्रहणम् । उद्भिन्नं स्फुटितम् । उद्दामदलितमतिदारितम् । इह रक्तकेरलीकपोलपाण्डुनोदितचन्द्रेण तिमिरावरणनाशे रक्तिमक्रमः कथितस्तच्चन्द्रस्य दुःसहता मालत्या ध्वनिता । परिमलितं छुरितम् । निर्मन्थनं मर्दनम् । उद्गार उद्गमः । संवलनं मिश्रीभावः । मसृणं मन्दम् । मांसलः पुष्टः । धूमायितं धूमेनेवाकुलीकृतम् । परिणाह आभोगः ॥ **कामन्दकी** । एवं श्रुत्वा कामन्दकी तटस्थेवाह—**यदीत्यादि** । यदि तद्विषयोऽनुरागस्तदा गुणज्ञतायाः सम्यक्त्वेनोद्दिष्टं फलम् । तदा सैव गुणं जानातीत्यर्थः । एतद्वीति पाठे एतद्गुणज्ञतायाः फलमेवेत्यर्थः । हिरवधारणे । इति नन्दितमानन्दं प्रापितमपि मे हृदयमस्या अवस्थया विदार्यते । एतदवस्थतया मरणमस्याः संभाव्यत इति भावः ॥ १३ ॥ **माधवः** । स्थाने युक्तम् । स्थानेशब्दोऽत्र योग्यवाची । हल्लेखो हृदयरोगः । **कामन्दकी** । **प्रकृतीत्यादि** । अस्या वपुरिदं स्तनबन्धुरं सौकुमार्यमेवैकः सारः स्थिरांशो यत्र तत् । एतत्सकलं निखिलम् । अयमेव कामपरितापमावात्मनोऽन्वयं निर्देशः । अदोऽपि सह्यम् । यद्वा इत्यनेनैकवाक्यापेक्षया दुःसहमुग्रम् । अयमपि बालवल्लभमलयानिलकान्तितपूरकुसुमपारचन्द्रमूपमय । कथमिति निरूपणे । हिमादेरग्मनाघारचन्दनम् । तदिदमनर्थहेतौ कर्मणि जीवितमिति साहसो प्रमादः । अत्र नामपदेन पितृव्यस्यापि माधवस्य मालतीमातृत्वं ध्वनितम् ॥ १४ ॥ **लवङ्गिका** । निरपेक्षेति हेतोः । सौभाग्यफलस्तस्याजीवितम् । कार्यकारणयो-

पृ० पं०

८५ १ °पप्फुरन्तकन्तदराणच्छुरुच्छलन्तद° । मोत्तिआवलिक ।
२ °पज्झलकन्तकपोल° । ईसमिअसिअणि° । °न्दम-न्दता° । ४ °सुन्दरललाटपट्टणवनन्द° । ८ °कदली-वत्तसंवाहणादिवा° । ९ °जलद्दासअणीए उ° ।
१० °सुहा सेआणज्झरिदपाद° ।

८६ १ °मूलविसं° । २ °णीसासवसवि° । ३ वरिणिहिदवे° ४ °विसज्जिदुघिण्णदि° ।

कपोलपुलक एव वर्ण्यते कविसंप्रदायेनेत्यनधेयम् । मन्दतारं किंचिच्चलतारकम् । उत्तानमूर्ध्वविस्तृतम् । भावनोपनीतप्रिये लज्जादिव्याघातभ्यामीषद्विकलितत्वम् । निष्पन्दता मौग्ध्यात् । मन्दतारता नखदशनक्षतभावनया प्रियंप्रति सासूयत्वात् । उत्तानत्वं सुरतदिदृक्षया । मसृणत्वं स्नेहभावनया । मुकुलत्वं रतावसानभावनया । यदाह—'निश्चलत्वं तदा यातो मुकुलत्वं च लोचने' । उद्भिन्नमुद्भूतम् । स्वेदेति । रतिश्रमादयं स्वेदः । तदनेन प्रबन्धेन तृप्तिरुक्ता । यदाह—'रोमाञ्चो वेपथुः स्वेदो लुलिते च विलोचने । मज्जन्त्या इव देहेषु आश्लेपस्तृप्तिलक्षणम् ॥' तदिह यदीयं वल्लभसमागमं न जानाति तदा कथमधरस्पन्दादिमती स्यात् । कुमारस्य भावः कौमारं शैशवं तस्य भावोऽभिप्रायः कटाक्षविक्षेपादिः संशयितो यस्याः सा । निशाचेष्टामाह—किंचेति । निकुरम्बः समूहः । चुम्बितेन चुम्बनेन प्रवृत्तनिःस्यन्दः संजातक्षरणः छटा 'च्छट' इति यस्याः प्रसिद्धिः । दन्तुरितं विषमीकृतम् । संवाहनमर्पणम् । विरचितोपनीतं विरचनेनाङ्गदत्तम् । अस्मिन् पदे पूरः समूहः पूरणं वा । सविशेषपदेन शीतलकर्पूरसंस्पर्शादतिशीतलत्वमुक्तम् । कदलीपत्रस्य बालत्वेन शैत्यसौकुमार्ये उक्ते । कमलिनीदलमेव जलार्द्रार्द्रवस्त्रं तच्छय्यायाम् । 'आर्द्रवस्त्रं जलार्द्रा स्यात्' इति हारावली । औन्निद्र्येणोन्निद्रतया । आत्मनः सखीनां चेति शेषः । एतेन निद्राच्छेदोद्वेगावुक्तौ । निद्रैव सुखं निद्रासुखम् । उद्वेगादिदुःखमयजागरविपर्ययरूपत्वादिदम् । निद्रेयं चिन्तावशात् । यदाह—'दौर्बल्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात्कथयापि च' इति । वल्लभसमागमसंकल्पजस्वेदेन प्रसृतश्चरणपल्लवेनोद्वान्तः पिण्डीभूतालक्तकरसो यस्याः सा । अलक्तकच्छलेनानुरागमिवोद्वमतीति भावः । अतिघनत्वार्थं पिण्डपदम् । थरथरायमानं कम्पमानम् । पीवरं महत् । वशं संसक्तम् । विसंवदितं स्खलितम् । प्रियस्योर्वाक्रमणभावनया प्रकम्पः । तदाकर्षणभावनया नीवीस्खलनम् । उत्खण्ड्यमानमुच्छलत् । उत्तरङ्गो यातायातवान् । विषमं यथा तथोच्छ्वसन् । पक्ष्मलः सरोमाञ्चः । वेष्टनं वेष्टः । इह हृदयोत्खण्डनादिकं प्रियसंभोगव्यायामभावनया । उपरिवर्तिप्रियस्य भुजलताबन्धनमालिङ्गनभावनया प्रियप्राप्त्या प्रबुद्धा । प्रबोधश्च स्पर्शादिना भवति । मोहेति । शून्यशय्यादिदर्शनान्मूर्च्छितेत्यर्थः । ससंभ्रमः सादरः सावेगो वा सं-

पृ० ५०

कुविलक° । ६ °ता रक्तब जवासवि पिलसहीए मदलन्तिआए जीवि° ।

९१ ६ माधवः—(ससंभ्रममुत्थाय ।) कुद्ध° ।

९२ ४ माधवः—(सटोपं परिक्रामति ।) । ४–५ कामन्दकी—अप्रमत्तो भूत्वा विक्रमस्व । °खु जादो । (सर्वास्त्वरितं परिक्रामन्ति ।)

९३ ३ °वदनिपाति° । °तुषः पूल्वात् । ६ ७ ८ कामन्दकीमाधवौ—(सभयम् ।) हहं च पशुना हतः । इतराः—अच्चाहिदं अच्चाहिदं । कामन्दकीमा-

---

निरूपाद् । 'दर्शितैर्मार्जितम्' इति रत्नकोषः । **माधवः** । मदयन्तिका-परित्राणसंरम्भे—**क्वासाविति** । **मालती** । अम्महे इत्यद्भुते आश्चर्ये वा । एषोऽपीहस्थ एव । अस्त्राणिर्विलये । यस्यावस्था भगवत्योक्ता, यदि स्मृता वा मदयन्तिकायाः स एव इति भावः । तच्छ्रुत्वा विस्मितोत्कण्ठितस्य माधवस्योक्तिः—**हन्तेत्यादि** । **अविरलेत्यादि** । वदं भीतो भयादेः । हन्त हर्षे । अविरलविलोलस्फुरद्धवलनीलपक्ष्मोत्पलदलदीर्घया चक्षुषा पौण्डरीकेणेव दाम्ना समाविद्धं घनं यथा तथाहं नद्धो बद्धः । आहृत इति यावत् । कान्तावलोकनेन सात्त्विकभावाविर्भावात्सर्वाङ्गस्पन्दनं इत्युत्प्रेक्षितम् । अत्राविरलत्वेन पौनःपुन्यं पुण्डरीकपदेन श्वेतत्वनीलत्वं च ध्वनितम् । कुवलयदलकुवलयान्तःप्रवाहेण निर्भरेण निरन्तरेण संततेन वा स्नपित इवाहृत इवाहम् तया विलोकनेन नितरां स्नपितत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अत्र निर्भरत्वेन परिवर्धमानत्वोक्तिः । एवं च द्वाभ्यां नेत्राभ्यामनुबद्धम् । कुतो निःशेषोऽहं स्फारितेन विस्तारितेन चक्षुषा कवलित इव पीत इव । स्फारितत्वेन कवलनयोग्यतोक्ता । कवलनेन वाञ्छावैदग्ध्यानतिशयस्य व्यञ्जितः । सान्द्रेण निबिडेन मुग्धावलोकनेन प्रथमं पशोरिव इवाहम् । आनन्दातिशयात्पारवश्यत्वेनोत्प्रेक्षा । तदिह माधवस्य पञ्चनिर्दिष्टैरनुबद्धम् । तत्र च प्रथमपदेन तारकातरलत्वं, द्वितीयेन मोहकत्वम्, तृतीयेन कुवलयदलसौभाग्यं विलासत्वं, चतुर्थेन पैशुन्यप्रकटनं कुण्डलीकरणम्, तथापि नैश्चल्येन स्वेच्छापातित्वं, अष्टमेन सम्पूर्णकथनम्, अष्टमपदेन दर्शनादेव विवशीकार इति सूचितम् । दशमपदेन तत्सान्द्रत्वेनोत्कृष्टता-सान्द्रपदेन तत्सम्भोगस्य निश्चयः सूचितः । तेऽपि निर्दिष्टैः पदे विशेषेण प्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ ९६ ॥ **कुद्धपत्नि**[illegible] । इत इति प्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ **माधवः** । सटोपं सकोपम् ॥ **कामन्दकी** । सम्भ्रमं सावधानम् । किमिति परित्राणम् ॥ **माधवः** । तथापि तं वेगेन दर्शनात् पशुम् । वत्स निश्चये

पृ० प०

८५ १ °पप्फुरन्तकन्तदसणच्छदुच्छलन्तद° । मोत्तिआवलिक
२ °पह्मलकन्तकपोल° । ईसविअसिअणि° । °न्दम
न्दंता° । ४ °सुन्दरललाटपट्टणवचन्द° । ८ °कदली
वत्तसंवाहणादिना° । ९ °जलद्दासअणीए उ°
१० °सुहा सेअपज्झरिदपाद° ।

८६ १ °मूलविसं° । २ °णीसासवसवि° । ३ वरिणिहिदवे°
४ °विसज्जिदुव्विण्णदि° ।

कपोलपुलक एव वर्ण्यते कविसंप्रदायेनेत्यवधेयम् । मन्दतारं किंचिचलतारकम् । उत्तानमूर्ध्वविस्तृतम् । भावनोपनीतप्रिये लज्जादिदक्षाभ्यामीषद्विकसितत्वम् । निष्पन्दता मौग्ध्यात् । मन्दतारता नखदशनक्षतभावनया प्रियंप्रति सासूयत्वात् । उत्तानत्वं मुखदिदृक्षया । मसृणत्वं स्नेहभावनया । मुकुलत्वं रतावसानभावनया । यदाह—'निश्चलत्वं तदा यातो मुकुलत्वं च लोचने' । उद्भिन्नमुद्भूतम् । स्वेदेति । रतिश्रमादयं स्वेदः । तदनेन प्रबन्धेन तृप्तिरुक्ता । यदाह—'रोमांचो वेपथुः स्वेदो लुलिते च विलोचने । मज्जन्त्या इव देहेषु आश्लेषस्तृप्तिलक्षणम् ॥' तदिह यदीयं वल्लभसमागमं न जानाति तदा कथमवरस्पन्दादिमती स्यात् । कुमारस्य भावः कौमारं शैशवं तस्य भावोऽभिप्रायः कटाक्षविक्षेपादिः संशयितो यस्याः सा । निशाचेष्टामाह—किंचेति । निकुरम्बः समूहः । चुम्बितेन चुम्बनेन प्रवृत्तनिःस्यन्दः संजातक्षरणः छटा 'च्छट' इति यस्याः प्रसिद्धिः । दन्तुरितं विषमीकृतम् । संवाहनमर्पणम् । विरचितोपनीतं विरचनेनाङ्गदत्तम् । अस्मिन् पदे पूरः समूहः पूरणं वा । सविशेषपदेन शीतलकर्पूरसंस्पर्शादतिशीतलत्वमुक्तम् । कदलीपत्रस्य बालत्वेन शैत्यसौकुमार्ये उक्ते । कमलिनीदलमेव जलार्द्रार्द्रवस्त्रं तच्छाययाम् । 'आर्द्रवस्त्रं जलार्द्रा स्यात्' इति हारावली । सौभिक्ष्येणोन्निद्रतया । आत्मनः सखीनां चेति शेषः । एतेन निद्राच्छेदोद्वेगावुक्तौ । निद्रैव सुखं निद्रासुखम् । उद्वेगादिदुःखमयजागरविपर्ययरूपत्वादिदम् । निद्रेयं चिन्तावशात् । यदाह—'दौर्बल्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात्कथयापि च' इति । वल्लभसमागमसंकल्पजस्वेदेन प्रस्नुतश्चरणपल्लवेनोद्भ्रान्तः पिण्डीभूतालक्तकरसो यस्याः सा । अलक्तकच्छलेनानुरागमिवोद्वमतीति भावः । अतिघनत्वार्थं पिण्डपदम् । थरथरायमानं कम्पमानम् । पीवरं महत् । वशं संसक्तम् । विसंवदितं स्खलितम् । प्रियस्योर्वाक्रमणभावनया प्रकम्पः । तदाकर्षणभावनया नीवीस्खलनम् । उल्लङ्घ्यमानमुच्छलत् । उत्तरङ्गो यातायातवान् । विषमं यथा तथोच्छ्वसन् । पक्ष्मलः सरोमाञ्चः । वेष्टनं वेष्टः । इह हृदयोत्खण्डनादिकं प्रियसंभोगव्यायामभावनया । उपरिवर्तिप्रियस्य भुजलतावन्धनमालिङ्गनभावनया प्रियप्राप्त्या प्रबुद्धा । प्रबोधश्च स्पर्शादिना भवति । ...ति । शून्यशय्यादिदर्शनान्मूर्च्छितेत्यर्थः । ससंभ्रमः सादरः सावेगो वा सं-

पृ० ५०

११६ ३ ०धुना तत्संदर्शनेनातिस्वल्पोऽपि न विशे० । ४ ०सं-भावितात्मजन्मनः संस्का० ।

११७ १ ०करोत्यन्तर्वृत्ति० ।

रमपास्य तदर्पणादतिक्रमः । यद्वा अतिमुक्तातिविरला मालत्यवलोकनव्यासङ्गात् । एतादृशी या मन्थिता केसरावली तस्याः सतताधिवासेन सुभगः सुरभिरर्पितस्तनौ यत्रेति क्रियाविशेषणम् । अविमुक्तेति पाठो न मनोहरः । अविमुक्तत्वादेव सतताधिवासस्य लब्धत्वात्सततग्रहणस्य व्यर्थत्वात् ॥ ८ ॥ **संभूयेत्यादि** । तस्यास्त्वन्मुखं पुनरपि पश्येयमित्येतदेव प्रार्थये । अङ्कप्राप्तेर्दुर्लभत्वादिति भावः । कीदृशम् । कामस्य मङ्गलार्थं गृहम् । तत्र कामो हृष्टो वसतीत्यर्थः । यद्वा कामस्य मङ्गलघटितं हिरण्यघटितं गृहम् । 'कल्याणं मङ्गलं विद्यात्काञ्चनं च तदक्षमम्' इति विश्वः । यद्वा अनङ्गस्य मङ्गलानामुपचयहेतूनां सौकुमार्यादीनां गृहम् । अत एवोत्प्रेक्षते । बालचन्द्रकलोदयात्सारैर्गृहीतैरुत्पादितमिति । अत्रोदयादिति भावेन द्रव्याभिधानान्नवेन्दुकलाया अवचिताः सारास्तैरुत्पादितमित्यर्थः । सकलजनानन्दिनवेन्दुकलातोऽप्यधिकमनोहरमिति भावः । यद्वा ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन बालेन्दुकलोदयं प्राप्यावचितैरित्यर्थः । यद्वा बालेन्दुकलोदयात्प्रतिपच्चन्द्रकलोदयादारभ्यावचितैः पूर्णिमापर्यन्तमित्यर्थात् । आरभ्येत्यस्य लाभः पञ्चमीत एव । तथा च पूर्णेन्दुना मुखसाम्यं लभ्यते । क्वचित्कलोच्चयादिति पाठः । तत्रोच्चयात्समूहादित्यर्थः । यत्र मुखे संमुखीभूते सुखानि । कर्तॄणि । लिखितेव परं भूमानं बाहुल्यं विस्तारयन्ति चित्ते । अनेनान्तःप्रीतिरुक्ता । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । एवपाठे विलय एवशब्दः । बहिःप्रीतिमाह—नेत्रोत्सवोऽलब्धलाभाभिमानोऽनुरागं प्रस्तौति स्रवति । रवेर्दवमर्थत्वात् । समाधिरलंकारः ॥९॥ मानसमौत्सुक्यातिशयमाह—**मम हीति** । मामकीनः प्रियास्मरणरूपज्ञानोत्पत्तेः संतानः परिणतिसमूहः स्मृतिरूप एव मम चैतन्यमात्मतत्त्वं तन्मयमिव करोति । मालतीमयं करोतीत्यर्थः । कीदृशः । प्रतायमानो दीर्घीभवन् । अत्र हेतुः । संस्कारस्य भावनाया अतिशयितप्रबोधादुद्रेकात् । कीदृशस्य संस्कारस्य । सातिशयात्सादरात्स्फुटाकाराद्वा बकुलवीथ्यां पूर्वकालानुभवाल्लब्धजन्मनः । प्रतायमानत्वमेवोपपादयति—तद्विसदृशैर्मालतीविलक्षणविषयैर्ज्ञानान्तरैरतिरस्कृतप्रवृत्तिः । तथा चान्तरा विषयान्तरास्फुरणान्न प्रवाहतिरस्कार इति भावः । नन्वात्मतत्त्वस्य पुष्करपलाशवन्निर्लेपतया कथं मालतीमयत्वमत आह—**अन्तरिति** । अन्तःपदमिह बुद्धितत्त्वपरम् । तथा च बुद्धितत्त्वस्य या प्रवृत्तिः सहजसिद्धो व्यापारः सा यत आत्मतत्त्वे भेदाग्रहात्प्रतिभासते तत्वात् । सांख्यदर्शने बुद्धेर्भोक्तृत्वात् । यद्वा अन्तर्वृत्तिरिति भावप्रधानम् । तथा चान्तर्वृत्तित्वादन्तरवस्थानरूपं सादृश्यमात्मबुद्ध्योस्तत्त्वात् । लोकेनैव दर्शयति—**लीनेवेत्यादि** । सा प्रियात्मिका चेतसि टङ्का संबद्धा । संबद्धत्वे यथासंभवं

पृ० पं०

१२८ १ °प्रमादः । ३ रम्भकयो° । ९ °हा दइस माह° ।

१२९ २ (शस्त्रमुद्यम्य ।) यदस्तु तदस्तु व्यापादयामि । चा° ।

१० °त्यक्त्वा शङ्कां प्रलापनिरर्गलं ।

पर्यस्तितः क्षिप्तः पर्वतो यत्र तत् । देव्या अनेकबाहुशालितया दोःखण्ड इत्युक्तम् । 'अब्जादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा ज्वलतानलेन पिङ्गलं यन्नेत्रं ललाटलोचनं तस्य छटा ज्वालानिर्गमप्रसरस्तस्य साटेन विस्तारेण भीमं यदुत्तमाङ्गं शिरस्तस्य भ्रमिर्मण्डलाकारेण भ्रमणं तयाप्र स्तुता प्रारब्धालातचक्रक्रिया वह्निप्रज्वलितार्धकाष्ठविशेषकर्म तया स्यूता इवैकत्र प्रतिबद्धा इव दिग्भागा यत्र तत् । तथातिमहत्खट्वाङ्गाग्रध्वजोत्कम्पाद्विक्षिप्त इतस्ततस्तारागणो यत्र तत् । तथा हृष्टकटपूतनोद्भटवेतालानां तालेन कलकलेन स्फुटत्कर्णात एव संभ्रान्ता त्रसन्ती सत्वरा वा गौरी तस्या निबिडालिङ्गनेन हृष्यच्चित्तं त्र्यम्बकं शिवमत्यर्थमानन्दयति । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । 'साटो निकुञ्जे विस्तारे' इति विश्वः । 'शृङ्गमग्रेऽपि कीर्तितम्' इति शाश्वतः ॥ २३ ॥ **माधवः** । धिक्प्रमाद इत्यत्र वर्तत इति क्रियाध्याहारः । तत् 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति धिग्योगे द्वितीयां बाधित्वा प्रथमेत्यवधेयम् । **न्यस्तेत्यादि** । सेयं भूरिवसोः सुता यस्याः कृते मयैवं दुःखमनुभूयते पाखण्डचाण्डालयोर्गोचरं संमुखं गता । पाखण्डेषु चाण्डालोऽसौ । तद्दर्शनविरुद्धक्रियाकारित्वात् । यदाह—'न भुञ्जीतार्कपत्रेषु स्त्रीबालं नैव घातयेत्' । यद्वा । पाखण्डौ च तौ चाण्डालौ च । निषिद्धक्रियत्वात् । यदाह—'अवध्यास्तु समाख्याताः सर्वयोनिगताः स्त्रियः' । चाण्डालत्वादेव पापारम्भवतोर्मारणप्रवृत्तयोः । न्यस्ते अलक्तकरक्ते माल्यवसने यस्यां सा । एतद्वध्यचिह्नम् । यथा मृगी वृकयोः संमुखं गता तथेयं भीरुः । मृगीत्वेन भयचलनेत्रतोक्ता । वसोर्देवताभेदस्य । एतेनास्य सुखित्वमुक्तम् । मृत्योर्यमस्य मुखे वर्तते । अत एव हाशब्दः परिदेविते स्त्रीरत्नमपि वध्यत इति । निन्दायां धिगिति । विषादे कष्टम् । कोपेऽनिष्टम् । अस्ता नष्टा करुणा दया यत्र एतादृशो विधेरारम्भः कोऽयम् । निन्दितोऽयम् । कीदृग्वा । 'किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दाप्रकारयोः' इति विश्वः । करुणोऽयं रसः । 'इष्टवधदर्शनाद्वा करुणरसो नाम संभवति' इति भरतः । 'चण्डालोऽपि च चाण्डालः' इति शब्दभेदः । 'पुष्पपुष्पस्रजौ माल्यम्' इत्यमरः ॥ २४ ॥ **त्वं भद्रेत्यादि** । प्रहर्षिणीच्छन्दसा श्लोकार्धम् । चामुण्डे भगवतीत्याद्यभिसार्थम् । हे भद्रे, यस्तव दयितो वल्लभस्तेनेष्टस्त्वं स्मर । गुरुत्वात्स्मरणमस्य । यदाह—'पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्' इति । यद्वा मत्परिणीयत्वेन त इह जन्मनि ते वल्लभो न भूत एव । अतो जन्मान्तरेऽपि लाभाय तं स्मर । यदाह—'यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥' इति । इत्याकूतो भावः । **मालती** ।

पृ० पं०

१३७ २ °पिनः सैनिकाः इव° । ३ °अङ्गागतिभिर्ग° । °मन्दकी च: समा° । ५ °घण्टादन्यस्य कर्मैतद्भीषणाद्भुतम् । १० °मान्धवसमाजलुलितां मालतीं विधाय° । १४ °व्यतिकरत्वरत्कार° । १५ °वेगन्धुवदनः ।

१३८ १ °निभिन्नपिण्डेषु विलस–° ।

इति श्मशानवर्णनं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

[illegible] । ३३ । [illegible] । [illegible] पलायनेच्छुराह—भगव[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । मालती । मालती [illegible]—हा तात, हा [illegible] । माधवः । [illegible] —भवदिति । [illegible] —[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

इति [illegible]

पृ० पं०

१८५ ९ वर्तते हि० । १४ ०सान्द्रो मकरन्दः परा० ।

१८६ ३ ०मित्यथानिमित्तमन्यथैव सं० । ८ ०यि निरनुरोधे,

तदेवं मदयन्तिकामादाय मकरन्दे माधवान्तिकं चलिते मालतीमादाय निर्गतस्य माधवस्य कामन्दकीगृहस्थितस्य वार्ताप्रस्तावनायावलोकिताप्रवेशः । सूचनं च पूर्वाङ्के । जहिं स्वेव्व मालदीति वचनेन मालतीमाधवयोरेकत्रवासः सूचितः । तत्र च यद्यपि तयोरेव प्रवेशोऽर्हति तथापि कन्याप्रलोभने सख्यानुकूल्ये तत्प्रवेश इति पूर्वाङ्के कृतमेव । **अवलोकिता** । अत्र 'सरो वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । **दलयतीत्यादि** । अयं चान्द्र उद्योत उद्गच्छन्नत एव शुष्यत्प्रगल्भतालीपत्रवत्पाण्डुरस्तिमिरसङ्घं खण्डयति । प्रथमतो व्योम्नि वायुवेगेनोर्ध्वमुखीभूय प्रचलितः घनः केतकीपराग इव । इन्दोरयमैन्दवः । मन्दमन्दमिति प्रचलनक्रियाविशेषणम् । उपवर्तये संमुखीकरोमि ॥ १ ॥ **निश्चोतन्त इत्यादि** । हे सुशरीरे, यावदेते कवरीजलबिन्दवः स्रवन्ति, यावत्कुचकलिकयोर्मध्य आर्द्रतां न त्यजति, यावच्च निबिडव्यापि रोमाञ्चं प्रकाशयन्ती कायदृष्टिस्तावद्गाढं यथा तथा सकृदपि मेऽङ्कपालिं क्रोडप्रदेशं देहि । अतः प्रसीद । तदिह निदाघतापशान्तये जलबिन्दवः । कुचार्द्रता पुलकोद्गमश्च सर्वाङ्गश्लेषापत्तये । यावत्तावच्छब्दाववध्यर्थौ । चान्द्रेत्यादिपदे कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वादिति न्यायेन बहुव्रीहिसंभवे कथं मत्वर्थीय इति न देश्यम् । एतद्वचनस्य प्रायिकत्वात् । तथैव नानाप्रयोगदर्शनादिति दिक् । 'पालिः पङ्क्तिप्रदेशयोः' इति शाश्वतः ॥ २ ॥ **जीवयन्नित्यादि** । बाहुः कण्ठेऽर्प्यताम् । कीदृशः । समूढं सद्योजातं पुञ्जितं वा यत्साध्वसं भयं तेन स्वेदबिन्दुर्यत्र सः । अननुभूततया भयम् । चान्द्रकरस्पृष्टोऽत एव स्यन्दी क्षरन्नालचन्द्रकान्तहारस्तत्तुल्यः । धर्मविघातकत्वात् । अत एव सौहित्याज्जीवयन्निव । 'समूढः पुञ्जिते भुग्ने सद्योजाते सुनिश्चिते' इति विश्वः । ससाध्वसश्रमेति पाठे ससाध्वसो मदवान्द्यः श्रम इत्यर्थः । संविभागो भेदः । अभाजनमस्थानम् । संजहिहिओऽयम् । अयं जन इत्यनेन दीनतोद्भावनेनानुकूल्यं लोपमाह । मदन इत्यनेन नायिकोत्तेजनम् ॥ ३ ॥ **दृन्धनित्यादि** । चिरं दक्षिणवायुचन्द्रकरैस्तापितं मे वपुरालिङ्ग्य न चेन्निर्वापितमतसीकृतं तदा समदकोकिलरवपीडिताने श्रुतिः कर्णोऽदेदानीं एतां वाचं पिबतु । सादरं शृणोत्वित्यर्थः । अत एव दाक्ष्यानुद्योतनाय किंनरकण्ठि इति संबोधनम् । हे किंनरस्येव कण्ठः स्वरो यस्यास्तत्संबुद्धिः । 'स्वरे कण्ठः प्रकीर्तितः' इति रत्नकोशः । [illegible] । [illegible] मुख्यो यदर्थः । द्वितीये पुनरर्थः । यदि नालिङ्गनं देयं तदा मधुरालापेनैव श्रुतिं संभावये । यतः त्वमि [illegible]

पृ० प०

१८५ ९ वर्तते हि० । १४ ०सान्द्रो मकरन्दः पत्० ।

१८६ ३ ०मित्यद्यानिनिमित्तमन्यथैव सं० । ८ ०पि निरन्तरे०,

तदेवं मदयन्तिकामादाय मकरन्दे माधवान्तिकं यातेि मालतीमदयन्ति- तस्य माधवस्य कामन्दकीगृहस्थितस्य वार्तामन्वेषयन्त्यवलोकितानयेनेः । सूचनं च पूर्वाङ्के । तर्हि देव्य मालतीति वचनेन मालतीमाधवयोरेकत्रवासः सूचितः । तत्र च यद्यपि तयोरेव प्रवेशोऽर्हति तथापि कन्याप्रलोभने सख्याद्युक्त्ये [illegible] इति पूर्वाङ्के कृतमेव । अवलोकिता । तत्र 'सरो वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । दलयतीत्यादि । अयं चान्द्र उद्योत उद्गच्छन्नत एव मुग्धानेकलग्नानतिलन- त्याङ्कुरखिलिरखद्दं खण्डयति । प्रथमतो व्योम्नि वायुवेगेनोर्ध्वमुखीभूय प्रसरितः घनः केतकीपराग इव । इन्दोरयमैन्दवः । मन्दमन्दमिति प्रचलनक्रियाविशेषणम् । तन्वत्ये संमुखीकरोमि ॥ १ ॥ निश्चोतन्त इत्यादि । हे सुशरीरे, यावदेते कर्पूरजलबिन्दवः स्रवन्ति, यावत्कुवलयदलिकयोर्भेद्य आर्द्रतां न लभन्ति, यावद निनिक्षाणि रोमाढं प्रकाशयन्ती यावदविरलावदलाढं यथा तथा यत्कुवदपि मेऽङ्कु- पालि क्रोडप्रदेशं देहि । अतः प्रसीद । तदिह निदाघतापशान्तये जलबिन्दवः । कुचार्द्रता पुलकोद्गमश्च सर्वाङ्गशैत्यापत्तये । यावत्तावच्छब्दावबन्ध्यर्थौ । कान्तेत्यादि- पदे कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वादिति न्यायेन बहुव्रीहिसंभवे कथं मत्वर्थीय इति न देश्यम् । एतद्वचनस्य प्रायिकत्वात् । तथैव नानाप्रयोगदर्शना- दिति दिक् । 'पालिः पङ्क्त्यङ्कयोः' इति शाश्वतः ॥ २ ॥ जीवयन्नित्यादि । बाहुः कण्ठेऽर्पयताम् । कीदृशः । दन्तुरं सद्योजातं पुष्पितं वा यत्साध्वसं भयं तेन स्वेदबिन्दुयुक्तः सः । अनुभूततया मदम् । चन्द्रकरस्पृष्टोऽत एव स्यन्दी क्षर- न्नाद्रचन्द्रकान्तहारस्तत्तुल्यः । धर्मविधायकत्वात् । अत एव शैत्याज्जीवयन्निव 'दन्तुरः पुष्पिते शुभे सद्योजाते सुनिश्चिते' इति विश्वः । ससाध्वसत्वेनेति [illegible] ससाध्वसो नववान्धः श्रम इत्यर्थः । वैचित्र्यं मेदः । अभाजनमस्थानम् । [illegible] [illegible] । अयं जन इत्यनेन दान्तोद्भावनेनानुकूल्यं स्वीयमाह । भवः इत्यनेन [illegible] ॥ ३ ॥ दुर्धनित्यादि । चिरं दक्षिणवायुचन्द्र [illegible] [illegible] न [illegible] तदा मदकोकिलरवपीडिता [illegible] [illegible] इदां यातं नितु । यदरं [illegible] । अत एव [illegible] [illegible] इति [illegible] । हे [illegible] कण्ठः स्वरो [illegible] 'स्वरे कण्ठः प्रकीर्तितः' इति [illegible] । [illegible] पूर्वतंव्यानान्तीह [illegible] । [illegible] । यदि नाविष्कृतं देयं तदा [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] संभाव्यते । अतः [illegible]

पृ० प०
२०६ २ °चुम्बितमु° ।

रसान्तर्गतत्वेन धीमतामनुद्वेगात् । 'यत्रोद्वेगो न धीमताम्' इति दण्डिवचनात् ॥ १० ॥ **मयीत्यादि** । सखे, असौ प्रिया स्नेहेङ्गितं रुदितैस्तया विस्तारयामास यथा पीडाचपलचित्तोऽहमप्यभूवं भूतोऽस्मीति स्मरामि । इतिरध्याहार्यः । अन्यथा कर्माप्राप्तिः । रुदितस्य करुणजन्यत्वात्करुणहेतुमाह—विवाहविधेः पूर्वं मयि नैराश्याद्विकलानि स्वविषयव्यावृत्तानि करणानीन्द्रियाणि तैर्लक्षिता । अनेन मोह उक्तः । लक्षणे तृतीया । कीदृशैः । मर्मच्छेदव्यथादीनैरिव । अनेन निःश्वासवत्त्वमुक्तम् । निःश्वासेन मर्मच्छेदोन्नयनात् । तथा च निःश्वासरुदितमोहैः करुणरस उक्तः । यद्वा विकलकरणैर्व्यतनोद्रुदितैरिव । इतरत्समम् ॥ ११ ॥ अहो नु खलु भो इत्याश्चर्ये ॥ **दलतीत्यादि** । मम हृदयं दलति विदीर्यते । सवेदनत्वात् । दृढोद्वेगं नैव द्विधा भिद्यते द्विधा भिन्नं न भवति । स्फुटितेऽपीडोपशान्तिरिति भावः । तुशब्द एवार्थे पुनरर्थे वा । पुनर्न भिद्यत इत्यर्थात् । भिद्यत इति कर्मकर्तरि तङ् । अथ च दलति तन्न भिद्यत इति विरोधाभासः । एवमुत्तरत्रापि । विह्वलः कायो मोहं दधाति न तु चेतनां त्यजति । पुनश्चैतन्ययोगात् । स्थिरे मोहे दुःखाज्ञानात्कृतार्थः स्यामिति भावः । तदिहाध्यात्मिकविपदप्युक्तम् । अन्तर्दाहः शरीरं दीपयति न भस्मसात्करोति । कार्त्स्न्येन भस्मरूपं न करोतीत्यर्थः । सातिः कार्त्स्न्ये । तथात्वे दुःखाज्ञानमेव स्यादित्याशयः । अनेनाधिभौतिकी विपदुक्ता । तदिह व्याधिदशायां मोहादय उक्ताः । यदाह—'मनःसंमोहसर्वाङ्गदाहकृत्यादिभिस्तथा । शिरसो वेदनाभिश्च व्याधेरभिनयो भवेत्' इति । इह कायावच्छिन्न आत्मा कायपदेनोक्तः । अन्यथा मोहस्यात्मधर्मतया कायेऽसंभव इत्यवधेयम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः ॥ १२ ॥ जडतानिवृत्त्यर्थं माधवमन्यचित्तं कर्तुमाह—**वयस्य इति** । निरवग्रहं निष्प्रबन्धं यथा ॥ उपवेशनफलमाह—**उन्नालेत्यादि** । समीरो वायुरिह त्वां प्रीणयिष्यति प्रीतिं करिष्यति । तद्योग्यतामाह—ग्रीष्मान्तेऽल्पोदकतयोद्गतनाला बाला ये पद्मसंघास्तेषां पुष्करबीजक्षरणेन सन्मिश्रणं तेन मांसलः पुष्टो यो गन्धस्तन्मिश्रम् । अग्रे दोलायमाननवलोलशीकरैः शीतलो जडो मन्दः । यद्वा शीकर एव तुषारस्तैर्जडः शीत इत्यर्थात् । 'शीकरो निर्झरोत्पत्तिस्थानवृष्टेषु कथ्यते' इति मेदिनीकारः । मकरन्दः । 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ १३ ॥ आक्षेपोऽन्यमनस्कता । **एतस्मिन्नित्यादि** । अत्र सरसि मुदः प्रदेशा रमन्ताम् । अश्रुपूर्णनेत्रतयादर्शनमाशङ्क्याह—इहस्य नेत्रजलस्य परिपतनमन्यस्योत्पातं तयोर्भेदे । कीदृशाः । दर्पाध्मातमधुरस्वरक[illegible] [illegible] मौलौ [illegible] । पूर्वं [illegible] [illegible] । यद्वा पूर्वं [illegible] । इह तु [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] । तथा च [illegible] इत्यर्थः ।

पृ०   प०
२०८   ६ वयस्य, निरवग्रहं दह° । १० °संवलनमांस° । ११ त्वां प्रीणयिष्यति° ।

म्बिनी मेघमाला कादम्बिनी च कथ्यते' इति शाश्वतः । 'कन्दलः कलहे कन्दे मह्लपामङ्कुरसंघयोः' इति मेदिनीकारः । 'पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । 'वनं नीरेऽम्बुजे क्लीबं काननेऽप्यालये वनम्' इति मेदिनीकारः ॥ १६ ॥ **उत्फुल्लेत्यादि** । अधुना त एते दिवसाः प्राप्ता ये मनोराज्येन मया धृता इत्यर्थः । इह त एत इति सर्वनामभ्यां दिनानामत्युत्कण्ठाहेतुत्वं ध्वनितम् । कीदृशाः । उत्फुल्लाभ्यामर्जुनशालाभ्यां वासितः सुरभीकृतो वहन् पौरस्त्यः प्राच्यो यो झञ्झानिलः प्रचण्डवायुः प्रावृषेण्यवातो वा तस्य प्रेङ्खोल आन्दोलनं तेन स्खलिताः स्वस्थानच्युता इन्द्रनीलनिखण्डा इव श्यामा मेघपङ्क्तयो येषु ते । अत्रार्जुनग्रहणेऽपि द्वितीयतरोः सर्जस्य ग्रहणं कदम्बाद्युपलक्षणार्थम् । तथा ग्रीष्मोष्मतप्तमहीतिक्तसौरभवन्तः । ईषद्दृष्टौ तदुद्गमात् । घर्मस्य ग्रीष्मस्य विगमोपगमोऽम्भस आगम आगमनं तयोर्व्यतिकरः संबन्धस्तेन श्रियं शोभां वोढुं शीलं येषां ते । यद्वा घर्माम्भसः स्वेदजलस्य यौ विगमागमौ तयोर्व्यतिकरः संभेदः । वर्षारम्भ इत्यर्थः । तस्य श्रीः सम्पत्तिस्तद्वाहिन इत्यर्थः । पौरस्त्य इति पुरसस्त्यक् । 'झञ्झा ध्वनिविशेषे स्यात्' इति मेदिनीकारः । तदन्वितोऽनिलो झञ्झानिलः । यद्वा 'झञ्झानिलः प्रावृषेण्यः' इति रत्नकोशः । अत्र वास्यमानेति कर्तव्ये संपूर्णक्तिदन्तपरनिष्ठाप्रत्ययान्तवासितपदोपादानात्समस्तपुष्पसौरभसंक्रान्तिर्वायोर्ध्वनिता । अत एव मलयानिलाज्झञ्झानिलोत्कर्षः कटाक्षितः । उन्मादावस्थो माधवः । उन्मादश्चेष्टवियोगात् । यदाह—'इष्टजनस्य वियोगादुन्मादो विभवनाशाच्च' ॥ १७ ॥ **तरुणेत्यादि** । कथमधुना दिशोऽहमवलोकयेयम् । तरुणतमालनीलास्तद्वद्वा नीलाः प्रचुरा उद्गच्छन्तो मेघा यासु ताः । शीतवातक्षिप्तनवजलकणाः । हरेरिन्द्रस्य हेतिरस्त्रं धनुस्तद्वतीः मदकलमयूरकोलाहलैः शब्दवतीः । 'कलं कलकलेऽपि च' इति विश्वः । हरित इति पाठे प्रतिबिम्बेन मेघवत्त्वम् । हरेः कृष्णस्य हेतिश्चक्रं तदाकारपक्षियुक्ताः । दुःखितेन तद्दर्शनं दुःखजनकत्वेनैव । यदाह 'ऋतून्दर्शयति दुःखार्तः सर्वान्दुःखसमाश्रितान् ॥' इति । तदनेन प्रबन्धेन वर्षाकाल उक्तः । यदाह—'कदम्बनीपकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः । मेघवातैः सुखस्पर्शैः प्रावृट्कालं प्रदर्शयेत्' ॥ १८ ॥ **शोकेति** । मूर्च्छितः पततीति भावः । **मकरन्दः** । विनोदयितव्यास्पदम् । प्रमुग्धः संज्ञाशून्यः । अनुक्रोशोऽनुकम्पा तद्विपरीतानि । **अपेत्यादि** । अनभिमतमात्रादिके हे सखि, अस्य लोकेन त्वया साहसं कृतम् । तदिह प्रिये प्रीते निरपराधेऽपि निर्दयः क्रूरः कोऽयं केयं परिपाटीत्यर्थः । करुणोदयो यतिं त्यक्त्वा निर्दयास्तीति भावः ॥ १९ ॥ उच्छ्वासः संज्ञालाभः । **मातरित्यादि** । मातर्मातरित्यावेगः । द्विधा भवति हृदयमिति पीडा । अवयवसंधिः शिथिलीभवतीत्यस्वस्थता । विश्वं शून्यं मन्य इति यावत्संवेदना निर्वेद-

पृ० प०

२१० ४ °माविर्भूतशिलीन्ध्र° । ९ °आप्तास्त एतेऽधुना° । १० °श्रीवाहिणो वा° ।

जयोः सौम्यः’ इति शाश्वतः । प्रियालिङ्गने सुखं तद्विरहे दुःखमिति त्वमपि जानासीति ध्वनितम् । यद्वा कचिदेवमभिमतं मनेत्यर्थः । उत्पन्नस्नेहेन सुभगाः सुसुखाश्चातकास्त्वां सेवन्ते । वा समुच्चये । अनेनार्थिसंपत्तिरुक्ता । पुरोवातश्च मृदुप्रेरणाभिस्त्वां सुखयति । अन्योऽपि सहायश्चरणमुष्टिग्रहणादिरूपसंवाहनं कुरुत इति ध्वनिः । अनेन सहायसंपत्तिरुक्ता । विष्वक्सर्वतो लक्ष्मीं शोभां बिभ्रदिन्द्रधनुः । कर्तृ । लक्ष्म चिह्नं तव तनोति । अनेन प्रसाधनमुक्तम् । विश्वं विभ्रदिति पाठे हे विश्वं विभ्रद्भुवनं दधान । वर्षेण सस्यादिसमृद्ध्या जगदुपकारकत्वमुक्तम् । प्रसाधनमाह । इन्द्रधनूरूपं चिह्नं तव शोभां तनोति । बिम्बं बिभ्रदिति पाठे तु बिम्बं मण्डलं शोभां तनोति । कीदृशम् । इन्द्रधनुश्चिह्नं बिभ्रद्धानम् । तदिह जगदुपकारकतया ममाप्युपकारं करिष्यसीति भावः ॥ २५ ॥ गर्जितेनानुमतिमाह—अयेति । प्रतिशब्दभरितकन्दरत्वेनानन्दिता मन्द्रोत्कण्ठा यस्य सः । यद्वा आनन्दिता हृष्टा उत्कण्ठा उद्ग्रीवा इत्यर्थः । मन्द्रं गम्भीरम् । अनुमन्यते स्वीकरोति । आर्तिवशाद्देवत्वारोपणेन भगवन्निति । अवधारणे यावद् । जीमूत मेघ ॥ दैवादित्यादि । इच्छया जगति विचरंस्त्वं मत्प्रियां यदि दैववशात्पश्येर्द्रक्ष्यसि तदा प्रथमं तां प्रबोध्याय माधवदशां कथयिष्यसि । अदस्यानिवेदनेन तन्मरणमाशङ्क्याह—कथयता त्वया मम पुनःसंगमप्रत्याशा सैव तन्तुः । जीवनबन्धहेतुत्वात् । नैवात्यर्थमुच्छेद्यः । च एवार्थे । अत्र हेतुमाह—स आशातन्तुरेवास्याः प्राणत्राणं यथाकथं करोति नान्यदित्यर्थः । इह तावत्कालं सा जीवति न वेति संभावना दर्शनस्य दैवादित्यनेनोक्तम् । प्रकृतौ मत्कार्यमिति जगति विचरन्नित्यनेनोक्तम् । मत्प्रियामित्यनेन सुकुमारत्वादिना विरहदुःखासहिष्णुतोक्ता । आदावाश्वासनं वार्ताश्रवणपटुत्वार्थम् । अत्यन्तमित्यनेन मध्यमविधया दशाकथनम् । तेन च तत्संवादनिषेध इत्युक्तम् । कथमपीत्यनेनाशातन्तुमात्रं तद्रक्षणाय कल्पत इत्युक्तम् । आयताक्ष्या इत्यनेन कटाक्षादित्वरूपेण गुणकीर्तनम् । माधवस्येयं माधवीया । इत्यन्तः । उन्मादावस्थेयम् । असंबद्धप्रलापाद् ॥ २६ ॥ तदुपेयं मदूत्सवकरीत्यत्र प्रचलित इति । मकरन्दः । उपरागो राहुग्रासः । ईदृशे संकटप्रदेशे विमर्दिनां [illegible] सम्बन्धत्वता विरहसंकटेऽपि तदाप दा तातेति । माधवः । [illegible] । नवेत्यादि । [illegible] । इह [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पृ० पं०
२०९ ९ ॰कथं प्रतिपत्ति॰ । १४ प्राग्भारेषु॰ । ॰तानाय्यते ।

अविरलज्वालं यथा तथान्तर्ज्वलामीति चिन्ताजनितो दाहः । अन्तरात्मा निरालम्बः सीदन्नवसादं गच्छन्गाढान्धकारे मज्जतीवेति ग्लानिः । विष्वक्सर्वतो मोहश्छादयतीति मोहः । मन्दभाग्योऽहं किं करोमीति दैन्यम् । कथंशब्दः किमित्यर्थे । सर्वनामत्वान्नानार्थता । विष्वगित्यत्र सुषामादित्वात्षत्वम् ॥ २० ॥ परिदेवितमाह—**कष्टमिति बन्धुतेत्यादि** । सोऽयं बन्धुसमूहचित्तकार्तिक्युत्सवो मालतीनेत्रबालचन्द्रो मकरन्दहर्षजनकः सर्वजनतिलकोऽद्य प्रलयमापद्यत इत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः ॥ २१ ॥ **गात्रेष्वित्यादि** । यस्त्वं मम काये चन्दनरस आसीः । सुखस्पर्शत्वात् । नेत्रे शरत्कालीनचन्द्रः । आनन्दजनकत्वात् । चित्त आनन्द एव साक्षाद्धर्ष एवासीः । तं त्वामतिकान्तमकस्मादेव मम जीवनमिवोद्धरतोन्मूलयता कालेन समयेन यमेन वा हतोऽसि । यथा जीवनोद्धारेऽहं हतस्तथा त्वदुद्धारेपीति भावः ॥ २२ ॥ सोन्मादो विलपति—**अकरुणेत्यादि** । हे निर्दय, हासमनोज्ञां दृशं देहि । हासपूर्वं पश्येत्यर्थः । यद्वा स्मितेन विकासेनोज्ज्वलां विकसितामित्यर्थः । हे वचनादानादतिदारुण मे वाचं देहि । मित्रमनुरक्तचित्तं हे प्रियमकरन्द, कथं न मन्यसे । कथं नाङ्गीकरोषि । इष्टावेगादीनां सत्त्वात्करुणो रसः । यदाह—'इष्टनाशधनापाय॰ ॰ः । शापक्लेशोपघातैश्च जायते करुणो रसः । अश्रुनिश्वासवैवर्ण्य॰ स्मृतिक्षयैः । परिदेवितशोकाद्यैरभिनेयः स सूरिभिः' ॥ २३ ॥ **मकरन्दः** । अचिरधौतत्वेन राजपट्टस्य नीलत्वस्निग्धत्वे उक्ते । राजपट्टं खडीति ख्यातम् । रुचिरा दीप्तिमती मांसला घना छविः कान्तिर्यस्य सः । **माधवः** । वार्ताहरो दूतः । अतिप्रवृद्धकालतया दूतप्रेषणम् । यदाह—'प्रवर्धमानकामार्तो बहुस्थानसमुत्थितः । स्वावस्थादर्शनार्थं तु प्रेषयेद्दूतमात्मनः ॥' **फलेत्यादि** । नवमेघो गिरेरग्रं श्रयति । फलभारपाकश्यामजम्बूनिकुञ्जात्स्खलनेनाल्पकल्लोला नदी॰ ॰पूरेण नद्या उत्तरसमीपे । एनपा द्वितीया । कीदृशः उपरि विघटमानं ऊर्ध्वस्थानं श्रयन् । विकासितमालपुष्पाशीलत्वाद्वा नीलः । उपचितघनमालेति पाठ उपचिता घना च माला येषामित्यर्थः । घने नूतनत्वेनातिश्यामता । यद्वा घनॱ॰ ॰परि विघटमानो विविधप्रकारेण श्रयन् । उत्तरेणोत्तरदेशे । उत्तरेणेति ॰क्तिप्रतिरूपको निपातः किंचिदेवोत्तरेणेतिवत् । आश्चर्यार्थकतया घटः प्रथमं॰ । 'स्रवन्ती निम्नगापगा' इत्यमरः । कृताञ्जलिरित्यनेन विनय उक्तः । ॰नयपूर्वकश्च संदेशः कार्यः । यदाह—'संदेशं चैव दद्यात्तु प्रदक्षिण॰ ॰नाश्रयम् । तस्येयं समयस्थेति कथया विनयेन हि' विनयेन ॥ २४ ॥ **कच्चिदित्यादि** । प्रार्थनोचितं कुशलप्रश्नमाह—हे सौम्य सुन्दर, प्रिया वल्लभसहचरी स्तनानुगता विद्युत्कामाश्लिष्यति कच्चित् । कच्चिदित्यर्थः ॥ 'कच्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः । चिरदृष्टत्वेन कान्तामिलनात्प्रथमं कान्तासंगमप्रश्नः । 'चारुचन्द्र॰

पृ० प०

२३५ २ जनसंमर्दो वर्तते । ४ °जीवितेषु । ९ °दिष्ट्या । हा धिक्कष्टम् । आश्च° ।

२३६ १ °अन्तरालविक्खाणिम्मलकुलेक्कमङ्ग° । ३ °णिरणुक्कोसा तुह्मे त्ति संभाविदं आसी । १२ °मुखस्य जन्तु° । १७ °वचनादनन्तरं तां° ।

स्नेहवती तैलादियोगात् । मलीमसं म्लानं मुखमाननं यस्याः सा । मलीमसं दुग्धतया श्यामं मुखमग्रं यस्याः सा च ॥ ४ ॥ प्रगुणीकृतानि ऋजूकृतानि । स्तन्यस्यानन्तरं नाडीनां शुद्धद्रव्येणर्जुकरणात् । यद्वा । प्रगुणता पुष्टिः । स्तन्येत्यादि । तेन हेतुना मातुः सकाशादधिकः स्नेहोऽयं मयि तव युक्तः । यद्वा तेन हेतुनायं वियोगस्तव युक्त इति सोल्लुण्ठम् । यतः स्तनपानत्यागादारभ्य क्रीडायोगं खेलम् । यद्वा क्रीडा कला योगो विद्याप्रयोगस्त्वं प्रापिता । ततः पश्चाद्विनयमनौद्धत्यं प्रापिता वृद्धिं प्रापिता च । दन्तपाञ्चालिकेव दन्तमयकृत्रिमपुत्रिकेव । जनेषु श्रेष्ठे शोभादिगुणयुक्ते जामातरि त्वं स्थिरीकृता । परिणयात् । मयैव न तु पित्रादिनेत्यर्थः । बाल्य एव कान्तिमत्त्वात्पुत्त्रीत्युक्तम् । ‘पाञ्चालिका पुत्रिकायाम्’ इति विश्वः । पाञ्चालिकापि क्रीडादिकं कार्यत इति प्रसिद्धमेव । विद्याभ्यासो बाल्य एव स्त्रीणाम् । यदाह—‘बाल्येऽधीयीत विद्यां स्त्री कामशास्त्रादिकं पुनः’ । पुरुषगुणा अपि भरते—‘शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च । ललितौदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अपि ॥ ५ ॥’ वरतः स्नेहाद्विप्रयता । अकारणेत्यादि । विगतमान्यया यया तव पुत्रो न दृष्टः । कीदृशः । अकारणेनालक्षितहेतुतया स्मेरमीषद्धसनं तेन मनोज्ञं मुखं यस्य सः । रिङ्गन्तं ललाटे च दत्तश्वेतसर्षपः । एतत्तु रक्षार्थं । क्रोडे अङ्कः स्तनपायी च ॥ ६ ॥ त्वद्विना । अन्नं जीवितेति । त्वां विना जीवनमनर्हमिति भावः । निर्वृतेति । मरणे तद्वियोगदुःखाभावादिति भावः । [illegible] । उत्कण्ठेति । जन्मान्तरे त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठा ममापीत्यर्थः । [illegible] दीनत्वेति भावः । सद्गमेत्यादि । [illegible] न स्यात् । [illegible] निर्वृतिको [illegible] । [illegible] इति भावः । [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

पृ० प०

२४१ २ °ऊवणिअ भअवदीसिणेहणिव्विसेसं समासासि° ।

४ मदयन्तिकालवङ्गिके—सुप्प° । १४ °श्रेष्टान्वये च त्वयि ।

२४२ १ °मदयन्तिकाद्य भव° । ४ °सर्वतः कृता° । ५ °दिट्ठिआ दार्णी अवहदं हिअअस्स आसङ्कास° ।

६ °णिरवसेसं माहवसिरिणो मालदीए अ फलिदा मणो° ।

७–८ °कलहंसकेन सह प्रमोदनिर्भरं नृत्यन्त्यावित एवागच्छतः ।

मालत्या सह । करुणाप्रधानवनेचरवचनादनन्तरं तां मालतीं न पश्यामि । मालत्यपायमधिगम्येत्यादि करुणवनेचरवचनम् । आर्याच्छन्दः ॥१४॥ **लवङ्गिकामदयन्तिके** । सखि मालति, ननु भणामि सखि मालति, इति । प्रलापक्रमोऽयम् । अत्र निःस्फुरं चलनशून्यम् । **कामन्दकी** । सौदामिनीप्रभावकृतवृष्ट्याश्चर्यमाह—किमिति । मेघाभावाद्वृष्टेराश्चर्यहेतुतयेवकारः संगच्छते । **माधवः** । प्रत्यापन्नं पुनरायातम् । **भवतीत्यादि** । अस्या नासा दीर्घश्वासा भवति । चलनादेव । प्रसन्नस्तनं हृदयमपि भवति । चक्षुश्च स्निग्धं सन्निजप्रकृतिस्थिरं भवति । तदनु तत्पश्चान्मुखम् । कर्तृ । मूर्च्छापगमात्प्रसन्नं शोभते शोभया सर्वतो व्याप्तं पद्ममिव । परिणतमिति पाठे विकसितमित्यर्थः । विततश्वासोन्नाहप्रपुन्नपयोधरमिति पाठे दीर्घश्वासस्योन्नाहेनोद्गमेन प्रेरितौ स्तनौ यत्र तदित्यर्थः ॥१५॥ **अवीत्यादि** । तत्क्षणं मद्वाप्यामालो विवर्तते । कीदृशः । नन्दनसहितं नृपं पादनतमपि तिरस्कृत्याग्निसमूहे पतन् । गाढहर्षाश्चर्यश्च । सहभावस्य विकल्पात्सहनन्दनमिति ॥ १६ ॥ **सेत्यादि** । सेयं योगिनी भिन्नमेघा संप्रत्यायाति यस्या अयं वागमृतजलासारो वचनामृतजलधारा जलधरजलधारामप्यतिक्रामति । सौहित्यादिना ततोऽप्यधिका भवतीत्यर्थः ॥१७॥ **मालती** । अत्र चिरस्य बहुकालेन । **जीवेत्यादि** । हे पुत्रि, त्वं जीव । ततो वल्लभाय जीवितं देहि । त्वज्जीवनाद्बन्धवोऽपि ते जीवन्तु । प्रशस्ताङ्गैः । प्रशस्तार्थे कन् । हिमसंबन्धशीतलैर्मा लवङ्गिकां च जीवय ॥ १८ ॥ **मदयन्तिकालवङ्गिके** । संभावय योजय । **कपालेत्यादि** । अनया सौदामिन्या कपालकुण्डलारोपाद्दुर्जातं मालत्यपहरणरूपं तज्जनितविपत्तेः सकाशात्कृच्छ्रात्संकटान्निर्बन्धेनातिप्रयत्नेन वयमुद्धृताः ॥ १९ ॥ **मदयन्तिकालवङ्गिके** । अत्र पुनःक्लेशकारितया पुनरुक्तदारुणत्वम् । प्रतिकूलस्यैव विधेरधुनानुकूलत्वमित्याश्चर्यम् । **एहीत्यादि** । मालतीरक्षणेन बहुजनरक्षणजन्यपुण्यनिवहधारिके हे चिरेण त्वं दृश्यसि । अतो हेतोस्त्वमेह्यागच्छ । हन्त हर्षे । नमाङ्गमालिङ्ग्य हर्षय । शरीरं कीदृशम् । दत्तानन्दमपि

पृ०　प०

२३८　९ ०योगिन्यम्बरतो विध० । ०पैत्यर्यं यस्याः ।

२३९　६ मदयन्तिकालवङ्गिके—पिअस० । १२ वयमप्यु-
द्धृताः० ।

२४०　१ ०अये, भद्रा सौदामिनी । ३ ०सौदामिनी । तत्सर्व० ।
५ ०भूरिजनजीवि० । ७ ०प्रमोदमपि नन्दय० ।
१३ ०शालि विजृम्भितं । ते ।

न्तिका । स्वगतं गुरुसमीपे प्रियस्मरणस्यायुक्तत्वात् । अत्र जन्मान्तरेऽप्ययं प्रियः स्यादिति तत्कालेऽस्य स्मरणमिति भावः । लवङ्गिका । अत्र मधुमती नदी । संदानितं बद्धम् । विटङ्को निम्नोन्नतप्रदेशः । 'विटङ्क उन्नते देशे' इति रत्नकोशः । सकरुणः कश्चिद्वनेचर आह—मालतीत्यादि । भूरिवसुर्निश्चित्य निश्चयं कृत्वा वह्निपतनायाग्निं प्रवेष्टुं सुवर्णबिन्दुं शिवं लक्ष्यीकृत्यागच्छति । कीदृशः । मालतीमरणं ज्ञात्वा संसारविषयेष्वैश्वर्यादिषु जीवितेषु प्राणधारणेषु च विविक्तं विवेकशालि । निर्विण्णमिति यावत् । चेतो यस्य सः । विरक्तेति पाठः सुगम एव । जीवितेष्विति बहुवचनं प्राणधारणक्रियाणां बहुत्वात् । अधुना भूरिवसुवियोगे राति हताः स्मः ॥ ९ ॥ मदयन्तिकालवङ्गिके । अत्रात्याहितं महाभीतिः । क्रिमित्यादि । अरायः खड्गाः पत्राणि यस्य वृक्षस्य । दारकत्वात् । चन्दनरसच्छटा आश्चर्यात् । आसारो वृष्टिः । तयोरेकदावपातः पतनं किमयम् । भूरिवसुगतानर्थश्रवणादसिपत्रपातः । मालतीमाधवयोर्जीवनाच्चन्दनरसासार इति भावः । किमयं मेघहीनोऽमृतवर्षोऽग्निस्फुलिङ्गमिश्रः ॥ १० ॥ समित्यादि । संजीवनौषधेर्विषस्य व्यतिकरं मेलकं तेजस्विमिरस्य च मेलकं वज्रस्य चन्द्रकरस्य च मिलनं विधाताद्य सदृशीकरोतीत्यर्थः । आर्याछन्दः ॥ ११ ॥ नेपथ्ये । अत्र लोको जगत् । अलोकः स्वर्गः । तयोर्मध्य इत्यर्थः । मङ्गलं श्रेयः अनार्यया वाच्यया । निरनुक्रोशा निर्दयाः । नन्दनाय दानोपक्रमात् । जन्मेत्यादि । उपरागो राहुग्रहः । यथा कृष्णपक्षाज्जन्मान्तराच्चन्द्रलेखा कलोपलभ्यते तां च कवलयितुं राहुरुपस्थितस्तथा तावकीनमिदं वृत्तान्तस्वरूपमिति भावः ॥ १२ ॥ प्रमुषा पितृशोकजनितमोहात् । माधवः । अनर्थपरंपरायोगादतिकष्टम् । एवे- ।दि । इयं मालती प्रयासमतीतापि राक्षसीहस्तमतिक्रान्तापि पुनरन्यदेवं कथं प्राप्ता । पितृशोकात् । अत्रोपपत्तिमाह—फलदानाभिमुखस्य भागधेयस्य द्वा- दुःखोपनयनानि निवारयितुं को नाम जन्तुरीहे समर्थो भवति । दु न कोऽपीत्यर्थः । 'प्रवाहः पयसां न प्रदेशेऽपि [illegible]' इति [illegible]र्थः । नामानवहूर्ता । [illegible] निवारणेऽशक्यत्वात् ॥ १३ ॥ [illegible]दिति । [illegible] । दया

पृ० प०

२४२ १ लवङ्गिका—को वा इमस्सिं संपूरिदसव्वप्पआरमहूसवे ण परिहाससंपुण्णो होइ । ३ °देवं महा° । ५ °मत्र रमणीयतरं यद° । ६ °श्चिरात्पूर्णो° । °संबन्धात्मा मनो° । ८ °वस्तुवृत्त । ९ °वचनमार्यायाः । ११ °संबन्धान्नन्द° । १२ °नोपग्रहा° ।

मालतीदर्शनेनेति भावः । हे सौहृदाश्रये, नतेर्विरम । त्वमेव नमस्या यतः ॥२०॥ तदेवाह—वन्द्येत्यादि । त्वमेव संसारस्य नमस्या । एवंविधैर्विलसितैराकाशक्रमणरूपैर्वा श्लाघनीयसिद्धिस्त्वं यतः । कीदृशैः । बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादयः । तानप्यतिक्रामन्ति तैः । तेषामेकैकजीवनात्त्वया त्वनेकजीवनादतिशय इति भावः । यद्वा बोधिसत्त्वो बुद्धविशेषः । तदतिक्रमवर्तिभिः । अनेकपुण्यकारित्वात् । यस्यास्तव विजृम्भितं चेष्टितं पूर्वपरिचयेन प्रतिवद्धमङ्कुरितं बीजं कारणं यत्र तत् । तद्भूतप्रचुरफलयुक्तं च भवति । तथा च त्वदुपकरणेन कृतार्थास्मीति भावः । अन्यदपि कलमाद्यङ्कुररूपं विजृम्भितं पूर्वप्रतिवद्धबीजमुद्भूतप्रचुरफलशालि भवतीति ध्वनिः ॥ २१ ॥ मालती । अत्र समासादित्ता प्रापिता । केसरावली बकुलमाला सैवाभिज्ञानं प्रत्ययचिह्नं हस्ते यस्याः । तथा संधारिता रक्षिता । मज्जीवनेनेति भावः । दमयन्तिकालवङ्गिके । अत्र त्वज्ज्येष्ठा कामन्दकी यथास्माकं सुप्रसन्ना तथा । यद्वा त्वमपि भवेत्यर्थः । सौदामिनीज्येष्ठत्वादपि भगवत्या गुरुत्वात्तस्यामत्यादरसूचनम् । यद्वा सौदामिन्या एव भगवतीकनिष्ठत्वेनादर उक्तः । अपीत्यादि । चिन्तामणिरपि चिन्तारूपं परिश्रममपेक्षते । अचिन्तितप्रदाने चिन्तामणित्वव्याघातादिति भावः । इदं पुनराश्चर्यं मन्ये यदार्यया सौदामिन्याचिन्तितं कृतमिति । तथा चात्रानुकारोऽपि नेति भावः । अत एवात्यन्ताश्चर्यम् ॥ २२ ॥ सौदामिनी । नन्दने प्रहर्षो मकरन्दमदयन्तिकानुरूपघटनात् । वरगुणानाह—श्लाघ्यानामिति । यदिह त्वयि जामातर्यत्यर्थं प्रीतोऽस्मि तेनेयं मदयन्तिका तव प्रीत्यै त्वत्प्रीतिं कर्तुं भवतः प्रेयसे मित्राय सुहृदे मकरन्दायाद्यास्माभिरपि दीयते । पूर्वमनुरागेण दत्ता । प्रीतिहेतुमाह—सच्चरितानां गुणिनां च गणनीये स्थिते प्रशस्तवंशे । पाठान्तरे ख्यातवंशे । प्रशस्तं क्षिप्तं व्यसनमशुभं यत्र तत्र । सातिशये प्रत्युत्पन्नमताविति पाठेऽभिनवोत्पन्नप्रतिभावतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ माधवः । कृतार्थता नृपनन्दनाविरोधात् । [illegible] । आशङ्का विरोधादिविषया । मर्मभेदित्वाच्छल्यम् । लवङ्गिका । श्रीमाधवस्येति प्राकृते पूर्वनिपातानियमत्वात् । फलिता मनोरथाः । एतयो[illegible] ।[illegible]दिति भावः । सर्वे इति । भगवति कार्यनिधाने । अत्र [illegible]ेति शेषः । लवङ्गिका । अपि तु सर्वोऽपीत्यर्थः । कामन्दकी । अद्भुतमित्यादिनोपगूहनमाह । यदाह—'अद्भुतस्य तु संप्राप्तिर्भवतादुपगूहनम्' ।

अनुक्रमणी।

समाप्तोऽयमकारादिवर्णक्रमकोशः ।

भाष्योपस्कारसहितस्य वैशेषिकदर्शनस्य

भूमिका ।

प्रकाश्यते कणादस्य श्रीवैशेषिकदर्शनम् ॥
प्रशस्तपादभाष्येणोपस्कारेण च संयुतम् ॥ १ ॥
श्रीमान् कश्यपवंशेऽभून्मुनिर्योगविभूतिमान् ॥
भक्षयित्वा धान्यकणांश्चक्रे यस्तप उत्तमम् ॥ २ ॥
तत एव हि काणाद इति ख्यातोऽभवद्भुवि ॥
तस्याद्भुततपश्चर्यापरितुष्टो महेश्वरः ॥ ३ ॥
कृपयाऽखिलवस्तूनां ज्ञानदृष्टिं व्यधाच्छुभाम् ।
तेनैवाखिलमर्त्यानामुपकाराय निर्मितम्– ॥ ४ ॥
दर्शनं कृत्स्नशास्त्रेषु प्रधानं युक्तिसंभृतम् ।
"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५ ॥
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥"
इति प्रशस्तपादीयभाष्यान्तिमपद्यबलात् ॥ ६ ॥
"कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन वै" ॥ ७ ॥
इति पद्मपुराणीयवाक्यजातबलादपि ।
सूत्रकारस्यास्य मुनेः कस्मिन्देशे कदाऽभवत् ॥ ८ ॥
स्थितिरित्यधुनाऽशक्यं निर्णेतुं चर्मचक्षुषाम् ।
मिथिलायां काश्यपस्य गोत्रेऽभूदिति केचन ॥ ९ ॥
तस्यैवाभूदुलूकेति संज्ञाऽन्या कौतुकावहा ।
एतस्माद्दर्शनस्यास्त्यौलूक्यापरसंज्ञता ॥ १० ॥
माधवेन स्वके ग्रन्थे सर्वदर्शनसङ्ग्रहे ।
विस्तृतानामनेकेषां सूत्राणामर्थसङ्ग्रहम् ॥ ११ ॥
कृत्वा प्रकाशयंस्तत्र स्वकीयज्ञानदक्षताम् ।
वैशेषिकपदार्थानां धर्मसङ्ग्रहमर्पयत् ॥ १२ ॥

भाष्योपस्कारसहितस्य वैशेषिकदर्शनस्य

भूमिका ।

प्रकाश्यते कणादस्य श्रीवैशेषिकदर्शनम् ॥
प्रशस्तपादभाष्येणोपस्कारेण च संयुतम् ॥ १ ॥
श्रीमान् कश्यपवंशेऽभून्मुनिर्योगविभूतिमान् ॥
भक्षयित्वा धान्यकणांश्चक्रे यस्तप उत्तमम् ॥ २ ॥
तत एव हि काणाद इति ख्यातोऽभवद्भुवि ॥
तस्याद्भुततपश्चर्यापरितुष्टो महेश्वरः ॥ ३ ॥
कृपयाऽखिलवस्तूनां ज्ञानदृष्टिं व्यधाच्छुभाम् ।
तेनैवाखिलसत्त्वानामुपकाराय निर्मितम् ॥ ४ ॥
दर्शनं कृत्स्नशास्त्रेषु प्रधानं युक्तिसंभृतम् ।
"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५ ॥
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥"
इति प्रशस्तपादीयभाष्यान्तिमवचोबलात् ॥ ६ ॥
"कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन वै" ॥ ७ ॥
इति पद्मपुराणीयोत्तरखण्डवचनादपि ।
[illegible]स्यैव मुनेः [illegible] सदा [illegible] ॥ ८ ॥
[illegible] निर्मितं [illegible] ।
मिथिलायां शङ्करस्य टीकेऽभूदिति [illegible] ॥ ९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १० ॥
माधवेन स्वकीये ग्रन्थे सर्वदर्शनसंग्रहे ।
[illegible] ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा [illegible] ।
वैशेषिक[illegible] ॥ १२ ॥

भाष्योपस्कारसहितस्य वैशेषिकदर्शनस्य

भूमिका ।

प्रकाश्यते कणादस्य श्रीवैशेषिकदर्शनम् ॥
प्रशस्तपादभाष्येणोपस्कारेण च संयुतम् ॥ १ ॥
श्रीमान् कश्यपवंशेऽभून्मुनिर्योगविभूतिमान् ॥
भक्षयित्वा धान्यकणांश्चक्रे यस्तप उत्तमम् ॥ २ ॥
तत एव हि काणाद इति ख्यातोऽभवद्भुवि ॥
तस्याद्भुततपश्चर्यापरितुष्टो महेश्वरः ॥ ३ ॥
कृपयाऽखिलवस्तूनां ज्ञानदार्ढ्यं व्यधात्प्रभुम् ।
तेनैवाखिलमर्त्यानामुपकाराय निर्मितम्- ॥ ४ ॥
दर्शनं कृत्स्नशास्त्रेषु प्रधानं युक्तिसंभृतम् ।
“योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५ ॥
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥”
इति प्रशस्तपादीयभाष्यान्तिमवचोबलात् ॥ ६ ॥
“कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन हि” ॥ ७ ॥
इति पद्मपुराणीय[illegible] ।
[illegible]

(१)इदमस्मादितीयं धीर्दिश्यं लिङ्गमिहेष्यते ।
संयोगोपनयायैव तदेषा सिद्धिमेष्यति ॥ ४० ॥
आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ।
इन्द्रियार्थप्रसिद्धिस्तु गुणत्वात्क्वचिदाश्रिता ॥ ४१ ॥
रूपवच्चेत्यनुमितौ द्रव्यं यन्नवमं पुनः ।
प्रसिध्यति तदेवात्मशब्देनोपपादितम् ॥ ४२ ॥
आत्मेन्द्रियार्थसम्बन्धाज्ज्ञानमुत्पद्यते तु यत् ।
तदन्तःकरणा(२)दन्यत् अन्यथानपदेशतः ॥ ४३ ॥
ज्ञानयत्नसुखदुःखेच्छाद्वेषजाः पृथक्पृथक् ।
आत्मनो लिङ्गतां यान्ति मनसोऽपि गतिस्तथा ॥ ४४ ॥
शरीरादि न चात्मा स्यान्मृतादिव्यभिचारतः ।
चक्षुःश्रोत्रादिकरणं साकर्तृकमपेक्ष्यते ॥ ४५ ॥
[illegible] व्याप्त्या तदधिष्ठातृतात्मनि ।
इत्थं प्राणादिभिर्लिङ्गैर्मनसः प्रेरणाच्च मे ॥ ४६ ॥
[illegible] देहतः ।
[illegible] वैशेषिके मते ॥ ४७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४८ ॥
[illegible] मत्वा रागादिवृत्तिभिः ।
[illegible] ॥ ४९ ॥
[illegible] यथा भवेत् ।
[illegible] ॥ ५० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५२ ॥
[illegible] सर्वमेतत् ।